Világ proletárjai egyesüljetek!

LENIN

MŰVEI

38

AZ OROSZ NYELVŰ KIADÁS
AZ OK(b)P IX. KONGRESSZUSÁNAK
ÉS A SZOVJETEK
II. ÖSSZSZÖVETSÉGI KONGRESSZUSÁNAK
HATÁROZATA ALAPJÁN JELENIK MEG

V. I. LENIN

MŰVEI

BUDAPEST 1961

V. I. LENIN

MŰVEI

38.

KÖTET

Filozófiai füzetek

BUDAPEST 1961

Az orosz eredeti cime:

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА—ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС
В. И. ЛЕНИН. СОЧИНЕНИЯ
ИЗДАНИЕ ЧЕТВЕРТОЕ. ТОМ 38. ГОСПОЛИТИЗДАТ 1958.

Lenin műveinek magyar kiadása a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet által sajtó alá rendezett negyedik orosz nyelvű kiadás nyomán, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának határozata alapján jelenik meg.

ELŐSZÓ

Lenin Művei 4. kiadásának harmincnyolcadik kötete filozófiai tárgyú könyvek konspektusait és kivonatait foglalja magában, Lenin kritikai megjegyzéseivel, értékeléseivel és a marxista filozófia kérdéseire vonatkozó tételeivel; továbbá jegyzeteket, töredékeket és egyéb filozófiai jellegű anyagokat.

A kötet Leninnek azokat a filozófiai munkáit tartalmazza, amelyek először 1929—1930-ban a „Leninszkij Szbornyik" IX. és XII. kötetében láttak napvilágot, majd 1933 és 1947 között ismételten megjelentek a „Filozófiai füzetek" cím alatt ismeretes külön kiadványban. Ezek az anyagok felölelik annak a tíz füzetnek a tartalmát, amelyek közül az 1914—1916-ban írt kilenc füzetnek Lenin ezt a címet adta: „Filozófiai füzetek". Ezenkívül szerepelnek a kötetben filozófiai és természettudományi könyvekre vonatkozó olyan megjegyzések, melyeket Lenin külön jegyzetek formájában egyéb, előmunkálatait tartalmazó füzeteibe írt; végül vannak benne különböző szerzők műveiből vett részletek, Lenin megjegyzéseivel és aláhúzásaival.

A „Filozófiai füzetek" előző kiadásaitól eltérően ebben a kötetben kiegészítésképpen közöljük Lenin megjegyzéseit és észrevételeit G. V. Plehanov „A marxizmus alapvető kérdései" c. brosúrájához, V. Suljatyikov „A kapitalizmus igazolása a nyugat-európai filozófiában. Descartes-tól E. Machig" c. könyvéhez, A. Gyeborin „A dialektikus materializmus" c. cikkének az előző kiadásokban nem közölt lapjain tett észrevételeket és aláhúzásokat, a G. V. Plehanov „N. G. Csernisevszkij" c. könyvébe írt bejegyzéseket, köztük olyan jelöléseket is, melyekről e kiadás sajtó alá

rendezése során állapítottuk meg, hogy Lenintől származnak; végül számos jegyzetet filozófiai és természettudományi könyvekről és ilyen tárgyú könyvek recenzióiról. Így például ebben a kötetben jelenik meg először Leninnek 1904 végén írt jegyzete E. Haeckel német természettudósnak „Az élet csodái" és „Világrejtélyek" c. műveire vonatkozó recenzióról.

A „Filozófiai füzetek"-ben foglalt dokumentumok nagy része az 1914—1916-os időszakból származik. Nem véletlen, hogy éppen az első világháború éveiben, a kapitalizmus valamennyi ellentmondásának rendkívül erős kiéleződése és a forradalmi válság érlelődése idején, Lenin ilyen nagy figyelmet szentel a filozófiának és elsősorban a marxista dialektikának. Csakis a marxista dialektika álláspontjáról lehetett elvégezni az imperializmus ellentmondásainak marxista elemzését, feltárni az első világháború imperialista jellegét, leleplezni a II. Internacionálé vezéreinek opportunizmusát és szociálsovinizmusát, kidolgozni a proletariátus harcának stratégiáját és taktikáját. Leninnek ebben az időszakban írt valamennyi műve — „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" c. klasszikus munkája, „A szocializmus és a háború", „Az Európai Egyesült Államok jelszaváról", „Junius brosúrájáról", „A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga" és egyéb írások — elválaszthatatlanul összefügg a „Filozófiai füzetek"-kel. A marxista filozófia és marxista dialektikus módszer alkotó feldolgozása és az új történelmi korszak mély tudományos elemzése az alapja azoknak a nagy lenini felfedezéseknek, amelyek a proletariátust a szocialista forradalom új elméletével fegyverezték fel. A „Filozófiai füzetek"-ben Lenin továbbfejleszti a munkásosztály életével, harcával és a párt politikájával elválaszthatatlan kapcsolatban álló marxista filozófia kérdéseit.

A kötet Marx és Engels „A szent család vagy a kritikai kritika kritikája" c. művének 1895-ben készült konspektusával kezdődik. Konspektusában Lenin nyomon követi Marx és Engels filozófiai és politikai világnézetének kialakulását. Idézi és kiemeli a könyvnek azokat a részleteit, amelyek megmutatják, hogyan közeledik Marx „a társadalmi termelési viszonyok eszméjéhez" (ebben a kötet-

ben, 13. old.), és jellemzik „Marxnak a proletariátus forradalmi szerepéről már majdnem kialakult nézetét". (8. old.) Nagy helyet foglal el Lenin konspektusában az a bírálat, amelyet Bruno és Edgar Bauer, valamint követőik szubjektív szociológiája felett, a „kritikailag gondolkodó egyéniségek" szerepére vonatkozó idealista nézeteik felett Marx és Engels gyakorolt. Lenin kiemeli a tudományos kommunizmus megalapítóinak azokat a tételeit, melyek szerint a történelem tényleges és igazi alkotója a nép, a dolgozó tömegek, azt a következtetésüket, hogy „minél inkább alapokig ható lesz tehát a történelmi akció, annál inkább nő majd a terjedelme annak a tömegnek, amelynek akciója". (15. old.) Ezek a tételek szervesen összefüggenek azzal a harccal, melyet Lenin abban az időben a „hősökről" és a „tömegről" vallott idealista, narodnyik nézetek ellen, a személyiség kultuszának elméleti megalapozására irányuló kísérletek ellen folytatott. Részletesen kivonatolja Lenin a könyvnek azt a fejezetét, melyben Marx mélyrehatóan jellemezte a XVII—XVIII. századi angol és francia materializmus jelentőségét.

Nagy figyelmet szentel Lenin a „Filozófiai füzetek"-ben a klasszikus német filozófiának, a marxizmus egyik forrásának. Feuerbach „Előadások a vallás lényegéről" c. művére vonatkozó — valószínűleg 1909-ben készített — konspektusában Lenin hangsúlyozza Feuerbachnak mint materialistának és ateistának az érdemeit. Kiemeli a műnek azokat a tételeit is, amelyekben Feuerbachnak a társadalommal kapcsolatos materialista megsejtései jutnak kifejezésre. Egyszersmind feltárja Feuerbach materializmusának gyengéit és korlátozottságát is, rámutat arra, hogy „mind az antropológiai elv, mind a naturalizmus csak pontatlan, gyenge körülírása a *materializmusnak*". (65. old.) Feuerbachnak a vallás lényegéről 1848—1849-ben tartott és 1851-ben megjelent előadásait összehasonlítja Marxnak és Engelsnek ugyanebben az időszakban írt műveivel, s megjegyzi: „Mennyire *elmaradt* Feuerbach *már ebben az időben* (1848—1851) *Marxtól* (Kommunista Kiáltvány 1847, Neue Rheinische Zeitung stb.) és *Engelstől* (1845: A munkásosztály helyzete)". (60. old.)

A materialista dialektika elméletének feldolgozása során Lenin különösen nagy súlyt helyezett Hegel filozófiai hagyatékának tanulmányozására és kritikai elemzésére. Hegel „A logika tudománya", „Előadások a filozófia történetéről" és „Előadások a történet filozófiájáról" c. műveinek konspektusai a „Filozófiai füzetek"-ben központi helyet foglalnak el.

Lenin élesen bírálja Hegel idealizmusát, eszmemisztikáját. Egyszersmind feltárja a hegeli dialektika jelentőségét és hangsúlyozza, hogy ezt a dialektikát materialista szemszögből kell értékelni. „Hegel logikáját" — írja Lenin — „nem szabad adott formájában *alkalmazni*; nem szabad adottként *venni*. *Ki kell választani* belőle a logikai (gnoszeológiai) árnyalatokat, megtisztítva az *eszmemisztikától* . . ." (250. old.) Hegel művének jegyzetelése során Lenin egész sor fontos tételt fogalmaz meg a materialista dialektikáról.

Azokhoz a konspektusokhoz, amelyeket Lenin Hegel műveiről készített, csatlakozik Leninnek „A dialektika kérdéséhez" c. zseniális írása. Ez az 1915-ből származó, nem nagy terjedelmű töredék a gondolatok mélysége és gazdagsága tekintetében páratlan általánosítása mindannak, ami a materialista dialektika tartalmában a legfőbb, a leglényegesebb.

Lassalle „Az epheszoszi homályos Hérakleitosz filozófiája", Arisztotelész „Metafizika" és Feuerbach „Leibniz filozófiájának ábrázolása, kifejtése és kritikája" c. művéről írt konspektusaiban Lenin nyomon követi a materialista dialektika történelmi kialakulását. Áttekinti a filozófia történetét Hérakleitosztól és Démokritosztól Marxig és Engelsig, s a legnagyobb gondolkodók alkotásának mélyenjáró marxista értékelését adja. Feltárja azokat a haladó nézeteket, amelyekkel ezek a gondolkodók a filozófiai gondolat fejlődéséhez hozzájárultak, s egyszersmind rámutat nézeteik történelmi korlátozottságára is.

A természettudományos könyvekre vonatkozó megjegyzésekben, akárcsak a kötetben szereplő egyéb anyagokban, Lenin bírálja azokat az ösztönösen materialista természettudósokat, akik a természet tudományos magyarázatát megpróbálják összeegyeztetni a vallásos világnézettel, akik ingadoznak a materializmus és az idealizmus között, s nem

tudják megérteni a különbséget a mechanikus és a dialektikus materializmus között. Tiltakozik a filozófia és a filozófiai általánosítások lekicsinylése ellen, kimutatja, milyen óriási jelentősége van a materialista dialektikának a természettudomány szempontjából, a modern tudományos felfedezések filozófiai általánosítása szempontjából.

A „Filozófiai füzetek" utolsó része Leninnek filozófiai könyvekbe (G. V. Plehanov, V. M. Suljatyikov, A. M. Gyeborin és mások könyveibe) bejegyzett észrevételeit tartalmazza. Ezekből kitűnik, milyen élesen bírálta Lenin a dialektikus és a történelmi materializmus elferdítését, s milyen engesztelhetetlen harcot folytatott a vulgáris materializmus és a marxista filozófiától való legcsekélyebb elhajlások ellen is.

Azokból az igen érdekes megjegyzésekből, melyeket Lenin Plehanovnak Csernisevszkijről szóló könyvével kapcsolatban tett, láthatjuk, milyen behatóan foglalkozott Lenin az orosz társadalmi eszmék történetével és milyen nagyra becsülte annak haladó, materialista hagyományait. Lenin kiemeli Csernisevszkij forradalmi demokratizmusát és materializmusát, az idealizmus ellen folytatott elszánt harcát. Rámutat Plehanov könyvének fogyatékosságaira, megjegyzi, hogy Plehanov nem értette meg Csernisevszkij tevékenységének osztálytartalmát, s a következőket írja: „Plehanov az idealista és a materialista történelemszemlélet *elméleti* különbsége miatt *nem vette észre* a liberális és a demokrata között fennálló gyakorlati-politikai és *osztály*különbséget." (546. old.)

A „Filozófiai füzetek"-ben Lenin következetesen síkraszáll a filozófiai pártosság elve mellett, s kimutatja a dialektikus materializmusnak a forradalmi gyakorlattal való szerves összefüggését.

A „Filozófiai füzetek" felbecsülhetetlen eszmei kincset tartalmaznak, s óriási elméleti és politikai jelentőségük van. Lenin feldolgozza bennük a dialektikus és a történelmi materializmust, a filozófia történetét, s különösen sokat foglalkozik a materialista dialektika kérdéseivel. Lenin alapvető filozófiai műve, a „Materializmus és empiriokriticizmus" mellett a „Filozófiai füzetek" is a lenini géniusz nagy alkotása.

Kivonataiban és megjegyzéseiben Lenin úgy határozza meg a dialektikát, mint az objektív világ fejlődésének és megismerésének legáltalánosabb törvényeiről szóló tudományt. Kiváltképpen fontos a dialektika, a logika és az ismeretelmélet azonosságára vonatkozó lenini tétel. Lenin megállapítja, hogy a metafizikus materializmus fő fogyatékossága az volt, hogy nem tudta alkalmazni a dialektikát a megismerés folyamatára és fejlődésére; a marxizmus ismeretelmélete, hangsúlyozza Lenin, éppen a dialektika. Lenin kidolgozza a „Filozófiai füzetek"-ben a megismerés dialektikus folyamatának kérdését, kifejti, hogy az objektív valóság megismerésének dialektikus útja az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz és ettől a gyakorlathoz vezet, s ezzel Lenin továbbfejlesztette a marxista dialektikát.

A materialista dialektika feldolgozása során Lenin különösen nagy figyelmet fordít az ellentmondások kérdésére. A „Filozófiai füzetek"-ben megmagyarázza, hogy a dialektika lényege, magva az ellentétek egységére és harcára vonatkozó tanítás, s hogy a fejlődés forrása az ellentétek harca. „Az egységesnek megkettőződése és ellentmondó részeinek megismerése ... — ez a dialektika *veleje* (egyik »lényege«, egyik alapvető, ha ugyan nem az alapvető, sajátossága vagy vonása)" — írja Lenin. (347. old.)

A „Filozófiai füzetek" Lenin számára feltehetőleg előkészületül szolgált egy később megírandó, a dialektikus materializmust tárgyaló könyvhöz, amelyet azonban már nem állt módjában megírni. Jóllehet a füzetekben foglalt anyagok nem alkotnak közlésre írt befejezett művet, jelentős lépéssel vitték előre a dialektikus materializmus fejlődését. Gazdag eszmei tartalmuk tanulmányozása igen nagy jelentőségű a marxista—leninista filozófiának, a tudományos kommunizmus elméleti alapjának mélyreható elsajátítása szempontjából.

* *
*

Ebben a kiadásban a konspektusokat és egyéb anyagokat legnagyobbrészt időrendben közöljük. A könyvekbe írt

megjegyzések külön részben szerepelnek, amelyen belül ezeket a jegyzeteket is időrendben közöljük.

A jelen kiadás egész szövegét újból ellenőriztük a lenini kézirat alapján.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának
Központi Bizottsága mellett működő
MARXIZMUS—LENINIZMUS INTÉZET

A MAGYAR KIADÁSHOZ

Lenin Művei 38. kötetének magyar kiadása az 1958. év orosz kiadás alapján készült.

Az orosz kiadás a kézirat tekintélyes hányadot kitevő nem orosz nyelvű szövegrészeit orosz fordításban közli. A fordítás során a kézirat eredeti szövegének megállapításában a „Leninszkij Szbornyik" IX., XII., XXII., XXV., XXVII., XXIX., XXXI. köteteinek eredeti nyelvű szövegközlésére támaszkodtunk. A kéziratban nem orosz nyelven szereplő szavakat, kifejezéseket és részleteket általában szintén magyar fordításban adtuk; a magyarra fordított s az eredetiben nem orosz nyelvű szövegrészeket (technikai, bibliográfiai jellegű kifejezések stb. kivételével) külön jel közé foglalva — ⟨ ⟩ — különböztettük meg. A Lenin saját orosz fordításában közölt idézeteket, ahol az lehetséges volt, szintén egybevetettük eredetijükkel.

A szerkesztőségtől eredő minden betoldást szögletes zárójelben — [ ] — közöltünk; a Lenintől eredő különféle szögletes zárójeleket megfelelő különleges alakú jelekkel — ⎡ ⎤, ⎣ ⎦ stb. — adtuk vissza.

Néhány helyen (ahol a szöveg megértéséhez hozzájárulhat) közöltünk a kéziratban áthúzott szavakat és kifejezéseket is, ezeket csúcsos zárójelbe — ⟨ ⟩ — foglaltuk.

Lenin aláhúzásait (kiemeléseit) a következőképpen juttattuk kifejezésre: vékony egyenes vagy hullámos aláhúzás — dőlt betűs írás; kettős aláhúzás — ritkított dőlt betűs írás; háromszoros aláhúzás — félkövér írás; stb. Kivételt képeznek ezalól Leninnek a könyvekbe írt megjegyzései; itt a kiemelések mindenkor a könyv eredeti

kiemelései, Lenin aláhúzásait pedig nyomtatásban is aláhúzásokkal adtuk vissza.

A kötethez csatolt jegyzetek és mutatók az orosz kiadás alapján készültek; a mutatók anyagát kiegészítettük.

1961 augusztus.

V. I. LENIN

1917

MARX ÉS ENGELS „A SZENT CSALÁD" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA[1]

A megírás ideje:
1895 május—szeptember 19.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

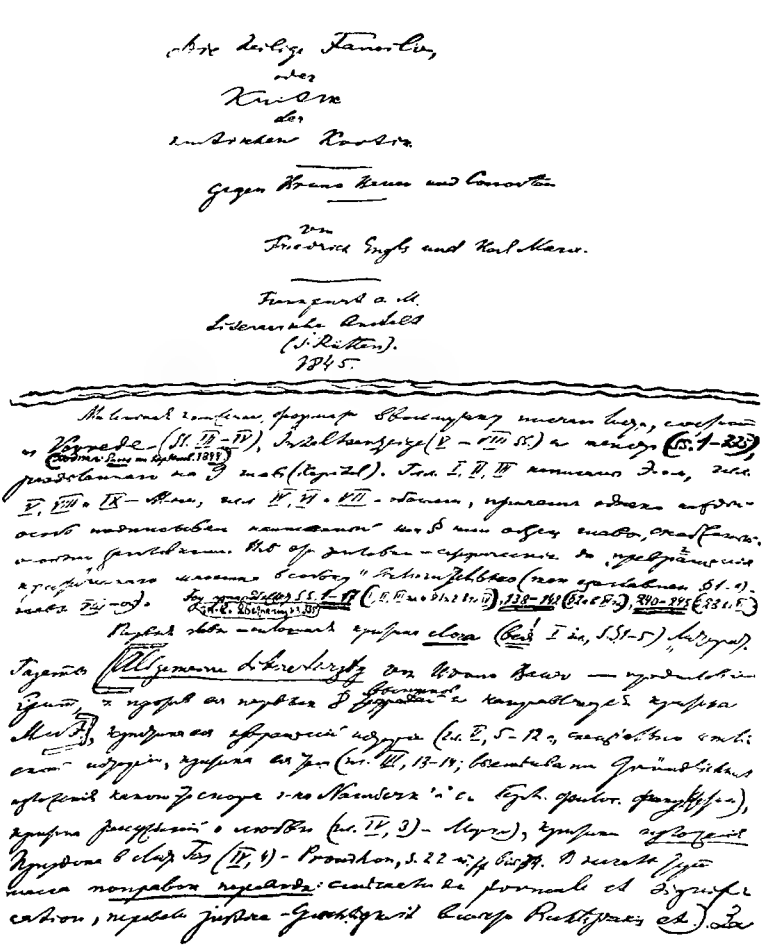

Lenin: Marx és Engels „A szent család" konspektusának első kéziratoldala. — 1895

Kisebbítve

DIE HEILIGE FAMILIE
ODER
KRITIK DER KRITISCHEN KRITIK

GEGEN BRUNO BAUER UND KONSORTEN

ÍRTA: FRIEDRICH ENGELS ÉS KARL MARX

MAJNA-FRANKFURT
LITERARISCHE ANSTALT
(J. RÜTTEN)
1845[2]

A nyolcadrét alakú kis könyvecske előszóból (III—IV. [5—6.*] old.) (keltezés: *Párizs*, 1844 szeptember), tartalomjegyzékből (V—VIII. [668—670.] old.) és a 9 fejezetre (Kapitel) osztott szövegből (1—335. [7—210.] old.) áll. Az I., II., III. fejezet szerzője Engels, az V., VIII. és IX. fejezeté Marx, a IV., VI. és VII. fejezet kettőjük munkája, de mindegyikük külön aláírta a fejezet általa írt, külön címmel ellátott §-át vagy szakaszát. Mindezek a címek — „Egy mészárosnak kutyává való kritikai átváltoztatásá"-ig bezárólag (ez a címe a VIII. fejezet 1. §-ának) — szatirikus jellegűek. Az **1—17.** [7—18.] old. (az I., II., III. fej. és a IV. fej. 1. és 2. §-a), a **138—142.** [91—93.] old. (a VI. fej. 2a. §-a), a **240—245.** [150—152.] old. (a VII. fej. 2b. §-a) Engels műve:

| vagyis 335 oldalból 26 |

Az első fejezetek (az *egész* (!) I. fej., 1—5. [7—9.] old.) merőben a „Literaturzeitung" *stílusának* a kritikája

Bruno Bauer *Allgemeine Literaturzeitungja*[3] — az előszó

---

* A szögletes zárójelbe tett oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: *Marx* és *Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. — *Szerk.*

azt mondja, hogy e lap első 8 füzete ellen irányul Marx és Engels kritikája, a „Literaturzeitung" történelemhamisításainak a kritikája (sajátlag az angol történelem meghamisításának, II. fej., 5—12. [10—14.] old.), témáinak kritikája (III. fej., 13—14. [15—16.] old., nevetségessé tétele annak a Gründlichkeitnek*, amellyel a „Literaturzeitung" Nauwerck úrnak a berlini filozófiai karral folytatott valamiféle vitáját ismerteti), a szerelemről szóló elmefuttatások kritikája (IV. fej., 3 — Marx), a Literaturzeitung Proudhon-*ismertetésének* kritikája ((IV. fej., 4) — Proudhon, 22. [21.] skk. a 74. [53.] oldalig. Az elején tömérdek *fordítási javítás*: a formule-t** összezavarták a significationnal***, a justice szót Rechtspraxis° helyett Gerechtigkeitnek°° fordították stb.). E fordításkritika után (Marx ezt így nevezi: I., II. stb. sz. ‚jellemező fordítás') az I. stb. sz. ‚kritikai széljegyzet' következik, amelyekben Marx *védelmezi* Proudhont a Literaturzeitung kritikusaival szemben, s a spekulációval szembeállítja a maga világosan szocialista eszméit.

Marx nagyon dicsérő hangon szól Proudhonról (bár vannak kisebb fenntartásai, pl. utal Engels „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie"-jára[4] a Deutsch-Französische Jahrbücherben[5]).

Marx itt a hegeli filozófiáról a szocializmusra tér át: az átmenet világosan megfigyelhető — látható, hogy mit sajátított már el és hogyan megy át az új eszmekörre.

(36 [31]) „A nemzetgazdaságtan, mely a magántulajdon viszonyait emberi és ésszerű viszonyoknak fogadja el, szakadatlan ellentmondásba kerül alapvető előfeltételével, a magántulajdonnal, analóg ellentmondásba, mint a teológus, aki állandóan emberi módon értelmezi a vallási képzeteket és éppen ezzel állandóan vét alapvető előfeltétele, a vallás emberfelettisége ellen. Így a nemzetgazdaságtanban a munkabér eleinte úgy szerepel, mint az az arányos részesedés, amely a munkát illeti meg a termék-

* — alaposságnak. — *Szerk.*
** — formulát. — *Szerk.*
*** — jelentéssel. — *Szerk.*
° — joggyakorlat. — *Szerk.*
°° — igazságosságnak. — *Szerk.*

ben. A munkabér és a tőkenyereség a legbarátságosabb, egymást kölcsönösen elősegítő, látszólag legemberibb viszonyban vannak egymással. Utóbb kiderül, hogy a legellenségesebb viszonyban, *fordított* arányban vannak egymással. Eleinte az értéket látszólag ésszerűen határozzák meg, valamely dolog termelési költségei és a társadalmi hasznossága révén. Utóbb kiderül, hogy az érték merőben véletlenszerű meghatározás, amelynek semmiféle viszonyban nem kell lennie sem a termelési költségekkel, sem a társadalmi hasznossággal. A munkabér nagyságát eleinte a szabad munkás és a szabad tőkés közti *szabad* megállapodás határozza meg. Utóbb kiderül, hogy a munkás kényszerül hagyni, hogy a tőkés határozza meg munkabérét, a tőkés viszont kényszerül azt a lehető legalacsonyabbra szabni. A szerződő fél'" — Parthei [így íródik ez a szó ebben a könyvben] — „,,*szabadsága* helyébe a *kényszer* lépett. Ugyanez a helyzet a kereskedelemmel és valamennyi többi nemzetgazdasági viszonnyal. Olykor maguk a nemzetgazdászok is érzik ezeket az ellentmondásokat, és azok fejtegetése a fő tartalma egymás elleni harcaiknak. Amikor azonban a nemzetgazdászok tudatára ébrednek ezeknek az ellentmondásoknak, *ők maguk* támadják a *magántulajdont* valamely *részleges* alakjában, mint a magán-valóan — tudniillik az ő elképzelésükben — ésszerű munkabér, a magán-valóan ésszerű érték, a magán-valóan ésszerű kereskedelem meghamisítóját. Így polemizál olykor Adam Smith a tőkések ellen, Destutt de Tracy a bankárok ellen, Simonde de Sismondi a gyárrendszer ellen, Ricardo a földtulajdon ellen, így polemizál majdnem minden modern nemzetgazdász a *nem-ipari* tőkések ellen, akikben a tulajdon mint puszta *fogyasztó* jelenik meg.

A nemzetgazdászok tehát hol kivételesen — nevezetesen amikor valamely speciális visszaélést támadnak — az emberiesnek a látszatát domborítják ki a gazdasági viszonyokban, hol pedig, s ez az átlagos, éppen az emberiestől való nyíltan kimondott *különbségükben*, szigorúan gazdasági értelmükben veszik ezeket a viszonyokat. Ebben az ellentmondásban ide-oda támolyognak tudattalanul.

Proudhon mármost egyszer s mindenkorra véget vetett ennek a tudattalanságnak. Ő komolyan vette a nemzetgazdasági viszonyok *emberies látszatát* és élesen szembeállította *embertelen valóságukkal*. Kényszerítette őket, hogy azok legyenek a valóságban, amik az önmagukról való elképzelésükben, vagy jobbanmondva, hogy adják fel az önmagukról való elképzelésüket és vallják be valóságos embertelenségüket. Ezért — a többi nemzetgazdásztól eltérően — következetesen nem a magántulajdon egyik vagy másik fajtáját, nem részleges módon, hanem a magántulajdont mint olyant egyetemes módon ábrázolta a nemzetgazdasági viszonyok meghamisítójának. Proudhon megtett mindent, amit a nemzetgazdaságtan kritikája a nemzetgazdaságtan álláspontjáról megtehet.'" (39 [31—32])

Edgarnak azt a szemrehányását (Edgar — a Literaturzeitungtól), hogy Proudhon „egy istent" csinál az „igazságosságból", Marx azzal hárítja el, hogy Proudhon 1840-es írása[6] nem áll „az 1844-es német fejlődés álláspontján" (39 [32]), hogy ez a franciák közös hibája, hogy nem szabad megfeledkezni Proudhon utalásáról, amely szerint az igazságosság a saját tagadása útján valósul meg, — arról az utalásról, amely lehetővé teszi, hogy felülemelkedjünk ezen az abszolúton is a történelemben („um auch dieses Absoluten in der Geschichte überhoben zu sein") — a 39. old. végén [32]. „,Ha Proudhon nem megy el eddig a konzekvenciáig, ezt annak a balsorsnak tulajdoníthatja, hogy franciának született, nem pedig németnek.'" (39—40 [32])

Ezután a II. sz. ‚kritikai széljegyzet' következik (40—46 [33—36]), amely nagyon élesen kidomborítja Marxnak a proletariátus forradalmi szerepéről már majdnem kialakult nézetét.

...„‚Az eddigi nemzetgazdaságtan a *gazdagságból* — amelyet a magántulajdon mozgása állítólag a *nemzetek* számára hozott létre — kiindulva jutott a magántulajdont apologizáló megfontolásaira. Proudhon az ellenkező, a nemzetgazdaságtanban szofisztikusan elleplezett oldalból, a magántulajdon mozgása által létrehozott szegénységből kiindulva jut a magántulajdont tagadó megfontolásaira. A magántulajdon első kritikája természetesen abból a

tényből indul ki, amelyben a magántulajdon ellentmondásos lényege a legérzékletesebb, legkiáltóbb, az emberi érzést közvetlenül leginkább felháborító alakban jelenik meg — a szegénység, a nyomor tényéből.'" (41 [33])

„‚A proletariátus és a gazdagság ellentétek. Mint ilyenek egy egészet alkotnak. Mindkettő a magántulajdon világának alakulata. A kérdés az, hogy melyikük milyen meghatározott helyet foglal el az ellentétben. Nem elég, hogy egy egész két oldalának nyilvánítják őket.

A magántulajdon mint magántulajdon, mint gazdagság, kénytelen *önmagát* és ezzel ellentétét, a proletariátust *fenntartani*. Ez az ellentét *pozitív* oldala, az önmagában kielégült magántulajdon.

Megfordítva, a proletariátus mint proletariátus kénytelen önmagát és ezzel feltételező ellentétét, amely őt proletariátussá teszi, a magántulajdont, megszüntetni. Ez az ellentét *negatív* oldala, magában-való nyugtalansága, a feloldott és magát feloldó magántulajdon.

A vagyonos osztály és a proletariátus osztálya ugyanazt az emberi önelidegenülést képviseli. De az első osztály ebben az önelidegenülésben jól érzi és igazolva látja magát, az elidegenülést *saját hatalmának* tudja és benne egy emberi létezés *látszatát* bírja; a második osztály megsemmisültnek érzi magát az elidegenülésben, tehetetlenségét és egy embertelen létezés valóságát látja benne. Ez az osztály, Hegel kifejezésével élve, a *fellázadás* a kitagadottságban e kitagadottság ellen, fellázadás, melybe ezt az osztályt szükségszerűen űzi emberi *természetének* ellentmondása élethelyzetével, amely e természetnek nyílt, határozott, átfogó tagadása.

Az ellentéten belül tehát a magántulajdonos a *konzervatív*, a proletár a *destruktív* fél. Az előbbitől indul ki az ellentét fenntartására irányuló cselekvés, az utóbbitól a megsemmisítésére irányuló cselekvés.

A magántulajdon persze nemzetgazdasági mozgásában önmagát űzi saját feloldása felé, de csak egy tőle független, öntudatlan, akarata ellenére végbemenő, a dolog természete által megszabott fejlődés révén, csak azáltal, hogy létrehozza a proletariátust *mint* proletariátust, a szellemi és testi nyomorának tudatában levő nyomort, az elembertele-

nedésének tudatában levő és ezért önmagát megszüntető elembertelenedést. A proletariátus hajtja végre azt az ítéletet, amelyet a magántulajdon mond önmagáról azzal, hogy létrehozza a proletariátust, mint ahogy ő hajtja végre azt az ítéletet, amelyet a bérmunka mond önmagáról azzal, hogy létrehozza az idegen gazdagságot és a saját nyomort. Ha a proletariátus győz, ezzel korántsem lett a társadalom abszolút oldalává, mert csak azáltal győz, hogy megszünteti önmagát és ellenkezőjét. Akkor pedig eltűnt mind a proletariátus, mind pedig feltételező ellentéte, a magántulajdon.

Ha a szocialista írók ilyen világtörténelmi szerepet tulajdonítanak a proletariátusnak, ezt semmiképpen sem azért teszik, mert — ahogy a kritikai kritika el akarja hitetni — a proletárokat *isteneknek* tartják. Éppen fordítva. Mivel a kialakult proletariátusban gyakorlatilag kiteljesedett a minden emberiességtől, még az emberiesség *látszatától* való elvonatkoztatás is, mivel a proletariátus életfeltételeiben a legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosultak a mai társadalom összes életfeltételei, mivel az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte e veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető, abszolúte parancsoló *szükség* — a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése — közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen, ezért lehet és kell, hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát. De nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy meg ne szüntetné saját életfeltételeit. Nem szüntetheti meg saját életfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom *összes* embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosulnak. A proletariátus nemhiába megy át *a munka* kemény, de megacélozó iskoláján. Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve. Itt szükség-

telen kifejteni, hogy az angol és francia proletariátus jókora része már *tudatában* van történelmi feladatának és állandóan azon dolgozik, hogy ezt a tudatát teljesen világossá fejlessze.'" (42—45 [34—36])

III. SZ. KRITIKAI SZÉLJEGYZET

„,Nem lehet ismeretlen Edgar úr előtt, hogy Bruno Bauer úr a »*végtelen* öntudatot« tette összes fejtegetéseinek alapjává, s ezt az elvet fogta fel a végtelen tudattalanságukkal a végtelen öntudatnak látszólag éppenséggel ellentmondó evangéliumok teremtő elvének is. Ugyanígy fogja fel Proudhon az egyenlőséget az ennek éppenséggel ellentmondó magántulajdon teremtő elvének. Ha Edgar úr egy pillanatra összehasonlítja a francia *egyenlőséget* a német öntudattal, rájön majd, hogy az utóbbi elv *németül*, vagyis az absztrakt gondolkodásban azt fejezi ki, amit az előbbi elv *franciául*, vagyis a politika és a gondolkodó szemlélet nyelvén mond. Az öntudat az embernek önmagával való egyenlősége a tiszta gondolkodásban. Az egyenlőség az embernek önmagáról való tudata a gyakorlat elemében, vagyis az ember tudata a másik emberről mint vele egyenlőről és az ember viszonyulása a másik emberhez mint vele egyenlőhöz. Az egyenlőség a francia kifejezés az emberi lényeg egységére, az emberi nem tudatára és viszonyulására, az embernek az emberrel való gyakorlati azonosságára, vagyis az embernek az emberrel való társadalmi illetve emberi kapcsolatára. Ezért ahogyan a németországi destruktív kritika, mielőtt *Feuerbachban* eljutott volna a *valóságos ember* szemléletéig, az *öntudat* elvével igyekezett felbomlasztani minden meghatározottat és fennállót, ugyanígy a franciaországi destruktív kritika az *egyenlőség* elvével.'" (48—49 [37—38])

„,Az a vélemény, hogy a filozófia a fennálló állapotok absztrakt kifejezése, eredetileg nem Edgar úré, hanem *Feuerbaché*, aki elsőnek jellemezte a filozófiát spekulatív és misztikus empiriának, s ezt ki is mutatta.'" (49—50 [38])

„„»Mindig ide jutunk vissza... Proudhon a proletárok

érdekében ír.«* Nem az önelégült kritika érdekében, nem absztrakt, magagyártotta érdekből, hanem tömegszerű, valóságos, történelmi érdekből ír, olyan érdekből, amely nem a *kritikához*, hanem annál tovább vezet, tudniillik a *krízishez*. Proudhon nemcsak hogy a proletárok érdekében ír; ő maga proletár, ouvrier**. Műve a francia proletariátusnak tudományos kiáltványa, és ezért egészen más a történelmi jelentősége, mint valami kritikai kritikus irodalmi tákolmányáé.'" (52—53 [40])

„‚Az, hogy Proudhon meg akarja szüntetni a vagyontalanságot és a vagyon régi módját, teljesen azonos azzal, hogy meg akarja szüntetni az embernek gyakorlatilag elidegenült viszonyát *tárgyi lényegéhez*, hogy meg akarja szüntetni az emberi önelidegenülés *nemzetgazdaságtani* kifejezését. Mivel azonban a nemzetgazdaságtan kritikájában még foglya a nemzetgazdaságtan előfeltételeinek, ezért a tárgyi világ újraelsajátítása maga is még a *birtok* nemzetgazdaságtani formájában van megfogalmazva.

Proudhon ugyanis nem a vagyont állítja a vagyontalansággal szembe, ahogy azt a kritikai kritika tételi vele, hanem a *birtokot* a vagyon régi módjával, a *magántulajdonnal*. Proudhon a birtokot »*társadalmi funkciónak*« nyilvánítja. De egy funkcióban nem az az »érdekes«, hogy a másikat »kizárom«, hanem az, hogy saját lényegi erőimet működtetem és megvalósítom.

Proudhonnak nem sikerült ezt a gondolatot megfelelő módon kifejtenie. Az »*egyenlő* birtok« elképzelése a nemzetgazdaságtani, tehát maga is még elidegenült kifejezése annak, hogy a *tárgy* mint az *ember számára való lét*, mint az *ember tárgyi léte*, egyszersmind *az embernek a másik ember számára való létezése*, *a másik emberrel való emberi kapcsolata*, az *ember emberhez való társadalmi viszonyulása* is. Proudhon a nemzetgazdaságtani elidegenülésen *belül* szünteti meg a nemzetgazdaságtani elidegenülést.'" (54—55 [41])

Ez a hely fölöttébb jellemző, mert megmutatja, hogy Marx hogyan közeledik egész „rendszerének" — sit venia

* Marx ezt Edgar cikkéből idézi.
** — munkás. — *Szerk.*

verbo* — alapeszméjéhez, nevezetesen a társadalmi termelési viszonyok eszméjéhez.

Mint apróságot megemlítjük, hogy Marx a 64. [47.] oldalon 5 [3] sort szentel annak, hogy a „kritikai kritika" ezt a szót: maréchal — „patkolókovács" helyett „marsall"-nak fordítja.

Nagyon érdekes a **65—67.** [47—49.] old. (Marx *rátér* a munkaérték-elméletre); a 70—71. [50—52.] old. (Marx válasza Edgarnak arra a vádjára, hogy Proudhon mindenfélét összezagyvál, amikor azt állítja, hogy a munkás nem tudja visszavásárolni saját termékét); a 71—72. és **72—73.** [52—53.] old. (álmodozó, idealista, „éteri" („ätherisch") szocializmus — és „tömegszerű" szocializmus és kommunizmus).

76. [55.] old. — (1. § 1. bekezdése: *Feuerbach* valóságos titkokat leplezett le, Szeliga — vice versa**).

77. [55.] old. — (Utolsó bekezdés: a gazdagok és szegények közötti *naiv* viszony *elavult:* „si le riche le savait!"***).

79—85. [56—60.] old. — (Mind a 7 [5] oldal *rendkívül* érdekes. Ez a 2. §. „*A spekulatív konstrukció titka*" — a spekulatív filozófia kritikája a „gyümölcs" — *die* Frucht — ismert példájával; ez a kritika *közvetlenül Hegel ellen is irányul.* Itt rendkívül érdekes az a megjegyzés, hogy Hegel a spekulatív ábrázoláson belül „nagyon gyakran" valóságos, magát a dolgot (die *Sache* selbst) megragadó ábrázolást nyújt.)

92., 93. [63—65.] old. — az ‚érzékiség degradálása' ellen irányuló *töredékes* megjegyzések.

101. [69—70.] old.: „... nem veheti észre" (Szeliga), „hogy az *ipar és a kereskedelem* egészen más egyetemes birodalmakat alapít, mint a kereszténység és a morál, a családi boldogság és a polgári jólét."

102. [70.] old. (Az 1. [2.] bekezdés vége — csípős megjegyzések a *közjegyzők* jelentőségéről a mai társa-

* — ha szabad ezt a szót használni. — *Szerk.*
** — megfordítva. — *Szerk.*
*** — „ha a gazdag tudná!" — *Szerk.*

dalomban ... „‚A közjegyző a világi gyóntatóatya. Hivatásos *puritán*, pedig a »tisztesség« — mondja Shakespeare — »nem puritán«. A közjegyző egyszersmind kerítő minden lehető cél szolgálatában, a polgári intrikák és cselszövések irányítója.'“)

110. [75.] old. — Az elvont spekuláció kigúnyolásának másik példája: annak a „megkonstruálása“, hogyan lesz az ember az állatok ura; „*az* állat“ (*das* Tier) mint elvonatkoztatás oroszlánból mopszlivá változik át stb.

111. [75—76.] old. — Jellemző passzus Eugène Sue-t[7] illetően: A ‚burzsoázia' előtti képmutatásból Sue morálisan idealizál egy grizettet, elhallgatva, hogy a grizett túlteszi magát a házasság formáján, elhallgatva „naiv“ viszonyát az étudiant-hoz* vagy az ouvrier-hoz**. „‚Éppen ebben a viszonyban igazi emberi ellentéte'“ (a ‚grizett') „‚az álszent, szűkkeblű és önző burzsoá-feleségnek, a burzsoázia egész körének, vagyis a hivatalos körnek.'“

117. [79.] old. — A XVI. század és a XIX. század „tömege“ „‚eleve'“ különböző volt.

118—121. [79—82.] old. — Ez a passzus (a VI. fejezetben: „‚Az abszolút kritikai kritika vagy a kritika mint Bruno úr“. 1) Az abszolút kritika első hadjárata. a) *A „szellem“* és *a „tömeg“*) *r e n d k í v ü l* fontos: annak a nézetnek a bírálata, mely szerint a történelem azért volt sikertelen, mert a tömeg érdekelt volt benne, és mert számolt a tömeggel, amely megelégedett az „eszme“ „felszínes“ felfogásával.

„‚Ezért ha az abszolút kritika valamit mint »felszínest« elítél, az az eddigi történelem mint olyan, melynek akciói és eszméi »tömegek« eszméi és akciói voltak. Az abszolút kritika elveti a *tömegszerű* történelmet, amelynek helyébe (lásd Jules Faucher urat az angol napikérdésekről[8]) majd a *kritikai* történelmet iktatja.“ (119 [80])

---

* — diákhoz. — *Szerk.*
** — munkáshoz. — *Szerk.*

„‚Az »*eszme*« mindig felsült, ha különbözött az »*érdektől*«. Másrészt könnyen megérthető, hogy minden tömegszerű, történelmileg érvényesülő »*érdek*«, amikor először lép a világ színpadára, az »*eszmében*« vagy »*képzetben*« messze túllép valóságos korlátain és összetéveszti magát az *emberi* érdekkel mint olyannal. Ez az *illúzió* az, amit *Fourier* az egyes történelmi korszakok *tónusának* nevez'" (119 [80]) — ennek szemléltetése a francia forradalom példáján (119—120 [80—81]), majd a híres szavak (*120.* old. lent [81. old. közepén]): NB

„‚Minél inkább alapokig ható lesz tehát a történelmi akció, annál inkább nő majd a terjedelme annak a tömegnek, amelynek akciója.'" NB

Hogy milyen élesen választja szét egymástól Bauer a ‚szellemet' és a ‚tömeget', az látható abból a mondatból, amelyet Marx megtámad: „»‚A tömegben, nem pedig másutt ... kell keresni a szellem igazi ellenségét.'«" (121 [81])

Marx azt válaszolja erre, hogy a haladás ellenségei — a tömeg önlealacsonyításának önálló létezéssel felruházott (verselbständigt) termékei, de nem eszmei, hanem anyagi, külsőleges módon létező termékei. Már Loustalot 1789-es lapjának[9] ez volt a jeligéje:

> Les grands ne nous paraissent grands
> Que parce que nous sommes à genoux.
> Levons nous!*

De ahhoz, hogy felkeljünk — mondja Marx —, nem elég gondolatban, eszmeileg felkelni. (122 [82])

„‚Az *abszolút kritika* azonban Hegel *Phänomenologiejából*[10] megtanulta legalábbis azt *a* művészetet, hogyan lehet *reális, objektív, kívülem* létező láncokat *pusztán eszmei*, pusztán *szubjektív*, pusztán *bennem* létező láncokká, s ennélfogva minden *külsőleges*, érzéki harcot tiszta gondolati harccá átváltoztatni.'" (122 [82])

---

* — A nagyok csak azért nagyok szemünkben,
mert mi térden állunk.
Keljünk fel! — *Szerk.*

Ily módon — mondja Marx maró gúnnyal — be lehet bizonyítani a kritikai kritika és a cenzúra előre megállapított harmóniáját, a cenzorról ki lehet mutatni, hogy nem rendőrpribék (Polizeischerge), hanem az én saját megszemélyesült tapintat- és mértékérzetem.

„‚Szellemével'" bíbelődve, az abszolút kritika nem vizsgálja, vajon nem a frázis, az önámítás, a magvatlanság (Kernlosigkeit) rejlik-e annak széllelbélelt (windig) pretenzióiban.

„‚Ugyanígy áll a dolog a »*haladással*«. »*A haladás*« pretenziói ellenére folytonos *visszaesések* és *körmozgások* mutatkoznak. Az abszolút kritika még csak nem is gyanítja, hogy »*a haladás*« kategóriája teljesen tartalmatlan és elvont, hanem igen elmésen »*a haladást*« abszolútnak ismeri el, azért, hogy a visszaesés magyarázatául feltételezhesse a haladás »*személyes ellenfelét*«, *a tömeget.*'" (123—124 [83])

„‚Minden kommunista és szocialista író abból a megfigyelésből indult ki, hogy egyrészt úgy látszik még a legkedvezőbb körülmények közt véghezvitt ragyogó tettek sem járnak ragyogó eredményekkel és köznapiasságokba fulladnak, másrészt *a szellem minden haladása* eddig az *emberiség tömege ellen való haladás* volt, amely tömeg egyre *elembertelenedettebb* helyzetbe taszítódott. Ezért »a *haladást*« elégtelen, elvont *frázisnak* nyilvánították (lásd *Fourier-t*), a civilizált világban alapvető fogyatékosságot sejtettek (lásd többek közt *Owent*); ezért beható *kritika* alá vetették a mostani társadalom *valódi* alapjait. Ennek a kommunista kritikának nyomban megfelelt a gyakorlatban a *nagy tömegnek* a mozgalma, amely tömeggel való ellentétben az eddigi történelmi fejlődés végbement. Ismernünk kell a francia és az angol munkások tanulását, tudásszomját, erkölcsi energiáját, szüntelen törekvését a fejlődésre, hogy elképzelésünk lehessen e mozgalom *emberi* nemességéről.'" (124—125 [83])

„‚Micsoda alapos fölényben van a kritika a kommunista írókkal szemben — nem követte nyomon szülőhelyéig a szellemnélküliséget, nemtörődömséget, felszínességet, önelégültséget, hanem *morál*prédikációt tartott róla és *felfedezte* mint a szellem, a haladás ellentétét!'" (125 [83—84])

„‚De »szellem és tömeg« viszonyának van még egy *rejtett* értelme is, mely a fejtegetések folyamán teljesen fel fog tárulni. Itt csak utalunk rá. Ez a Brunó úr által *felfedezett* viszony ugyanis nem egyéb, mint a *hegeli történelemfelfogás kritikailag karikírozott kiteljesítése*, a hegeli történelemfelfogás pedig megint nem egyéb, mint a *szellem* és az *anyag*, *Isten* és a *világ* ellentétét hirdető *keresztény-germán* dogma *spekulatív* kifejezése. Ez az ellentét ugyanis a történelmen, magán az emberek világán belül úgy fejeződik ki, hogy kevésszámú kiválasztott *egyén* mint *aktív* szellem áll szemben az emberiség többi részével mint a *szellemnélküli tömeggel*, mint az *anyaggal*.'" (126 [84])

És Marx rámutat arra, hogy Hegel ‚történelemfelfogása' egy elvont és abszolút szellemet előfeltételez, melynek hordozója a tömeg. A hegeli doktrinával párhuzamosan fejlődött ki Franciaországban a *doktrinérek*[11] tanítása (126 [84]), akik az ész szuverenitását proklamálták a nép szuverenitásával szemben, hogy a tömegeket kirekesszék és egyedül (allein) uralkodjanak.

Hegel „‚kettős felemásság bűnébe esik'" (127 [85]): 1) a filozófiát az abszolút szellem létezésének nyilvánítva, a filozófiai egyént nem nyilvánítja abszolút szellemnek; 2) az abszolút szellemet csak látszatra (nur zum Schein), csak post festum*, csak a tudatban teszi a történelem teremtőjévé.

Bruno megszünteti ezt a felemásságot: a *kritikát* abszolút szellemnek és — a történelem tényleges teremtőjének nyilvánítja.

„‚Az egyik oldalon áll a tömeg mint a történelem passzív, szellemnélküli, történetnélküli, *anyagi* eleme; a másik oldalon áll: *a* szellem, *a* kritika, Bruno úr és társai mint az aktív elem, amelytől minden *történelmi* cselekvés kiindul. A társadalom átalakító aktusa a kritikai kritika *agytevékenységére* redukálódik.'" (128 [85])

Az „abszolút kritika tömeg elleni hadjáratainak" első példájaként Marx B. Bauernek a ‚*zsidókérdésben*' elfoglalt álláspontját hozza fel — ennek során utal Bauer nézeteinek a *Deutsch-Französische Jahrbücherben* közölt cáfolatára[12].

---

* — utólag. — *Szerk.*

„‚Az abszolút kritika egyik fő foglalatossága az, hogy minden korkérdést először is *helyesen tegyen fel*. Ő ugyanis nem a *valóságos* kérdésekre válaszol, hanem *egészen más* kérdéseket csempész be... Így a »zsidókérdést« is kiforgatta oly módon, hogy a *politikai emancipációt*, amelyről ebben a kérdésben szó van, nem kellett megvizsgálnia, hanem megelégedhetett a zsidó vallás kritikájával és a keresztény-germán állam leírásával.

Mint az abszolút kritika minden eredetisége, ez a módszer is egy *spekulatív* fogás megismétlése. A *spekulatív* filozófiának, nevezetesen a *hegeli* filozófiának minden kérdést le kellett fordítania a józan emberi értelem formájáról a spekulatív ész formájára, és a valóságos kérdést át kellett változtatnia *spekulatív* kérdéssé, hogy válaszolhasson rá. Miután a spekuláció kiforgatta az *én* kérdéseimet, és, akárcsak a katekizmus, az *ő* kérdéseit adta a számba, természetesen, akárcsak a katekizmusnak, kész válasza lehetett minden kérdésemre.'" (134—135 [88—89])

Az Engels által írt 2a. §-ban (. . . „‚A »kritika« és »Feuerbach«. A filozófia elítélése'". . .) — 138—142. [91—93.] old. — lelkes dicsérő nyilatkozatokat találunk Feuerbachról. Azzal kapcsolatban, hogy a „kritika" hadat indított a filozófia ellen, szembeállította vele (a filozófiával) „az emberi viszonyok valóságos gazdagságát", „a történelem roppant tartalmát", „az ember jelentőségét" stb., stb. egészen „a rendszer titkát felfedettnek" nyilvánító frázisig — Engels ezt mondja:

„‚De hát ki is fedte fel a »rendszer« titkát? *Feuerbach*. Ki semmisítette meg a fogalmak dialektikáját, ezt az istenek háborúját, amelyet csakis a filozófusok ismertek? *Feuerbach*. Ki állította, bár nem »*az ember jelentőségét*« — mintha az embernek még más jelentősége is volna, mint az, hogy ember! —, hanem »*az embert*« a régi lom, s egyben a »végtelen öntudat« helyére? *Feuerbach* és csakis *Feuerbach*. Még többet is tett. Már régen megsemmisítette azokat a kategóriákat, amelyekkel *a* »kritika« most dobálózik, »az emberi viszonyok valóságos gazdagságát, a történelem roppant tartalmát, a történelem harcát, a tömeg harcát a szellemmel« stb., stb.

Miután egyszer felismerték, hogy az ember a lényege, a

bázisa minden emberi tevékenységnek és állapotnak, már csak *a* »kritika« találhat ki *új kategóriákat* és változtathatja — ahogy éppen teszi is — magát az *embert* ismét kategóriává és egy egész kategória-sorozat elvévé; persze ezzel a menekvés utolsó útjára lép, amely még nyitva áll a megrémült és üldözött *teológiai* nem-emberség előtt. *A történelem semmit sem* tesz, *»nincs* roppant gazdagsága«, *»nem* vív harcokat«! Ellenkezőleg, *az ember*, a valóságos, eleven ember az, aki mindenben tesz, rendelkezik és harcol; nem a »történelem« az, amely az embert eszközül használja fel a *maga* — mintha a történelem valamilyen különálló személy volna — céljainak keresztülvitelére, hanem a történelem *nem egyéb*, mint a maga céljait követő ember tevékenysége. Ha az *abszolút* kritikának *Feuerbach* zseniális fejtegetései után még van mersze az egész régi kacatot új alakban ismét helyreállítani'" ... (139—140 [91—92]) stb. — akkor — mondja — ez az egyetlen tény elegendő ahhoz, hogy értékelni tudjuk a kritikai naivságot stb.

Majd a szellem és az „anyag" szembeállításával kapcsolatban (a kritika a tömeget *„anyagnak"* nevezte) Engels ezt mondja:

„,Nem *hamisítatlanul keresztény-germán-e* tehát az abszolút kritika? Azok után, hogy a spiritualizmus és a materializmus régi ellentétét minden irányban végigharcolták, és *Feuerbach* ezt az ellentétet egyszer s mindenkorra leküzdötte, »a kritika« a legundorítóbb formában ismét alapdogmává teszi, és a *»keresztény-germán szellemet«* tünteti fel győztesnek.'" (141 [92—93])

Bauer következő szavaival kapcsolatban: „»‚Amennyire most a zsidók az elméletben eljutottak, annyira emancipálódtak, amennyire szabadok akarnak lenni, annyira szabadok'«" (142 [93]), Marx ezt mondja:

„‚Ebből a tételből nyomban felmérhető az a kritikai szakadék, amely a *tömegszerű*, profán kommunizmust és szocializmust elválasztja az *abszolút* szocializmustól. A profán szocializmus első tétele elveti mint illúziót a *puszta elméletben* való emancipációt, és a *valóságos* szabadsághoz az idealisztikus *»akaraton«* kívül még nagyon is

kézzelfogható, nagyon is materiális feltételeket követel. Milyen mélyen alatta áll »*a* tömeg« a szent kritikának, a tömeg, amely materiális, gyakorlati forradalmi átalakulásokat tart szükségesnek még ahhoz is, hogy akár csak »*az elmélettel*« való foglalkozáshoz is elengedhetetlen időt és eszközöket meghódítsa!'" (142 [93])

Tovább — 143—167. [93—106.] old. — a Literaturzeitung rendkívül unalmas, hihetetlenül epés kritikája, amolyan „ízekreszedő", szőrszálhasogató kommentár. Egyáltalában nem érdekes.

A § ((b) ‚A zsidókérdés'. II. [és III.] sz. 142—185 [93—117]) vége. A ***167—185.*** [106—117.] oldalon Marx érdekesen válaszol Bauernek, aki a „Judenfrage" c. könyvét védelmezi a *Deutsch-Französische Jahrbücher* bírálatával szemben. (Marx állandóan utal erre a folyóiratra.) Marx itt élesen és plasztikusan hangsúlyozza *egész* világnézetének alapelveit.

„A vallási napikérdések manapság társadalmi jelentőségűek" (167 [107]) — erre már a Deutsch-Französische Jahrbücher is rámutatott. Ott jellemezték „a zsidóság *valóságos* helyzetét a mai polgári társadalomban". „Bauer úr a *valóságos* zsidókat magyarázza a *zsidó vallásból*, ahelyett, hogy a zsidó vallás titkát magyarázná a *valóságos zsidókból*." (167—168 [107—108])

Bauer úr nem sejti, „hogy a mai polgári élet hozza létre folytonosan a valóságos, világi zsidóságot és ennélfogva a vallási zsidóságot is, és hogy a zsidóság a *pénzrendszerben* éri el végső kiképeződését".

A Deutsch-Französische Jahrbücher rámutatott arra, hogy a zsidóság fejlődése „‚a kereskedelmi és ipari gyakorlatban'" keresendő (169 [108]), — hogy a gyakorlati zsidóság „‚magának a keresztény világnak a kiteljesedett gyakorlata'". (169 [108])

„‚Bebizonyította, hogy a zsidó lényeg megszüntetésének feladata igazában a *polgári társadalom zsidó voltának*, a mai életgyakorlat embertelenségének — amely a *pénzrendszerben* éri el csúcspontját – megszüntetésében áll.'" (169 [108–109])

A zsidó, amikor szabadságot követel, olyasmit követel, ami semmiképpen nem mond ellent a politikai szabadságnak (172 [110]) — a *politikai* szabadságról van szó.

„‚Megmutatták Bauer úrnak, hogy az ember *szétbontása* nem-vallásos *állampolgárra* és vallásos *magánemberre* semmiképpen nem mond ellent a politikai emancipációnak.'" (172 [110])

Ennek közvetlen folytatása:

„‚Megmutatták neki, hogy amiként az állam emancipálja magát a vallás alól, azáltal, hogy emancipálja magát az *államvallás* alól, a polgári társadalmon belül pedig magára hagyja a vallást, úgy az egyes ember *politikailag* emancipálja magát a vallás alól, azáltal, hogy már nem mint *közügyhöz*, hanem mint az ő *magánügyéhez* viszonyul hozzá. Végül megmutatták, hogy a francia *forradalom terrorisztikus* viszonyulása a *valláshoz* nemcsak hogy nem cáfolja ezt a felfogást, hanem éppen megerősíti.'" (172 [110])

A zsidók ‚általános emberi jogokat' akarnak.

„‚A Deutsch-Französische Jahrbücherben mármost kifejtették Bauer úrnak, hogy ez a »szabad emberiesség« és »elismerése« nem egyéb, mint az *önző, polgári egyénnek* és azon szellemi és anyagi elemek *féktelen* mozgásának elismerése, amelyek az egyén élethelyzetének tartalmát, a *mai* polgári élet tartalmát alkotják, hogy tehát az *emberi jogok* nem szabadítják meg az embert a vallástól, hanem megadják neki a *vallásszabadságot*, nem szabadítják meg a tulajdontól, hanem megszerzik neki a *tulajdon szabadságát*, nem szabadítják meg a szerzés [Erwerb] szennyétől, hanem ellenkezőleg, megadják neki az *iparszabadságot* [Gewerbefreiheit].

Kimutatták: annak, hogy a *modern állam elismerte az emberi jogokat*, ugyanaz az értelme, mint annak, hogy az *antik állam elismerte a rabszolgaságot*. Ahogyan ugyanis az antik államnak a rabszolgaság a *természeti bázisa*, úgy a *modern államnak* a polgári társadalom, valamint a polgári társadalom *embere*, azaz a független, az emberrel csak a magánérdek és a *tudattalan* természeti szükségszerűség köteléke révén összefüggő ember, a szerzés munkájának, valamint a saját és idegen *önös* szükségletnek a *rabszolgája*. A modern állam az *általános emberi jogokban*[13] elismerte ezt a természeti bázisát mint olyant.'" (175 [112])

„A zsidónak annál is nagyobb joga van »szabad emberiségének« erre az elismerésére, ‚mert a »szabad polgári

társadalom« teljességgel kereskedelmi zsidó lényegű, s a zsidó ennek már eleve szükségszerű tagja.'" (176 [112])

Hogy az „emberi jogok" nem velünkszületettek, hanem történelmileg keletkeztek, ezt már Hegel is tudta. (176 [112])

A „kritika" rámutat ugyan a *konstitucionalizmus* ellentmondásaira, de nem általánosítja őket („nem fogja fel a konstitucionalizmus általános ellentmondását'). (177—178 [113]) Ha ezt megtette volna, akkor az alkotmányos monarchiától elérkezett volna a *demokratikus képviseleti államhoz*, a kiteljesedett modern államhoz. (178 [113])

Az ipari tevékenység nem szűnik meg az ipari kiváltságok (céhek, korporációk stb.) megszüntetésével, hanem ellenkezőleg, még jobban fejlődik. A földtulajdon nem szűnik meg a földbirtoklás kiváltságainak megszüntetésével, „'hanem éppen csak kiváltságai megszüntetése után, a szabad parcellázással és a szabad elidegenítéssel kezdi meg egyetemes mozgását'". (180 [114—115])

A kereskedelem nem szűnik meg a kereskedelmi kiváltságok megszüntetésével, hanem csak akkor válik igazán szabad kereskedelemmé, ugyanígy „'a vallás is csak ott bontakozik ki *gyakorlati* egyetemességében (gondoljunk az észak-amerikai szabadállamokra), ahol nincs *kiváltságos* vallás'".

...„'Éppen a *polgári társadalom rabszolgasága látszatra* a legnagyobb *szabadság*'"... (181 [115])

A vallás *politikai* létezése felbomlasztásának (Auflösung) (182 [116]) (az államegyház megszüntetése), a *tulajdon politikai* létezése felbomlasztásának (a választói cenzus megszüntetése) stb. — felel meg „'legerőteljesebb életük, amely most zavartalanul a saját törvényeinek engedelmeskedik és létezését egész szélességében kibontakoztatja'".

Az *anarchia* a kiváltságok alól emancipált polgári társadalom törvénye. (183 [116])

...C) ‚KRITIKAI CSATA A FRANCIA FORRADALOM ELLEN'

„'»Azok az eszmék«'" — idézi Marx Bauert —, „»amelyeket a francia forradalom hívott életre, nem vittek túl azon az *állapoton*, amelyet erőszakkal meg akart szüntetni.«

Eszmék sohasem vihetnek túl egy régi világállapoton, hanem mindig csak a régi világállapot eszméin. Eszmék egyáltalában *semmit sem vihetnek ki.* Az eszmék kiviteléhez emberek kellenek, akik gyakorlati erőszakot alkalmaznak.'" (186 [118])

A francia forradalom szülte a kommunizmus eszméit (Babeuf), amelyek — következetesen kidolgozva — tartalmazták az új ‚világállapot' eszméjét.

Bauer azon szavaival kapcsolatban, hogy az államnak kell összetartania az egyes önös atomokat, Marx azt mondja (188—189 [119]), hogy a polgári társadalom tagjai csak képzelik magukat atomoknak, de tulajdonképpen egyáltalán nem azok, mert nem érik be önmagukkal, mint az atomok, hanem más emberektől függnek, szükségleteik lépten-nyomon ilyen függésbe hozzák őket.

„‚Tehát a *természeti szükségszerűség*, az *ember lényegi tulajdonságai* — bármily elidegenülten jelennek is meg —, az *érdek*, ezek tartják össze a polgári társadalom tagjait, *reális* kötelékük a *polgári*, nem pedig a *politikai* élet... Csak a *politikai babona* képzeli még manapság is, hogy a polgári életet az államnak kell összetartania, holott a valóságban megfordítva, a polgári élet tartja össze az államot.'" (189 [119])

Robespierre, Saint-Just és pártjuk azért pusztult el, mert a rabszolgaságon alapuló antik, realista-demokratikus közösséget összetévesztették a modern spiritualista-demokratikus képviseleti állammal, amely a polgári társadalmon nyugszik. Saint-Just, kivégzése előtt, az *emberi jogok* táblájára (Tabelle — kifüggesztett hirdetmény?) mutatott és kijelentette: „C'est pourtant moi qui ait fait cela."*

„‚Éppen ez a tábla annak az *embernek* a *jogait* nyilatkoztatta ki, aki csakúgy nem lehet az antik közösség embere, mint ahogy *nemzetgazdasági* és *ipari* viszonyai nem az *antik* viszonyok.'" (192 [121])

Brumaire 18-án[14] nem a forradalmi mozgalom, hanem a liberális burzsoázia vált Napóleon martalékává. Robespierre bukása után, a direktórium alatt kezd a polgári társadalom prózai módon megvalósulni: kereskedelmi

* — „Mégis én alkottam ezt." — *Szerk.*

vállalkozások Sturm und Drangja, az új polgári élet mámora (Taumel); „‚*valóságos* felvilágosodása a francia *földnek*, melynek feudális tagolódását a forradalom pörölye szétzúzta, s melyet most a sok új tulajdonos első láza mindenoldalú művelés alá fog; a szabaddá vált ipar első megmozdulásai — íme az újonnan keletkezett polgári társadalom néhány életjele'". (192—193 [121—122])

‚VI. FEJEZET. AZ ABSZOLÚT KRITIKAI KRITIKA, VAGY A KRITIKA MINT BRUNÓ ÚR

...3) AZ ABSZOLÚT KRITIKA HARMADIK HADJÁRATA...

d) *KRITIKAI CSATA A FRANCIA MATERIALIZMUS ELLEN'*

(195—211 [123—133])

Ez a fejezet (a VI. fejezet 3. részének d. §-a) a könyv egyik legértékesebb fejezete. Itt egyáltalán nincs szőrszálhasogató bírálat, hanem csupa pozitív fejtegetés. Ez a *francia materializmus történetének rövid vázlata*. Az egész fejezetet ki kellene írni elejétől végig — ezért csak tartalmának rövid konspektusára szorítkozom.

A XVIII. század francia felvilágosodása és a francia materializmus nemcsak a fennálló politikai intézmények elleni harc volt, hanem éppúgy nyílt harc a XVII. század *metafizikája*, kivált *Descartes, Malebranche, Spinoza és Leibniz* metafizikája ellen. „‚A filozófiát szembeállították a metafizikával, mint ahogy Feuerbach Hegel elleni első határozott fellépésekor a megrészegült spekulációval szembeállította a józan filozófiát.'" (196 [123—124])

A XVII. század metafizikája, amelyet a XVIII. század materializmusa leterített, győzelmes és tartalmas (gehaltvoll) restaurációját élte meg a XIX. század német filozófiájában és nevezetesen spekulatív német filozófiájában. Hegel ezt a metafizikát zseniális módon minden addigi metafizikával és a német idealizmussal egyesítette és ‚metafizikai egyetemes birodalmat' alapított. Ezután ismét támadás következett „‚a spekulatív metafizika és

minden metafizika ellen. A metafizika örökre vereséget fog szenvedni a materializmustól, amelyet most magának a spekulációnak a munkája kiteljesített, és amely egybeesik a humanizmussal. De ahogy Feuerbach az elmélet területén, a francia és angol szocializmus és kommunizmus a gyakorlat területén képviselte a humanizmussal egybeeső materializmust.'" (196—197 [124])

A francia materializmusnak két irányzata van: az egyik Descartes-tól, a másik Locke-tól ered. Az utóbbi ‚egyenesen a szocializmusba torkollik'. (197 [124])

Az előbbi, a mechanikus materializmus, a francia természettudományba olvad bele.

Fizikájában *Descartes* az anyagot nyilvánítja az egyetlen szubsztanciának. A mechanikus francia materializmus elfogadja Descartes fizikáját és elveti metafizikáját.

„‚*Leroy* orvossal kezdődik ez az iskola, *Cabanis* orvossal éri el tetőpontját, *Lamettrie* orvos a középpontja.'" (198 [124])

Descartes még élt, amikor *Leroy* az állat mechanikus konstrukcióját átvitte az emberre, a lelket a *test* egy ‚*moduszának*', az eszméket pedig mechanikai mozgásoknak nyilvánította. (198 [124]) Sőt *Leroy* azt hitte, hogy Descartes eltitkolta igazi véleményét. Descartes tiltakozott.

A XVIII. század végén *Cabanis* tetőzte be a *descartes-i materializmust* „Rapports du physique et du moral de l'homme"[15] c. munkájában.

A XVII. század metafizikájának születése órájától kezdve megvolt az antagonistája a materializmusban. Descartesnak — *Gassendi*, az epikureus materializmus felújítója, Angliában — *Hobbes*.

Voltaire megjegyezte (199 [125]), hogy a XVIII. század franciáinak a jezsuita és egyéb viták iránti közönyét nem annyira a filozófia, mint a *Law*-féle pénzügyi spekulációk idézték elő. A materialista elméleti mozgalom az akkori francia élet gyakorlati ‚alakulásából' magyarázható. A materialista gyakorlatnak materialista elméletek feleltek meg.

A metafizika a XVII. században (Descartes, Leibniz) még ‚pozitív' tartalommal vegyült. Felfedezéseket tett a matematikában, fizikában stb. A XVIII. században a

pozitív tudományok különváltak, és a metafizika ‚izetlenné vált'.

Malebranche halálának évében született Helvétius és Condillac. (199—200 [125])

A XVII. század metafizikáját elméletileg megfosztotta hitelétől *Pierre Bayle* — a szkepticizmus fegyverével. Kiváltképp Spinozát és Leibnizet cáfolta. Meghirdette az ateista társadalmat. Egy francia író kifejezése szerint Pierre Bayle volt „az utolsó metafizikus a XVII. század szellemében és az első filozófus a XVIII. század szellemében". (200—201 [125—126])

Ezen a negatív cáfolaton kívül szükség volt egy pozitív, metafizikaellenes rendszerre. Ezt megadta *Locke*.

A materializmus Nagy-Britannia gyermeke. Már skolasztikusa, *Duns Scotus* felvetette a kérdést: „*‚vajon nem tud-e az anyag gondolkodni?'*" Ő nominalista volt. A nominalizmus egyáltalában első kifejezése a materializmusnak[16].

Az angol materializmus igazi ősapja *Bacon*. („‚Az anyag veleszületett tulajdonságai közül a mozgás az első és legjelesebb, nemcsak mint mechanikai és matematikai mozgás, hanem még inkább mint az anyag törekvése, életszelleme, feszítőereje, mint gyötrődése . . .'" — 202 [126—127])

„‚*Baconnél*, mint első megteremtőjénél, a materializmus naiv módon még mindenoldalú fejlődés csíráit rejti magában. Az anyag költőien érzéki ragyogásában ránevet az egész emberre.'"

Hobbesnál a materializmus *egyoldalúvá*, ‚embergyűlölővé, mechanikussá' válik. Hobbes rendszerbe foglalta Bacont, de alapelvét, azt, hogy az ismeretek és eszmék az érzéki világból (Sinnenwelt) erednek, nem alapozta meg (begründet) részletesebben. — 203. [127.] old.

Ahogy *Hobbes* a baconi materializmus *teista* előítéleteit semmisítette meg, úgy Collins, Dodwell, Coward, Hartley, Priestley stb. a locke-i szenzualizmus[17] utolsó teológiai korlátjait.

Condillac a locke-i szenzualizmust a XVII. század metafizikája ellen irányította; közzétette Descartes, Spinoza, Leibniz és Malebranche rendszereinek egy cáfolatát.

A franciák „civilizálták" (205 [128]) az angol materializmust.

Helvétiusben (aki szintén Locke-ból indul ki) ölt a materializmus voltaképpeni francia jelleget.

Lamettrie — a descartes-i és az angol materializmus egyesítése.

Robinet — áll leginkább kapcsolatban a metafizikával. „‚Ahogy a *descartes-i* materializmus a *voltaképpeni természettudományba* olvad bele, úgy a francia materializmus másik iránya egyenesen a *szocializmusba* és *kommunizmusba* torkollik.'" (206 [129])

Mi sem könnyebb, mint a materializmus premisszáiból levezetni a szocializmust (az érzéki világ átrendezését, — a magán- és közérdek összekapcsolását, — a bűn társadalomellenes ‚forrásainak' elpusztítását stb.).

Fourier közvetlenül a francia materialisták tanításából indul ki. A *babouvisták*[18] nyers, kifejletlen materialisták voltak. *Bentham* Helvétius moráljára alapozza rendszerét, *Owen* pedig Bentham rendszeréből kiindulva alapozza meg az angol kommunizmust. Angliából hozza Franciaországba a kommunista eszméket *Cabet* (a kommunizmus ‚legnépszerűbb, bár legsekélyesebb' képviselője). 208 [129—130] „Tudományosabbak" *Dézamy*, *Gay* és mások, akik a materializmus tanítását a *reális humanizmus* tanításaként fejtették ki.

Marx a 209—211. [130—133.] oldalon jegyzetben *idézeteket* közöl (2, petittel szedett oldalon [a német eredetiben]) *Helvétiusból*, *Holbachból* és *Benthamből*, hogy bebizonyítsa a XVIII. század *materializmusának* összefüggését a XIX. század *angol* és *francia kommunizmusával*.

A további §-ok közül érdemes kiemelni a következő passzust:

„‚A *Strauss* és *Bauer* között a *szubsztanciáról* és az *öntudatról* folyó harc a *hegeli* spekulációkon *belüli* harc. Hegelben *három* elem van: a *spinozai szubsztancia*, a *fichtei öntudat* és a kettőnek *hegeli* szükségszerűen ellentmondásos *egysége*, az *abszolút szellem*. Az első elem a metafizikusan travesztált *természet* az embertől való *elválasztottságában*, a második a metafizikusan travesztált *szellem* a természettől való elválasztottságában, a harmadik a ket-

tőnek metafizikusan travesztált *egysége*, a *valóságos ember* és a valóságos *emberi nem*'" (220 [138]), s a következő, Feuerbachot méltató bekezdést:

„,*Strauss* a teológia területén belül következetesen végigvitte a *spinozai álláspontot levő Hegelt*, Bauer pedig a *fichtei álláspontot levő Hegelt*. Mindketten annyiban *kritizálták* Hegelt, amennyiben nála a két elem mindegyikét *meghamisítja* a másik, ők pedig mindegyiket *egyoldalú*, tehát következetes véghezviteléig fejlesztették. — Ezért kritikájában mindkettő *túl*megy Hegelen, de mindkettő Hegel spekulációján *belül* is marad, és mindegyik csak *egy* oldalát képviseli rendszerének. Csak *Feuerbach*, aki a *hegeli álláspontot levő Hegelt* teljesítette ki és kritizálta azáltal, hogy a metafizikus *abszolút* szellemet feloldotta »*a természet alapján álló valóságos emberré*«, teljesítette ki a *vallás kritikáját*, azáltal, hogy egyszersmind felvázolta a nagy és mesteri alapvonásokat a *hegeli spekuláció* és következésképpen *minden metafizika kritikájához*.'" (220—221 [138])

Marx kigúnyolja Bauer „öntudat-elméletét" idealizmusa miatt (az abszolút idealizmus szofizmái — 222 [138—140]), rámutat arra, hogy ez Hegel megismétlése más szavakkal, idézi Hegel *Fenomenológiáját* és *Feuerbach* kritikai megjegyzéseit (a Philosophie der Zukunftból[19], 35. old., arról, hogy a filozófia tagadja — negiert — „az anyagilag érzékit", mint ahogy a teológia tagadja „az eredendő bűn által megmérgezett természetet").

A következő (VII.) fejezet ismét egész sor nagyon unalmas, epés kritikával kezdődik [1.) 228—235. [143—147.] old.]. A *2a.* §-ban van egy érdekes passzus.

Marx idézi a „Literaturzeitung"-ból a „tömeg" egy „képviselőjének" levelét, aki a valóság, a természettudomány, az ipar tanulmányozását követeli (236 [147]), és akit a „kritika" ezért ledorongolt:

„»‚Vagy« (!) »úgy véli Ön'«" — kiáltották a „kritikusok" a tömeg e képviselőjének —, „»‚hogy a történelmi valóság megismerése már véget ért? Vagy« (!) »tud Ön egyetlen olyan történelmi időszakról, amelyet valóban már megismertek?'«"

„‚Vagy azt hiszi a kritikai kritika'" — feleli Marx —, „‚hogy eljutott a történelmi valóság megismerésének akár csak az *elejéhez* is, ameddig az embernek a természethez való elméleti és gyakorlati magatartását, a természettudományt és az ipart kizárja a történelmi mozgás*ból*? Vagy úgy véli, hogy bármely időszakot valóban már megismert, anélkül, hogy például ez időszak iparát, magának az életnek a közvetlen termelési módját megismerte volna? Persze a spiritualista, a *teológiai* kritikai kritika csak a történelem politikai, irodalmi és teológiai színjátékait ismeri — ismeri legalábbis képzelődésében. Ahogyan a gondolkodást elválasztja az érzékektől, a lelket a testtől, önmagát a világtól, úgy a történelmet elválasztja a természettudománytól és ipartól, úgy a történelem szülőhelyét nem a földi durva-*anyagi* termelésben, hanem az égi ködös felhőképződésben látja.'" *(238* [148—149])

Notabene

A kritika a tömegnek ezt a képviselőjét *‚tömegszerű materialistának'* nevezte el. (239 [149])

„‚A franciáknál és az angoloknál a kritika nem ilyen elvont, túlvilági személyiség, amely kívül áll az emberiségen, hanem *valóságos emberi tevékenysége* egyéneknek, akik a társadalom aktív tagjai, akik mint emberek szenvednek, éreznek, gondolkodnak és cselekednek. Ezért kritikájuk egyszersmind gyakorlati, kommunizmusuk olyan szocializmus, amelyben gyakorlati, kézzelfogható rendszabályokat adnak, amelyben nemcsak gondolkodnak, hanem még inkább cselekednek, kritikájuk a fennálló társadalom eleven, valóságos kritikája, »a hanyatlás« okainak felismerése.'" (244 [152])

[[Az egész VII. fejezet, 228—257 [143—160], az idézett helyeket kivéve, csak hihetetlen kötekedést, kifigurázást tartalmaz, kihalászva a legjelentéktelenebb ellentmondásokat is, kigúnyolja a Literaturzeitung mindenféle badarságát stb.]]

A VIII. fejezetben (258—333 [161—208]) van egy § „egy mészárosnak kutyává való kritikai átváltoztatásáról", és egy másik — *Eugène Sue* Fleur de Marie-járól[20] (ez bizonyára regénycím vagy valamelyik regény

egyik hőse) Marx néhány „radikális", de érdektelen apró megjegyzésével. Említésreméltó talán csak a *285.* [177—178.] old. × — pár megjegyzés Hegel büntetőelméletéről, továbbá a *296.* [185—186.] old. — a magánzárka (Zellularsystem) *Eugène Sue-i* védelmezése ellen.

× „Hegel szerint a büntetésben a bűnös maga hozza meg az ítéletet maga felett. *Gans* ezt az elméletet aprólékosabban kidolgozta. Ez az elmélet *Hegelnél spekulatív szépségtapasz* a régi *jus talionisra**, amelyet *Kant* mint az *egyetlen jogszerű* büntetőelméletet fejtett ki. Hegelnél a bűnös önítélkezése puszta »*eszme*« marad, a *bevett empirikus büntetőjogi büntetések* pusztán spekulatív értelmezése. A moduszát ezért az állam mindenkori műveltségi fokára hagyja rá, azaz meghagyja a büntetést olyannak, amilyen. Éppen ebben mutatkozik kritikaibbnak, mint kritikai majmolója. Egy *büntető*elmélet, amely egyszersmind elismeri a bűnösben az *embert*, ezt csak az *elvonatkoztatásban*, a képzeletben teheti, éppen mert a *büntetés*, a *kényszer* ellentmondásban van az *emberies* magatartással. A kivitelezésben azonkívül a dolog lehetetlen volna. Az elvont törvény helyébe a tisztán szubjektív önkény lépne, hiszen mindenkor a hivatalos, »derék és tisztességes« emberektől kellene függenie a bűnös egyéniségéhez illeszkedő büntetésnek. Már Platón átlátta, hogy a *törvénynek* egyoldalúnak kell lennie és *el kell vonatkoztatnia* az egyéniségtől. *Emberi* viszonyok között viszont a büntetés *valóban* nem lesz egyéb, mint a hibázónak önmaga feletti ítélete. Nem akarják majd meggyőzni őt arról, hogy egy *külső erőszak*, amelyet mások követtek el rajta, olyan erőszak, amelyet ő követett el önmagán. A *más* emberekben inkább természetes megváltóit fogja látni a büntetéstől, amelyet ő rótt ki önmagára, azaz a viszony éppenséggel megfordul.'" (285—286 [177—178])

---

* — *a hasonlóval való büntetés* (szemet szemért, fogat fogért) *jogára.* — *Szerk.*

((*Nyilvánvaló*, Marx itt az ellen a felszínes szocializmus ellen emelt szót, amelyet Eugène Sue propagált, és amelyet a Literaturzeitungban *nyilván* védelmeztek.))

Marx például kigúnyolja *Sue-t* azért az eszméjéért, hogy az államnak ugyanúgy kell jutalmaznia az erényt, mint ahogy bünteti a bűnt (a 300—301. [188.] oldalon még összehasonlító táblázat is van — justice criminelle és justice vertueuse*!).

305—306. [191—192.] old.: Kritikai megjegyzések Hegel „Fenomenológiá"-ja ellen.

307 [192]: De Hegel a „Fenomenológiá"-ban néha — elmélete ellenére — az *emberi* viszonyoknak egy *valóságos* jellemzését adja.

309 [193]: A jótékonyság mint a gazdagok ‚*játéka*'. (*309—310* [193—194])

312—313 [195]: *Fourier*-idézetek a nő lealázásáról, nagyon plasztikusak [a „kritika" és Rudolf — Eugène Sue hőse? — mérsékelt óhajaival ‚szemben'].

„‚Ennek a baueri merészségnek'" (ez előtt idézet volt az Anekdotából[21]) „‚a *titka* (305 [191]) a *hegeli Phänomenologie*. Mivel Hegel itt az öntudatot teszi az *ember* helyére, a *legkülönfélébb* emberi valóság csak az *öntudat meghatározott* formájaként, *meghatározottságaként* jelenik meg. Az öntudat puszta meghatározottsága azonban »*tiszta kategória*«, puszta »gondolat«, melyet ennélfogva a »tiszta« gondolkodásban meg is szüntethetek és tiszta gondolkodással leküzdhetek. Hegel a Phänomenologie-ban az emberi öntudat különböző elidegenült alakjainak *anyagi*, *érzéki*, *tárgyi* alapjait *meghagyja*, és az egész destruktív műnek eredménye a *legkonzervatívabb filozófia* [sic!**] lett, mert úgy véli, hogy leküzdötte a *tárgyi világot*, az érzékileg valóságos világot, mihelyt »gondolati dologgá«, pusztán az *öntudat meghatározottságává* változtatta, és hogy az *éterivé* lett ellenfelet most már a »*tiszta gondolat éterében*«

---

* — büntető igazságszolgáltatás és erény-igazságszolgáltatás. — *Szerk.*

** — Így! — *Szerk.*

fel is oldhatja. A Phänomenologie ezért következetesen azzal végződik, hogy minden emberi valóság helyére az »*abszolút tudást*« állítja — *tudást*, mert ez az öntudat egyetlen létezési módja, és mert az öntudat az ember egyetlen létezési módjának számít —, *abszolút* tudást, éppen mert az öntudat csak önmagát tudja és semminő tárgyi világ nem feszélyezi többé. Hegel az embert az *öntudat emberévé* teszi, ahelyett, hogy az öntudatot tenné az *ember* — a valóságos ember, tehát egyszersmind egy valóságos tárgyi világban élő és ettől feltételezett ember — *öntudatává. Feje tetejére* állítja a világot és ezért *fejében* minden korlátot fel is oldhat, amitől a *rossz érzékiség* számára, a *valóságos* ember számára természetesen továbbra is fennállnak. Azonfelül szükségképpen mindaz korlátnak számít nála, ami az *általános öntudat korlátozottságáról* tanúskodik, az embereknek és világuknak minden érzékisége, valósága, egyénisége. Az egész Phänomenologie azt akarja bebizonyítani, hogy *az öntudat az egyetlen* és *egész realitás*'" ... (306 [191])

.....„Magától értetődik végül, hogy ha Hegel Phänomenologie-ja a spekuláció eredendő bűne ellenére sok ponton az emberi viszonyok egy valóságos jellemzésének elemeit adja, Bruno úr és társai viszont csak a tartalmatlan karikatúrával szolgálnak'"... (307 [192])

„Rudolf ezzel tudattalanul azt a rég leleplezett titkot mondta ki, hogy magának az emberi nyomornak, hogy a végtelen elvetemedettségnek — amely az alamizsna elfogadására kénytelen — a pénz és a műveltség arisztokráciája számára *játékul*, önszeretete kielégítésére, hiúsága legyezgetésére, szórakozásul kell szolgálnia.

Ez és nem egyéb az értelme a sok jótékonysági egyletnek Németországban, a sok jótékony társaságnak Franciaországban, a számos jótékony donquijotéskodásnak Angliában, a szegények javára rendezett hangversenyeknek, báloknak, színielőadásoknak, vacsoráknak, sőt a szerencsétlenül jártak javára indított nyilvános gyűjtéseknek is.'" (309—310 [193])

És Marx idézi Eugène Sue-t:

„»Ah Madame! ce n'est pas assez d'avoir dansé au bénéfice de ces pauvres Polonais ... soyons philanthropes

jusqu'au bout ... allons *souper* maintenant *au profit des pauvres*«!"* (310 [194])

A 312—313. [195.] oldalon *Fourier*-idézetek (a házasságtörés — a jómodorhoz tartozik, — az elcsábított lányok gyermekgyilkossága — hibás kör... „»,A nők emancipációjának foka az általános emancipáció természetes mérője'«" ... (312 [195]) A civilizáció minden bűnt egyszerűből összetetté, kétszínűvé, képmutatóvá tesz) és Marx hozzáfűzi:

„,Rudolf gondolatával szemben felesleges a *házasság* Fourier-féle mesteri jellemzésére és a francia kommunizmus materialista frakciójának írásaira utalni.'" (313 [195])

A 313. [196.] skk. old. támadják *Eugène Sue* és *Rudolf* (nyilván Sue regényhőse?) *nemzetgazdaságtani* tervezgetéseit, a gazdagok és szegények társulására és a munka megszervezésére (amit az államnak kell megcsinálnia) stb. vonatkozó tervezgetéseket — például még a *‚szegénybank'* [7] — b) „,A szegénybank'", 314—318. [196—198.] old. = kamatmentes kölcsönök a munkanélkülieknek. Marx a tervezet *számadatait* elemezve kimutatja, milyen nyomorúságosak a szükséghez képest. És hogy a ‚szegénybank', az elgondolás szerint, semmivel sem jobb a ‚takarékpénztáraknál' ... vagyis ez a bankintézmény „,azon a téveszmén nyugszik, hogy csak a munkabér más *elosztására* van szükség ahhoz, hogy a munkás egész éven át megélhessen'". (316—317 [198])

„,*A bouquevali mintagazdaság*'" című c) § (318—320 [198—200]) pozdorjává zúzza Rudolfnak a „kritika" által magasztalt mintagazdasági tervezgetését: Marx a tervet utópiának minősíti, merthogy Franciaországban egy főre átlagban csak ¼ font hús jut naponta, csak 93 frank jövedelem jut évente stb., s a terv szerint csupán *kétszer annyit* dolgoznak, mint azelőtt stb., stb. ((Nem érdekes.))

320 [200]: „,A csodaszer, amellyel Rudolf összes megváltásait és csodagyógykezeléseit véghezviszi, nem a szép szava, hanem a *készpénze*. Ilyenek a moralisták,

* — „Ó asszonyom! nem elég, hogy táncoltunk e szegény lengyelek javára ... legyünk a végsőkig emberbarátok ... most menjünk *vacsorázni a szegények hasznára*!" — *Szerk.*

mondja Fourier. Az embernek milliomosnak kell lennie, hogy hőseiket utánozhassa.

A morál az »impuissance, mise en action«*. Valahányszor harcba száll egy bűn ellen, vereséget szenved. És Rudolf még az önálló morál álláspontjára sem emelkedik, amely legalább az *emberi méltóság* tudatán nyugszik. Az ő morálja ellenben az emberi gyengeség tudatán nyugszik. Ő a *teológiai morál.*'" (321 [200])

...„Ahogy a *valóságban minden* különbség mindinkább *szegény* és *gazdag* különbségévé olvad össze, úgy az *eszmében minden* arisztokratikus különbség a *jó* és a *rossz* ellentétévé oldódik fel. Ez a megkülönböztetés az utolsó forma, amelybe az arisztokrata az előítéleteit burkolja... (323—324 [202])

... Rudolf végtelen fontosságot tulajdonít lelke minden mozdulásának. Ezért állandóan értékeli és figyeli ezeket...'" (Példák.) „Ez a nagyúr az *ifjú Anglia* tagjaihoz hasonlít, akik szintén meg akarják reformálni a világot, nemes cselekedeteket visznek véghez és hasonló hisztérikus rohamoknak vannak alávetve'" ... (326 [204])

Nem azokra az angol tory-filantrópokra céloz-e itt Marx, akik keresztülvitték a tízórás törvényt?[22]

---

* — »a működésbe hozott tehetetlenség«. — *Szerk.*

FR. ÜBERWEG: „GRUNDRISS DER GESCHICHTE DER PHILOSOPHIE“

(ÁTDOLGOZTA MAX HEINZE)
3 köt. LIPCSE 1876—1880[23]

A könyv jellege kissé különös: *néhányszavas* rövidke paragrafusok a tanítások tartalmáról és véget nem érő, petit betűkkel szedett, $^3/_4$ részben nevekkel és könyvcímekkel teletűzdelt magyarázatok ráadásul ósdi dolog: a bibliográfia a 60-as, 70-es évekig terjed. Valami unleserliches!* Nevek és könyvek története!

A megírás ideje: 1903.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

---

* — olvashatatlan! — *Szerk.*

FR. PAULSEN: „EINLEITUNG IN DIE PHILOSOPHIE"

1899[24]

Nagyon jellemző a kérdés őszinte felvetése a bevezetésben: a legújabb filozófia feladata az, hogy „összebékítse a vallásos világszemléletet és a természet tudományos magyarázatát". (IV. old.) Sic!* És ezt az eszmét rendkívül részletesen fejtegeti: azt mondja, két fronton kell harcolni — a materializmus és a „jezsuitizmus" (mind a katolikus, mind a protestáns jezsuitizmus) ellen. A materializmust, persze, ‚merőben mechanikainak, fizikainak' stb. tekinti (tünteti fel?).

A szerző kereken megmondja azt is, hogy a legújabb filozófia Kantra támaszkodik és az „idealista monizmust" képviseli.

A 10. oldalig... ‚Béke a tudás és a hit között'...

És a 11. old.: „‚Ez'" (e béke megteremtése) „‚*Kant* filozófiájának tulajdonképpeni sarkpontja ... mindkettőnek meg kell adni, ami megilleti, a tudásnak Hume szkepticizmusával szemben, a hitnek a materializmus dogmatikus hittagadásával szemben — íme ez Kant munkásságának a summája.'" (12)

„‚Ami ezt a reménnyel teljes'" (e *béke* reményével teljes) „‚kilátást megzavarhatja, az az abszolút vallásellenes radikalizmus, amely mostanában elharapódzik a lakosság tömegeiben... Az ateizmus'" (mint régebben a burzsoáziának) „‚most a szociáldemokráciának a hittételeként jelentkezik.'" (14—15) „‚Ez a visszájára fordított katekizmus. És mint a régi dogmatika, éppúgy ez az új, negatív dogmatika is tudományellenes, mert dogmáiban fogva

* — Így. — *Szerk.*

tartja a bírálat és a kétely szellemét.'" (Emlékeztet az *Antipfaffen** elnevezésre és bizonygatja, hogy a kereszténységtől távol áll a gazdagok iránti részrehajlás, s hogy a kereszténység azt a harcot is túl fogja élni, amely felé Európa halad.)

Paulsen, amikor cáfolja a materializmust és védelmezi az Allbeseelung elméletét** (melyet *idealista* értelemben magyaráz), nem veszi észre, 1) hogy ő nem a materializmust cáfolja, hanem csak *bizonyos* materialisták *bizonyos* érveit; 2) hogy *ellentmond* önmagának, amikor a modern pszichológiát idealista értelemben magyarázza.

× Vö. 126. old. „‚Az erő . . . nem egyéb, mint meghatározott tevékenységre irányuló tendencia, s eszerint általános lényegénél fogva egy tudattalan akarattal egyezik.'"

(Ergo — ‚lelki folyamatok és erő' egyáltalában nem olyan ‚összeegyeztethetetlenek', ahogyan a szerző korábban vélte, 90. sk. old.)

112—116. old.: miért ne lehetne a ‚világegyetem' a ‚világszellem' hordozója? (azért, mert az ember és agyveleje a szellem *legmagasabb* fejlődése, amit a szerző maga is elismer.

Amikor Paulsen a materialistákat bírálja — az anyaggal a szellem *legmagasabb* formáit állítja szembe. Amikor az idealizmust védi és a modern pszichológiát idealista módon értelmezi — a szellem legalacsonyabb formáit hozza közel az ‚erőkhöz' stb. Ez filozófiájának legsebezhetőbb pontja.) NB

Vö. különösen a 106—107. old., ahol Paulsen kijelenti, hogy nem szabad az *anyagot holt* valaminek tekinteni.

× Contra 86. old.: „‚a mozgásban egyáltalában nem rejlik semmi gondolat'". . .

A szerző mintha nagyon is könnyen adna túl azon a gondolaton, hogy a ‚gondolat mozgás'. Érvei *csakis* a ‚közönséges emberi értelem' érvei: ‚értelmetlenség, „a gondolat nem mozgás, hanem gondolat'". (87) Talán a hő sem mozgás, hanem hő??

---

* — *papfalók*. — *Szerk.*

** — a mindennek lelket tulajdonító elméletet. — *Szerk.*

Egészen ostobák a szerző ama érvei, hogy a fiziológus — úgymond — mindig csak gondolatokról fog beszélni, nem pedig e gondolatokkal egyenlő mozgásokról. Hőről is mindenki és *mindig* fog beszélni.

A szerelmes nem ‚a megfelelő vazomotorikus folyamatról' fog beszélni ‚hölgyének... Hisz ez nyilvánvalóan badarság.' (86—87) Igen! — Paulsen úr badarsága! És ha a meleg hiányát érezzük, nem arról fogunk beszélni, hogy a hő a mozgás egyik neme, hanem arról, hogyan szerezzünk szenet.

Paulsen ‚értelmetlennek' tartja azt a tételt, hogy a gondolat ‚mozgás'. Őmaga pedig a dualizmust is ellenzi, és „egyenértékről" is beszél (*140* és 143) — „a pszichikainak fizikai egyenértéke" (vagy ‚kísérő jelensége'). Nem ugyanaz a ‚fogalomzavar-e' ez, amiért lenézően becsmérli Büchnert?

Amikor Paulsen kijelenti, hogy parallelizmusa „nem helyi", hanem „eszmei" (146. old.), dualista jellege még világosabban kidomborodik. Ez nem magyarázata a dolognak, s nem is elmélet, hanem zsonglőrködés a szavakkal.

A megírás ideje: 1903.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

JEGYZET E. HAECKEL „LEBENSWUNDER“ ÉS „WELTRÄTSEL“ C. KÖNYVEINEK RECENZIÓJÁRÓL

Frankfurter Zeitung. 1904, 348. sz. (november 15) első, reggeli kiadás

Tárca új *biológiai* könyvekről[25]

Ernst Haeckel: Lebenswunder (‚Közérthető tanulmányok a biológiai filozófiáról'). Stuttgart. (Alfred Kröner).

(Haeckel szerint „a szellem az agykéreg fiziológiai funkciója“. Könyvének 378. oldala. A szerző természetesen e vélemény *ellen* foglal állást.)

Ugyancsak Haeckel „*Welträtsel*“ c. műve ((korábban jelent meg)) (itt bizonyítja, hogy tulajdonképpen *nincsenek* világrejtélyek).

A megírás ideje: 1904 vége.

JEGYZETEK A SORBONNE KÖNYVTÁRÁBAN LEVŐ TERMÉSZETTUDOMÁNYI ÉS FILOZÓFIAI KÖNYVEKRŐL[26]

Sorbonne. Új könyvek: C. 819 (7)*

Richard *Lucas*: Bibliographie der radioaktiven Stoffe. Hamburg és Lipcse 1908. 8°.
(A. 47 191)*.

Mach: Grundriss der Physik (Harbordt és Fischer feldolgozásában). Lipcse 1905—8. 2 köt. 8°.
(A. 46 979)*. S. Φ. φ. 587*.

Max Planck: Das Prinzip der Erhaltung der Energie. Lipcse 1908. (2. kiad.) 12°.
(A. 47 232)*. *S.* Φ. φ. *63**.

Eduard Riecke: Handbuch der Physik. 4. kiad. Lipcse 1908. 2 köt. 8°.
(A. 47 338)*. S. Φ. φ. 301a*.

Salignac-Fénelon: Questions de physique générale et d'astronomie. Toulouse 1908. 4°.
(D. 55 745)*. C. 818 (2)*.

J. J. Thomson: Die Korpuskulartheorie der Materie. Braunschweig 1908. 8°.
S. D. e. 101 (25)*.

A Sorbonne könyvtárában:

I. Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie. *P. 53* (*8°*) (A. 16 404)*.

II. Archiv für Philosophie. 2. rész. *P. 48.* (A. 17 027)*.

---

* A betű- és számjelek a könyvek könyvtári számait jelölik. — *Szerk.*

Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie. 1909. I. füz. Raoul Richter recenziója (rokonszenvező, sőt magasztaló). Tárgya:

Ludwig Stein: Philosophische Strömungen der Gegenwart. Stuttgart 1908. (Enke.) XVI + 452 oldal. (12 márka.)

1—293. old. — filozófiai áramlatok —
294—445. — filozófiai problémák

Tíz filozófiai áramlat[27]

1) neoidealizmus (voluntarista metafizika)
2) neopozitivizmus (pragmatizmus) W. James
3) „új természetfilozófiai áramlat" (Ostwald, és az energetika „győzelme" a materializmus fölött)
4) „neoromantika" (H. St. Chamberlain stb.)
5) neovitalizmus
6) evolucionizmus (Spencer)
7) individualizmus (Nietzsche)
8) ‚szellemtudományi áramlat' (Dilthey)
9) ‚filozófiatörténeti'
10) neorealizmus (Eduard von Hartmann!!!).

Új könyvekből:

Max Schinz: Die Wahrheit der Religion nach den neuesten Vertretern der Religionsphilosophie. Zürich 1908. 8° (307 oldal. 6,50 márka.)

Kr. Guenther: Vom Urtier zum Menschen. (Képesatlasz.) Stuttgart 1909. (7—19 pfennig ≷ 1 márka.)

A. Pelazza: R. Avenarius e l'empiriocriticismo. 1908? 9? Torino (Bocca). 130 oldal.

Spaventa: La filosofia italiana nelle sue relazioni con la filosofia europea. 1908? 9? Bari (Laterza).

Új könyvekből (1909):

L. Boltzmann: Wiener wissenschaftliche Abhandlungen. Lipcse (Barth).

H. Strache: Die Einheit der Materie, des Weltäthers und der Naturkräfte. Bécs (Deuticke).

P. 48

Archiv für Philosophie, *2. rész* = Archiv für *s y s t e m a t i s c h e* Philosophie. 1908. 4. füzet: Vitalis Norström *m á s o d i k* cikke (447—496. old.) ((érdekes; majdnem az egész Machról szól)).

hol az első??
a megjegyzés — elkésett??

A megírás ideje: 1909 első fele.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXV. köt. 1933.

FEUERBACH „ELŐADÁSOK A VALLÁS LÉNYEGÉRŐL“ C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA[28]

A megírás ideje: 1909.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930

L. FEUERBACH „VORLESUNGEN ÜBER DAS WESEN DER RELIGION"

ÖSSZES MŰVEI *8.* KÖT.
1851

8°. R. 807

Az *előszó* kelte: 1851. I. 1. — Feuerbach itt arról beszél, hogy miért nem vett részt a 48-as forradalomban, amely „‚oly szégyenletesen, oly eredménytelenül végződött'". (VII) A 48-as forradalomnak nem volt sem ‚hely-, sem időérzéke', a *konstitucionalisták* ‚az Úr' *szavától* várták a szabadságot, a *republikánusok* (VII—VIII) — a maguk *akaratától* („‚csak *akarni* kell a köztársaságot, hogy már meg is teremtsék'"). . . (VIII)

Feuerbach nem értette meg a 48-as forradalmat

„‚Ha ismét forradalom tör ki és nekem tevékeny részem lesz benne, akkor meg lehetnek . . . győződve, hogy ez győztes forradalom, hogy eljött a monarchia és hierarchia végítéletének napja.'" (VII)

1. előadás (1—11).

2. old.: „‚Egyformán torkig vagyunk a filozófiai és a politikai idealizmussal; most politikai materialisták akarunk lenni.'"

Sic!*

3—4 — Miért vonult vissza Feuerbach falusi magányba: szakítás az „‚istenhivő világgal'" (4. old. 7. sor alulról)

* — Így! — *Szerk.*

vesszen, ami „„egzaltált'"!

(vö. 3. old. lent) — a „természettel" élni (5), ‚levetni' minden „‚egzaltált'" képzetet.

7—11 — Feuerbach vázlatot ad műveiről (7—9): az újabb filozófia története (9—11 Spinoza, Leibniz).

2. előadás (12—20).

12—14 — Bayle.

az „érzékiség" Feuerbachnál

15: ‚*Érzékiség*' nálam „‚az anyaginak és a szelleminek igazi, nem kigondolt és csinált, hanem létező egységét jelenti, érzékiség tehát nálam annyi, mint valóság'".

Nemcsak a ‚gyomor', hanem a ‚fej' is ‚érzéki'. (15)

(16—20: Feuerbach műve a halhatatlanságról; tartalmi ismertetés).

3. előadás (21—30)

Kifogásolták „A kereszténység lényege"[29] című művemmel kapcsolatban, hogy szerintem az *ember* semmitől sem függ, „‚kifogásolták, hogy én az embert állítólag istenítem'". (24) „‚A lény, amelyet az ember előfeltételez, . . . *nem más, mint a természet*, nem pedig a ti Istenetek.'" (25)

„‚Szerintem a természet tudattalan lényege az örök, nem-keletkezett lény, az első lény, de nem rangban az első, hanem időben — a fizikailag, de nem morálisan első lény'". . . (27)

Tagadásomban igenlés is foglaltatik... „‚Tanításomból persze az következik, hogy nincs Isten'" (29), ez a tagadás azonban Isten lényegének (= a természet lényegének, az ember lényegének kifejezése) megismeréséből folyik.

4. előadás.

„‚A függőségi érzés a vallás alapja.'" (31) („‚Félelem'" 33—4—5—6)

„‚Az úgynevezett spekulatív filozófusok . . . *azok* a filozófusok, akik nem a fogalmaikat igazítják a dolgokhoz, hanem ellenkezőleg, a dolgokat fogalmaikhoz.'" (31)

vö. Marx és Engels[30]

(5. előadás.)

— különösen a *halál* szüli a félelmet, az istenhitet. (41)

„‚Gyűlölöm az embert a természetből kiszakító idealizmust; én nem szégyellem a természettől való függőségemet.'" (44)

„‚Amennyire a Wesen des Christentumsban nem akarom, hogy az embert istenítsék, ahogy dőrén szememre vetették, . . . éppannyira nem szívesen látnám, hogy a természetet teológiai értelemben . . . istenítsék.'" (46—47)

6. előadás — ‚Állatkultusz' (50. és kk. old.).

„‚Amitől az ember függ . . . az a természet, az érzékek tárgya . . . minden benyomás, melyet a természet az érzékek közvetítésével kelt az emberben . . . vallási tisztelet indítéka lehet.'" (55)

(7. előadás.)

Egoizmuson nem a „filiszter és burzsoá" (63) egoizmusát értem, hanem az emberi természettel, ésszel összhangban álló filozófiai principiumot, szemben a „teológiai képmutatással, vallási és spekulatív képzelgéssel, politikai zsarnoksággal". (63. old. lent) Vö. *6 4., nagyon fontos*[31].

Az „egoizmus" és jelentése

Idem a 68. oldalon lent és a 69. oldalon lent — az egoizmus (filozófiai értelemben) a vallás gyökere.

(70: ‚a tudósokat' csak saját fegyvereikkel, azaz idézetekkel lehet megverni)... „man die Gelehrten nur durch ihre

eigenen Waffen, d. h. Zitate, schlagen kann"... (70)

az energia szó kérdéséhez

Feuerbach a 78. oldalon többek közt ezt a kifejezést használja: ‚energia, azaz tevékenység'. Ezt érdemes megjegyezni. Valóban, az energia fogalmában szubjektív mozzanat van, ami nincs meg például a mozgás fogalmában. Vagy helyesebben, az energia fogalmában, illetőleg e fogalom szóhasználatában van valami, ami kizárja az objektivitást. A hold energiája (vö.) versus* a hold mozgása.

107 lent... „‚A természet őseredeti, első és végső lény'"...

az érzéki = az első, a magán-valóan létező és igaz

111: ...„‚Számomra ... a filozófiában ... az érzéki az első; de első nemcsak a spekulatív filozófia értelmében, ahol az első azt jelenti, amin túl kell menni, hanem az első a másból le nem vezethető, az önmagától létező és igaz értelmében.'"

...„‚A szellemi az érzékin kívül és az érzéki nélkül — semmi'".

NB általában a 111. old. ...„‚az érzékek igazsága és lényegszerűsége (NB), amelyből ... a filozófia ... kiindul'"...

112 ...„‚Az ember csak az érzékileg létező feje segítségével gondolkodik, az észnek a fejben, az agyban, az érzékek gyűjtőpontjában van maradandó, érzéki talaja.'"

Lásd még a 112. old. az érzékek valósághűségéről (Urkunden**).

* — szemben. — *Szerk.*

** — okadatolások. — *Szerk.*

114: A természet = az első, ‚másból le nem vezethető, őseredeti lény'.

„‚Így függnek össze a »Wesen der Religion«-nal »Die Grundsätze der Philosophie«[32].'" (113)

„‚Én nem istenítek semmit, következésképpen a természetet sem.'" (115)

NB

116 — válasz arra az ellenvetésre, hogy Feuerbach *nem határozza meg, mi a természet:*

„‚Természeten mindazon érzéki erő, dolog és lény foglalatát értem, melyeket az ember mint nem-emberieket megkülönböztet önmagától... Vagy a szót gyakorlatilag felfogva: természet mindaz, ami az ember számára — a teista hit természetfölötti sugallataitól eltekintve — közvetlenül, érzékileg élete alapjának és tárgyának bizonyul. Természet a fény, az elektromosság, a mágnesség, a levegő, a víz, a tűz, a föld, az állat, a növény, az ember, amennyiben akarattalanul és tudattalanul cselekvő lény, — és semmi egyebet, semmi misztikusat, semmi ködöset, semmi teológiait'" (fentebb: Spinozától eltérően) „‚nem igénylek e szónál: természet.'"

Következésképp a természet = a természetfölötti kivételével minden. Feuerbach világos, de nem mély. Engels mélyebben határozza meg a materializmus és az idealizmus különbségét

...„‚Természet minden, amit látsz és nem emberi kéz és gondolat műve. Vagy, ha belebocsátkozunk a természet anatómiájába, a természet olyan lények és dolgok lényege vagy foglalata, amelyeknek jelenségei, megnyilvánulásai vagy hatásai — amiben éppen megnyilatkozik és amiben rejlik a létezésük és lényegük — nem gondolatokon vagy szándékokon és akarati elhatározásokon, hanem asztronómiai vagy kozmikus, mechanikai, vegyi, fizikai, fiziológiai vagy szerves erőkön vagy okokon alapulnak.'" (116—117)

[A dolog veleje itt is az anyagnak és a szellemnek, a fizikainak és a pszichikainak szembeállítása.]

121 — az ellen az érv ellen irányul, hogy lennie kell egy ősoknak (= Istennek).

„‚Az ember csak korlátozottságból és kényelemszeretetből helyettesíti az időt az örökkévalósággal, az okról okra való végnélküli tovahaladást a végtelenséggel, a nyughatatlan természetet a stabil Istenséggel, az örökös mozgást az örökös nyugvással.'" (121 lent)

124—125. Az emberek szubjektív szükségletekből kifolyólag helyettesítik a konkrétat az elvonttal, a szemléletet a fogalommal, a sokat az eggyel, az okok végtelen ‚summáját' egy okkal.

‚objektív = rajtunk kívüli'

De ezeknek az elvonatkoztatásoknak „‚nem tulajdonítunk objektív érvényességet és létezést, semmilyen rajtunk kívüli létezést'". (125)

. . . „‚A természetnek nincs sem kezdete, sem vége. Benne minden kölcsönhatásban van, benne minden viszonylagos, minden egyidejűleg okozat és ok, minden mindenoldalú és kölcsönös; . . .'" (129)

itt nincs helye Istennek (129—130; egyszerű érvek Isten ellen).

. . . „‚A dolgok első és általános okának oka — a teisták, a teológusok, az úgynevezett spekulatív filozófusok felfogása szerint — az emberi értelem'" . . . (130)

„‚Isten . . . az ok egyáltalában, az ok fogalma mint megszemélyesített, önállósult lény'". . . (131)

„‚Isten az elvont, vagyis az érzéki szemléletből elvonatkoztatott, gondolt, értelmi objektummá vagy értelmi lénnyé változtatott természet; a tulajdonképpeni

értelemben vett természet, az érzéki, valóságos természet, ahogy azt nekünk az érzékek közvetlenül feltárják és megjelenítik.'" (133)

közvetlenül

A teisták a természetben (az általuk holt tömeggé vagy anyaggá változtatott természetben) végbemenő mozgás okát Istenben látják. (134) De Isten hatalma valójában nem egyéb, mint a *természet hatalma* (Naturmacht: 135).

. . . „Hiszen csak hatásaikból ismerjük meg a dolgok tulajdonságait'" . . . (136)

Az ateizmus (136—137) nem semmisíti meg sem *'a morális felsőbbet* (= az eszményt)', sem *'a természeti felsőbbet* (= a természetet)'.

. . . „Vajon az idő nem csupán egyik formája-e a világnak, az a mód, ahogyan a világ egyes lényegei és hatásai egymásra következnek? Hogyan tulajdoníthatok tehát a világnak időbeli kezdetet?'" (145)

idő és világ

. . . „Isten csupán a világ gondolatokban. . . Isten és világ különbsége csupán a szellem és érzék, a gondolat és szemlélet különbsége'" . . . (146)

Istent rajtunk kívül létező lénynek akarják ábrázolni. De vajon éppen ezzel nem ismerik-e el az érzéki lét igazságát? „nem ismerik-e el'" (ezzel), „hogy érzéki léten kívül semmilyen lét sincs? Van-e a rajtunk kívüli létezésnek, a gondolkodástól független létezésnek más ismérve, más kritériuma, mint az érzékiség?'" (148)

a rajtunk kívüli lét = független a gondolkodástól

. . . „A természet . . . anyagiságától és testiségétől való elkülönítettségében . . . Isten'" . . . (149)

NB az anyagon kívüli, attól független természet = Isten

NB „másolat"-elmélet

„‚A természetet Istenből levezetni annyi, mintha a képből, a másolatból az eredetit, egy dolog eszméjéből ezt a dolgot akarnók levezetni.'" (149)

Az embernek sajátossága az a ‚visszásság' (149 lent), hogy az absztrakciókat ‚önállósítja' — például az **időt** (150) és a **teret:**

„‚Habár . . . az ember a teret és az időt a térbeli és időbeli dolgokból vonatkoztatta el, ezeket mégis a dolgok elé helyezi mint azok létezésének első okait és feltételeit. Ezért úgy képzeli, hogy a világ, vagyis a valóságos dolgok foglalata, a világ anyaga, tartalma a tér*ben* és az idő*ben* keletkezett. Sőt még Hegel szerint is az anyag nemcsak térben és időben, hanem térből és időből keletkezett'". . .

az időbeli dolgokon kívüli idő = Isten

(150) „‚Valóban nem is látható be, miért ne lehetne az időbeli dolgoktól elvált időt Istennel azonosítani.'" (151)

idő és tér

. . . „‚A valóságban éppen fordított az eset . . . nem a dolgok előfeltételezik a teret és az időt, hanem a tér és az idő előfeltételezi a dolgokat, mert a tér vagy a kiterjedés előfeltételez valamit, ami kiterjed, s az idő, a mozgás — hiszen az idő csak a mozgásból elvonatkoztatott fogalom — előfeltételez valamit, ami mozog. Minden térbeli és időbeli'". . . (151—152)

vö. idem Engels „Ludwig Feuerbach"-jában[33]

„‚Az a kérdés, vajon egy Isten teremtette-e a világot . . . azonos azzal a kérdéssel: hogyan viszonylik a szellem az érzékiséghez'" (152 — a filozófia egyik legfontosabb és legnehezebb kérdése (153); a filozófia egész története e kérdés körül forog 153) — ezen vitatkoztak a sztoikusok és epikureusok, a platonisták és

arisztoteliánusok, a szkeptikusok és dogmatikusok az ókori filozófiában, a nominalisták és realisták a középkorban, az idealisták és „realisták vagy empirikusok" (sic!) az újkorban. (153) | 153

Részben az emberek jellemétől (elméleti emberek versus gyakorlati emberek) függ, hogy melyik filozófia felé hajlanak. | 153

„‚Én nem tagadom . . . a bölcsességet, a jóságot, a szépséget; csak azt tagadom, hogy ezek mint ilyen nembeli fogalmak [Gattungsbegriffe] — lények, akár mint istenek vagy isteni tulajdonságok vagy mint platóni ideák, akár mint önmagukat tételező hegeli fogalmak'" . . . (158) — Csak mint emberi tulajdonságok léteznek. | (materializmus) contra teológia és idealizmus (az **elméletben**)

Az istenhit másik oka az, hogy az ember a maga célszerű alkotásának képzetét átviszi a természetre. A természet célszerű — ergo, ésszel megáldott lény teremtette. (160)

„‚Amit ugyanis az ember a természet célszerűségének nevez és mint ilyent fog fel, az a valóságban nem egyéb, mint a világ egysége, az okok és okozatok harmóniája, egyáltalában az összefüggés, amelyben minden van és amelyben minden hat a természetben.'" (161)

. . . „‚Semmi okunk sincs azt képzelni, hogy ha az embernek több érzéke vagy szerve volna, akkor több természeti tulajdonságot vagy dolgot ismerne meg. A külvilágban, a szervetlen természetben nincs több, mint a szerves természetben. Az embernek éppen annyi érzéke van, amennyi szükséges, hogy a világot teljességében, a maga egészében felfogja.'" (163) | Ha az embernek több érzéke volna, vajon több dolgot fedezne-e fel a világban? Nem

fontos az agnoszticizmus ellen

168 — Liebig ellen, aki (Isten) „végtelen bölcsességéről" beszél...

Feuerbach és a természettudomány!!

NB Vö. ma Mach és társaival[34].

174—175—178 — A természet = republikánus; az Isten = egyeduralkodó

Ezt *nem* egyszer mondja Feuerbach!

188—190 — Isten patriarchális egyeduralkodó volt, most pedig alkotmányos uralkodó: kormányoz, de törvények szerint.

Honnan van a *szellem* (Geist)? — kérdezik a teisták az ateistát. (196) Ők a természetről túlságosan lekicsinylő (despektierlich: 196), a szellemről túl magas képzetet (zu hohe, zu vornehme (!!) Vorstellung*) alakítanak ki.

NB (vö. Dietzgen[35])

elmés!

A természetből közvetlenül még egy Regierungsrat** sem magyarázható meg. (197)

„‚Hiszen a szellem együtt fejlődik a testtel, az érzékekkel... Kötve van az érzékekhez... Ahonnan a koponya, ahonnan az agy, onnan van a szellem is; ahonnan a szerv, onnan a működése is'" ((197): vö. fentebb (197) „‚*a fejben* levő szellem'").

Idem Dietzgen[36]

„‚A szellemi tevékenység is testi tevékenység.'" (197—198)

Ha a testi világ szellemből, Istenből keletkezett, akkor a világ a semmiből teremtetett — „‚mert honnan veszi a szellem a matériát, a testi anyagokat, ha nem a semmiből?'" (199)

a természet anyagi

...„‚A természet testi, anyagi, érzéki'"... (201)

---

* — túl magas, túl előkelő (!!) képzetet. — *Szerk.*

** — kormánytanácsos. — *Szerk.*

Jakob Böhme = „*materialisztikus teista*" (202): nemcsak a szellemet, hanem az anyagot is isteníti. Szerinte Isten anyagi — ebben rejlik Böhme miszticizmusa. (202)

. . . „‚Ahol a szem és kéz kezdődik, ott megszűnnek az istenek.'" (203)

‚(A teisták) „azért, ami rossz a természetben . . . az anyagot vagy a *természet elkerülhetetlen szükségszerűségét* okolják."' (212)

a **természet** szükségszerűsége

213 közepén és *215* közepén „‚természeti" és „polgári világ"'.

a történelmi materializmus csírája

(226): Feuerbach azt mondja, hogy itt befejezi az 1. részt (a természetről mint a vallás alapjáról) és áttér a 2. részre: a „‚szellemi vallásban'" feltárulnak az emberi szellem tulajdonságai.

(232) — „A vallás költészet" — ez azért mondható, mert a hit = fantázia. De nem szüntetem-e meg én (Feuerbach) a költészetet? Nem. „Én ‚csak *annyiban*'" (Feuerbach kiemelese) „szüntetem meg (aufhebe) a vallást, ‚amennyiben az *nem* költészet, amennyiben közönséges próza'." (233)

NB

A művészet nem kívánja, hogy alkotásait *valóságnak* tekintsük. (233)

A vallásban a fantázián kívül rendkívül fontos a Gemüt* (261), a *gyakorlati* oldal (258), a jobb, a védelem, a segítség stb. keresése.

(263) — a vallásban *vigaszt* keresnek (az ateizmus állítólag ‚vigasztalan'). — — —

* — kedély. — *Szerk.*

a természet szükségszerűsége

„‚Mármost azonban az emberi önszeretetnek megfelelő elképzelés, hogy a természet nem megmásíthatatlan szükségszerűséggel működik, hanem hogy a természet szükségszerűsége fölött egy emberszerető ... lény áll.'" (264) *A következő mondatban* is a kő esésének „‚természeti szükségszerűsége'".

NB

A ***287***. old. közepén: *kétszer* szintén a „‚természet szükségszerűsége'".

A vallás = gyermetegség, az emberiség gyermekkora (269), a kereszténység az *erkölcsből* Istent csinált, *erkölcsi Istent* teremtett. (274)

Feuerbach a vallás szóval űzött visszaélés ellen

A vallás: csírájában levő műveltség — mondhatni: „‚a műveltség az igazi vallás'"... (275) „‚Ez azonban — visszaélés a szavakkal, mert a vallás szóhoz mindig babonás és embertelen képzetek fűződnek.'" (275)

A *művelődés* himnusza — (277)

NB

„‚**Felületes** az a nézet és állítás, hogy a vallás az élet, kiváltképp a közélet, a politikai élet szempontjából egészen közömbös.'" (281) „Fityinget sem adok az olyan politikai szabadságért, amely meghagyja az embert a vallás rabjának." (281)

A vallás veleszületett az emberrel („‚ez a tétel ... tisztességes német nyelvre lefordítva azt jelenti'") = a babona veleszületett az emberrel. (283)

„‚A keresztény azt tartja, hogy a természetnek szabad oka, a természetnek ura van, akinek akarata, szava engedel-

mességre kényszeríti a természetet, azt tartja, hogy van egy Isten, akit nem köt az úgynevezett oksági összefüggés, a szükségszerűség, az a lánc, amely okozatot az okhoz és okot okhoz kapcsol; ezzel szemben a pogány istent köti a természet szükségszerűsége, még kedvenceit sem tudja megváltani attól a sorstól, hogy meg kell halniok.'" (301) (Feuerbach tehát szisztematikusan ‚a természet*n e k* a szükségszerűségéről' beszél.)

a természet szükségszerűsége

„‚A keresztény azonban azért hisz egy szabad okban, mert kívánságaiban nem köti magát a természetnek sem az összefüggéséhez, sem a szükségszerűségéhez.'" (301) ((És **m é g** *h á r o m s z o r e z e n* az oldalon: ‚a természet*nek* a szükségszerűsége'.))

NB

NB

A 302. oldalon pedig: „‚... mindazok **a törvények vagy természeti szükségszerűségek**, amelyeknek az emberi létezés alá van vetve'"... (302)

vö. 307: „‚A természet folyása'".

NB

„‚Istentől függővé tenni a természetet — ez annyi, mint a világrendet, mint a természet szükségszerűségét függővé tenni az akarattól.'" (312) És a 313. oldalon (fent) — „‚Természeti szükségszerűség'"!!

320: „szükségszerűsége a természetnek" (der Natur)...

A vallási képzetekben ‚példáit látjuk annak, hogy „az ember egyáltalában hogyan változtatja át a szubjektívet objektívvé, vagyis azt, ami csak benne, csak az ő gondolkodásában, elképzelésében, képzelődésében létezik, hogyan alakítja át olyasmivé, ami **a gondolkodáson, elképzelésen, képzelődésen k í v ü l** létezik"... (328)

mi az *objektív*? (Feuerbach szerint)

‚Testtől megfosztott szellem' = Isten

„‚Ily módon a keresztények az ember testéből kiszakítják a szellemet, a lelket, és ezt a kiszakított, testtől megfosztott szellemet megteszik Istenükké.'" (332)

A vallás eszményt ad (332) az embernek. Az embernek szüksége van eszményre, de nem természetfölötti, hanem emberi, a természetnek megfelelő eszményre:

„‚Ne egy kasztrált, testétől megfosztott, elvonatkoztatott lény legyen az eszményünk, hanem az egész, valóságos, mindenoldalú, tökéletes, kifejlett ember.'" (334)

Mihajlovszkij *eszménye* csak ennek az eszménynek, a haladó polgári demokrácia vagy a forradalmi polgári demokrácia eszményének vulgarizált ismétlése.

‚érzéki, fizikai' kitűnő egyenlősítés!

„‚Az embernek nincs képzete, sejtelme más valóságról, más létezésről, mint érzékiről, fizikairól'"... (334)

NB

„‚Ha nem szégyellik az érzéki, testi világot egy szellem gondolatából és akaratából keletkeztetni, ha nem szégyellik azt állítani, hogy a dolgokat nem azért gondoljuk, mert vannak, hanem azért vannak, mert gondoljuk őket, akkor a dolgokat a szóból származtatni se szégyelljék, azt se szégyelljék állítani, hogy nem a szavak vannak azért, mert a dolgok vannak, hanem hogy a dolgok csak a szavak kedvéért vannak.'" (341—342)

Isten az emberi lélek halhatatlansága nélkül csak névleg Isten:

...„‚Ilyen Isten ... némely racionalista természetbúvár Istene, aki nem más,

mint a megszemélyesített természet vagy természeti szükségszerűség, az univerzum, a világegyetem, s ezzel persze nem fér össze a halhatatlanság képzete.'" [349]

Az utolsó (30-ik) előadást (358—370. old.) majdnem teljes egészében idézni lehetne mint a szocialista színezetű felvilágosult ateizmus legtipikusabb példáját (a nyomorgók tömegéről stb., 365. old. középen) stb. Befejező szavai: célom, hogy önöket, hallgatóim,

„‚istenbarátokból emberbarátokká, hivőkből gondolkodókká, imádkozókból dolgozókká, a túlvilág jelöltjeiből e világ tanulmányozóivá, keresztényekből, akik saját hitvallásuk és bevallásuk szerint »*félig állatok, félig angyalok*«, *emberekké*, *egész* emberekké tegyem'". (370 vége)

Feuerbach kiemelése

Ezután *kiegészítések és megjegyzések* következnek. (371—463)

Itt sok az ismétléseket tartalmazó részlet, idézet. Mindezt mellőzöm. Csak a legfontosabbat emelem ki abból, ami érdeklődésre tarthat számot: az erkölcs alapja az önzés. (392) („‚Az életszeretet, az érdek, az önzés'") ... „‚Nemcsak szinguláris vagy egyéni, hanem szociális önzés, családi önzés, testületi önzés, közösségi önzés, hazafias önzés is van.'" (393) ...„‚A jó nem egyéb, mint az, ami megfelel minden ember önzésének'"... (397)

A történelmi materializmus csírája!

„‚Vessünk csak egy pillantást a történelemre! Hol kezdődik új korszak a történelemben? Mindig csak ott, ahol egy nemzet vagy kaszt kizárólagos önzésével szemben egy elnyomott tömeg vagy többség érvényt szerez jogos önzésének, ahol emberosztályok'" (sic!) „‚vagy egész

NB
NB
A történelmi materializmus csírája, vö. Csernisevszkij[37]

NB Feuerbach „szocializmusa"

nemzetek, győzelmet aratva egy patríciusi kisebbség követelőző önteltségén, a proletariátus nyomorúságos sötétjéből kilépnek a történelmi hírnév fényébe. Az emberiség jelenleg elnyomott többségének önzése így kell hogy érvényesüljön és így is fog érvényesülni és új történelmi korszakot megalapozni. Nem a műveltség, a szellem nemességét kell megszüntetni; ó nem! csak azt, hogy ne néhányan legyenek nemesek és mindenki más plebs, hanem mindenki legyen — *legyen* legalább — műveltté; nem a tulajdont kell megszüntetni, ó nem! csak azt, hogy ne néhánynak legyen tulajdona és mindenki másnak semmije, hanem mindenkinek legyen tulajdona.'" (398)

Feuerbach 1848. XII. 1-től 1849. III. 2-ig tartotta ezeket az előadásokat (Előszó, V. old.), a könyv előszavának kelte pedig 1851. I. 1. Mennyire *elmaradt* Feuerbach *már ebben az időben* (1848—1851) *Marxtól* (Kommunista Kiáltvány 1847. Neue Rheinische Zeitung stb.) és *Engelstől* (1845: ‚A munkásosztály helyzete')[38].

Klasszikusokból vett példák az *Isten* és a *természet* szavak megkülönböztetés nélküli használatára. (398—399)

402—411. old. — a vallás lényegének *kitűnő, filozófiai* (és egyszersmind egyszerű és világos) magyarázata.

NB

„‚A vallás titka végtére nem egyéb, mint annak a titka, hogyan kapcsolódik össze egy és ugyanabban a lényben a tudat a tudattalannal, az akarat az

akarattalannal.'" (402) Az *én* és a *nem-én* elválaszthatatlanul összekapcsolódnak az emberben. „‚Az ember nem tudja felfogni és elviselni saját mélységét, s ezért lényét kettéhasítja: egy nem-én nélküli én-re, amelyet Istennek, és egy én nélküli nem-én-re, amelyet természetnek nevez.'" (406) NB

408. old. — kitűnő idézet Senecából (az ateisták ellen), akik — úgymond — a természetet teszik meg Istennek. Imádkozzál! — Dolgozzál![39] (411. old.)

A természet a vallásban Isten, de a természet mint ‚gondolati lényeg. „**A vallás titka a »szubjektív és az objektív azonosság«**, vagyis a természet és az emberiség valóságos lényegétől különböző emberi és természeti lényeg egysége." (411) NB

„‚Feneketlen az emberi tudatlanság és határtalan az emberi képzelőerő; a természet hatalma, megfosztva talajától a tudatlanság által, korlátaitól a fantázia által: ez az isteni mindenhatóság.'" (414) Sehr gut!*

. . . „‚Az objektív lényeg mint szubjektív lényeg, a természet lényege mint a természettől különböző, mint emberi lényeg, az ember lénye mint az embertől különböző, mint nem-emberi lényeg — ez az isteni lényeg, ez a vallás lénye, ez a misztika és spekuláció titka'". . . (415) Sehr gut! remek passzus!

Feuerbachnál: spekuláció = idealista filozófia NB

„‚Az ember a gondolkodásban elválasztja a melléknevet a főnévtől, a tulajdonságot a lényegtől. . . És a metafizikai Isten nem egyéb, mint a természetből kivonatolt legáltalánosabb tulajdonságok

* — Nagyon jó! — *Szerk.*

NB
mélységesen helyes!
NB

kompendiuma, foglalata, amelyet azonban az ember — mégpedig éppen így, az érzéki lényegtől, a természet anyagától elválasztva — a képzelőerő segítségével megint önálló szubjektummá vagy lénnyé változtat át.'" (417)

Ugyanez a szerepe a *Logikának* is ((*418*) — nyilván Hegelről van szó), mely ‚*a* létet', ‚*a* lényeget' külön realitássá változtatja át — „‚de minő balga szándék a metafizikai létezést fizikaivá, a szubjektív létezést objektívvé, a logikai vagy elvont létezést megint nem-logikai, valóságos létezéssé tenni!'" (418)

Pompás (Hegel és az idealizmus ellen)

remek!

. . . „‚»Tehát vajon örökös szakadás és ellentmondás van lét és gondolkodás között?« A fejben csakugyan; de a valóságban ez az ellentmondás régen feloldódott, csak persze a valóságnak, nem pedig a te iskolás fogalmaidnak megfelelő módon, mégpedig mind az öt érzékünk révén!'" (418)

bien dit!*

428: „Tout ce qui n'est pas Dieu, n'est rien, vagyis: tout ce qui n'est pas Moi, n'est rien."**

NB

431—435. Nagyon jó passzus (jó idézet Gassendiből): különösen *433 — Isten* = melléknevek (anyag nélküli melléknevek) gyűjteménye a konkrétról és absztraktról.

NB

egyes és általános = természet

[435] „‚A fej a világegyetem képviselőháza'" — és amikor a fejünk tele van tömve absztrakciókkal, ‚nembeli fogalmakkal', akkor természetesen az „‚egyest az általánosból, vagyis . . .

---

* — jól mondja! — *Szerk.*

** — „Mindaz, ami nem Isten, semmi, vagyis: mindaz, ami nem Én, semmi." — *Szerk.*

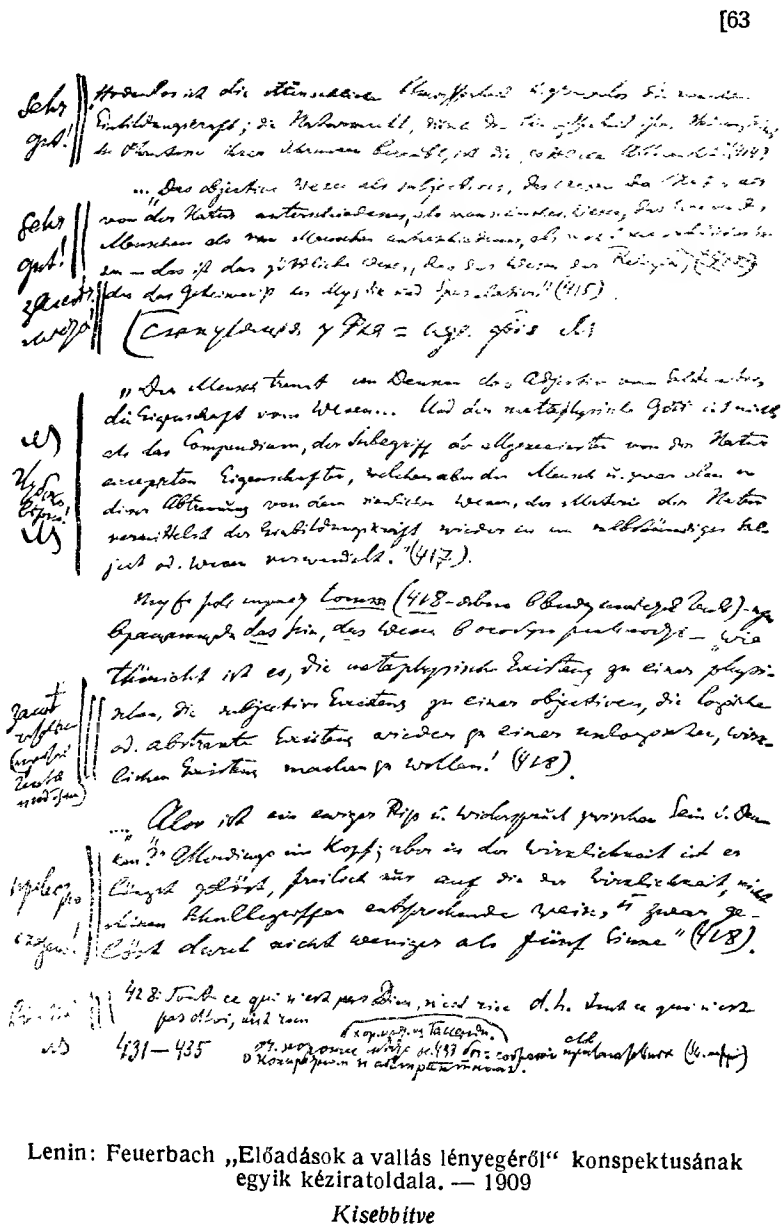

Lenin: Feuerbach „Előadások a vallás lényegéről" konspektusának egyik kéziratoldala. — 1909

Kisebbítve

a természetet Istenből'" vezetjük le (ableiten). | és Isten

436—437: (16. sz. megjegyzés). Én nem ellenzem az alkotmányos monarchiát, de csak *a demokratikus köztársaság* ‚az az államforma, mely „**közvetlenül** az ész számára az emberi lényegnek megfelel"'. | haha!!

. . . „‚A szellemes írásmód többek közt abban áll, hogy szellemet előfeltételez az olvasóban is, hogy nem mond ki mindent, hogy az olvasóra bízza, mondja ki önmagának azokat a vonatkozásokat, feltételeket és megszorításokat, melyek nélkül a tétel nem érvényes és nem gondolható el.'" (447) | találó!

Érdekes Feuerbach válasza kritikusának, *von Schaden* professzornak (448—449) és *Schallernek.* (449—450—463)

. . . „‚Hiszen én a lét helyébe kifejezetten a természetet, a gondolkodás helyébe az embert állítom'", vagyis nem az absztrakciót, hanem a konkrétat — — — ‚a *drámai* pszichológiát'. (449) | NB „lét és természet", „gondolkodás és ember"

Éppen ezért *szűk* Feuerbach és Csernisevszkij kifejezése: „antropológiai elv" a filozófiában[40]. Mind az antropológiai elv, mind a naturalizmus csak pontatlan, gyenge körülírása a *materializmusnak.*

„‚Spekulatív filozófusainknak tudattalanul eredetije és eszménye a jezsuitizmus.'" (455) | bien dit!

„‚A gondolkodás a valóság megszakítottságát mint folytonosságot, az élet

a filozófiai materializmus alapjainak kérdéséhez

végtelen sokszoriságát mint azonos egyszerit tételezi. A gondolkodás és az élet (vagy a valóság) közötti lényeges, eltörölhetetlen különbség felismerése — a kezdete minden bölcsességnek a gondolkodásban és az életben. Itt csak a megkülönböztetés az igazi összekapcsolás.'" (458)

Vége a 8. kötetnek.

9. kötet = „*Teogónia*" (1857)[41]. Átlapozás után úgy vélem, nincs benne semmi érdekes. Egyébként a 320. old. 34. §-t, a 36. §-t (334. old.) és a következő §-okat el kell olvasni. NB *36.* § (334. old.) — átnézése nem nyújtott *semmi* érdekeset. Idézetek meg idézetek a Feuerbach által korábban már elmondottak igazolására.

HEGEL „A LOGIKA TUDOMÁNYA" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA[42]

A megírás ideje:
1914 szeptember—december.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" IX. köt. 1929.

Bern: Log. I. 175

Hegels Werke

I. ‚Filozófiai értekezések'
II. A szellem fenomenológiája
III—V. A logika tudománya
VI—VII. (1 és 2) Enciklopédia
VIII. Jogfilozófia
IX. A történet filozófiája
X. (3 rész) Esztétika
XI—XII. A vallás története
XIII—XV. A filozófia története
XVI—XVII. Elegyes írások
XVIII. Filozófiai propedeutika
XIX. (1 és 2) Levelek Hegeltől és Hegelnek

G.W. Fr. Hegel
Műveinek
teljes címe[43]

G. W. Fr. Hegel Művei
III. köt. (Berlin 1833)
(468 oldal)

„*Wissenschaft der Logik*"[44]
1. rész. *Az objektív logika*
1. könyv. A *lét* tana

(Bern: Log. I. 175)

'Teljes kiadás. Kiadta az elhúnytnak barátaiból alakult kör: Marheineke, Schulze, Gans, Henning, Hotho, Michelet, Förster.'

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ

III. köt. 5. old. — elmés megjegyzés a logikáról: „előítélet", hogy a logika „megtanít gondolkodni" (mintha a fiziológia „tanítana meg emészteni"??)

. . .„,a logikai tudomány, amely a tulajdonképpeni metafizika vagy tiszta spekulatív filozófia'". . . (6)

. . .„,A filozófia nem kölcsönözheti módszerét valamilyen alárendelt tudománytól, amilyen a matematika'". . . (6—7)

„,Hanem csakis a tartalom természete lehet az, amely a tudományos megismerésben mozgásban van, amennyiben egyúttal a tartalom e saját reflexiója az, amely épp maga tételezi és létrehozza a tartalom meghatározását.'" (7)

(A tudományos megismerés *mozgása* — ez a lényeg.)

„Az értelem (Verstand) meghatároz (bestimmt)", az ész (Vernunft) tagad, dialektikus, mert az értelem meghatározásait semmivé oldja fel („in Nichts

auflöst"). (7) A kettő egyesülése — „az értelmes ész vagy eszes értelem" (7) = pozitív.

„Az egyszerű" negációja . . . „‚szellemi mozgás'" . . . (7)

„‚Csakis ezen az önmagát konstruáló úton képes a filozófia objektív, demonstrált tudomány lenni.'" (7—8)

(„Az önmagát konstruáló út" = a valóságos ismeretnek, megismerésnek, mozgásnak a nem-tudástól a tudás felé* az **útja** (itt a dolog veleje, szerintem).)

Jellemző! A tudat mozgása, „‚akárcsak minden természeti és szellemi élet fejlődése'", „a logika tartalmát alkotó tiszta lényegiségek természetén" (Natur der reinen Wesenheiten) nyugszik.

Meg kell fordítani: a logikát és az ismeretelméletet kell levezetni „minden természeti és szellemi élet fejlődéséből".

Eddig: előszó az első kiadáshoz.

---

* A kéziratban „a nem-tudástól a tudás felé" vízszintes vonallal át van húzva, nyilván aláhúzás helyett. — *Szerk.*

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

„A gondolat birodalmát filozófiailag, azaz saját" (NB) „immanens tevékenységében, vagy ami ugyanaz, szükségszerű" (NB) „fejlődésében bemutatni"... (10)

kitűnő!

„Az ismert gondolkodási formák" — fontos kezdet, „‚egy csontváz élettelen csontjai'". (11)

Nem ‚élettelen csontok' kellenek, hanem az eleven élet.

A gondolkodás és a nyelv összefüggése (többek között a kínai nyelv és fejletlensége: 11), főnevek és igék képződése. (11) A német nyelvben a szavak néha „‚ellentett jelentésűek'" (12) (nemcsak „különböző", hanem *ellentett* is) — „öröm a gondolkodásnak"...

a gondolat története = a nyelv története??

Az *erő* fogalma a fizikában — és a *polaritásé* („az ellentétek *elválaszthatatlanul*" (Hegel kiemelése) „össze vannak kapcsolva"). (12) Átmenet az erőtől a polaritáshoz — átmenet „magasabb ‚gondolkodási viszonyokhoz'". (12)

NB még 11. old. ... ‚Ha azonban a természetet egyáltalában, mint a fizikait, szembeállítjuk a szellemivel, akkor azt kellene mondanunk, hogy a logikai éppenséggel a természetfeletti'...

a természet és ‚a szellemi'

A logikai formák ‚közismertek', de . . . ‚ami *ismert*, az azért még nem *megismert*'. (13)

„‚Végtelen haladás'" — a „gondolkodás formáinak" „megszabadulása" az anyagtól (von dem Stoffe), a képzetektől, vágyaktól stb., az általánosnak kimunkálása (Platón, Arisztotelész): a megismerés kezdete. . .

„Csak miután megvolt minden szükséges . . . kezdtek az emberek filozofálni" — mondja *Arisztotelész* (13—14); és ugyanő: az egyiptomi papok szabadideje — a matematikai tudományok kezdete. (14) A „tiszta gondolatokkal" való foglalkozás előfeltételez „‚egy hosszú utat, amelyen az emberi szellemnek végig kellett mennie'". Az ilyen gondolkodásban

az érdekek „mozgatják a népek életét"

„‚hallgatnak az érdekek, amelyek a népek és az egyének életét mozgatják'". (14)

A logika kategóriái „‚a külsőleges létezés és a tevékenység egyediségei'" „végtelen tömegének" ‚*rövidítései*' (más helyen: „‚kivonatolás'"). (15) Ezek a kategóriák viszont ‚*szolgáljá k*' az embereket a gyakorlatban („‚az eleven tartalom szellemi üzemében a megalkotásban és kicserélésben'"). (15)

a gondolkodás viszonya az érdekekhez és törekvésekhez. . .

„‚Érzeteinkről, törekvéseinkről, érdekeinkről nemigen mondjuk, hogy szolgálnak nekünk, hanem önálló erőknek és hatalmaknak számítanak, úgyhogy mi magunk vagyunk ezek.'" (15)

A gondolkodási formákról (Denkformen) sem lehet azt mondani, hogy nekünk szolgálnak, mert végigvonulnak „összes képzeteinken" (16), ők „‚az általános mint olyan'".

Objektivizmus: a gondolkodás kategóriái nem az ember segédeszköze, hanem mind a természet, mind az ember törvényszerűségének a kifejezése — vö. továbbá

— „‚a szubjektív gondolkodásnak'" és „‚maga a dolog objektív fogalmának'" szembeállítása. Nem kerülhetünk „‚túl a dolgok természetén'". (16)

És egy megjegyzés a „kritikai filozófia" ellen. (17) Ez a filozófia akként képzeli el a „három terminus" (mi, a gondolkodás, a dolgok) közötti viszonyt, hogy „középül" állítjuk a dolgok és magunk közé a gondolkodást, hogy ez a közép „elválaszt" (abschliesst) minket, „ahelyett, hogy összekapcsolna" (zusammenschliessen). Erre, mondja Hegel, azzal az „egyszerű megjegyzéssel" kell válaszolni, hogy „épp ezek a dolgok, amelyek állítólag gondolatainkon túl (jenseits) állnak, maguk is (Gedankendinge) gondolati dolgok" ... és „az úgynevezett magán-való dolog csak *‚egy* gondolati dolga az üres elvonatkoztatásnak'".

a kantianizmus ellen

A bizonyítás lényege szerintem: (1) Kantnál a megismerés elkülöníti (elválasztja) a természetet és az embert; a valóságban összekapcsolja őket; (2) Kantnál a magán-való dolog *„üres elvonatkoztatása"* helyettesíti a dolgokról való egyre mélyebbre hatoló tudásunk eleven ‚menetét', ‚mozgását'.

A ‚magán-való' Kantnál *üres* elvonatkoztatás, Hegel azonban ‚*a dologgnak*' megfelelő elvonatkoztatásokat követel: „‚a tárgyak objektív fogalma maga a dolog'", olyanokat, amelyek — materialisztikusan szólva — megfelelnek világ-megismerésünk valóságos elmélyülésének.

Nem igaz, hogy a ‚gondolkodási formák' csak „‚eszközök'", „‚használatra'". (17)

NB

Nem igaz az sem, hogy „‚külső formák'", „‚formák, amelyek csak a tartalm*on* levő formák, de nem maguk a tartalom'". (17). . .

Hegel pedig olyan logikát követel, melyben a formák ‚tartalmas formák', az eleven, reális tartalom formái, a tartalommal elválaszthatatlanul egybekapcsolt formák lennének.

És Hegel a figyelmet „‚az összes természeti és szellemi dolgokról való gondolatokra'", ‚a „szubsztanciális tartalomra'" fordítja. . . (18)

— „‚Ezt a logikai természetet, mely a szellemet átlelkesíti, benne sürög és hat, tudatossá tenni, ez a feladat.'" (18)

A logika nem a gondolkodás külső formáiról, hanem „minden anyagi, természeti és szellemi dolog" fejlődéstörvényeiről, vagyis a ⟨gondolat⟩ világ egész konkrét tartalmának és megismerésének fejlődéstörvényeiről szóló tan, vagyis a világ megismerése *történeté-*

nek eredménye, summája, végkövetkeztetése.

„Az ösztönszerű ténykedés“ (instinktartiges Tun) „végtelenül sokrétű anyaggá forgácsolódik szét.“ Ezzel szemben „az intelligens és tudatos ténykedés“ a „hajtó indíték tartalmát“ (den Inhalt des Treibenden) „a szubjektummal való közvetlen egységből kiemelve tárgyiasságként viszi ez elé“ (a szubjektum elé).

„‚Ebben a hálóban itt-ott szilárdabb csomók bogozódnak, amelyek az ő‘“ [a szellem vagy a szubjektum] „‚életének és tudatának támasz- és iránypontjai‘“. . . (18)

Hogyan értsük ezt?
Az ember előtt ott van a természeti jelenségek *hálója*. Az ösztönös ember, a vadember nem emelkedik ki a természetből. A tudatos ember kiemelkedik, a kategóriák a kiemelkedésnek, vagyis a világ megismerésének lépcsőfokai, a háló csomópontjai, amelyek segítik őt, hogy megismerje és hatalmába kerítse ezt a hálót.

„Az igazság végtelen“ (19) — végessége a tagadását, „végét“ jelenti. A formák (‚gondolkodási formák‘), ha „‚az anyagtól különböző és csak rajta levő‘ formáknak“ (19) tekintjük őket, képtelenek megragadni az igazságot. A [formális logika] e formáinak sivársága „megvetésre“ méltókká (19) és „nevetségessé“ (20) teszi őket. Az azonosság törvénye, $A = A$, — sivárság, „‚elviselhetetlen‘“. (19)

Igazságtalanság elfelejteni, hogy e kategóriák „‚mezeje a megismerésben van, ahol érvényeseknek kell lenniök'". (20) De mint ⟨közönyös⟩ „semleges formák" a „tévedés és szofisztika eszközei" lehetnek (20), s nem az igazságéi.

„‚A gondolkodó vizsgálódásba'" be kell vonni nemcsak a „külső formát", hanem „‚a tartalmat'" is. (20)

NB „‚Azzal, hogy a tartalmat így bevezetjük a logikai vizsgálódásba'", nem a ‚tárgyak', hanem ‚a dolog', ‚a tárgyaknak a fogalma' válik tárggyá. NB

nem a tárgyak, hanem mozgásuk törvényei, materialisztikusan

. . .„‚a logosz, annak ésszerűsége, ami van'". (21)

És a 22. old. elején a logika tárgyát e szavakkal fejezi ki:

a gondolkodás „fejlődése" a maga szükségszerűségében

. . .„‚a gondolkodás fejlődése a maga szükségszerűségében'".

A kategóriákat *levezetni* kell (nem pedig önkényesen vagy mechanikusan venni) (nem „elbeszélve", nem „kijelentve", hanem *bebizonyítva*) (24), kiindulva a legegyszerűbb alapvető kategóriákból (lét, semmi, levés (das Werden)) (nem beszélve a többiről) — itt, bennük „‚az egész fejlődés e csírában'". (23)

BEVEZETÉS: A LOGIKA ÁLTALÁNOS FOGALMA

Logikán, mint „a gondolkodás tudományán", rendszerint „‚egy megismerés puszta formáját'" értik. (27)

Hegel cáfolja ezt a nézetet. A ‚magán-való dolog' ellen — „‚teljességgel valami a gondolkodáson túli'". (29)

Mintha a gondolkodás formái „‚nem volnának alkalmazhatók a magán-való dolgokra'". (31) ‚Képtelenség egy igaz megismerés', amely nem ismeri meg a magán-való dolgokat. Hiszen az ‚értelem' is ugye magán-való dolog? (31)

„‚A következetesebben végigvitt transzcendentális idealizmus felismerte a *magán-való dologból* a kritikai filozófia által még meghagyott kísértetnek, ennek az elvont, minden tartalomtól elvált árnyéknak a semmisségét, s teljes szétrombolását tűzte ki célul. Egyben ez a filozófia'" (Fichte?) „‚megvetette a kezdetét annak, hogy az ésszel önmagából fejtesse ki meghatározásait. De ez a kísérlet a szubjektív tartása folytán nem tudott kiteljesedésre jutni.'" (32)

A logikai formák ‚holt formák', — mert nem „‚szerves egységnek'" (33) tekintik őket, nem „‚eleven konkrét egységükben'". (uo.)

A „szellem fenomenológiájá"-ban vizs-

gáltam „a tudatot továbbmozgásában a közte és a tárgy közötti első közvetlen ellentéttől (Gegensatz) az abszolút tudásig. (34) Ez az út a tudatnak az objektumhoz való viszonya valamennyi formáján át halad“...

„‚Mint tudomány az igazság a tiszta kifejlődő öntudat'“... (35) „‚az objektív gondolkodás'“... „‚a fogalom mint olyan a magán- és magáért-valóan léttelbíró'“. (35) (36: obskurantizmus, Isten, az igazság birodalma stb., stb.)

37: Kant „‚lényegileg szubjektív jelentést'“ tulajdonított a „logikai meghatározásoknak“. De a ‚gondolati meghatározásoknak' „‚objektív értékük és exisztenciájuk' van“. (37)

A régi logika ‚megvetés' tárgyává lett. (38) Átalakításra szorul...

39 — A régi, formális logika — valóban gyermeteg foglalkozás, képek összeállítása darabkáikból (‚megvetés tárgyává lett': (38)).

40 A filozófiának legyen saját módszere (*ne* a matematikáé, *contra* Spinoza, Wolff ‚és mások').

NB

40—41: „‚Mert a módszer a tudat arról a formáról, amelyben a filozófiai tudomány tartalmának belső önmozgása végbemegy'“

és tovább az egész 41. old. a dialektika jó megvilágítása

„‚a magában-való tartalom, a dialektika, amellyel önmagában bír, mozgatja tovább ezt a tartalmat'“. (42)

„A jelenségek adott területét maga e terület tartalma mozgatja tovább, a dialektika, amellyel az“ (e tartalom) „önmagán (*an* sich) bír“ (azaz saját mozgásának dialektikája).

‚A negatív éppannyira pozitív' (41) — a tagadás meghatározott valami, meghatározott tartalma van, a belső ellentmondások elvezetnek a régi tartalomnak új, magasabb tartalommal való felváltásához.

A régi logikában nincs átmenet, fejlődés (a fogalmak és a gondolkodás fejlődése), nincs meg az összes részek „‚*belső, szükségszerű összefüggése*'" (43) és az egyiknek a másikba való „‚átmenete'".

NB

És Hegel két alapvető követelményt állít fel:

1) ‚Az összefüggés szükségszerűsége'
és
2) ‚a különbségek immanens keletkezése'.

Nagyon fontos!! Ez szerintem a következőt jelenti:

1) *Szükségszerű* összefüggés, a jelenségek adott területe valamennyi oldalának, erejének, tendenciájának stb. objektív összefüggése;

2) „a különbségek immanens *keletkezése*" — a különbségek, a polaritás evolúciójának és harcának belső objektív logikája.

A platóni dialektika fogyatékosságai a Parmenidészben[45].

„‚Rendszerint a dialektikát külsőleges és negatív ténykedésnek tekintik, amely nem tartozik magához a dologhoz, hanem alapja puszta hívságban van mint szubjektív szenvedélyben, amely a szilárdnak és igaznak megingatásában és feloldásában leli kedvét, vagy legalábbis nem vezet semmire, csak a dialektikusan kezelt tárgy hívságára.'" (43)

44 — *Kant* nagy érdeme, hogy a dialektikát megfosztotta „‚az önkény látszatától'".

Két fontos dolog:

(1) ‚A látszat ⌗ objektivitása' (**NB:** nem világos, visszatérni!!)

(2) ‚az ellentmondás szükségszerűsége'

‚önmozgató lélek', . . . („belső negativitás") . . . „‚minden természeti és szellemi elevenség elve'". (44)

⌗

Nem az a gondolat-e ez, hogy objektív a látszat is, mert megvan benne az *objektív* világ *egyik oldala*? Nemcsak a ‚lényeg', hanem a ‚látszat' is objektív. A szubjektív és az objektív között van különbség, **DE ENNEK IS MEGVANNAK A HATÁRAI.**

‚A dialektikai' =

= „az ellentettnek megragadása (Fassen) egységükben". . .

finom és mély!

45 A logika hasonlít a nyelvtanhoz annyiban, hogy más a kezdőnek, és más annak, aki tud egy nyelvet (s nyelveket) és ismeri a nyelv szellemét. „‚Másvalami annak számára, aki csak most kezd hozzá és a tudományokhoz egyáltalában, és másvalami annak számára, aki a tudományoktól tér vissza hozzá.'"

Akkor a logika megadja „‚ennek a gazdagságnak'" (‚a világképzet gazdagságának') „‚lényegét, a szellem és a világ belső természetét'". . . (46)

vö. „Tőke"

„‚Nemcsak elvont általános, hanem a különösnek a gazdagságát magában foglaló általános.'" (47)

Pompás formula: „Nemcsak elvont általános, hanem olyan általános, amely magában foglalja a különösnek, az egyéninek, az egyesnek a gazdagságát" (a különös és az egyes minden gazdagságát!)!! Très bien! *

„„— ahogy ugyanannak az erkölcsi szentenciának egy ifjú szájában, aki azt egészen helyesen megérti, nincs meg az a jelentése és átfogósága, mint egy élettapasztalt férfi szellemében, akinek számára e szentenciával az abban foglalt tartalom egész ereje kifejeződik.

jó hasonlat (materialisztikus)

Így a logikai csak úgy jut értékének megbecsüléséhez, ha a tudományok tapasztalatának eredményévé vált; úgy mutatkozik meg ebből a szellemnek, mint az általános igazság, nem mint *különös* ismeret más anyag és realitások *mellett*, hanem mint mindennek az egyéb tartalomnak a lényege'"... (47)

„a tudományok tapasztalatának eredménye" **NB**

„minden egyéb ismeret lényegi tartalma" („lényege")

„„A logika rendszere az árnyak birodalma'" (47), amely szabad „minden érzéki konkréciótól"...

(50) — ...„„nem elvont, holt, mozdulatlan, hanem konkrét'"...

Jellemző! A dialektika szelleme és lényege!

* — Nagyon jó! — *Szerk.*

Kant: korlátozni az „észt" és erősíteni a *hitet*[46]

(52) ‚Jegyzet'... Kant filozófiájának eredményei...: „‚hogy az ész nem képes megismerni igaz tartalmat, s az abszolút igazság tekintetében a hithez kell utalni'"...

(53) — Még egyszer, hogy a ‚magán-való dolog' = elvonatkoztatás, az elvonatkoztató gondolkodás terméke.

ELSŐ KÖNYV:

A LÉT TANA

MIVEL KELL KEZDENI A TUDOMÁNYT?

(59) . . . (en passant*) . . . „‚a megismerés természete'" (ua. *6 1.* old.)

A logika témája. Vesd össze a mai „gnoszeológiával".

(60) . . . „‚*nincsen* semmi'" (Hegel kiemelése) „‚sem az égben, vagy a természetben, vagy a szellemben, vagy bárhol, ami ne tartalmazná a közvetlenséget éppúgy, mint a közvetítést'" . . .

NB

1) Ég — természet — szellem. El az éggel: materializmus.
2) minden vermittelt = közvetített, egységbe kapcsolt, átmenetekkel egybekapcsolt. El az éggel: az *egész* világ *(-f o l y a m a t)* törvényszerű összefüggése.

(62) „‚A logika a tiszta tudomány, azaz a tiszta tudás, **f e j l ő d é s é n e k EGÉSZ** terjedelmében'" . . .

Az első sor badarság.
A második zseniális.

* — mellesleg. — *Szerk.*

Mivel kell kezdeni? „A tiszta lét" (Sein) (63) — „‚semmit sem előfeltételezni'", a kezdet. „‚Nem tartalmaz tartalmat'" . . . „‚semmi sem közvetíti'" . . .

NB

(66) . . . „‚(a megismerés) továbbhaladását . . . magának a dolognak és a tartalomnak a természete kell hogy meghatározza'" . . .

(68) A kezdet magában tartalmazza mind a „‚semmit'", mind a „‚létet'", ezek egysége: . . . „‚a kezdődő még *nincs*; csak tart a lét felé'" . . . (a *nemléttől a lét felé*: „‚nemlét, amely egyben lét'").

Hülyeség az abszolútról. (68—69) Egyáltalában igyekszem materialisztikusan olvasni Hegelt: Hegel a feje tetejére állított materializmus (Engels szerint[47]) — vagyis nagyrészt kihajigálom az istenkét, az abszolutumot, a tiszta eszmét stb.

(70—71) — A filozófiát nem lehet az „Én"-nel kezdeni. Nincs „‚objektív mozgás'". (71)

ELSŐ SZAKASZ:
MEGHATÁROZOTTSÁG (MINŐSÉG)

(77) Tiszta lét — „‚minden további meghatározás nélkül'".
(‚Meghatározás' már ‚minőség'.)

Átmenet: A Sein* a *Daseinbe*** (meg(?)-lét / véges lét) — ez pedig a Fürsich-seinbe (magáért-valólét?)

‚Lét' — ‚semmi' — ‚levés'.

„‚A tiszta lét és a tiszta semmi ... ugyanaz.'" (78)

(81: Ez „paradoxonnak" látszik.) Egyesülésük a *‚levés'*.

„‚Az egyiknek a másikban való közvetlen eltűnésének ez a mozgása'"...

A ‚semmit' szembehelyezik ‚a *valamivel*'. De a ‚valami' már *meghatározott* lét, amely különbözik egy másik *‚valamitől'*, itt azonban az egyszerű ‚semmiről' van szó. (79)

(Az *eleaták*, és kiváltképpen *Parmenidész*, jutottak el először a *létnek* ehhez az elvonatkoztatásához.) *Hérakleitosznál*

---

* — lét. — *Szerk.*
** — *létezésbe.* — *Szerk.*

„‚minden folyik'" (80) . . . ‚az-az „minden levésben van'".
Ex nihilo nihil fit?* ‚*Semmiből' ‚lét*' (‚levés')
lesz. . .

(81): „‚Nem volna nehéz létnek és semminek ezt az egységét . . . *minden*'" (Hegel kiemelése) „‚valóságosban vagy gondolatban felmutatni'" . . . „‚*égen és földön nincs sehol semmi, ami ne tartalmazná magában mind a kettőt, a létet és a semmit.*'" Az ellenvetések ‚*meghatározott* létet' csempésznek be (van 100 tallérom vagy nincs) 82. old. lent, — de nem erről van szó. . .

„Az egész világ szükségszerű összefüggése" . . . „az egésznek kölcsönösen meghatározó összefüggése"

„‚Meghatározott, véges lét az olyan, amely másra vonatkozik; olyan tartalom, amely a szükségszerűség viszonyában áll más tartalommal, az egész világgal. Az egésznek kölcsönösen meghatározó összefüggésére való tekintettel tehette a metafizika azt az — alapjában tautologikus — állítást, hogy ha egy porszemet szétrombolnának, az egész világegyetem összeomlanék.'" (83)

NB

(86): „‚Ami az első a tudományban, annak történelmileg is az elsőnek kellett mutatkoznia.'"

Fölöttébb materialisztikusan hangzik!

91: „‚A levés éppannyira a létnek, mint a nem-létnek a fennállása.'" . . . „‚Átmenetel ugyanaz, mint levés'" . . . (92. old. lent)

94 „‚Parmenidész és Spinoza szerint a létből vagy az abszolút szubsztanciából nincs továbbhaladás a negatívhoz, végeshez.'"

* — Semmiből semmi sem lesz? — *Szerk.*

Hegelnél viszont „lét" és „semmi" *egysége* vagy *elválaszthatatlansága* (*90.* old.: ez a kifejezés néha jobb, mint az egység) az *átmenetelt*, a ‚levést' adja.

Abszolút és viszonylagos, véges és végtelen = egy és ugyanazon világ részei, fokai. ‚Így talán?'

(92: A ‚*közvetett* lét jelölésére fenntartjuk az *exisztencia* kifejezést'.)

102: Platón „Parmenidész"-ében a *létből* és az *egyből* való átmenet = „‚külső reflexió'".

104: Azt mondják, hogy a sötétség a fény *távolléte*. De „‚a tiszta fényben éppoly kevéssé látni, mint a tiszta sötétségben'" . . .

107 — utalás a végtelen-kicsi nagyságokra, amelyeket eltűnésük folyamatában tekintenek. . .

„‚Egyáltalán nincs semmi, ami nem közbenső állapot lét és semmi között.'" NB

„‚A kezdet megfoghatatlansága'" — ha a *semmi* és a *lét* kizárja egymást, de ez nem dialektika, hanem ‚*szofisztika*'. (108)

„‚Mert a szofisztika olyan alaptalan előfeltevésből kiinduló okoskodás, amelyet kritika nélkül és fontolatlanul érvényesnek elfogadnak; dialektikának pedig azt a magasabb észbeli mozgást nevezzük, melyben az ilyen teljességgel elválasztottaknak látszó mozzanatok önmaguk által, azáltal, amik, átmennek egymásba, s az előfeltevés magát megszűnteti.'" (108) Szofisztika és dialektika

‚*Levés*'. Mozzanatai. ‚Keletkezés és elmúlás.' (109)

Das Aufheben des Werdens — *das Dasein.**

konkrét, meghatározott lét (?)

110: aufheben = ein Ende machen
= erhalten
(aufbewahren zugleich)**

112: ‚A létezés *meghatározott*' (*N B* 114 „‚konkrét'") ‚lét', — minőség, ‚mástól' különálló, — ‚*változó és véges*'.

NB

114 „‚A meghatározottság ily módon magáért-valóan elszigetelve, mint *léttel-bíró* meghatározottság, ez a minőség'"... „‚A minőség, olyképpen, hogy megkülönböztetve mint léttel-bíró tekintődjék, ez a realitás.'" (115)

117 ...„‚A meghatározottság a negáció'"...
(Spinoza) „Omnis determinatio est negatio"***, ‚ez a tétel végtelen fontosságú'...

120: „‚Valami — a negáció első negációja'"...

Itt a fejtegetés valamiképp töredékes és ropantul ködös.

‚absztrakt és absztrúzus hegeleskedés' — Engels.

---

* — A levés megszüntetve-megőrzése — *a létezés*. — *Szerk.*

** — megszüntetni = véget vetni
= fenntartani
(megőrizni egyszersmind). — *Szerk.*

*** — „Minden meghatározás negáció". — *Szerk.*

125 — . . . Két meghatározás-pár: 1) ‚Valami és más'; 2) ‚Másért-való-lét és magán-való-lét'.

127 — A ‚**magán-való dolog**' — „‚igen egyszerű elvonatkoztatás'“. Az a kijelentés, hogy nem tudjuk, mik azok a magán-való dolgok, bölcsességnek látszik. A magán-való dolog elvonatkoztatás mindennemű meghatározástól [‚másért-való-léttől'] [mindennemű másra való vonatkozástól], vagyis semmi. Következésképpen a magán-való dolog „‚csupán igazságnélküli, üres elvonatkoztatás'“.

NB

Ez nagyon mély: a magán-való dolog és átváltozása másokért-való dologgá (vö. Engels[48]). A magán-való dolog *általában* üres, élettelen elvonatkoztatás. Az életben, mozgásban kivétel nélkül minden *lehet* egyaránt „magán-való“ és másra való vonatkozásában „másokért-való“, amikor egyik állapotból átváltozik a másikba.

‚Nagyon jó!!' ha azt kérdezzük, mik azok a *magán-való* dolgok, „‚ezzel gondolattalanul már a kérdésbe belehelyeztük a megválaszolás lehetetlenségét'“... (127)

129 En passant dialektikus filozofálás, amelyet nem ismer „‚a metafizikus filozofálás, s ehhez tartozik a kritikai is'“.

Kantianizmus = metafizika

A dialektika arról szóló tan, hogy hogyan lehetnek és hogyan szoktak az *ellentétek azonosak* lenni (hogyan válnak azokká), — milyen feltételek mellett lehetnek azo-

nosak, egymásba átváltozva, — miért nem szabad az emberi elménék ezeket az ellentéteket holtaknak, megmeredteknek vennie, hanem eleveneknek, feltételeseknek, mozgékonyaknak, egymásba átváltozóknak. En lisant Hegel*...

134: „‚*A határ* egyszerű negáció, vagyis az első negáció'" (‚a valaminek a negációja'. Minden valaminek megvan a *határa*), „‚a másik azonban egyúttal a negáció negációja'"...

137: „‚A valami, immanens határával önmagának ellentmondásaként tételezve, amely azt túlutalja és túlhajtja önmagán — ez a **véges.**'"

(**Valami**, ha immanens határa szempontjából, önmagával való ellentmondása szempontjából vesszük, amely ellentmondás azt ezt a valamit túlhajtja és túlviszi a maga korlátain: ez a *véges.*)

Ha a dolgokról azt mondjuk, hogy végesek, ezzel elismerjük, hogy nem-létük a természetük („a nem-lét a létük"). „‚Ők'" (a dolgok) „‚*vannak*, de e lét igazsága: a *végük.*'"

NB

Elmés és okos! Fogalmakat, amelyek rendszerint holtaknak látszanak, Hegel elemez és kimutatja, hogy *van* bennük mozgás. Véges? Vagyis ami a vég felé *mozog*! Valami? — vagyis *nem* az, ami a másik. Lét egyáltalában? —

* — Hegel olvasása közben. — *Szerk.*

vagyis olyan meghatározatlanság, hogy lét = nem-lét. A fogalmak mindenoldalú, egyetemes rugalmassága, az ellentétek azonosságáig menő rugalmassága — ez a lényeg. Ez a rugalmasság, szubjektíve alkalmazva = eklektika és szofisztika. A rugalmasság, ha *objektíve* alkalmazzuk, vagyis ha visszatükrözi az anyagi folyamat mindenoldalúságát és egységét: dialektika, a világ örök fejlődésének helyes visszatükröződése.

gondolatok a dialektikáról en lisant Hegel

139 — A végtelen és a véges, úgy mondják, ellentettek? (lásd 148. old.) (vö. 151. old.)

141 — ‚*Kellés* és *korlát*' — ‚a véges' mozzanatai.

143 „‚A kellésben kezdődik a végességen való túlmenés, a végtelenség.'“

143 — Azt mondják, az észnek megvannak a korlátai. „‚Ebben az állításban benne rejlik a tudattalanság afelől, hogy magával azzal, ha valami korlátként van meghatározva, már túl is mentünk rajta.'“

‚nagyon jó!'

144: A kő nem gondolkodik, és ezért korlátozottsága (Beschränktheit) *értelvalóan* nem korlát (Schranke). De a kőnek is megvannak a korlátai, például az oxidálhatóság, ha a kő ‚oxidálható bázis'.

A kő evolúciója

144—145: — Minden (emberi) túlmegy a korlátain (‚törekvés', ‚fájdalom' stb.), de az *ész*, lám csak, „‚ne tudna túlmenni a korláton'“!

„De persze nem minden túlmenés a korláton igazi megszabadulás tőle!"

Ha a mágnesnek tudata volna, észak felé irányulását szabadnak tartaná (Leibniz). — Nem, akkor a tér *valamennyi* irányát ismerné és *egyetlen* irányt szabadsága *korlátjának*, korlátozásának tartana.

Maguknak a dolgoknak, magának a természetnek, magának az események menetének dialektikája

148 . . .„‚Magának a végesnek a természete, hogy túlmenjen magán, negálja negációját és végtelenné legyen'" . . . Nem külső (fremde*) erő (Gewalt) (149) változtatja át a végest végtelenné, hanem a maga (véges) természete (seine Natur).

151: „‚Rossz végtelenség'" — végtelenség, amely minőségileg ellentételezett a végességgel, nincs összekapcsolva vele, el van különítve tőle, mintha a véges *‚evilági'*, a végtelen pedig *‚túlvilági'* volna, mintha a végtelen a véges *felett, kívüle* állna. . .

153: Valójában pedig ‚ezek' (a véges és a végtelen) *‚elválaszthatatlanok'. Egyek.* (155)

Alkalmazni az atomokra versus** elektronok

158—159: . . .„‚A véges és végtelen egysége ezeknek nem külsőleges összehozása, sem pedig nem helyénvaló, meghatározásukkal ellenkező kapcsolat, amelyben magán-valóan elválasztott és ellentett, egymással szemben önállók, léttel-bírók, tehát össze nem férők kapcsolódnak össze, hanem mindegyik magán-valóan ez az egység, mégpedig csak mint önmagá-

* — idegen. — *Szerk.*
** — szemben. — *Szerk.*

nak *megőrizve-megszüntetése*, amelyben egyik sem bírna a magán-valóság és affirmatív létezés előnyével a másikkal szemben. Mint korábban kimutattuk, a végesség csak mint magán való túlmenés van; benne foglaltatik tehát a végtelenség, önmagának a másikja'"...

Egyáltalában az anyag végtelensége mélységben...

...„De a végtelen progresszus többet fejez ki'" (a végesnek a végtelennel való puszta összehasonlításánál), „az egyszersmind megkülönböztetettek *összefüggése*'" (Hegel kiemelése) „is tételezve van benne'" (160)...

A végtelen progresszus (valamennyi részének) összefüggése

167 „A spekulatív gondolkodás természete ... csakis abban áll, hogy egységükben fogjuk fel az ellentett mozzanatokat.'"

Azt a kérdést, hogy a végtelen hogyan jut el a végeshez, tartják néha a filozófia lényegének. De ez a kérdés összefüggésük tisztázására redukálódik...

168 ... „Más tárgyaknál is bizonyos művelődést feltételez, hogy az ember *kérdezni* tudjon, hát még filozófiai tárgyaknál, nehogy azt a választ kapjuk, hogy a kérdés haszontalan.'"

Bien dit!*

A *másra* való vonatkozás eltűnt; megmaradt az *önmagára* való vonatkozás.

173—174: *Fürsichsein* — magáért-valólét = végtelen lét, kiteljesedett minőségi lét. A minőség a végletig (auf die Spitze) ér és mennyiséggé válik.

Kant és Fichte idealizmusa ... (181) „megmarad a létezés és a magáért-

* — Jól mondja! — *Szerk.*

való-lét dualizmusában'" ((nem világos))...

vagyis nincs *átmenet* a magán-való dologtól (melyről a következő mondatban van szó) a jelenséghez? az objektumtól a szubjektumhoz?

Miért ‚*egy*' a ‚magáért-való-lét', nekem nem világos. Hegel itt roppantul homályos szerintem.

N B: ‚Önmozgás'

Az *egy* — az ἄτομον* (és az üres) régi elve. Az ürest tekintik a ‚*mozgás forrásának*' (185) nemcsak abban az értelemben, hogy a hely nincs betöltve, hanem „‚azt a mélyebb gondolatot'" is (‚tartalmazza'), „‚hogy egyáltalában a negatívban rejlik a levésnek, az önmozgás nyugtalanságának alapja'". (186)

1 8 3: „‚A magáért-való-lét eszmeisége mint totalitás így először is átcsap a realitásba, mégpedig a legszilárdabb, legelvontabb realitásba, mint *egy*.'"

Zavaros vizeken...

Az eszmei átváltozik reálissá — *mély* gondolat: nagyon fontos a történelem szempontjából. De az ember személyes életében is látható, hogy sok igazság van ebben. A vulgáris materializmus ellen. NB. Az eszmeinek az anyagitól való különbsége szintén nem feltétlen, nem ‚szertelen'.

* — az oszthatatlan. — *Szerk.*

189 — ‚Megjegyzés'. Leibniz monaszai. Az ‚*egy*' elve és kiteljesedetlen mivolta Leibniznél.

Látható, hogy Hegel a fogalmaknak, a kategóriáknak az ő tana szerinti önkifejlődését a filozófia egész történetével összefüggésben tekinti. Ez az egész Logikának egy *újabb* oldalát adja.

193 . . . „‚Régi tétel, hogy az *egy*: *sok*, és különösképpen, hogy a *sok*: *egy*'" . . .

195 . . . „‚Az egy és sok különbsége egymásra vonatkozásuk különbségévé határozódott meg, s ez a vonatkozás két vonatkozásra, a *taszításra* és *vonzásra* van szétbontva'" . . .

Egyáltalában ez az egész ‚magáértvaló-lét' — alkalmasint — részben arra kellett Hegelnek, hogy levezethesse a „*minőség* átváltozását *mennyiséggé*" (199) — a minőség meghatározottság, magáért-való meghatározottság, ‚tételezett', vagyis egy — ez nagyon kényszeredett és üres benyomást kelt.

Megjegyzendő, *203.* old., némi iróniával szól

„‚a tapasztalatról reflektáló megismerés eljárása'" ellen, „‚amely először *észlel* a jelenségben meghatározásokat, azután ezeket most alapul veszi, és úgynevezett *megmagyarázásukra* megfelelő *alapanyagokat* vagy *erőket* tesz fel, amelyek állítólag létrehozzák a jelenség e meghatározásait'" . . .

MÁSODIK SZAKASZ:
A NAGYSÁG (MENNYISÉG)

Kantnál 4 „antinómia" van. Valójában *minden* fogalom, minden kategória *ugyanúgy* antinomikus. (217)

A szkepticizmus szerepe a filozófia történetében

„‚A régi szkepticizmus nem sajnálta a fáradságot, hogy valamennyi fogalomban, amelyet a tudományokban előtalált, felmutassa ezt az ellentmondást, illetve az antinómiát.'"

Hegel, fölöttébb kötekedően (és elmésen) boncolva Kantot, arra a következtetésre jut, hogy Kant a következtetéseiben csupán ismétli, amit a premisszákban mondott, nevezetesen ismétli, hogy van a *‚folytonosság'* kategóriája és a *‚megszakítottság'* kategóriája.

‚Igazi dialektika'

Ebből pedig csak az folyik, „‚hogy e meghatározások egyike sem igaz egymagában véve, hanem csak egységük igaz. Ez azok igazi dialektikus szemlélete, valamint az igazi eredmény.'" (226)

229: „‚A *megszakítottság* [Diskretion], akárcsak a *folytonosság* [Kontinuität], a *mennyiség* **mozzanata**'"...

(fordítása? ⟨osztottság⟩ *széttagoltság*)

? ?
⟨felzárkózottság, egymásutániság⟩
szakadatlanság

232: „‚A *kvantum* [Quantum] — először is meghatározottsággal vagy egyáltalában határral bíró mennyiség [Quantität] — tökéletes meghatározottságában a *szám*'"...

234: „‚*Számosság* és *egység* a szám mozzanatai.'"

számosság *megszámlálás* ?

248 — A *szám* szerepének és jelentőségének kérdéséről (sokat Püthagoraszról stb., stb.)

Többek között találó megjegyzés:

„‚Minél gazdagabbak lesznek a gondolatok meghatározottságban és ezzel együtt vonatkozásban, annál zavarosabb lesz egyfelől és annál önkényesebb és értelemnélkülibb másfelől az ábrázolásuk olyan formákban, amilyenek a számok.'" (248—249) ((A gondolatok értékelése: meghatározásokban *és következésképpen* vonatkozásokban való gazdagság.))

Kant antinómiáit illetőleg (a világnak nincs kezdete stb.), Hegel újra ‚hosszasan' bizonyítja, hogy Kant a premisszákban bizonyítottnak veszi azt, amit bizonyítani kell. (*267*—278)

Alább a mennyiség minőségbe való átmenetének elvont-elméleti kifejtése annyira homályos, hogy az ember egy szót sem ért belőle. Visszatérni!!

283: a matematikai végtelen. Az igazolás mindeddig *csak az eredmények helyességében* áll („‚amely egyéb alapokból nyert bizonyítást'"), ... nem NB

pedig a tárgy világosságában [vö. Engels[49]].

285: A végtelen mennyiségekkel való számításoknál figyelmen kívül hagynak bizonyos (tudott) pontatlanságot, és az eredmény mégsem megközelítő, hanem *teljesen* pontos!

285: Mégis ‚igazolást' keresni itt — „‚nem olyan felesleges'", „‚mint amilyen feleslegesnek látszik az orrunk esetében bizonyítékot követelni arra, hogy mi jogon használjuk'"[50].

Hegel válasza bonyolult, ‚absztrúzus' stb., stb. A *felső* matematikáról van szó; vö. *Engels* a differenciál- és integrálszámításról.[51]

Érdekes Hegel futólagos megjegyzése — „‚transzcendentálisan, azaz tulajdonképp szubjektíven és pszichológiailag'" . . . „‚transzcendentális módon, tudniillik a szubjektumban'". (288)

282—327. skk. — 379. old.

A differenciál- és integrálszámítás igen részletes vizsgálata, Newton, Lagrange, Carnot, Euler, Leibniz stb., stb. idézetekkel, melyek mutatják, mennyire érdekelte Hegelt a végtelen kis mennyiségeknek ez az „eltűnése", ez a „középállapot a lét és nem-lét között". A felső matematika tanulmányozása nélkül mindez érthetetlen. Jellemző *Carnot* címe: „Réflexions sur la métaphysique du calcul infinitésimal"!!!

A ‚viszony' fogalmának kifejtése (379—394) roppant homályos. Csupán az a megjegyzés említésreméltó, 394. old., hogy a *szimbólumokat* általában nem lehet kifogásolni. De „*mindennemű szimbolikával szemben*“ meg kell mondani, hogy az néha „kényelmes eszköz annak megtakarítására, hogy a *fogalmi meghatározásokat*“ (Begriffsbestimmungen) „megragadjuk, megadjuk és igazoljuk“. Pedig éppen ez a filozófia dolga.

„‚Az erő vagy szubsztancialitás, ok és okozat s í. t. közkeletű meghatározásai szintén csak szimbólumok például eleven vagy szellemi viszonyok kifejezésére, azaz nem-igazi meghatározások számukra.'“ (394)

NB?

HARMADIK SZAKASZ:

A MÉRTÉK

„‚A mértékben, elvontan kifejezve, egyesül a minőség és a mennyiség. A lét mint olyan a meghatározottság önmagával való közvetlen egyenlősége. A meghatározottságnak ez a közvetlensége megszüntette magát. A mennyiség az olyképpen magába visszatért lét, hogy ez egyszerű magával való egyenlőség mint közömbösség a meghatározottsággal szemben.'" (395) A harmadik tag — a mérték.

Kant bevezette a *modalitás* (lehetőség, valóság, szükségszerűség) kategóriáját, és Hegel megjegyzi, hogy Kantnál:

„‚Ennek a kategóriának ott az a jelentése, hogy a tárgynak a gondolkodásra való vonatkozása. Emez idealizmus értelmében a gondolkodás egyáltalában lényegileg külsőleges a magán-való dolog számára ... az objektivitás, amely megilleti a többi kategóriát, nincs meg a modalitás kategóriáiban.'" (396)

En passant: (397)

A hindu filozófia, amelyben Brahma átmegy Sivába (változás = eltűnés, keletkezés)...

A népek istenítik a *mértéket.* (399)

? A mérték átmegy a lényegbe (Wesen).

(A mérték kérdésével kapcsolatban nem érdektelen megemlíteni Hegel futólagos

megjegyzését arról, hogy „‚a fejlett polgári társadalomban a különböző iparokhoz tartozó egyének tömegei viszonyban állnak egymással'".) (402)

A fokozatosság (Allmählichkeit) kategóriájának kérdéséről Hegel megjegyzi:

„‚Ehhez a kategóriához azért nyúlnak olyan könnyen, hogy egy minőségnek vagy valaminek elmúlását elképzeltessék vagy *megmagyarázzák*, mivel így úgy tűnik fel, hogy az eltűnést szinte szemmel láthatjuk, mert a kvantum mint a külsőleges, természeténél fogva változékony határ van tételezve, ily módon pedig a *változás*, mint csupán a kvantum változása, magától értetődik. Valójában azonban ez nem magyaráz meg semmit; a változás egyúttal lényegileg egy minőség átmenete egy másikba, vagy az elvontabb átmenet egy létezésből egy nem-létezésbe; ebben más meghatározás rejlik, mint a fokozatosságban, amely csak csökkenés vagy gyarapodás és a nagysághoz való egyoldalú ragaszkodás.

Hogy azonban egy pusztán mennyiséginek megjelenő változás minőségibe is átcsap, erre az összefüggésre már a régiek is figyelemmel voltak, és ez összefüggés nem-ismeretéből eredő kollíziókat népszerű példákban mutatták be'" ... (405—406) („‚a kopasz": egy hajszálat kitépni; „‚a rakás" — egy gabonaszemet elvenni ...); „‚amit'" (ezzel) „‚megcáfolnak, az az elvont kvantum-meghatározottsághoz való egyoldalú ragaszkodás'" („az elvont kvantum-meghatározottság egyoldalú figyelembevétele", vagyis hogy nem veszik tekintetbe a mindenoldalú változásokat és a konkrét minőségeket stb.)... „‚Ama fordulatok ezért nem üres vagy

NB

pedáns tréfák, hanem magukban-véve helyesek, s olyan tudat termékei, mely érdekkel viseltetik a gondolkodásban előforduló jelenségek iránt.

A kvantum, amennyiben közömbös határnak veszik, az az oldal, amelyen valamely létezést gyanítatlanul megtámadnak és tönkretesznek. A fogalom *fortélya*: a létezést ezen az oldalon ragadni meg, amelyről tekintve minőségének látszólag nincs semmi szerepe — mégpedig olyannyira nincs, hogy egy állam, egy vagyon s í. t. megnagyobbodása, mely az állam, a birtokos szerencsétlenségét vonja maga után, először még szerencséjének is jelenik meg.'" (407)

„‚Nagy érdem megismerni a természet empirikus számait, pl. a bolygóknak egymástól való távolságait; de végtelenül nagyobb érdem az empirikus kvantumokat eltüntetni és mennyiségi meghatározások *általános formájára* emelni, úgyhogy egy törvény vagy mérték mozzanataivá lesznek'"; Galilei és Kepler érdeme... „‚Ők úgy *igazolták* az általuk talált törvényeket, hogy megmutatták, hogy az észlelet egyediségei által átfogott kiterjedés megfelel azoknak.'" (416) De követelni kell e törvényeknek még egy ‚magasabb bizonyítását'; azt, hogy mennyiségi meghatározásaikat megismerjük a „‚minőségekből vagy meghatározott fogalmakból, amelyek vonatkoztatva vannak (mint idő és tér)'".

‚törvény vagy mérték'

?

‚A mérték' mint ‚specifikus mennyiség' és mint ‚reális mérték' (beleértve az ‚affinitásokat' — például vegyi elemek, zenei hangok) fogalmának kifejtése nagyon homályos.

Hosszú megjegyzés a kémiáról, Berzelius és elektrokémiai elmélete elleni polémiával. (433—445)

„Mértékviszonyok csomósvonala“ (Knotenlinie von Massverhältnissen) — a mennyiség átmenetei a minőségbe... Fokozatosság és *ugrások*.

NB | És újfent, *448. old.*, hogy a fokozatosság ugrások nélkül nem magyaráz meg semmit. | NB

Hegel ‚*megjegyzésében*', mint mindig, tények, példák, konkrétumok (Feuerbach egy alkalommal kineveti Hegelt, amiért a *természetet* száműzte a *megjegyzésekbe*, Feuerbach Művei, II. ? old.)[52]

448—452. old., ‚Megjegyzés', címe a *tartalomjegyzékben* (nem a szövegben!! pedantéria!!): „‚Ilyen csomósvonalak példái; arról, hogy nincs ugrás a természetben.'“ — Ugrások!

Példák: kémia; zenei hangok; víz (gőz, jég) — *449. old.* — születés és halál.

‚A fokozatosság megszakítása', (450) old. — A fokozatosság megszakításai

„‚Azt mondják: nincs ugrás a természetben; s a szokásos elképzelés, ha meg akar érteni valamilyen keletkezést vagy elmúlást, úgy véli, mint említettük, hogy megértette azzal, hogy fokozatos létrejövésnek vagy eltűnésnek képzeli el. De kitűnt, hogy a lét változásai egyáltalában nemcsak egy nagyságnak átmenetele egy másik nagyságba, hanem a minőséginek átmenete a mennyiségibe és megfordítva, mássá-levés, amely megszakítása a foko- — Ugrások!

Ugrások!

zatosnak és minőségileg-más az előző létezéssel szemben. A víz a lehűlés által nem lassanként keményedik meg olyképpen, hogy kásássá válnék és fokozatosan keményednék a jég konzisztenciájáig, hanem egyszerre kemény; már a fagypont egész hőmérsékletével is, ha nyugodtan áll, meglehet az egész cseppfolyóssága, s csekély megrázkódtatás a keménység állapotába hozza.

A keletkezés fokozatosságánál az az elképzelés szolgál alapul, hogy a keletkező érzékileg vagy egyáltalában valóságosan megvan már, csak kicsinysége miatt még nem észlelhető, s éppígy az eltűnés fokozatosságánál, hogy a nem-lét vagy a helyébe lépő más szintén megvan már, csak még nem vehető észre; — mégpedig nem abban az értelemben van meg, hogy a más a meglevő másban magán-valóan benne foglaltatik, hanem hogy mint létezés van meg, csak észrevehetetlenül. Ezzel a keletkezés és elmúlás egyáltalában megszüntetődik, vagy pedig a magánvaló, a belső, amelyben valami a létezése előtt van, a külső létezés kicsinységévé változik, s a lényegi vagyis a fogalmi különbség külsőleges, puszta nagyságkülönbséggé. — Egy keletkezésnek vagy elmúlásnak a változás fokozatosságából való megértetésében megvan a tautológiára sajátos unalmasság; a keletkezőt vagy elmúlót már előzetesen egészen késznek tartja s a változást egy külsőleges különbség puszta megváltozásává teszi, ezáltal pedig csakugyan csupán tautológia. A nehézség az ilyen megérteni akaró értelem számára a valaminek egyáltalában a maga másikjába és ellentettjébe való minőségi átmenetében rejlik; ezzel szemben az

értelem az azonosságot és a változást úgy csillantja maga elé, mint a mennyiséginek közömbös, külsőleges azonosságát és változását.

A morálisnak terén, amennyiben azt a lét szférájában tekintjük, megvan ugyanez az átmenete a mennyiséginek a minőségibe; s különböző minőségek úgy jelennek meg, mintha a nagyságnak különbözőségén alapulnának. Egy több és kevesebb az, ami által az ember áthágja a könnyelműség mértékét, s fellép valami egészen más, a bűntett; ami által a jog jogtalanságba, az erény vétekbe megy át. — Így kapnak az államok is nagyságbeli különbségük által, ha az egyebeket egyenlőnek vesszük, különböző minőségi jelleget'“... (450—452)

Tovább.

A létnek a lényeghez (Wesen) való átmenete roppant homályosan van kifejtve.

Vége az I. kötetnek.

MÁSODIK KÖNYV:

A LÉNYEG TANA

IV. kötet (Berlin 1834) I. rész.
Az objektív logika. II. könyv: A lényeg tana

ELSŐ SZAKASZ:
A LÉNYEG MINT ÖNMAGÁBA VALÓ REFLEXIÓ

„‚A lét igazsága a lényeg.‘“ (3) Ez az első mondat, s ez keresztül-kasul idealisztikusan hangzik, misztikának. De mindjárt ezután úgyszólván friss szellő kezd fújdogálni. „‚A lét a közvetlen. Mivel a tudás meg akarja ismerni* az igazt, ami a lét *magán-* és *magáért-valóan*, ezért nem áll meg‘“ (*nem áll meg* NB) „‚a közvetlennél és meghatározásainál, hanem *áthatol*‘“ (*N B*) „‚rajta‘“ (*N B*), „‚azzal az előfeltevéssel, hogy e lét *mögött*‘“ (Hegel kiemelése) „‚van még valami más, mint a lét maga, hogy ez a mögöttes alap a lét igazsága. Ez a megismerés közvetett tudás, mert nem a lényegnél és a lényegben van közvetlenül, hanem egy másiktól, a léttől kezdődik és előzetes utat kell megtennie, a léten való túlhatolás vagy jobbanmondva az abba való behatolás útját‘“...

ismeretelmélet

„út“

Ez a ‚mozgás‘, a tudás útja, úgy tűnik fel, mint olyan „tevékenysége a meg-

---

* Mellesleg. Hegel nemegyszer gúnyolódott vö. a fentebb idézett helyeket a fokozatosságról az Erklären — magyarázás — szón (és fogalmon), alkalmasint szembeállítva az egyszer s mindenkorra szóló metafizikai megoldással („megmagyaráztuk“!!) az egyre mélyebbre hatoló megismerés örök folyamatát. Vö. III. köt. 463. old.: „‚*megismerhető* vagy, mint nevezik, *megmagyarázható*‘“.

ismerésnek" (Tätigkeit des Erkennens), „‚amely külsőleges a lét számára'".

Objektív jelentés

„‚De ez a menet magának a létnek mozgása.'"

„‚A lényeg ... a saját, a lét **végtelen mozgása** által ... az, ami.'" (4)

„‚Az abszolút lényegnek ... *nincs létezése*. De át kell mennie a létezésre.'" (5)

A lényeg középen áll a lét és a fogalom között, mint átmenet a fogalomhoz (= az abszolút).

A *lényeg* felosztása: látszat (Schein), jelenség (Erscheinung), valóság (Wirklichkeit).

‚A lényeges és a lényegtelen.' (8)

‚A látszat.' (9)

A lényegtelenben, a látszatban megvan a nem-lét mozzanata. (10)

vagyis a lényegtelen, a látszólagos, a felszínes többnyire eltűnik, nem tartja magát olyan „keményen", nem „ül" olyan „szilárdan", mint a „lényeg". ‚Teszem': a folyó mozgása — fent a hab, alant a mély áramlások. *De a hab is* a lényeg kifejezése!

Látszat és szkepticizmus, ‚illetőleg' kantianizmus:

„‚Így a látszat a szkepticizmus tünemény e, vagy akár az idealizmus jelensége olyan közvetlenség, amely nem valami vagy nem dolog, egyáltalában nem egy közömbös lét, amely meghatározottságán és a szubjektumra való vonatkozásán kívül volna. *Van* — ezt a szkepticizmus nem merte mondani; **az újabb idealizmus nem**

merte az ismereteket a magán-való dologról való tudásnak tekinteni; szerinte ama látszat egyáltalán nem bír egy lét alapzatával, ezekbe az ismeretekbe nem lép be a magán-való dolog. Ugyanakkor azonban a szkepticizmus elismerte látszatának sokrétű meghatározásait, vagy jobbanmondva az ő látszata a világ egész sokrétű gazdagságát tartalmazta. Éppígy az idealizmus jelensége magában foglalja e sokrétű meghatározottságok egész terjedelmét.'"

NB

A ‚látszatba' belefoglaljátok a világ egész gazdagságát és tagadjátok a ‚látszat' objektivitását!!

„‚Ama látszat és eme jelenség közvetlenül ilyen sokrétűen van meghatározva. Ennek a tartalomnak tehát bizonnyal nem szolgálhat alapul sem lét, sem dolog vagy magán-való dolog; a tartalom magáértvalóan marad olyannak, amilyen; csak a létből átfordították a látszatba, úgyhogy a látszatnak önmagán belül megvannak ezek a sokrétű meghatározottságai, amelyek közvetlenek, léttel-bírók, mások egymással szemben. A látszat tehát maga is közvetlenül meghatározott valami. Lehet ilyen vagy olyan a tartalma; de bármilyen is az, nem ő maga tételezi, hanem közvetlenül bírja. A leibnizi vagy kanti, fichtei idealizmus, valamint az idealizmus más formái, akárcsak a szkepticizmus, nem jutottak túl a léten mint meghatározottságon, ezen a közvetlenségen. A szkepticizmus szerint a látszat tartalma *adva* van'" „közvetlenül adott"!! ; „‚számára *közvetlen*, bármi legyen is a

a látszat közvetlensége

nem hatoltak mélyebbre!

tartalma. A leibnizi monasz önmagából fejleszti képzeteit; de nemhogy a monasz a létrehozó és összekötő erő, hanem a képzetek buborékokként szállnak fel benne; közömbösek, közvetlenek egymással s így magával a monasszal szemben is. Éppígy a kanti jelenség az észlelés egy *adott* tartalma, ez affekciókat előfeltételez, a szubjektum olyan meghatározásait, amelyek közvetlenek önmagukkal és a szubjektummal szemben. A fichtei idealizmus végtelen lökésének meglehet nem szolgál alapul magán-való dolog, úgyhogy tisztán egy az Én-ben való meghatározottsággá válik. De ez a meghatározottság az Én számára, mely azt magáévá teszi és külsőlegességét megszünteti, egyszersmind *közvetlen* meghatározottság, *korlátja* annak, melyen túlmehet az Én, — de amely a közömbösség egy vonását viseli magán, — amely szerint, ámbár az Én-ben, az Énnek közvetlen nem-létét tartalmazza.'" (10—11)

vö. machizmus!!

. . . „‚A meghatározások, melyek azt'" („a látszatot') „‚megkülönböztetik a lényegtől, magának a lényegnek meghatározásai'". . . (12)

a látszat = a lényeg negatív természete

. . . „‚A nem-lét közvetlensége teszi a látszatot. . . A lét nem-lét a lényegben. Magán-való semmissége magának a *lényegnek* a *negatív természete*'" . . . (12)

. . . „‚Ez a két mozzanat, a semmisség, de mint fennállás, és a lét, de mint mozzanat, vagy a magán-való negativitás és a reflektált közvetlenség, amelyek a látszat mozzanatait alkotják, ily módon magának a lényegnek a mozzanatai'". . .

„‚A látszat maga a lényeg a lét meghatározottságában'". . . (12—13)

A látszat (1) a semmi, a nem-létező (‚semmisség'), amely létezik — (2) a lét mint mozzanat

„‚A látszat tehát maga a lényeg, de a lényeg egy meghatározottságban, de akként, hogy ez a meghatározottság csupán a lényeg mozzanata, a lényeg pedig önmagának látszása önnönmagában.'" (14)

A ⟨látszat⟩ látszó a lényeg ennek *egyik* meghatározásában, egyik vonatkozásában, egyik mozzanatában. A *lényeg* annak látszik. A látszat magának a lényegnek látszása (Scheinen) önmagában.

. . . „‚A lényeg . . . a látszatot önmagában tartalmazza mint a magában-való végtelen mozgást'". . . (14)

. . . „‚A lényeg ebben az önmozgásában a reflexió. A látszat ugyanaz, ami a reflexió.'" (14)

A látszat (látszó) a lényeg *tükröződése* önmagában (benne magában).

. . . „‚A levés a lényegben, annak reflektáló mozgása ennélfogva a mozgás a semmitől a semmihez s ezáltal vissza önmagához'". . . (15)

Ez elmés és mély. Vannak a természetben és az életben mozgások „a semmihez". Csak hogy „a semmitől" induljon ki, az aligha van. Mindig valamitől.

„‚A reflexiót rendszerint **szubjektív** értelemben veszik, mint ítélőerő mozgá-

sát, amely túlmegy egy adott közvetlen képzeten és általános meghatározásokat keres számára vagy hasonlít össze vele.'" (21) (Idézet Kantból: Az ítélőerő kritikája[53])... „Itt azonban nincsen szó **sem a tudat reflexiójáról,** sem az értelem határozottabb reflexiójáról, amelynek meghatározói a különös és az általános, hanem a reflexióról egyáltalában'"...

Hegel tehát itt is **szubjektivizmusban** marasztalja el Kantot. Ezt *N B.* Hegel a látszatnak, a „közvetlenül adottnak" [az „*a d o t t*" kifejezés általában szokásos Hegelnél, itt is lásd 21. old. lent; 22. old.] „objektív érvényessége" (sit venia verbo*) mellett van. A kisebb filozófusok arról vitáznak, hogy a lényeget **vagy** a közvetlenül adottat kell-e alapul venni (Kant, Hume, az összes machisták). Hegel a *v a g y* helyébe **és**-t tesz, megmagyarázva ennek az „és"-nek konkrét tartalmát.

„A reflexió a lényeg látszása önmagában'" (27) (fordítása? reflektivitás? reflektív meghatározás? reflexió nem illik ide).

..."Ez'" (a lényeg') „mozgás megkülönböztetett mozzanatokon át, abszolút közvetítés magával'"... (27)

Azonosság — különbség — ellentmondás (+ ⟨Gegensatz**⟩ nevezetesen ellentét) (alap)...

* — ha szabad ezt a szót használni. — *Szerk.*
** — ellentét. — *Szerk.*

Ezért Hegel megvilágítja, hogy egyoldalú, helytelen az „azonosság törvénye“ ($A = A$), a kategória (a léttel-bírónak összes meghatározásai kategóriák — *27 — 28.* old.).

„‚Ha minden azonos magával, akkor nem különböző, nem ellentett, nincs alapja.'“ (29)

‚A lényeg ... egyszerű azonosság önmagával.' (30)

A szokásos gondolkodás melléje („daneben“) állítja egymásnak az egyezést és a különbözőséget, mert nem érti „‚**ezt a mozgást, mellyel e meghatározások egyike átmegy a másikába**'“. (31)

És újfent az azonosság törvénye ($A = A$) ellen: ennek a hívei,

„‚mivel ragaszkodnak ehhez a **mozdulatlan** azonossághoz, melynek a különbözőség az ellentéte, azért nem látják, hogy ezzel azt **egyoldalú** meghatározottsággá teszik, amelynek mint ilyennek nincs igazsága'“. (33)

NB
általam kiemelt kifejezések

(‚Üres tautológia': 32)

(„‚Csak a *formális* igazságot tartalmazza, egy *elvont*, nem-teljes igazságot.'“ (33))

A reflektáltság fajai: *külső* stb., nagyon homályosan vannak kifejtve.

A különbözőség elvei: „‚Minden dolog különböző'“ ... „‚*A* egyben nem-*A*'“ ... (44)

„‚Nincs két dolog, amely egyenlő volna egymással'“ ...

A különbözőség abban rejlik, hogy: egyik vagy másik oldalról nézve (Seite), ‚tekintetben' stb. „‚amennyiben'“ stb.

bien dit!!

„‚A dolgok iránti szokásos gyengédség azonban, amely csak arról gondoskodik, hogy ezek ne mondjanak ellent maguknak, itt is, mint egyebütt, megfeledkezik arról, hogy ezzel nem oldjuk fel az ellentmondást, hanem csak áttoljuk máshová, **a szubjektív vagy külső reflexióba** egyáltalában, és hogy emez a két mozzanatot, melyet ez eltávolítás és áthelyezés által mint puszta tételezettséget mondunk ki, valójában mint megőrizve-megszüntetettet és egymásra vonatkoztatottat *egy* egységben tartalmazza.'" (47)

(Kedves ez az irónia! „Gyengédek" a természet és a történelem iránt (a filiszterek) — igyekeznek megtisztítani mindkettőt az ellentmondásoktól és a harctól)...

\+ és — összeadása nullát eredményez. „‚*Az ellentmondás eredménye nemcsak nulla.*'" (59)

Az ellentmondás feloldása, a pozitívnak és a negatívnak „csak meghatározásokra" (61) való redukálása, átváltoztatja a *lényeget* (das Wesen) *alappá* (Grund) (ugyanott).

NB

...„‚A feloldott ellentmondás tehát az alap, a lényeg mint a pozitívnak és negatívnak egysége'"... (62)

„‚A reflektáló gondolkodásban való csekély tapasztalat is észlelheti már, hogy ha valamit mint pozitívat határoztunk meg, ez, mihelyt továbbmegyünk erről az alapzatról, közvetlenül s kézenközön negatívvá fordult, s megfordítva, a negatívan meghatározott pozitívvá; hogy a reflektáló gondolkodás összezavarodik ezekben a meghatározásokban és magának ellentmondóvá válik. Az e meghatározások természetének nem-ismerése azon a véleményen van, hogy ez a zavar valami

nemhelyénvaló, ami nem kell hogy megtörténjék, és **szubjektív** hibának tulajdonítja. Ez az átmenetel valójában puszta zavar is marad, amennyiben nincs meg ***az átváltozás szükségszerűségének*** tudata.'" (63)

. . . ,,,Kiváltképp abban az értelemben veszik a pozitív és negatív ellentétét, hogy a pozitív (jóllehet már nevénél fogva a pónáltságot, tételezettséget fejezi ki) valami objektív, a negatív pedig valami szubjektív, amely csak egy külső reflexióhoz tartozik, a magán- és magáértvaló objektívet nem érinti s egyáltalán nincs is meg számára.'" (64) ,,,Csakugyan, ha a negatív nem más, mint egy szubjektív önkény elvonatkoztatása'". . . (akkor ez, ez a negatív, nincs meg az ,,,objektív pozitív számára'"). . .

az igazság és az objektum

,,,Az **igazság** szintén a pozitív mint az **objektummal** megegyező tudás, de csak annyiban ez a magával való egyenlőség, amennyiben a tudás negatívan viszonyult a másikkal szemben, **áthatotta az objektumot** s megszüntette a negációt, amely valója. A tévedés valami pozitív mint a nem magán- és magáért-valónak véleménye, amely tud magáról és tartja magát. A tudatlanság azonban vagy valami az igazság és tévedés iránt közömbös, ily módon nincs meghatározva sem mint pozitív, sem mint negatív, és hiányként való meghatározása a külső reflexióhoz tartozik; vagy pedig mint objektív, mint egy természet saját meghatározása, a tudatlanság hajtóerő, mely maga ellen irányul; valami negatív, amely pozitív irányt foglal magában. — A legfontosabb felismerések egyike, hogy belássuk és megrögzítsük a szemügyre vett reflexiós

magán- és magáért-való

meghatározásoknak ezt a természetét, azt, hogy igazságuk csak egymásra való vonatkozásukban, s ennélfogva abban áll, hogy mindegyik magában a fogalmában tartalmazza a másikat; e felismerés nélkül tulajdonképp egy lépést sem lehet tenni a filozófiában.'" (65—66) Az 1. ‚megjegyzésből'. — — — —

2. ‚megjegyzés'. ‚*A kizárt harmadik tétele*'.

Hegel idézi a kizárt harmadiknak ezt a tételét: „‚Valami vagy *A* vagy nem-*A*; harmadik eset nincs'" (66) és „*b o n c o l g a t j a*". Ha ez arra utal, hogy „‚minden ellentételezett'", hogy mindennek megvan a maga pozitív és a maga negatív meghatározása, akkor jó. De ha ez úgy értendő, mint rendszerint értik, hogy valamennyi prédikátum közül vagy ez a prédikátum, vagy pedig ennek a nem-léte illet meg egy dolgot, akkor „triviális"!! A szellem ... édes, nem édes? zöld, nem zöld? A meghatározásnak a meghatározottság felé kell haladnia, de ebben a trivialitásban a semmi felé halad.

Azután — gúnyolódik Hegel — azt mondják: harmadik eset nincs. **Van** harmadik magában ebben a tételben, maga *A* a harmadik, mert *A* lehet $+A$ is, $-A$ is. „‚Maga a valami tehát az a harmadik, amelynek kizártnak kellene lennie.'" (67)

Ez elmés és helyes. Minden konkrét dolog, minden konkrét valami különböző és gyakran ellentmondó vonatkozásokban áll minden egyébbel, ergo önmaga és más.

3. ‚megjegyzés' (a Logika II. könyve *1.* szakaszának *2.* fejezete végén). ‚*Az ellentmondás tétele*'.

„‚Ha mármost az első reflexiós meghatározások, az azonosság, a különbözőség és az ellentételezettség tételben vannak felállítva, még sokkal inkább kellene azt, amelybe ezek mint igazságukba átmennek, tudniillik az ellentmondást, tételbe foglalni és azt mondani: *minden dolog önmagán-valóan ellentmondó*, mégpedig abban az értelemben, hogy ***ez a tétel*** a többivel szemben sokkal inkább kifejezi ***a dolgok igazságát és lényegét.*** — Az ellentételezettségben előtűnő ellentmondás csak a kifejtett semmi, amely az azonosságban foglaltatik és előfordult abban a kifejezésben, hogy az azonosság tétele semmitmondó. Ez a negáció tovább a különbözőséggé és ellentételezettséggé határozódik meg, amely mármost a tételezett ellentmondás.

Ámde egyik alapvető előítélete az eddigi logikának és a szokásos elképzelésnek, hogy az ellentmondás nem olyan lényegbeli és immanens meghatározás, mint az azonosság; sőt, ha már rangsorról van szó és a két meghatározást különválasztva kellene megrögzítenünk, akkor az ellentmondást kellene a mélyebbnek és lényegbelibbnek vennünk. Mert az azonosság vele szemben csak az egyszerű közvetlennek, a holt létnek a meghatározása; az ellentmondás azonban ***minden mozgás és elevenség gyökere***; valami csak annyiban ***mozog***, csak annyiban ***van hajtóereje és tevékenysége***, amennyiben ellentmondással bír önmagában.

Az ellentmondást rendszerint először

is eltávolítják a dolgoktól, a léttel-bírótól és igaztól egyáltalában; azt állítják, hogy nincsen semmi ellentmondó. Másodszor ellenben a szubjektív reflexióba tolják, mely vonatkozása és összehasonlítása útján mégcsak tételezi azt. De állítólag ebben a reflexióban sincs tulajdonképpen meg, mert az ellentmondót nem lehet sem elképzelni, sem elgondolni. Egyáltalában, akár a valóságban, akár a gondolkodó reflexióban, véletlenségnek számít, mintegy rendellenességnek és múló betegségi rohamnak.

Ami mármost azt az állítást illeti, hogy az ellentmondás nincsen, hogy az nem valami meglevő, az ilyen kijelentéssel nem kell törődnünk; a lényeg egy abszolút meghatározásának meg kell minden tapasztalatban lennie, minden valóságosban, akárcsak minden fogalomban. Fentebb, a végtelenről szólva, amely nem más, mint az ellentmondás, ahogyan ez a lét szférájában mutatkozik, ugyanezt már felemlítettük. A közönséges tapasztalat azonban maga is kimondja, hogy legalábbis rengeteg ellentmondó dolog, ellentmondó berendezkedés s í. t. van, amelyeknek ellentmondása nem csupán egy külsőleges reflexióban, hanem bennük magukban van meg. De továbbá nem vehető csupán rendellenességnek, amely csak itt-ott fordul elő, hanem az ellentmondás a negatív a maga lényegbeli meghatározásában, ***az elve minden önmozgásnak***, amely semmi egyébben nem áll, mint az ellentmondás ábrázolásában. Maga a külsőleges érzéki mozgás az ellentmondás közvetlen létezése. Hogy valami mozog, nem annyit tesz, hogy ebben a most-ban itt van és a másik most-ban amott, hanem azt, hogy

egyazon most-ban itt van és nincs itt, hogy ebben az itt-ben egyszerre van és nincs. El kell ismernünk azokat az ellentmondásokat, amelyeket a régi dialektikusok a mozgásban felmutatnak; de ebből nem az következik, hogy a mozgás ezért nincs, hanem éppenséggel az, hogy a mozgás maga a *létező* ellentmondás.

Éppígy a belső, a tulajdonképpeni önmozgás, a hajtóerő egyáltalában (a monasz appetitusa vagy nisusa, az abszolút egyszerű lény entelekheiája) nem más, mint hogy valami önmagában-valóan van és ugyanakkor önmaga hiánya, negatívja egyazon tekintetben. A magával való ***elvont*** azonosság még ***nem elevenség***, hanem csak azáltal, hogy a pozitív önmagán-valóan a negativitás, ezáltal lép kívül magán a pozitív és ***kerül változásba***. Valami tehát csak annyiban eleven, amennyiben az ellentmondást magában tartalmazza, éspedig olyan erő, hogy az ellentmondást magába foglalja és elbírja. Ha azonban egy exisztáló nem képes pozitív meghatározásában egyszersmind negatív meghatározását is átfogni és egyiket a másikban megrögzíteni, az ellentmondással önmagában birni, akkor nem maga az eleven egység, nem alap, hanem az ellentmondásban alapjáig rombolódik. — A spekulatív gondolkodás csak abban áll, hogy a gondolkodás megrögzíti az ellentmondást és benne önmagát, nem pedig abban, hogy — mint az elképzeléssel történik — engedi, hogy az ellentmondás uralkodjék rajta, és hogy meghatározásait csak másakká vagy semmivé feloldja.'“ (67—70)

Mozgás és „*önmozgás*“ (ezt NB! önhatalmú (önálló), spontán, **belsőleg-szükségszerű** mozgás), „változás“, „mozgás és elevenség“, „minden önmozgás elve“, „hajtóerő“ [„импульс“] (Trieb) a „mozgásra“ és „tevékenységre“, — ellentettség a „*holt léttel*“, — ki hinné, hogy ez a lényege a „hegeleskedésnek“, az absztrakt és ‚absztrúzus' (nehéz, képtelen?) hegelizálásnak?? Ezt a lényeget kellett felfedezni, megérteni, ‚átmenteni', kihámozni, megtisztítani, amit Marx és Engels meg is tett.

Az egyetemes mozgás és változás eszméjét (1813, Logika) kitalálták már az életre és a társadalomra való alkalmazása előtt. A társadalomra vonatkozólag előbb proklamálták (1847), mintsem az emberre alkalmazva bebizonyították (1859).[54]

---

egyszerűségbe burkolt

„‚Míg a mozgásban, az ösztönben és effélékben az ellentmondás e meghatározások *egyszerűségébe* burkolózik az elképzelés számára, a viszonymeghatározásokban ezzel szemben közvetlenül mutatkozik az ellentmondás. A legtriviálisabb példák: fent és lent, jobb és bal, apa és fiú és így tovább a végtelenségig, mind egyben tartalmazzák az ellentétet. Fent van, ami nincs lent; a fent meghatározottan csak az, hogy nem lent van, s csak annyiban van, amennyiben van egy lent, és megfordítva; az egyik meghatározásban benne rejlik az ellenkezője. Apa a fiú másikja, és fiú az apa másikja, s mindegyik csak mint a másiknak e másikja van; s egyszersmind az egyik meghatározás csak a másikra való vonatkozásban van; létük *egy* fennállás.....(70)

Az elképzelés tartalma ennélfogva ugyan mindenütt az ellentmondás, de az elképzelés nem jut annak tudatára; külsőleges reflexió marad, mely az egyenlőségről az egyenlőtlenségre, vagy a negatív vonatkozásról a megkülönböződötteknek magukba való reflektáltságára megy át. A reflexió e két meghatározást külsőleg szembehelyezi egymással és csak őket tartja szem előtt, nem pedig az átmenetelt, amely a lényegi és az ellentmondást tartalmazza. — A szellemes reflexió ellenben, hogy itt ezt megemlítsük, az ellentmondás felfogásában és kimondásában áll. Bár nem fejezi ki a dolgok és viszonyaik fogalmát és csak képzetmeghatározások alkotják anyagát és tartalmát, ám ezeket olyan vonatkozásba hozza, amely tartalmazza ellentmondásukat és ezen látszatja át fogalmukat. — A gondolkodó ész azonban a különbözőnek eltompult különbségét, a képzet puszta sokrétűségét kiélezi, úgyszólván, a lényegi különbséggé, az ellentétté. A sokrétűek csak az ellentmondás csúcsáig kiélezve lesznek mozgékonnyá és elevenné egymással szemben és az ellentmondásban tesznek szert ama negativitásra, mely az önmozgás és elevenség bennlakozó érverése'“..... (70—71)

NB

(1) A szokásos elképzelés megragadja a különbséget és az ellentmondást, de nem ragadja meg az egyikről a másikra való **átmenetelt,** pedig *ez a legfontosabb.*

(2) Szellemesség és elme.

A szellemesség megragadja az ellentmondást, *kimondja* azt, vonatkozások-

ba hozza egymással a dolgokat, „az ellentmondáson átlátszatja a fogalmat", de nem *fejezi ki* a dolgok és viszonyaik fogalmát.

(3) A gondolkodó ész (elme) a különbözőnek eltompult különbségét, a képzetek puszta sokrétűségét kiélezi a *lényegi* különbséggé, az *ellentétté*. A sokrétűségek csak az ellentmondás csúcspontjára emelkedve lesznek mozgékonnyá (regsam) és elevenné egymással szemben, — csak így ⟨kapják⟩ tesznek szert ama negativitásra, mely az *önmozgás és elevenség bennlakozó érverése.*

Felosztás:

Der Grund — (az alap)

(1) az abszolút alap — die Grundlage (az alapzat). „Forma és anyag". „Tartalom".

(2) a meghatározott alap (mint alap a meghatározott tartalom számára)

Átmenete a *feltételező közvetítésbe*
die bedingende Vermittelung

(3) a magán-való dolog (átmenet az *exisztenciába*).

‚Megjegyzés'. ‚*Az alap tétele*'.

A szokásos: „‚Mindennek megvan a maga elégséges alapja.'"

„‚Ez általánosságban annyit tesz, hogy ami van, azt nem léttel-bíró közvetlennek, hanem tételezettnek kell tekinteni; nem állhatunk meg a közvetlen létezésnél vagy a meghatározottságnál egyáltalában, hanem attól vissza kell menni alapjába'"... (76) Fölösleges hozzátenni:

elégséges alap. Ami nem elégséges, az nem alap.

Leibniz, aki az elégséges alap törvényét filozófiája bázisává tette, ezt mélyebben értette. „‚*Leibniz* az alap elégséges voltát kiváltképpen a szigorú értelemben vett *oksággal* mint a *mechanikai* hatásmóddal állította szembe.'" (76) Az ‚okok'„‚vonatkozását'" kereste (77), — — „‚az egészet mint lényegi egységet'".

> A *célt* kereste, a teleológia azonban nem ide, hanem a fogalom tanához tartozik.

...„‚Nem lehet azt kérdezni, hogyan járul hozzá a forma a lényeghez, mert a forma csak a lényegnek önmagába való látszása, saját bennelakozó'" (sic!) „‚reflexiója'"... (81)

> A forma lényegi. A lényeg formált. Így vagy úgy a lényegtől is függően...

A *lényeg* mint formátlan azonosság (önmagával) az *anyaggá* válik. (82)

...„‚Ez'" (‚az anyag') „‚a forma tulajdonképpeni alapzata vagy szubsztrátuma'"... (82)

„‚Ha egy valaminek minden meghatározásától, minden formájától elvonatkoztatunk, megmarad a meghatározatlan anyag. Az anyag valami teljességgel *elvont*. (— Az anyagot nem lehet látni, tapintani s í. t. — amit látunk, tapintunk, *meghatározott anyag*, azaz az anyag és a forma egysége.)'" (82)

Az anyag nem a forma *alapja*, hanem az alap és a megalapozott egysége. (83)

Az anyag a *passzív*, a forma az *aktív* (tätig). (83) „‚Az anyagnak formáltatnia kell és a formának anyagiasodnia kell'"... (84)

NB „‚Ez továbbá, ami mint a forma ténykedése jelenik meg, éppannyira magának az anyagnak saját mozgása'"... (85—86)

... „‚Mind a kettő, a forma ténykedése és az anyag mozgása, ugyanaz... Az anyag mint olyan meghatározott, vagyis szükségszerűen formája van, a forma pedig teljességgel anyagi, fennálló forma.'" (86)

‚Megjegyzés': ‚Formális magyarázati mód tautologikus alapokból.'

Kivált a fizikai tudományokban nagyon gyakran tautologikusan magyarázzák az „alapokat": a föld mozgását a nap „vonzóerejével" magyarázzák. De mi a vonzóerő? Szintén mozgás!! (92) Üres tautológia: miért utazik ez az ember a városba? Azért, mert a városnak vonzóereje van! (93) Megtörténik, hogy a tudományban először felállítják „alapként" a molekulákat, az étert, az „elektromos anyagot" (95—96) stb., azután meg kiderül, „‚hogy azok'" (e fogalmak) „‚éppenséggel abból következtetett meghatározások, amit meg kellene alapozniok, kritikátlan reflexiótól levezetett hipotézisek és kiagyalások'"... (96) Vagy azt mondják, hogy „‚ezeknek az erőknek és anyagoknak belső lényegét nem ismerjük'"... (96) akkor hát nincs is mit „megmagyarázni", hanem pusztán a tényekre kell szorítkozni...

‚A reális alap' ... nem tautológia, hanem már egy „‚másik tartalmi meghatározás'". (97)

Az „alap" (Grund) kérdéséhez Hegel megjegyzi többek közt:

„‚Ha a természetről azt mondjuk, hogy a világ alapja, akkor az, amit természetnek nevezünk, egyrészt *egy* a világgal, és a világ nem egyéb, mint maga a természet.'" (100) Másrészt „‚a természethez, hogy világ legyen, külsőleg hozzájárulnak még sokrendbeli meghatározások'"...

Mivel minden dolognak „‚több'" — „‚tartalmi meghatározása, viszonya és tekintete'" van, ezért tetszőleges számban lehet érveket felhozni *mellette* és *ellene*. (103) Éppen ezt nevezte Szókratész és Platón szofisztikának. Az ilyen érvek nem tartalmazzák „‚a dolog egész terjedelmét'", nem „‚merítik ki'" azt (abban az értelemben, hogy „‚a dolog összekapcsolódását alkossák'" és „‚tartalmazzák valamennyi'" oldalát).

Az alap (Grund) átmenete a feltételbe (Bedingung).

If I'm not mistaken, there is much mysticism* & ‚üres' pedantéria Hegel e következtetéseiben, de zseniális az alapeszme: mindennek mindennel való világméretű, mindenoldalú, **eleven** összefüggése és ennek az összefüggésnek tükröződése — ‚materialisztikusan feje tetejére állított Hegel' — az ember fogalmaiban, amelyeknek szintén csiszoltaknak, kerekdedeknek, rugalmasaknak, mozgékonyaknak, relatívaknak, kölcsönösen összefüggőknek, az ellentétekben egységeseknek kell lenniök, hogy átfogják a világot. Hegel és Marx művét folytatni annyit jelent, hogy *dialektikusan* fel kell

És a „tisztán logikai" feldolgozás? ‚Az egybeesik.' Az egybe *kell* hogy essék, mint a „Tőké"-ben az

* — Ha nem tévedek, sok a miszticizmus. — *Szerk.*

indukció és a dedukció

dolgozni az emberi gondolat, a tudomány és technika történetét.

Hegel a „**mozzanat**“ szót gyakran az *összefüggés* mozzanata, a láncolati mozzanat értelmében használja

A folyó és a *cseppek* e folyóban. *Mindegyik* csepp helyzete, viszonya a többi csepphez; összefüggése a többi cseppel; mozgásának iránya; sebessége; a mozgás vonala — egyenes, görbe, körmozgás stb. — felfelé, lefelé. A mozgás összege. A fogalmak, mint a mozgás egyes oldalainak, az egyes cseppeknek (= „dolgoknak“), az egyes „*áramlatoknak*“ stb. *számbavétele.* Íme à peu près* a világ képe Hegel Logikája szerint — persze minusz az istenke és az abszolút.

„Ha egy dolog minden feltétele megvan, akkor belép az exisztenciába'“... (116)

Nagyon jó! Minek itt abszolút eszme és idealizmus?

Mulattató az *exisztenciának* ez a „levezetése“...

* — körülbelül. — *Szerk.*

MÁSODIK SZAKASZ:

A JELENSÉG

Az első mondat: „‚*A lényegnek meg kell jelennie*'"... (119) a lényeg (megjelenése) jelensége: (1) ‚exisztencia' (dolog); (2) jelenség (Erscheinung). („‚A jelenség az, ami a dolog magán-valóan, vagyis annak igazsága'", 120. old.) „‚A jelenség világával szembehelyezkedik a magába reflektált, magán-való világ'"... (120) (3) Verhältnis (viszony) és *valóság*.

Többek közt: „‚A bizonyítás egyáltalában a közvetett megismerés'"... (121) ...„‚A lét különböző fajai saját közvetítési fajukat követelik vagy tartalmazzák; így a bizonyítás természete is mindegyiknek tekintetében különböző lesz'"..... (121)

> És újfent ... Isten létezéséről!! Ez a szegény Isten, mihelyt a létezés szót említik, nyomban megsértődik.

Az exisztencia közvetettsége (Vermittelung: 124) [? Konkrétsága és összefüggése?] által különbözik a léttől.

...„‚A magán-való dolog és közvetett léte, mindkettő bennefoglaltatik az exisztenciában és mindkettő maga is exisztencia; a magán-való dolog exisztál, és a

lényegi exisztenciája, a közvetett lét pedig a nem-lényegi exisztenciája a dolognak'" ... (125)

? A magán-való dolog úgy viszonylik a léthez, mint a lényegi a nem-lényegihez?

...„‚Ennek'" (‚a magán-való dolognak') „‚nem kell viselnie önmagán semmilyen meghatározott sokféleséget; s emiatt ezt csak a külsőleges reflexió elé hozva kapja; de közömbös marad vele szemben. (— A magán-való dolognak csak a szem elé hozva van színe, csak az orr elé hozva szaga s í. t.)'"... (126)

...„‚Egy dolognak megvan az a tulajdonsága, hogy ezt vagy azt idézze elő a másikban és vonatkozásában sajátságos módon nyilvánuljon meg'"... (129) „‚A magán-való dolog tehát lényegileg exisztál'"... (131)

A ‚megjegyzésben' „‚a transzcendentális idealizmus szerinti magán-való dologról'" van szó...

...„‚A magán-való dolog mint olyan nem más, mint a minden meghatározottságtól való üres elvonatkoztatás, amelyről persze nem tudhatunk semmit, éppen mert a minden meghatározástól való elvonatkoztatás kell legyen'"... (131)

‚A transzcendentális idealizmus'...„‚a dolgok valamennyi, mind a forma, mind a tartalom szerinti meghatározottságát a tudatba'" ‚helyezi át'... (131) „‚így e szerint az álláspont szerint bennem, a szubjektumban rejlik az, hogy a falevelet nem feketének, hanem zöldnek, a napot kereknek és nem négyszögletesnek látom, a cukrot édesnek és nem keserűnek ízle-

lem; hogy az óra első és második ütését egymásra következőnek és nem egymás mellettinek határozom meg, sem pedig az elsőt nem a második okának és nem is okozatának s í. t.'“ (131) ... Hegel alább leszögezi, hogy itt csak a magán-való dolog és a „‚külsőleges reflexió'“ kérdését vizsgálta.

„‚Annak az álláspontnak elégtelenségében, amelyen eme filozófia megáll, mármost az a lényeges, hogy ragaszkodik az elvont magán-való dologhoz mint végső meghatározáshoz, és a reflexiót vagy a tulajdonságok meghatározottságát és sokféleségét szembeállítja a magán-való dologgal, holott valójában a magán-való dolog lényegileg önmagán viseli ama külsőleges reflexiót és tulajdon meghatározásokkal, tulajdonságokkal felruházottá határozza meg magát; ezáltal pedig a dolognak az az elvonatkoztatása, hogy tiszta magán-való dolog, nem-igaz meghatározásnak bizonyul.'“ (132)

a lényeg = a szubjektivizmus ellen és a magán-való dolog és a jelenségek kettészakítása ellen

... ‚E' ... „‚több különböző dolog, tulajdonságainál fogva, lényegi kölcsönhatásban áll; a tulajdonság ez a kölcsönvonatkozás maga, s a dolog semmi ezen kívül'“... (133)

‚A dologiság' átmegy a ‚tulajdonságba'. (134) A ‚tulajdonság' pedig az „anyagba“ vagy „‚matériába'“ („a dolgok [вещи] anyagokból [вещества] állnak“) stb.

„‚A jelenség ... először is a lényeg a maga exisztenciájában'“... (144) „‚A jelenség ... a látszat és az exisztencia egysége'“... (145)

Egység a jelenségekben: „‚Ez az egység a jelenség törvénye. A törvény ilyenképpen a megjelenő közvetítésének pozitívja.'“ (148)

törvény (a jelenségek törvénye)

Itt egyáltalában feneketlen sötétség van. De szemmelláthatólag van benne egy eleven gondolat: a *törvény* fogalma **egyik** lépcsőfoka a világfolyamatban levő *egység* és *összefüggés*, kölcsönös függés és teljesség emberi megismerésének. A szavaknak és fogalmaknak az a „kicsiszolása" és „összeforgatása", amit Hegel itt művel — harc a *törvény* fogalmának abszolutizálása ellen, az ellaposítása, a fetisizálása ellen. *N B* a modern fizikára!!!

NB
A törvény az, ami tartós (maradandó) a jelenségben

„‚E maradandó fennállás, mellyel a jelenség a törvényben bír'"... (149)

(A törvény — az azonos a jelenségben)

„‚A törvény a jelenség reflexiója a magával való azonosságba.'" (149) (A törvény az, ami azonos a jelenségekben: „a jelenség visszatükröződése az önmagával való azonosságba".)

NB

A törvény = a jelenségek nyugalmas tükröződése NB

...„‚Ez az azonosság, a jelenség alapzata, amely a törvényt alkotja, a jelenség saját mozzanata... (150) A törvény ezért nincs a jelenségen túl, hanem benne *közvetlenül jelenvaló*; a törvények birodalma a *nyugalmas*'" (Hegel kiemelése) „‚képmása az exisztáló vagy megjelenő világnak'"...

Ez rendkívül materialisztikus és rendkívül találó meghatározás (a „‚nyugalmas'" szóval). A törvény a nyugalmast veszi — s ezért a törvény, minden törvény, szűk, nemteljes, közelítő.

„‚Az exisztencia visszamegy a törvénybe mint alapjába; a jelenség tartalmazza mind a kettőt, az egyszerű alapot és a megjelenő világegyetem feloldó mozgását, melynek lényegisége az alap.'" „‚A törvény tehát a *lényegi* jelenség.'" (150)

NB
A törvény a lényegi jelenség

Ergo, a *törvény* és a *lényeg* egynemű (egyrendű), vagy helyesebben, egyfokozatú fogalmak, melyek a jelenségek, a világ stb. emberi megismerésének elmélyülését fejezik ki.

A világegyetem mozgása a jelenségekben (Bewegung des erscheinenden Universums), ennek a mozgásnak lényegiségében — a törvény.

NB
(A törvény tükröződése annak, ami a világegyetem mozgásában lényegi)

„‚A törvények birodalma a jelenség ***nyugalmas*** tartalma; a jelenség ugyanaz a tartalom, de a nyugtalan váltakozásban és mint a másba való reflexió mutatkozik meg ... a jelenség ezért a törvénnyel szemben ***a totalitás***, mert tartalmazza a törvényt, de ***még többet is***, tudniillik az önmagát mozgató forma mozzanatát.'" (151)

(a jelenség teljesség, totalitás)

((a törvény = rész))

(A jelenség *gazdagabb* a törvénynél)

De alább, ha nem is világosan, úgy látszik, elismeri, 154. old., hogy a törvény pótolhatja ezt a ‚hiányt', átfoghatja a ‚jelenség' negatív oldalát is, ‚totalitását' is (kivált a 154. lent). Visszatérni!

A magán- és magáért-való világ azonos a jelenségek világával, de ugyanakkor ellentételezett vele. (158) Az, ami

az egyikben pozitív, a másikban negatív. Az, ami a jelenségek világában rossz, a magán- és magáért-való világban jó. Vö. — mondja itt Hegel — A szellem fenomenológiája, 121. skk. old.

„‚A megjelenő és a lényegi világ... ezek ketten az exisztencia önálló egészei; az egyiknek csak a reflektált exisztenciának, a másiknak a közvetlen exisztenciának kellene lennie; de mindegyik folytatódik a maga másikjában és ezért önmagán-valóan az azonossága e két mozzanatnak... Mindketten elsőbben önállóak, de csak mint totalitások azok, s totalitások pedig annyiban, hogy mindegyik lényegileg magán viseli a másiknak mozzanatát'"... (159—160)

Itt az a lényeg, hogy mind a jelenségek világa, mind a magán-való világ a természet emberi megismerésének a *mozzanatai*, a lépcsőfokai, *változásai* vagy elmélyülései (a megismerésnek). A magán-való világ egyre további eltolódása a jelenségek világától — ez nem látható egyelőre még Hegelnél. *N B.* Vajon Hegelnél a fogalom „mozzanatai" nem az átmenet „mozzanatait" jelentik-e?

...„‚***Így a törvény lényegi viszony.***'" (160) (Hegel kiemelése.)

A törvény — *viszony*. Ezt *NB* a machistákra és egyéb agnosztikusokra, úgyszintén a kantiánusokra stb. *Lényegek* viszonya vagy lényegek közötti viszony.

„‚*Világ* egyáltalában a sokféleség formátlan totalitását fejezi ki'"... (160)

És a harmadik fejezet („‚*A lényegi viszony*'") ezzel a tétellel kezdődik: „‚A

jelenség igazsága a lényegi viszony'"... (161)

Felosztás:

Az *egész* viszonya a *részhez* (sic!! (168. old.), ez a viszony átmegy a következőbe:) — az *erő* viszonya a *megnyilvánulásához*; — a *belső* és a *külső* viszonya. — Átmenet a *szubsztanciához*, a *valósághoz*.

...„A viszony igazsága tehát a *közvetítésben* áll'"... (167)

„Átmenet" az erőhöz: „Az erő a negatív egység, amelybe az egész és a részek ellentmondása feloldódott, amaz első viszony igazsága.'" (170)

((Ez egyike Hegel *1000* hasonló passzusának, melyek kihozzák a sodrából az afféle *naiv* filozófusokat, mint pl. Pearson, a Grammar of Science[55] szerzője. — Pearson idéz egy hasonló passzust és dühöng: mit tanítanak efféle zagyvaságot iskoláinkban!! És *bizonyos*, *részleges* értelemben igaza van. **Ezt** tanítani ostobaság. Ebből *ki* kell előbb *hámozni* a materialista dialektikát. Hiszen $^{9}/_{10}$ része héj, szemét.))

Az erő mint az „exisztáló dolog vagy egy anyag tartozéka" (als angehörig) (171) jelenik meg... „Ha ezért azt kérdezik, hogyan jut a dolog vagy az anyag ahhoz, hogy erővel *bírjon*, akkor hát az erő úgy jelenik meg, mint ami külsőlegesen kapcsolatos vele és idegen hatalom *sulykolta* bele a dologba.'" (171)

...„***Egyáltalában minden természeti, tudományos és szellemi fejlődésben*** megmutatkozik az, s lényeges azt felismerni, hogy az első, amikor valami még csak *belsőleg* vagy pedig a *fogalmában* van, éppen ezért annak csupán közvetlen, passzív létezése'"... (181)

⌗

Mindennek a kezdete belsőnek — passzívnak — és ugyanakkor külsőnek tekinthető.

De nem ez az érdekes itt, hanem más: váratlanul felbukkan Hegelnél a dialektika *kritériuma:* „*minden természeti, tudományos és szellemi fejlődésben*“: itt a mély igazság *magva* a hegelizálás misztikus héjában!

Feuerbach ‚ehhez „kapcsolódik“'. El az ‚Istennel', marad a ‚*természet*'

⌗ Példa: az ember csírája, mondja, csak belsőleges ember, ‚a más-létnek kiszolgáltatott', passzív valami. ‚Isten' kezdetben még nem szellem. „‚*Közvetlenül Isten ezért* **csak** *a természet.*'“ (182)

(Ez szintén jellemző!!)

HARMADIK SZAKASZ:

A VALÓSÁG

. . . „,A valóság a lényeg és az exisztencia egysége'". . . (184)

Felosztás: 1) az „*abszolút*" — 2) a tulajdonképpeni valóság. „*Valóság, lehetőség* és *szükségszerűség* alkotják az abszolútnak a formális mozzanatait." 3) az „abszolút viszony": *szubsztancia.*

„,Benne magában'" („az abszolútban') „,nincs levés'" (187) — és egyéb badarság az *abszolútról*. . .

az abszolút: az abszolút abszolút. . . (!!)
az attributum: a relatív » . . .

A „megjegyzésben" Hegel Spinoza és Leibniz filozófiájának fogyatékosságairól beszél (nagyon is általánosan és ködösen).

Többek közt megemlítendő:

„,Egy filozófiai elv egyoldalúságával az ellentett egyoldalúság szokott szembehelyezkedni, és, mint mindenben, a totalitás legalábbis mint *szétszórt teljesség* szokott meglenni.'" (197)

rendszerint: egyik végletből a másikba

totalitás = (mint) szétszórt teljesség

A *valóság* magasabban áll, mint a *lét* és mint az *exisztencia.*

(1) A lét közvetlen. „,*A lét még nem valóságos.*'" (200)
Átmegy másba.

(2) Az exisztencia (átmegy jelenségbe)	— az alapból, a feltételekből fakad, de még nincs meg benne a „reflexió és a közvetlenség" egysége.
(3) A valóság	az exisztencia és a magán-való-lét (Ansichsein) egysége.

. . . „A valóság magasabban áll az exisztenciánál is'" (200). . .

. . . „A reális szükségszerűség *tartalmas* vonatkozás'" (211). . . „Ez a szükségszerűség azonban egyszersmind relatív'". . . (211)

„Az abszolút szükségszerűség tehát az igazság, amelybe valóság és lehetőség egyáltalában, valamint a formális és reális szükségszerűség visszamegy.'" (215)

(Folytatás)*. . .

(Vége a Logika II. könyvének, a lényeg tanának). . .

Megjegyzendő, hogy a kis Logika (Enciklopédia)[56] nagyon gyakran világosabban, konkrét példákkal tárgyalja ugyanezt. Vö. ua. Engels és Kuno Fischer[57].

A „lehetőség" kérdésével kapcsolatban Hegel kiemeli, hogy ez a kategória üres, és az *Enciklopédiában* a következőt mondja:

„Hogy ez lehetséges-e vagy lehetetlen, az a tartalmon fordul meg, azaz a valóság mozzanatainak totalitásán, amely valóság a maga kibontakozásában a szükségszerűségnek bizonyul.'" (Enciklopédia; VI. köt. 287. old. 143. §, Pótlás.)

* Itt Lenin új füzetet kezd. — *Szerk.*

„***A valóság mozzanatainak totalitása, összessége***, amely valóság a maga ***kibontakozásában*** a szükségszerűségnek bizonyul.“

A valóság mozzanatai egész összességének kibontakozása *NB* = a dialektikus megismerés lényege.

Vö. ugyancsak az *Enciklopédiában* — VI. köt. 289. old. — olvasható ékesszóló szavakat, hogy milyen meddő a természeti jelenségek gazdagságának és váltakozásának puszta csodálata, és hogy szükségszerű ...„‚továbbhaladni a *természet belső* harmóniájába és *törvényszerűségébe* való közelebbi belátáshoz'“... (289) (***Közel jár a materializmushoz.***)

Uo. Enciklopédia, 292. old.: „‚A kifejlett valóság, mint a belsőnek és külsőnek egybeeső váltakozása, egy mozgássá egyesült ellentett mozgásaik váltakozása: a szükségszerűség.'“

Enciklopédia; VI. köt. 294. old.: ...„‚A szükségszerűség csak annyiban vak, amennyiben nem értjük meg'“...

Uo. 295. old. ... „‚megesik vele'“ (‚az emberrel') ... „‚hogy tényked̈ése valami egészen másra lyukad ki, mint amit gondolt és akart'“...

Uo. 301. old. „‚*A szubsztancia lényeges lépcsőfok az eszme fejlődési folyamatában*'“...

Olvasd: fontos lépcsőfok a természet és az *anyag emberi megismerésének* fejlődési folyamatában.

Logika; IV. köt.

. . . „‚Ez'" (‚a szubsztancia') „‚a lét *minden* létben'". . . (220)

A szubsztancialitási viszony átmegy az oksági viszonyba. (223)

. .. „‚A szubsztanciának . . . elsőbb mint oknak van valósága'". . . (225)

Egyfelől el kell mélyíteni az anyag megismerését a szubsztancia megismeréséig (fogalmáig), hogy megtaláljuk a jelenségek okait. Másfelől az ok valóságos megismerése a megismerés elmélyítése a jelenségek külsőlegességétől a szubsztanciáig. Kétféle példával kellene ezt megvilágítani: 1) a természettudomány történetéből és 2) a filozófia történetéből. Pontosabban: nem „példák" kellenek itt — comparaison n'est pas raison* —, hanem mind a két történetnek + a technika történetének a *kvintesszenciája.*

„‚Az okozat . . . egyáltalában nem tartalmaz semmit, amit ne tartalmazna az ok'" . . . (226) ‚és *megfordítva*'. . .

Ok és okozat, ergo, csak mozzanatai a világméretű kölcsönös függésnek, az (egyetemes) összefüggésnek, az események kölcsönös egybekapcsolódásának, csak láncszemek az anyag fejlődésének láncolatában.

NB:

„‚Ugyanaz a dolog mutatkozik egyszer mint ok, másszor mint okozat, ott mint sajátságos fennállás, itt mint tételezett-

* — a hasonlat nem érv. — *Szerk.*

ség, vagyis egy másikon való meghatározás.'" (227)

NB A világösszefüggés mindenoldalú és mindent átfogó voltát az okság csak egyoldalúan, töredékesen és nem-teljesen fejezi ki.

NB

„,Itt még megjegyezhetjük azt, hogy — ha ok és okozat viszonyát, bár nemtulajdonképpeni értelemben, elfogadjuk — az okozat nem lehet nagyobb az oknál; mert az okozat nem egyéb, mint az ok megnyilatkozása.'" (230)

És tovább a történelemről. Szokás a történelemben nagy események kis „oka" gyanánt *anekdotákat* idézni — valójában az ilyesmi csak *alkalom*, csak ‚külső gerjesztés', „,amelyre az esemény belső szellemének nem lett volna szüksége'". (230) „,A történelemnek ez az arabeszk-festészete, mely lenge szárból nagy alakot sarjaszt, ezért bár szellemes, de nagyon felszínes tárgyalás.'" (uo.)

a történelemben „nagy események kis okai"

Ez a „belső szellem" — vö. Plehanov[58] — idealisztikus, *misztikus*, de nagyon mély utalás az események történelmi okaira. Hegel **teljesen** besorolja a történelmet az okság alá és 1000-szer mélyebben és gazdagabban érti meg az okságot, mint egy regiment mai „tudós".

„,Így egy mozgó kő ok; mozgása a kő egyik meghatározása, amelyen kívül azonban a kő még sok más meghatározást tartalmaz, van színe, alakja s í. t., melyek nem kerülnek bele okiságába.'" (232)

A — szokásos értelemben vett — okság csak kis részecskéje a világösszefüggésnek, de (materialisztikus kiegészítés) nem a szubjektív, hanem az objektíve reális összefüggésnek a részecskéje.

„‚A meghatározott *okságiviszony mozgása* révén azonban most az lett, hogy az ok nemcsak kihuny az okozatban, és ezzel kihuny az okozat is — mint a formális okságban —, hanem hogy az ok a kihunyásában, az okozatban ismét lesz, hogy az okozat okká tűnik el, de benne éppúgy ismét lesz. E meghatározások mindegyike megszünteti magát tételeződésében és tételezi magát megszüntetésében; nem az okságnak külsőleges átmenete van meg egyik szubsztrátumról egy másikra, hanem ez a mássá-levésük egyszersmind saját tételeződésük is. Az okság tehát előfeltételezi önmagát, vagyis feltétele magának.'“ (235)

„Az oksági viszony mozgása“ = valójában: az anyag mozgása, ‚illetőleg' a történelem mozgása, amelyet belső *összefüggésében* ilyen vagy olyan fokig szélesen vagy mélyen ragadunk meg, sajátítunk el...

„‚A kölcsönhatás mindenekelőtt mint előfeltételezett, egymást feltételező szubsztanciák kölcsönös oksága mutatkozik; mindegyik a másikkal szemben ugyanakkor aktív és ugyanakkor passzív szubsztancia.'“ (240)

„‚A kölcsönhatásban az eredeti okság mint negációjából, a passzivitásból való

keletkezés, és mint ugyanabba való elmúlás, mint levés mutatkozik...

...Szükségszerűség és okság tehát eltűntek benne; tartalmazzák mind a kettőt, a közvetlen azonosságot mint **összefüggést** és **vonatkozást**, s a **megkülönböztetettek** abszolút **szubsztancialitását**, ily módon abszolút véletlenszerűségüket — a szubsztanciális különbözőség eredeti egységét, tehát az abszolút ellentmondást. A szükségszerűség a lét, *mert* a lét van — a lét önmagával való egysége, amely létnek önmaga az *alapja*; de megfordítva: mert alapja van, nem lét, hanem teljességgel csak *látszat*, *vonatkozás* vagy *közvetítés*. Az okság az eredeti létnek, az oknak ez a tételezett átmenetele látszatba vagy puszta tételezettségbe, s megfordítva, a tételezettségé eredetiségbe; de maga a létnek és látszatnak azonossága még a belső szükségszerűség. Ez a belsőlegesség vagy ez a magán-valóság megszünteti az okság mozgását; ezzel elvész a viszonyban álló oldalak szubsztancialitása és feltárul a szükségszerűség. A szükségszerűség nem azáltal lesz szabadsággá, hogy eltűnik, hanem azáltal, hogy csak a még belső azonossága nyilatkozik meg.'" (241—242)

„összefüggés és vonatkozás"

„a szubsztancia egysége a különbözőben"

vonatkozás, közvetítés

a szükségszerűség nem tűnik el, amikor szabadsággá lesz

Mikor az okságról olvasunk Hegelnél, első pillanatra furcsának tűnik, miért foglalkozik viszonylag oly keveset a kantiánusok e kedvenc témájával. Miért? Azért, mert Hegelnél az okság csak *egyik* meghatározása az egyetemes összefüggésnek, amelyet ő már korábban, *egész* fejtegetésében sokkal mélyebben és sokoldalúbban fogott át, *mindenkor* és kezdettől fogva hangsúlyozva ezt az összefüggést, a kölcsönös átme-

neteket stb., stb. Nagyon tanulságos lenne egybevetni a neoempirizmus (illetőleg a „fizikai idealizmus") *„erőlködéseit"* Hegel megoldásaival, helyesebben dialektikus módszerével.

Még megjegyzendő, hogy az *Enciklopédiában* Hegel hangsúlyozza a „kölcsönhatás" *csupasz* fogalmának elégtelenségét és ürességét.

VI. köt. 308. old.:

csak „kölcsönhatás" = üresség

a közvetítés (összefüggés) követelménye, erről van szó az oksági viszony alkalmazásában

„‚A kölcsönhatás mármost csakugyan ok és okozat viszonyának legközelebbi igazsága, s ha úgyszólván a fogalom küszöbén áll is, ámde éppen evégből nem érhetjük be e viszony alkalmazásával, amennyiben a fogalmilag megragadó megismerésről van szó. Ha megállunk annál, hogy egy adott tartalmat pusztán a kölcsönhatás nézőpontja alatt tekintünk, ez valójában teljességgel fogalomnélküli viszonyulás; akkor pusztán egy száraz ténnyel van dolgunk, és a közvetítés követelménye, amelyről elsősorban van szó az oksági viszony alkalmazásában, ismét kielégítetlen marad. Az elégtelen a kölcsönhatás viszonyának alkalmazásában, közelebbről tekintve, abban áll, hogy ez a viszony, ahelyett, hogy a fogalom egyenértékének számíthatna, maga is előbb fogalmi megragadásra szorul, ez pedig azáltal történik, hogy a két oldalát nem hagyjuk meg valami közvetlenül adottnak, hanem, ahogy az előző két §-ban megmutattuk, egy harmadiknak, magasabbnak mozzanataiként ismerjük meg, amely aztán épp a fogalom. Ha pl. a spártai nép erkölcseit alkotmánya okozataként és így, megfordítva, alkotmányát erkölcsei okozataként szem-

NB

léljük, ez a szemlélet helyes lehet ugyan, de ez a felfogás nem nyújt végső kielégülést azért, mert ezáltal valójában nincsenek fogalmilag megragadva ennek a népnek sem alkotmánya, sem erkölcsei, ami csak azáltal történik, hogy ezt a két oldalt és éppúgy mind a többi különös oldalt, amelyet a spártai nép élete és történelme mutat, úgy ismerjük fel, mint ami e fogalomban van megalapozva.'" (308—309)

NB

valamennyi „különös oldal" és az egész („fogalom'")

— — — — —

A Logika második kötetének végén, *IV. köt. 243. old.*, ahol áttér a „fogalomra", Hegel ezt a meghatározást adja: „'fogalom, a szubjektivitás vagy a szabadság birodalma'"...

NB Szabadság = szubjektivitás,
("vagy")
cél, tudat, törekvés
NB

HARMADIK KÖNYV:

A SZUBJEKTÍV LOGIKA VAGY A FOGALOM TANA

V. köt. A logika tudománya

II. rész: *A szubjektív logika vagy a fogalom tana*

A FOGALOMRÓL ÁLTALÁBAN

Az első két résznél, mondja, nem álltak rendelkezésemre ‚előmunkálatok', itt pedig épp fordítva, „‚megcsontosodott anyag'“ van, amelyet „‚folyékonnyá kell tenni'“... (3)

„‚Lét és lényeg ennyiben az ő'“ (= ‚a fogalom') „‚levésének a mozzanatai.'“ (5)

> Meg kell fordítani: a fogalmak az agynak, az anyag legmagasabb termékének legmagasabb termékei.

„‚Az objektív logika, mely a *létet* és *lényeget* tekinti, ezért tulajdonképpen a *fogalom genetikai kifejtését* alkotja.'“ (6)

9—10: Spinoza filozófiájának mint a szubsztancia filozófiájának nagy jelentősége (ez a nézőpont igen *magas*, de nem-teljes, nem a legmagasabb: egyáltalában egy filozófiai rendszert cáfolni nem azt jelenti, hogy elvetjük, hanem hogy továbbfejlesztjük, nem azt, hogy helyettesítjük egy másik — egyoldalú — ellentett rendszerrel, hanem hogy belefoglaljuk valami magasabba). Spinoza rendszerében nincs szabad, önálló, tudatos szubjektum (hiányzik „‚*az ön-*

tudatos szubjektum szabadsága és önállósága'") (10), de Spinozánál is a *gondolkodás* a szubsztancia attributuma. (10. old. lent)

13. old. lent: Mellesleg — a filozófiában egy ideig divat volt „‚rosszat mondani'" ‚a képzelőerőről és az emlékezetről', — ugyanígy **most** lekicsinyelni a „fogalom" (= „‚a gondolkodás legmagasabbja'") jelentőségét és *magasztalni* „‚*a felfoghatatlant*'" célzás Kantra?.

Rátérve a *kantianizmus* kritikájára, Hegel a kantianizmus nagy érdeméül (15) tudja be, hogy felveti az „appercepció transzcendentális egységének" eszméjét (a tudat egysége, amelyben a ‚fogalom' létrejön), de szemére veti Kantnak az *egyoldalúságot* és a *szubjektivizmust*:

a szemlélettől az objektív realitás megismeréséhez . . .

. . .„‚Ahogy az'" (‚a tárgy') . . . „‚a gondolkodásban van, úgy elsőbb magán- és magáért-való; ahogy a szemléletben vagy képzetben van, úgy jelenség'". . . (16) (Kant idealizmusát Hegel *felemeli* szubjektívből objektívvé és abszolúttá). . .

Kant elismeri a fogalmak objektivitását (tárgyuk ‚az igazság'), de mégis meghagyja őket szubjektíveknek. Az értelemnek (Verstand) elébe bocsátja az ‚érzést' és a ‚szemléletet'. Hegel azt mondja erről:

„‚Ami mármost először az értelemnek vagy fogalomnak a neki előfeltételezett fokokhoz való eme viszonyát illeti, azon fordul meg a dolog, hogy melyik tudomány foglalkozik e fokok formájának megha-

tározásával. A mi tudományunkban — a tiszta logikában — ezek a fokok: *lét* és *lényeg*. A pszichológiában az *érzés* és a *szemlélet*, majd pedig a *képzet* egyáltalában az, amit elébe bocsátanak az értelemnek. A szellem fenomenológiájában — a tudat tanában — az érzéki tudat, majd pedig az észlelés fokain át emelkedtünk fel az értelemhez.'" (17) Kant ezt nagyon „nem-teljesen" fejtette ki.

Aztán — a **FŐ** —

> ...„Itt ... a fogalmat nem mint az öntudatos értelem aktusát, nem a szubjektív értelmet kell tekintenünk, hanem a magán- és magáért-való fogalmat, amely **ÉPPÚGY A TERMÉSZETNEK, MINT A SZELLEMNEK EGYIK FOKA. AZ ÉLET, VAGYIS A SZERVES TERMÉSZET A TERMÉSZETNEK EZ A FOKA, AMELYEN FELLÉP A FOGALOM.**'" (18)

Az objektív idealizmus materializmussá való átalakulásának „küszöbe"

Ezután nagyon érdekes passzus következik (19—27. old.), *ahol Hegel* ***éppen gnoszeológiailag*** *cáfolja Kantot* (Engels *valószínűleg* éppen ezt a passzust tartotta szem előtt a *Ludwig Feuerbachban*[59], amikor azt írta, hogy a *fődolgot* Kant ellen már Hegel elmondotta, amennyire ez idealista nézőpontból lehetséges volt) — leleplezve Kant kettősségét, következetlenségét, hogy úgy mondjuk ingadozását az empirizmus (= materializmus) és az idealizmus között, Hegel azonban eközben *teljesen és kizárólag* egy ***következetesebb*** idealizmus nézőpontjából folytatja ezt az érvelést.

A ‚fogalom' még nem a legmagasabb fogalom: még magasabbrendű az *eszme* = a ‚fogalom' és a realitás egysége.

„„»Csak fogalom«, szokták mondani, amikor nemcsak az eszmét, hanem az érzéki, térbeli és időbeli kézzelfogható létezést is szembeállítják vele mint olyasmit, ami kiválóbb a fogalomnál. Az elvontat akkor azért tartják kevesebbre a konkrétnál, mert ennyi meg ennyi efféle anyagot elhagytak belőle. Az elvonásnak e vélemény szerint az a jelentése, hogy a konkrétból csupán *a mi szubjektív célunkra* kiemeljük az egyik vagy a másik ismertetőjegyet úgy, hogy a tárgy annyi meg annyi más tulajdonságának és mineműségének elhagyásával ezek semmit sem vesztenek értékükből és méltóságukból; hanem mint a reális, csak épp odaát a másik oldalon, még mindig teljes érvényűek maradnak; úgyhogy csupán az értelem *képtelensége*, hogy az nem fogad be ilyen gazdagságot s kénytelen a szűkös elvonatkoztatással megelégedni. Ha most a szemlélet adott anyagát és a képzet sokféleségét a reálisnak veszik az elgondolttal és a fogalommal szemben, ez olyan nézet, amelynek elvetése nemcsak a filozofálás feltétele, hanem már a vallásnak is előfeltevése; hogyan lehetséges ezeknek szükséglete és értelme, ha az érzékinek és egyesnek futólagos és felszínes jelenségét még az igaznak tartják?... Az elvonatkoztató gondolkodás tehát nem tekinthető amaz érzéki anyag puszta félreállításának, amely ezáltal nem szenved csorbát realitásában, hanem inkább ezen anyagnak a megszüntetése és a redukálása mint puszta jelenségnek arra a lényegire, amely csak a fogalomban nyilatkozik meg.'" (19—21)

Kant lekicsinyli az ész erejét

a következetesebb idealista *Istenbe* kapaszkodik!

Hegelnek *lényegében* teljesen igaza van Kanttal szemben. A gondolkodás;

a konkréttól az elvonthoz emelkedve, — ha *helyes* (NB) (és Kant, akárcsak minden filozófus, a helyes gondolkodásról beszél) — nem távolodik az igazság*tól*, hanem közeledik hozzá. Az *anyag*, a természeti *törvény* elvonatkoztatása, az *érték* elvonatkoztatása stb., egyszóval *minden* tudományos (helyes, komoly, nem sületlen) elvonatkoztatás mélyebben, hívebben, *teljesebben* tükrözi a természetet. Az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz *és ettől a gyakorlathoz* — ez az *igazság* megismerésének, az objektív realitás megismerésének dialektikus útja. Kant lealacsonyítja a tudást, hogy szabaddá tegye az utat a hit számára: Hegel magasra emeli a tudást, bizonygatva, hogy a tudás Isten tudása. A materialista magasra emeli az anyag, a természet ismeretét és szemétdombra veti az Istent, az őt védelmező filozófusnépséggel egyetemben.

„‚Az egyik főképpeni félreértés, amely itt fennforog, az, mintha az a természetes elv vagy a kezdet, amelyből az alakuló egyén természetes fejlődésében vagy történetében kiindulunk, az igaz és a fogalomban első volna.'" (21) (— Igaz, hogy az emberek *ezzel* kezdik, de az *igazság* nem a kezdetben, hanem a végben, helyesebben a folytatásban rejlik. Az igazság nem a *kezdeti* benyomás)... „‚de a filozófia ne legyen elbeszélése annak, ami történik, hanem megismerése annak, ami ebben *igaz*'". (21)

Kantnál „pszichológiai idealizmus" (22): Kantnál a kategóriák „‚*csak* az öntudat-

ból származó meghatározások'". (22) Az értelemtől (Verstand) az észhez (Vernunft) emelkedve Kant lealacsonyítja a gondolkodás jelentőségét, tagadja képességét „a kiteljesedett igazsághoz való eljutásra'". (23) „Visszaélésnek mondatik'" (Kantnál), „hogy a logikát, melynek csupán a *megítélés kánonának* kell lennie, *objektív* belátások létrehozatalára szolgáló *orgánonnak* tekintik. Az észfogalmaknak, amelyekben magasabb erőt'" (idealista frázis!) „és mélyebb'" (*helyes!!*) „tartalmat kellett sejteni, már nincs semmi *konstitutív*'" értsd: ‚objektív' „jellegük, mint még a kategóriáknak; *puszta* eszmék; használatuk teljesen megengedhető, de ezek az intelligibilis lényegek, amelyekben minden igazságnak kellene egészen feltárulnia, nem jelentenének egyebet, mint *hipotéziseket*, amelyeknek magán- és magáért-való igazságot tulajdonítani teljes önkény és vakmerőség lenne, minthogy — *semmiféle tapasztalatban nem fordulhatnak elő.* — Lehetett-e valaha is gondolni, hogy a filozófia el fogja vitatni az intelligibilis lényegek igazságát azért, mert nélkülözik az érzékiség térbeli és időbeli anyagát?'" (23)

> Hegelnek lényegében itt is *igaza* van: az *érték* olyan kategória, amely ‚nélkülözi az érzékiség anyagát', de *igazabb*, mint a kereslet és kínálat törvénye.
>
> Csakhogy Hegel idealista; innen a badarság: „*konstitutív*'" stb.

Kant egyfelől egész világosan elismeri a gondolkodás („das Denken") „*objektivi-*

tását“ (24) („a fogalomnak és a dolognak egy azonossága‘“ (24)), — de másfelől

NB „Másfelől azonban éppígy megint azt állítják, hogy mégsem ismerhetjük meg a dolgokat, amilyenek magán- és magáértvalóan, és hogy az igazság hozzáférhetetlen a megismerő ész számára; hiszen amaz igazság, mely az objektum és a fogalom egységében áll, csak jelenség; mégpedig megintcsak azon okból, mert a tartalom csak a szemlélet sokfélesége. Erre nézve már felemlítettük, hogy éppenséggel a fogalomban megszűnik ez a sokféleség, amennyiben az a szemlélethez tartozik a fogalommal való ellentétben, és hogy a tárgyat a fogalom visszavezette nem vélet-

Hegel szerint a magán-való dolgok megismerhetők

len lényegiségébe; ez megjelenik, éppen ezért a jelenség nem pusztán valami lényegnélküli, hanem a lényeg megnyilatkozása.‘“ (24—25)

a jelenség a lényeg megnyilatkozása

„Csodálatraméltónak tűnik fel majd, hogy a kanti filozófia, bár a gondolkodás ama viszonyát az érzéki létezéshez, amelynél megállt, a puszta jelenségnek csak relatív viszonyaként ismerte fel, s bár a kettőnek magasabb egységét az eszmében egyáltalában, s pl. egy szemlélő értelem eszméjében nagyon is elismerte és kimondotta, mégis megállt ama relatív viszonynál és annál az állításnál, hogy a fogalom teljességgel el van és el marad választva a realitástól — s ily módon azt állította az *igazságnak*, amit véges megismerésnek mondott ki, és azt jelentette ki szertelennek, meg nem engedettnek és gondolati dolgoknak, amit *igazságnak* ismert meg és aminek a meghatározott fogalmát felállította.‘“ (26)

NB

NB

A logikában az *eszme* „a természet teremtőjévé lesz‘“. (26)

!! Ha-ha!

A logika „‚formális tudomány'" (27) a konkrét (természettel és szellemmel foglalkozó) tudományokkal *szemben*, de tárgya „‚a tiszta igazság'" ... (27)

Maga Kant, amikor azt kérdezi, hogy mi az igazság (27) (A tiszta ész kritikája, 83. old.) és triviális választ ad rá („az ismeret egyezése tárgyával"), megdönti önmagát, mert a „‚transzcendentális idealizmus alapvető állítása'",

— hogy „‚az észmegismerés nem képes a magán-való dolgokat megragadni'" (27) —

— világos, úgymond, hogy ezek mind „‚nem-igaz képzetek'". (28)

Vitába szállva a logika tisztán formális felfogásával (amely Kantnál is megvan) — arról beszélve, hogy a szokásos nézőpont szerint (az igazság az ismeret egyezése [„Übereinstimmung"] az objektummal) az egyezéshez „‚lényegileg kettő kell'" (29), Hegel azt mondja, hogy a logikai formális a „tiszta igazság" (29), és hogy

...„‚ezt a formálist tehát magában-valóan sokkal gazdagabbnak kell gondolni meghatározásokban és tartalomban, valamint végtelenül nagyobb hatékonyságúnak is a konkrétra, mint amilyennek szokásosan tekintik'"... (29)

...„‚Még ha a logikai formákban nem látnánk is mást, mint a gondolkodásnak formális funkcióit, már ezért is méltóak volnának arra, hogy megvizsgáljuk őket, mennyiben felelnek meg magukért-valóan az igazságnak. Az olyan logika, amely ezt nem teljesíti, legfeljebb *a gondolkodás előtalált jelenségei természettörténeti leírásának* értékére tarthat igényt.'" (30—31)

(Ebben van szerinte Arisztotelész halhatatlan érdeme), de ‚szükséges, hogy továbbmenjünk'... (31)

Tehát nemcsak a gondolkodás *formáinak* leírása és nemcsak a gondolkodás *jelenségeinek természettörténeti leírása* (miben különbözik ez a *formák* leírásától??), hanem az *igazságnak való megfelelés* is, vagyis?? a gondolat történetének kvintesszenciája vagy, egyszerűbben, eredményei és összege?? Itt Hegelben idealisztikus homály van és nem mondja végig a dolgokat. *Misztika.*

Nem a pszichológia, *nem* a szellem fenomenológiája, ***hanem*** a logika = az igazság kérdése.

Ilyen felfogásban a logika egybeesik az *ismeretelmélettel.* Ez egyáltalában nagyon fontos kérdés

A *világ* és a *gondolkodás mozgásának* általános törvényei

Vö. Enciklopédia; VI. köt. 319. old.: „‚Valójában azonban azok'" (‚a logikai formák'), „‚megfordítva, mint a fogalom formái *a valóságosnak eleven szellemét* alkotják'"...

A ‚fogalom' „‚adekvát fogalommá'" fejlődve eszmévé lesz. (33) „‚A fogalom a maga objektivitásában maga a magán- és magáért-való dolog.'" (33)

NB

NB

= objektivizmus + misztika és a fejlődés elárulása

ELSŐ SZAKASZ:

A SZUBJEKTIVITÁS

A „fogalom" dialektikus mozgása: a kezdetben tisztán „formális" fogalomtól — az *ítélethez* (Urteil), majd — a *következtetéshez* (Schluss) és — végül a fogalom szubjektivitásának az *objektivitásává* való átváltozásához. (34—35)

A fogalom első megkülönböztető vonása: az *általánosság* (Allgemeinheit). NB: A fogalom a *lényegből*, a lényeg a *létből* eredt.

Az *általános*, a *különös* (Besonderes) és az *egyes* (Einzelnes) további kifejtése a legnagyobb mértékben absztrakt és „*absztrúzus*".

En lisant... These parts of the work should be called: a best means for getting a headache!*

Kuno Fischer nagyon rosszul magyarázza ezeket az „absztrúzus" okfejtéseket, a *könnyebb végén* fogja meg a dolgot: példákat ragad ki az *Enciklopédiából*, s laposságokat fűz hozzá (a francia forradalom ellen. Kuno Fischer, 8. köt., 1901, 530. old.) stb., de nem ad útmutatást az olvasónak, *hogyan* keresse a nyitját a hegeli elvont fogalmak nehéz átmeneteinek, árnyalatainak, árnyalásainak, csillámlásainak.

* — Olvasás közben... A mű e részeit így kellene nevezni: legjobb szer fejfájást kapni! — *Szerk.*

Láthatólag itt is a legfőbb Hegel számára az *átmenetek jelzése*. Bizonyos nézőpontból, bizonyos feltételek mellett az általános: egyes, az egyes: általános. Nemcsak (1) valamennyi fogalom és ítélet *összefüggése*, mégpedig elszakíthatatlan összefüggése, hanem (2) az egyiknek a másikba való *átmenetei* is, és nemcsak átmenetek, hanem (3) az *ellentétek azonossága* is — ez a legfőbb Hegel számára. Ez azonban csak „átcsillan" a szerfölött „absztrúzus" kifejtés **kódén.** A gondolat története a logika általános fogalmainak és kategóriáinak fejlődése és alkalmazása szempontjából — voilà ce qu'il faut! *

Vagy ez *mégis* a régi, formális logika iránti hódolat? Igen! és hódolat még valami — a miszticizmus = idealizmus iránt

Voilà, milyen gazdag a „Logiká"-nak ez a része „meghatározásokban" és fogalmi meghatározásokban'!

Hegel a 125. oldalon idézi a „híres" következtetést: „minden ember halandó, Cajus ember, tehát Cajus halandó" — és szellemesen hozzáfűzi: „Az embert tüstént unalom fogja el, ha ilyen következtetést hall felhozni" — ez a „haszontalan formából" fakad, mondja Hegel, s ezt a mély megjegyzést teszi:

igaz!

NB „Minden dolog *következtetés*, egy általános, mely a különösség által az egyediséggel van összekapcsolva; de persze nem *három tételből* álló egészek." (126)

„Minden dolog *következtetés*"... *NB*

Nagyon jó! A legközönségesebb logikai „alakzatok" — (mindez „a következtetés első alakzata" §-ban) a dolgoknak iskolásan felerősztett, sit venia verbo**, legközönségesebb vonatkozásai.

* — lám, erre van szükség! — *Szerk.*
** — ha szabad ezt a szót használni. — *Szerk.*

A következtetések hegeli elemzése (*E—K—Á*, ‚egyes; különös; általános', *K—E—Á* stb.) emlékeztet Marx Hegel-utánzására az I. fejezetben*.

Kantról

Többek közt:

„‚Az ész kanti antinómiái nem egyebek, mint hogy egy fogalomnak egyszer az egyik meghatározását teszik alapul, másszor pedig éppoly szükségszerűen a másikat'". . . (128—129)

Hegelhez kellene visszanyúlni, hogy lépésről lépésre taglaljuk valamilyen közkeletű lo-

N B: ‚Megfordítani': Marx Hegel dialektikáját racionális formájában *al-*

Az (elvont) fogalmak képzése és a velük való műveletek *már* **magukban foglalják** az objektív világösszefüggés törvényszerűségének képzetét, meggyőződését, *t u d a t á t*. Ebből az összefüggésből az okságot kiemelni képtelenség. A fogalmak objektivitását, az általánosnak az egyesben és a különösben való objektivitását tagadni lehetetlenség. Hegel következésképp sokkal mélyebb, mint Kant és mások, amikor nyomon követi az objektív világ mozgásának a fogalmak mozgásában való tükröződését. Ahogyan az egyszerű értékforma, egy — adott — áru más árura való cseréjének egyes aktusa ki-

N B

A hegeli Logika igazi jelentőségének kérdéséhez

* A „Tőke" I. fejezetében. — *Szerk.*

gikáját és *ismeretelméletét* egy kantiánusnak s í. t.

kalmazta a politikai gazdaságtanra

fejletlen formában már magában foglalja a kapitalizmus *valamennyi* fő ellentmondását — úgy már a legegyszerűbb *általánosítás*, a *fogalmak* (ítéletek, következtetések stb.) első és legegyszerűbb képzése az egyre mélyebb és mélyebb *objektív* világösszefüggés emberi megismerését jelenti. Ebben kell keresnünk a hegeli Logika igazi értelmét, jelentőségét és szerepét. Ezt NB.

Két aforizma:

A mai kantianizmus, a machizmus s í. t. bírálatának kérdéséhez:

1. Plehanov a kantianizmust (és egyáltalában az agnoszticizmust) inkább vulgáris materialista, mintsem dialektikus materialista nézőpontból bírálja, *amennyiben* csak a limine* *elveti* megfontolásaikat, de nem *helyesbíti* (ahogy Hegel helyesbítette Kantot) ezeket a megfontolásokat, elmélyítve, általánosítva, kiszélesítve őket, kimutatva mindenféle és -fajta fogalom *összefüggését* és *átmeneteit*.

2. A **marxisták** (a XX. század elején) inkább feuerbachi (és büchneri), mintsem hegeli módra bírálták a kantiánusokat és hume-istákat.

. . . „Tapasztalatot, mely indukción nyugszik, érvényesnek fogadunk el, *bár* az észlelet bevallottan *nem bevégzett*; de csak annyit lehet elfogadni, hogy nem adódhatik e tapasztalat ellen instancia,

NB

* — a küszöbről; már eleve. — *Szerk.*

amennyiben ez a tapasztalat magán- és magáért-valóan igaz.'" (154)

Ez a passzus az „Indukciós következtetés" §-ban van. A legegyszerűbb induktív úton nyert legegyszerűbb igazság **mindenkor** nem-teljes, mert a tapasztalat mindenkor bevégzetlen. Ergo: az indukció összefüggése az analógiával — a *megsejtéssel* (tudományos előrelátással), minden tudás viszonylagossága és abszolút tartalom a megismerés minden előre tett lépésében.

Aforizma: Marx „Tőké"-jét és különösen a „Tőke" I. fejezetét nem lehet teljesen megérteni, ha nem tanulmányoztuk át és nem értettük meg Hegel *egész* Logikáját. Következésképpen egy marxista sem értette meg Marxot fél évszázad leforgása alatt!!

aforizma

Az *átmenet* az analógiás (analógiáról való) következtetéstől a szükségszerűségről való következtetéshez, — az indukciós következtetéstől az analógiás következtetéshez, az általánosról a részlegesre való következtetéstől a részlegesről az általánosra való következtetéshez, — az *összefüggés* és az *átmenetek* kifejtése az összefüggés éppen az átmenetek, ez Hegel feladata. Hegel valóban *bebizonyította*, hogy a logikai formák és törvények nem üres burkok, hanem az objektív világ *tükrözései*. Helyesebben nem bebizonyította, hanem *zseniálisan megsejtette*.

Az *Enciklopédiában* Hegel megjegyzi, hogy az *értelem* és az *ész*, az egyik és a másik fajta *fogalmak* felosztása úgy értendő,

„‚hogy a mi ténykedésünk az, hogy vagy megállunk pusztán a fogalom negatív és elvont formájánál, vagy pedig a fogalmat, igazi természete szerint, mint az egyúttal pozitívat és konkrétat fogjuk fel. Így pl. a puszta értelmi fogalma a szabadságnak, ha ezt a szükségszerűség elvont ellentétének tekintjük, míg ellenben a szabadság igazi és ésszerű fogalma a szükségszerűséget mint megőrzöttenmegszűntet magában foglalja.‘“ (VI. köt. 347—348. old.)

elvont és konkrét fogalmak

szabadság és szükségszerűség

Uo. 349. old.: *Arisztotelész* olyan teljességgel írta le a logikai formákat, hogy „lényegileg“ nem volt mit hozzátenni.

A „következtetés alakzatait“ rendszerint üres formalizmusnak tekintik. „‚Ezeknek‘“ (ezeknek az alakzatoknak) „‚azonban nagyon alapos értelmük van, mely azon a szükségszerűségen nyugszik, hogy *minden mozzanat* mint fogalmi meghatározás maga lesz az egész és a *közvetítő alap.*‘“ (VI. köt. 352. old.)

Enciklopédia (VI. köt. 353—354. old.)

„‚A következtetés alakzatainak objektív értelme egyáltalában az, hogy minden, ami ésszerű, háromszoros következtetésnek bizonyul, mégpedig akképpen, hogy tagjainak mindegyike éppúgy elfoglalja egy szélsőfogalom helyét, mint a közvetítő középfogalomét is. Így áll a dolog nevezetesen a filozófiai tudomány három tagjával, azaz a logikai eszmével, a természettel és a szellemmel. Itt mindenekelőtt a természet a középső, összekapcsoló tag. A természet, ez a közvetlen totalitás, a

NB

NB

két szélsőfogalommá — a logikai eszmévé és a szellemmé bontakozik ki.'"

NB

„‚A szellem azonban csak annyiban szellem, amennyiben a természet közvetíti'"... „‚A szellem ismeri fel a természetben a logikai eszmét és ily módon a természetet lényegéhez emeli fel'"... ‚A logikai eszme' „az abszolút szubsztanciája mind a szellemnek, mind a természetnek, az általános, a mindent átható'". (353—354)

NB: „*Csakhogy*" Hegel isteniesíti ezt a „logikai eszmét", törvényszerűséget, általánosságot

„A természet, ez a közvetlen totalitás, a logikai eszmévé és a szellemmé bontakozik ki." A logika a megismerés tana; ismeretelmélet. A megismerés a természet emberi visszatükrözése. Ez azonban nem egyszerű, nem közvetlen, nem totális visszatükrözés, hanem elvonatkoztatások sorának, fogalmak, törvények stb. alakításának, képzésének a folyamata, s ezek a fogalmak, törvények stb. (gondolkodás, tudomány = „logikai eszme") *át* is *fogják* feltételesen, közelítően az örökké mozgó és fejlődő természet egyetemes törvényszerűségét. Itt *valóban*, objektíve, **három** tag van: 1) a természet; 2) az emberi megismerés = az emberi **agy** (mint ugyanazon természet legmagasabb terméke) és 3) a természetnek az emberi megismerésbeli tükrözési formája; ez a forma: a fogalmak, törvények, kategóriák stb. Az ember nem tudja átfogni = visszatükrözni = lemásolni az *egész* természetet, teljességgel, „közvetlen totalitásában", csak *örökké* közeledni tud hozzá, elvonatkoztatások, fogalmak, törvények, tudományos világkép stb., s í. t. alkotásával.

Az analógiát illetően találó megjegyzés:

„‚Az ész **ösztöne** az, amely sejteti, hogy ez vagy az az empirikusan fellelt meghatározás valamely tárgy **belső természetében**, vagyis nemében [Gattung] van megalapozva, s amely tovább is erre támaszkodik.'" (357) (VI. köt. 359. old.)

És a 358. old.: a természetfilozófia jogos lebecsülését az *üres* analógiákkal űzött semmis játék váltotta ki.

Önmaga ellen szól!

A szokásos logikában a gondolkodást formalisztikusan elválasztják az objektivitástól:

„‚A gondolkodás itt pusztán szubjektív és formális tevékenységnek, az objektív pedig, a gondolkodással szemben, valami szilárdnak és magáért-valóan meglevőnek számít. Ez a dualizmus azonban nem az igaz, s gondolattalan eljárás csak úgy minden további nélkül felvenni a szubjektivitás és az objektivitás meghatározásait és nem kérdezősködni származásuk felől'"... (359—360) De valójában a szubjektivitás csak a létből és a lényegből való fejlődés egyik foka — ezután pedig ez a szubjektivitás ‚dialektikusan' „‚áttöri korlátját'" ‚és' „‚a következtetés által objektivitássá tárul'". (360)

Nagyon mély és okos! A logika törvényei az objektívnek a tükröződései az ember szubjektív tudatában.

VI. köt. 360. old.

„A realizált fogalom" az objektum.

Ez az átmenet a szubjektumtól, a fogalomtól az objektumhoz, úgymond. „idegenszerűnek" látszik, de objektumon nem

egyszerűen létet, hanem bevégzett, „magában konkrét, teljes, önálló valamit'" kell érteni... (361)

„A világ az eszme más-léte."

Szubjektivitás (vagy fogalom) és objektum — *ugyanaz* és *nem ugyanaz*... (362)

Az ontológiai bizonyítékról, Istenről — marhaság!

NB

...„Visszás dolog szubjektivitást és objektivitást szilárd és elvont ellentétnek tekinteni. Mind a kettő teljességgel dialektikus'"... (367)

MÁSODIK SZAKASZ:

AZ OBJEKTIVITÁS

objektivitás

(Logika) V, 178:

Az objektivitás kettős jelentése: . . . „az objektivitás számára is megjelenik az a megkettőzött jelentés, hogy szembenáll az önálló fogalommal, de egyben a magán- és magáért-való' ". . . (178)

az objektum megismerése

. . . „Az igazság megismerését abba helyezzük, hogy megismerjük az objektumot, ahogyan az mint objektum mentes szubjektív reflexió hozzátevésétől' ". . . (178)

A „mechanizmusról" szóló okfejtések — alább — roppant ‚absztrúzusak', ha ugyan nem tömény marhaság.

Alább, ugyanaz a „*kemizmusról*", az „ítélet" fokozatairól stb.

„*A törvény*" c. § (198—199) nem nyújtja azt, amit ilyen érdekes kérdésben Hegeltől várni lehetne. Furcsa, miért sorolja a „törvényt" a „mechanizmushoz"?

ez a közeledés igen fontos

A *törvény* fogalma itt közeledik a „rend" (Ordnung), az egyformaság (Gleichförmigkeit) fogalmához; szükségszerűség; ‚az objektív totalitás' „lelke"; „az önmozgás elve".

Mindez abból a szempontból, hogy a mechanizmus a szellem, a fogalom stb., a lélek, az egyéniség más-léte... Üres analógiákkal űzött játék, láthatólag!

Megjegyzendő, a 210. oldalon a „természeti szükségszerűség" fogalmával találkozunk — „mindkettő tehát, a mechanizmus, akárcsak a kemizmus, a természeti szükségszerűségben foglaltatik össze"...

„természet = a fogalomnak a külsőlegességbe való elmerültsége" (ha-ha!)

(mert itt „annak" (a fogalomnak) „a külsőlegességbe való elmerültségét" látjuk. (uo.))

szabadság és szükségszerűség

„Felemlítettük, hogy a teleológia és a mechanizmus ellentéte mindenekelőtt szabadság és szükségszerűség általánosabb ellentéte. Kant az ellentétet ebben a formában hozta fel az ész antinómiái között, mégpedig mint a transzcendentális eszmék harmadik ellenkezését." (213) Hegel, miután röviden ismétli Kant érveit a tézis és az antitézis mellett, megjegyzi ez érvek üresség-ét és felhívja a figyelmet arra, amire Kant okfejtése kifut:

Hegel Kant ellen (a szabadságról és szükségszerűségről)

„Ennek az antinómiának a kanti feloldása ugyanaz, mint a többinek az általános feloldása; hogy tudniillik az ész nem tudja bebizonyítani sem az egyik, sem a másik tételt, mert a dolgok lehetőségéről a természetnek pusztán empirikus törvényei szerint nem lehet meghatározó apriori elvünk — hogy ennélfogva továbbá a kettőt ***nem objektív tételnek, hanem szubjektív maximának*** kell tekinteni; hogy én egyfelől mindenkor valamennyi

természeti eseményről a puszta természeti mechanizmus elve szerint reflektáljak, hogy azonban ez nem akadályozza, hogy alkalmi indítékból némely természeti formákat egy másik maxima szerint, tudniillik a végokok elve szerint fürkésszek — mintha ez a két maxima, amely egyébként csupán az emberi ész számára szükséges, nem állna ugyanabban az ellentétben, mint ama tételek. — Ezen az egész álláspontot, mint előbb megjegyeztük, nem vizsgálták meg azt, amit egyedül követel a filozófiai érdek, tudniillik, hogy a két elv közül melyiknek van magán- és magáért-valóan igazsága; e nézőpont számára azonban nem jelent különbséget, hogy az elveket a természet objektív, azaz itt külsőlegesen exisztáló meghatározásainak, vagy egy szubjektív megismerés puszta maximáinak kell-e tekinteni — hanem ez ***szubjektív, azaz véletlen megismerés***, amely ***alkalmi indítékra*** az egyik vagy a másik maximát alkalmazza, aszerint, hogy melyiket tartja adott objektumokra ráillőnek, egyébként maguk e meghatározások igazsága felől nem kérdezősködik, akár az objektumok, akár a megismerés meghatározása e kettő.'" (215—216)

Bien!*

Hegel:

„A cél mint a *harmadik* adódott a mechanizmushoz és kemizmushoz; igazságukat alkotja. Mivel maga még az objektivitásnak vagy a totális fogalom közvetlenségének szférájában

Materialista dialektika:

A külvilágnak, a természetnek a törvényei, amelyek feloszlanak a *mechanikaiakra* és a *kémiaiakra* (ez nagyon fontos), az ember *célszerű*

* — Jó! — *Szerk.*

belül áll, még tapad hozzá a külsőlegesség mint olyan, s egy objektív világ van vele szemben, amelyre vonatkozik. Erről az oldalról a mechanikai okság, melyhez általában a kemizmus is hozzáveendő, még e célvonatkozásban, amely a külsőleges, megjelenik, de mint e célvonatkozásnak alárendelt, mint magán- és magáért-valóan megszűnten-megőrzött.'" (216—217)

. . . „‚Ebből adódik az objektív folyamat két előbbi formája alárendelésének természete; a másik, amely a végtelen progresszusban rajtuk rejlik — ez a számukra mindenekelőtt külsőlegesként tételezett fogalom, amely cél; nemcsak hogy a fogalom a szubsztanciájuk, hanem a külsőlegesség is a számukra lényegi, meghatározottságukat alkotó mozzanat. A mechanikai vagy kémiai technika tehát ama jellege folytán, hogy külsőlegesen meghatározott, magától kínálkozik a célvonatkozásnak, amelyet most közelebbről szemügyre kell vennünk.'" (217)

tevékenységének az alapjai.

Az ember előtt gyakorlati tevékenységében ott áll az objektív világ, az ember tőle függ, általa határozza meg a tevékenységét.

Erről az oldalról, az ember gyakorlati (célirányos) tevékenységének oldaláról tekintve a világ (a természet) mechanikai (és kémiai) oksága mint valami *külsőleges*, mint valami másodrendű, mint valami burkolt jelenik meg.

Az *objektív* folyamat két formája: a természet (a mechanikai és a kémiai) és az ember *cél*irányos tevékenysége. E formák kölcsönviszonya. Az ember céljai eleinte idegeneknek („másoknak") látszanak a természethez képest. Az ember tudata, a tudomány („‚a fogalom'") a természet lényegét, szubsztanciáját tükrözi, de ugyanakkor ez a tudat külsőleges a természethez képest (nem egyszerre, nem egyszerűen esik vele egybe).

A MECHANIKAI ÉS KÉMIAI TECHNIKA éppen azért szolgálja az ember céljait, mert az a jellege (állaga), hogy külső feltételek (a természet törvényei) határozzák meg.

((A ***TECHNIKA*** és az ***OBJEKTÍV*** világ. A ***TECHNIKA*** és a ***CÉLOK***))

...„Objektív, mechanikai és kémiai világ van előtte'“ („a cél előtt'), „amelyre tevékenysége mint valami meglevőre vonatkozik'“... (219—220) „Ennyiben a célnak egy igazán világon kívüli exisztenciája van még, amennyiben tudniillik szembenáll vele ez az objektivitás'“... (220)

Valójában az emberi célok az objektív világból születnek és előfeltételezik azt, — ott-találják adottként, meglevőként. De az embernek úgy *tűnik*, hogy céljai a világon kívülről vannak véve, függetlenek a világtól („szabadság“).

((NB: Mindez a „szubjektív célról“ szóló §-ban NB)). (217—221)

„A cél egy eszköz által kapcsolódik össze az objektivitással és ebben önmagával.'“ (221: „Az eszköz“ c. §).

„Mivel a cél véges, ezért továbbá véges a tartalma; eszerint nem valami abszolút vagy teljességgel magán- és magáért-valóan valami ésszerű. Ámde az eszköz a külsőleges középfogalma a következtetésnek, amely a cél kivitele; az eszközön nyilatkozik meg ezért az abban rejlő ésszerűség mint olyan, hogy ebben a külsőleges másikban és épp e külsőlegesség által fenntartsa magát. Ennyiben az eszköz valami magasabb a külső célszerűség véges céljainál — az eke tiszteletreméltóbb, mint közvetlenül az élvezetek, amelyeket az eke szerez, és amelyek a célok. A szerszám fennmarad, míg a közvetlen élvezetek elmúlnak és fele-

a történelmi materializmus kezdeményei Hegelnél

Hegel és a történelmi materializmus

désbe mennek. **SZERSZÁMAIBAN AZ EMBERNEK HATALMA VAN A KÜLSŐLEGES TERMÉSZET FELETT, MÉG HA CÉLJAI SZERINT ALÁ VAN IS VETVE NEKI.** " (226) NB

A Vorbericht, vagyis a könyv előszava kelt: Nürnberg, 1816. VII. 21.

Ez: „‚A kivitelezett cél'" c. §-ban

A történelmi materializmus mint a Hegelnél csírában meglevő zseniális eszméknek — magvaknak egyik alkalmazása és kifejlesztése.

„‚A teleológiai folyamat a disztinkt módon fogalomként exisztáló fogalomnak lefordítása az objektivitásba'"... (227)

A LOGIKA KATEGÓRIÁI ÉS AZ EMBERI GYAKORLAT

Amikor Hegel arra törekszik — sőt olykor: erőlködik és kínlódik —, hogy az ember célszerű tevékenységét a logika kategóriái alá sorolja, mondván, hogy ez a tevékenység „következtetés" (Schluss), hogy a szubjektum (az ember) a „következtetés" logikai „alakzata" valamelyik „tagjának" szerepét játssza s. i. t. — **EZ NEMCSAK ERŐSZAKOLTSÁG, NEMCSAK JÁTÉK. EBBEN IGEN MÉLY, TISZTÁN MATERIALISZTIKUS TARTALOM VAN.** Meg kell fordítani: az ember gyakorlati tevékenységének milliárd és milliárd esetben kellett az emberi tudatot a különböző logikai alakzatok ismétlésére késztetnie, *hogy* ezeknek *axióma* jelentőségük *lehessen*. Ezt Nota bene. NB NB

„‚A cél mozgása mármost elérte azt, hogy a külsőlegesség mozzanata nemcsak a fogalomban tételezett, a fogalom nemcsak kellés és törekvés, hanem mint konkrét totalitás azonos a közvetlen objektivitással.'“ (235) A „kivitelezett célról“ szóló § végén, a II. szakasz — „‚*Az objektivitás*'“ — végén (III. fejezet: Teleológia) átmenet a III. szakaszra: „‚**Az eszme**'“.

NB

NB

Figyelemreméltó: az „eszméhez“ mint a fogalomnak az objektummal való egybeeséséhez, az eszméhez mint *igazsághoz* Hegel az ember gyakorlati, célszerű tevékenységén *keresztül* közeledik. Egészen közel jut ahhoz, hogy az ember a *gyakorlatával* bizonyítja eszméinek, fogalmainak, ismereteinek, tudományának objektív helyességét.

A szubjektív fogalomtól és a szubjektív céltól az *objektív* igazsághoz

HARMADIK SZAKASZ:

AZ ESZME

A III. szakasz — *Az eszme* — eleje.

„‚Az eszme az adekvát fogalom, az ***objektív igaz***, vagy az igaz mint olyan.'" (236)

Egyáltalában, a „*Logika*" II. részének („A szubjektív logika") III. szakaszához („Az eszme") írt bevezetés, V. köt. 236—243. old., és az **Enciklopédia** megfelelő §-ai (213—215. §) **ALIGHANEM A DIALEKTIKA LEGJOBB KIFEJTÉSE.** Itt figyelemreméltó zsenialitással van kimutatva, hogy a logika és a gnoszeológia úgyszólván egybeesik. NB NB

Az „eszme" kifejezést az egyszerű képzet értelmében is használják. Kant.

Hegel Kant ellen a transzcendens ellen az (objektív) igazságnak az empíriától való szétválasztása értelmében véve très bien!*

„‚Kant az *eszme* kifejezést ismét az észfogalomra vette igénybe. — Az észfogalomnak mármost Kant szerint a feltétlen fogalmának, a jelenségekre nézve azonban transzcendensnek kell lennie, azaz nem lehet adekvát empirikus felhasználása. Az észfogalmaknak szerinte az észleletek felfogására, az értelmi fogalmaknak azok megértésére kell szolgálniok. — Valójában azonban, ha az utóbbiak valóban fogalmak, akkor fogalmak, — felfogunk általuk'"... (236)

* — nagyon jó! — *Szerk.*

Lásd még alább Kantról

Éppily helytelen, ha az eszmét valami „nem-valóságosnak" tartják — azt mondják: *„ezek csak eszmék"*.

„‚Ha a *gondolatok* csak valami *szubjektívek* és véletlenek, akkor persze nincs további értékük, de nem maradnak ebben az időleges és véletlen *valóságok* mögött, amelyeknek ugyancsak nincs további értékük, csak a véletlenségeké és jelenségeké. Ha ellenben megfordítva, az eszmének azért ne legyen igazságértéke, mert a jelenségekre nézve *transzcendens*, mert nem adható meg vele kongruáló tárgy az érzéki világban, akkor ez furcsa félreértés, mivel amiatt vitatják el az eszme objektív érvényességét, mert hiányzik belőle az, ami a jelenséget, az objektív világ *nem-igaz létét* alkotja.'" (237—238)

très bien!

A gyakorlati eszmékre vonatkozóan Kant maga ‚parlaginak' ismeri el az eszmékkel szemben a tapasztalatra való hivatkozást; az eszméket mint egy ‚maximumot' tünteti fel, amelyhez igyekeznünk kell hozzákapcsolni a valóságot. És Hegel így folytatja:

„‚Mivel azonban az az eredmény adódott, hogy az eszme a fogalom és az objektivitás egysége, az igaz, azért nemcsak úgy kell tekinteni, mint egy *célt*, amelyhez közeledni kell, amely maga azonban mindig egyfajta *túlvilág* marad, hanem úgy, hogy minden valóságos csak annyiban van, amennyiben magában bírja az eszmét és kifejezi azt. A tárgynak, az objektív és szubjektív világnak egyá találában nem csupán hogy *kongruálnia kell* az eszmével, hanem ezek maguk a fogalom

Hegel Kant „‚túlvilága'" ellen

A fogalmak egyezése a

dolgokkal *nem* szubjektív } és a realitás kongruenciája; az a realitás, amely nem felel meg a fogalomnak, puszta *jelenség*, a szubjektív, véletlen, önkényes, amely nem az igazság.'" (238)

„‚Ez'" (‚az eszme') „‚*először is* az egyszerű igazság, a fogalomnak és az objektivitásnak az azonossága mint általános... (242)

... *Másodszor* az eszme az egyszerű fogalom magáért-való szubjektivitásának és tőle *megkülönböztetett* objektivitásának a *vonatkozása*; amaz lényegileg a *törekvés* e szétválasztás megszüntetésére...

... Mint ez a vonatkozás az eszme a *folyamat*, hogy az egyéniséggé és ennek szervetlen természetévé válassza el magát s emezt újra visszahozza a szubjektum hatalma alá és visszatérjen az első egyszerű általánossághoz. Az eszmének önmagával való azonossága egy a *folyamattal*; a gondolatnak, mely a valóságot megszabadítja a céltalan változékonyság látszatától és eszmévé magasztosítja át, a valóságnak ezt az igazságát nem mint a holt nyugalmat, mint puszta *képet*, mint fénytelent, törekvés és mozgás nélkül, mint valami géni-

Az eszme (olvasd: emberi megismerés) a fogalom és az objektivitás egybeesése (egyezése) („az általános"). Ezt először.

Másodszor az eszme a magáért-való (= mintegy önálló) szubjektivitásnak (= az embernek) az (ettől az eszmétől) *különböző* objektivitáshoz való **viszonya**...

A szubjektivitás **törekvés** ezen (az eszmének az objektumtól való) szétválasztás megszüntetésére.

〈Az eszme〉 A megismerés a szervetlen természetben való elmerülés *folyamata* (az elméé) avégett, hogy a természetet alávesse a szubjektum hatalmának és általánosítsa (megismerje az általánost a természet jelenségeiben)...

A gondolatnak az objektummal való egybeesése — **folyamat**: a gondolatnak (= az embernek) nem úgy kell elképzelnie az igazságot, mint holt nyugalmat, puszta képet (képmást), mint színtelent (fénytelent), törekvés és mozgás nélkülit, mint valami géni-

külit, mint géniuszt vagy számot vagy elvont gondolatot kell elképzelnie; az eszme, a szabadságnál fogva, melyet a fogalom benne elér, a *legkeményebb ellentétet* is magában bírja; nyugalma abban a biztosságban és bizonyosságban áll, amellyel örökké létrehozza és örökké leküzdi az ellentétet s benne önmagával egyesül'"...[60]

NB

uszt, mint valami számot, mint valami elvont gondolatot.

Az eszme magában bírja a legkeményebb ellentétet is, a nyugalom (az emberi gondolkodás számára) abban a biztosságban és bizonyosságban áll, amellyel örökké létrehozza (a gondolatnak ezt az ellentétét az objektummal) s örökké leküzdi azt...

A megismerés a gondolkodás örök, végtelen közeledése az objektumhoz. A természetnek az emberi gondolatban való *tükröződését* nem „holtnak", nem „elvontnak", *nem mozgás nélkülinek*, ***nem ellentétek nélkülinek,*** hanem az ellentétek mozgása, keletkezése és megoldódása örök ***folyamatában*** kell felfogni.

NB

„‚Az eszme ... az *igaz* és a *jó* eszméje mint *megismerés* és *akarás*... E véges megismerés és'" (NB) „‚***cselekvés***'" (NB) „‚folyamata... az először is elvont általánosságot totalitássá teszi, s ezáltal az *tökéletes objektivitássá* lesz.'" (243)

Az eszme az emberi *megismerés* és törekvés (akarás)... Az (időleges, véges, korlátozott) megismerés és **cselekvés** folyamata az elvont fogalmakat *tökéletes objektivitássá* teszi.

Éppígy az *Enciklopédiában* (VI. köt.). *Enciklopédia*, 213. § (385. old.)

...„‚Az eszme az *igazság*; mert az igazság azt jelenti,

Az egyes lét (tárgy, jelenség stb.) az eszmének

hogy az objektivitás megfelel a fogalomnak... De *minden* valóságos, amennyiben az valami igaz, ugyancsak az eszme... Az egyes lét az eszménék valamilyen oldala, e lét számára tehát még más valóságokra van szükség, amelyek szintén mint különösként magukért-valóan fennállók jelennek meg; csakis bennük együttesen és **vonatkozásukban** van realizálva a fogalom. A magáért-való egyes nem felel meg a fogalmának; létezésének ez a korlátozottsága alkotja az ő végességét és letűnését'"...

(igazságnak) (csak) **egyik oldala.** Az igazsághoz a **valóságnak** még más oldalai is szükségesek, amelyek szintén csak látszólag önállóak és egyesek (‚különösként magukért-valóan fennállók'). *Csak összességükben* (‚együttesen'), és *viszonyukban* (‚vonatkozásukban') realizálódik az igazság.

Hegel zseniálisan *megsejtette* a dolgok (a jelenségek, a világ, a *természet*) dialektikáját a fogalmak dialektikájában #

A jelenség, a valóság *valamennyi* oldalának *összessége* és ezek (kölcsönös) *vonatkozásai* — ebből tevődik össze az igazság. A fogalmak vonatkozásai (= átmenetei = ellentétei) = a logika fő tartalma, **amikor is** e fogalmak (és vonatkozásaik, átmeneteik, ellentéteik) úgy vannak bemutatva, mint az objektív világ tükröződései. A *dolgok* dialektikája hozza létre az *eszmék* dialektikáját, nem pedig megfordítva.

Ezt az aforizmát népszerűbben, a dialektika szó *nélkül* kellene kifejezni, például így: Hegel zseniálisan *megsejtette* az *összes* fogalmak váltakozásában,

éppcsak **megsejtette**, ez az egész

kölcsönös függésében, *ellentéteik azonosságában*, egyik fogalomnak a másikba való *átmeneteiben*, a fogalmak örök váltakozásában, mozgásában **A DOLGOK, A TERMÉSZET ÉPPEN ILYEN VONATKOZÁSÁT.**

miben áll a dialektika?

= .....

a fogalmak kölcsönös függése az *összes* fogalmak kölcsönös függése kivétel nélkül
a fogalmak átmenete egymásba az összes fogalmak átmenete egymásba kivétel nélkül.

= **NB**

Minden fogalom bizonyos **vonatkozásban**, bizonyos összefüggésben van az *összes* többivel

a fogalmak közötti ellentét viszonylagossága . . .
a fogalmak közötti ellentétek azonossága.

„Igazságon először is azt értik, hogy *tudom*, hogy valami hogyan *van*. Ez azonban a csak a tudatra való vonatkozásban vett igazság, vagyis a formális igazság, a puszta helyesség. (213. §, 386. old.) Ezzel szemben az igazság mélyebb értelemben véve abban áll, hogy az objektivitás azonos a fogalommal. . .

Egy rossz ember nem-igaz ember, azaz olyan ember, aki nem fogalmához vagy meghatározásához mérten viszonyul. Egészen híjával a fogalom és a realitás azonosságának azonban semmi sem képes fennállni. A rossz és a nem-igaz is csak annyiban *van*, amennyiben realitása még valamiképp fogalmához mérten viszonyul. . .

. . . Mindannak, ami a filozófia nevére érdemes, mindenkor az a tudat volt az alapja, ***hogy ami az értelem számára csak szétválasztottságában számít***, abszolút egységet alkot'". . .

A lét és a lényeg, a fogalom és az objektivitás különbsége viszonylagos

„'A ***létnek*** és a lényegnek, s éppígy a fogalomnak és az objektivitásnak az eddig tekintett ***fokai*** ebben a különbségükben ***nem szilárdak*** és ***magukon nyugvók***, hanem dialektikusaknak bizonyultak és az igazságuk csak *az*, hogy ***az eszme mozzanatai.***'" (387—388)

VI. köt. 388

A természet emberi megismerésének (= „az eszmének") mozzanatai — ezek a logikai kategóriák.

VI. köt. 388. old. (214. §):

„'Az eszmét úgy lehet felfogni, mint az észt (ez az ész tulajdonképpeni filozófiai jelentése), továbbá mint szubjektum-objektumot, mint az ideálisnak [eszmeinek] és reálisnak, a végesnek és végtelennek, a léleknek és testnek egységét, mint a lehetőséget, mely valóságát önmagán bírja, mint azt, aminek természete csak exisztálóként ragadható meg fogalmilag s i. t., mert benne tartalmazva vannak az értelem összes viszonyai, de végtelen visszatérésükben és magában-való azonosságukban.

(az eszme) az igazság mindenoldalú

Az értelemnek könnyű munka mindent, amit az eszméről mondunk, magában *ellentmondónak* felmutatnia. Ez éppúgy vissza is fordítható rá, vagy éppenséggel az eszmében ez már meg is történt — olyan munka ez, mely az ész munkája, s persze nem oly könnyű, mint az értelemé. — Ha

az értelem megmutatja, hogy az eszme ellentmond önmagának, mert pl. a szubjektív csak szubjektív, az objektív pedig éppenséggel ellentett vele; hogy a lét valami egészen más, mint a fogalom, és ennélfogva nem hámozható ki belőle, ugyanígy a véges csak véges és éppen az ellenkezője a végtelennek, tehát nem azonos vele, és így tovább valamennyi meghatározáson át, akkor a logika éppenséggel felmutatja az ellentettjét, hogy tudniillik a szubjektív, amelynek csak szubjektívnek, a véges, amelynek csak végesnek, a végtelen, amelynek csak végtelennek kell lennie és így tovább, igazság nélkül való, ellentmond magának és átmegy az ellenkezőjébe, s ezzel ez az átmenetel és az egység, amelyben a végletek mint megőrzötten-megszűntek, mint látszás vagy mozzanatok bírnak léttel, nyilatkozik meg igazságukként. (388)

Az értelem, amely az eszmére veti magát, nem egyéb, mint ama kettős félreértés, hogy először is az eszme végleteit — bárhogy fejezzük is ki őket —, mikor egységükben vannak, még abban az értelemben és abban a meghatározásban veszi, mint mikor nincsenek konkrét egységükben, hanem még elvonatkoztatások rajta kívül. Nemkevésbé félreismeri'" (‚az értelem') „‚a *vonatkozást*, még akkor is, ha már kifejezetten tételezve van; így elsiklik pl. még ***az ítéletben a kopula természete*** felett is, amely az ***egyesről***, a szubjektumról kijelenti, hogy ***az egyes éppannyira nem egyes, hanem általános.*** — Másodszor pedig az értelem a *maga* reflexióját, hogy a magával azonos eszme magában foglalja önmagának negatívját, az ellentmon-

NB egyes = általános

NB: Elvonatkoztatások, és az ellentétek „konkrét egysége". Pompás példa: a legegyszerűbb és a legvilágosabb; a fogalmak dialektikája és materialista gyökerei

A dialektika nem az emberi érte-

lemben, hanem az „eszmében", vagyis az objektív valóságban van

dást, *külsőleges* reflexiónak tartja, amely nem esik magába az eszmébe. Valójában azonban ez nem az értelemnek saját bölcsessége, ***hanem az eszme maga a dialektika***, mely a magával azonost a differenstől, a szubjektívet az objektívtől, a végest a végtelentől, a lelket a testtől örökké el- és megkülönbözteti — és csak ennyiben örök teremtés, ***örök elevenség és örök szellem***'"... (389)

„örök élet" = dialektika

VI, 215. §, 390. old.:

az eszme... folyamat

„‚Az eszme lényegileg *folyamat*, mert azonossága csak annyiban a fogalom abszolút és szabad azonossága, amennyiben az abszolút negativitás és ennélfogva dialektikus.'"

ezt NB

Ezért, úgymond, ez a kifejezés: gondolkodás és lét, véges és végtelen stb. „egysége" — ‚*hamis*', mert ez „‚*nyugalmasan* veszteglő azonosságot'" fejez ki. Nem igaz, hogy a véges egyszerűen semlegesíti („neutralisiert") a végtelent és *vice versa**. Valójában *folyamattal* van dolgunk.

Ha kiszámítjuk... a földön minden másodpercben több mint 10 ember hal meg és még több születik. „Mozgás" és „pillanat": ragadd meg. Minden adott pillanatban... Ragadd meg ezt a pillanatot. Ugyanígy az egyszerű *m e c h a n i k a i* mozgásban (contra Csernov[61]).

„‚Az eszme, mint folyamat, fejlődésében három fokot fut be. Az eszme első formája az *élet*... A második forma...

* — *fordítva.* — *Szerk.*

az eszme mint *megismerés*, mely az *elméleti* és a *gyakorlati* eszme megkettőzött alakjában jelenik meg. A megismerés folyamatának eredménye a különbség által gazdagodott egységnek helyreállítása, s ez adja a harmadik formát, az ily módon *abszolút* eszmét'“... (391)

Az eszme az „igazság“. (385. old., 213. §) Az eszme, vagyis az *igazság*, mint folyamat — mert az igazság *folyamat* —, *fejlődésében* (Entwicklung) három fokot fut be: 1) az élet; 2) a megismerés folyamata, mely magában foglalja az emberi *gyakorlatot* és *technikát* (lásd fentebb); — 3) az abszolút eszme (vagyis a teljes igazság) foka.

Az élet létrehozza az agyat. Az emberi agyban tükröződik a természet. Az ember azáltal, hogy gyakorlatában és a technikában ellenőrzi és alkalmazza e tükröződések helyességét, eljut az objektív igazsághoz.

Az igazság folyamat. A szubjektív eszmétől az ember a „gyakorlaton“ (és technikán) *keresztül* halad az objektív igazság felé

Logika. V. köt.

III. szakasz. Az eszme. I. fej. *Az élet.*

„A logikáról való szokásos elképzelés szerint“ (V. köt. 244. old.) nincs helye benne az *élet* kérdésének. De ha a logika tárgya az *igazság*, s „*az igazság mint ilyen lényegileg a megismerésben van*'“, akkor tárgyalnunk kell a megismerést — a megismeréssel kapcsolatban pedig már (245. old.) beszélnünk kell az *életről.*

Olykor az úgynevezett „tiszta logikához" még „alkalmazott" (angewandt) logikát is csatolnak, de akkor...

minden tudomány alkalmazott logika

...„,minden tudományt bele kellene vonni a logikába, mert mindegyik alkalmazott logika, amennyiben abban áll, hogy tárgyát a gondolat és fogalom formáiba foglalja'". (244)

Az *élet* belevonása a logikába — érthető és zseniális gondolat az objektív világnak az ember (kezdetben egyéni) tudatában való tükröződési *folyamata* és ennek a tudatnak (tükröződésnek) a gyakorlattal való ellenőrzése szempontjából — lásd:

élet = az egyéni szubjektum különválik az objektívtől

...„,Az élet eredeti *ítélete* ezért abban áll, hogy mint egyéni szubjektum az objektívvel szemben különválik'"... (248)

Enciklopédia, 216. §: a test egyes tagjai csak összefüggésükben azok, amik. A testről levágott kéz csak névleg kéz (Arisztotelész).

Enciklopédia, 219. §: ...„,A szervetlen természet, amelyet az élő alávet magának, ezt azért szenvedi el, mert *magán-valóan* ugyanaz, ami az élet *magáért-valóan.*'"

NB

Ha megfordítjuk = tiszta materializmus. Kitűnő, mély, igaz!! És még NB: bizonyítja a „,magán-való'" és a „,magáért-való'" kifejezés *rendkívül* helyes és találó voltát!!!

Ha a logikában a szubjektumnak az objektumhoz való viszonyát vizsgáljuk, figyelembe kell venni a *konkrét* szubjektum általános létfeltételeit (= *az ember életét*) is az objektív helyzetben.

Felosztások:

1) az élet, mint „‚az élő egyén'“ (A. §)
2) „az életfolyamat“
3) „a nem“ (Gattung) „folyamata“, az ember újratermelésének folyamata és átmenet a *megismeréshez.*

(1) „‚szubjektív totalitás'“ és „közömbös“ „objektivitás“
(2) szubjektum és objektum egysége

. . . „‚Az élőnek ez az objektivitása: *szervezet*; az *eszköze* és *szerszáma* a célnak'“ . . . (251)

Alább, az „érzékenységnek“ (Sensibilität), az „ingerlékenységnek“ (Irritabilität) — ez volna a *különös*, az általánostól való különbségében!! — és az „újratermelésnek“ logikai kategóriák alá való „besorolása“ üres játék. Feledésbe ment a *csomósvonal*, a természeti jelenségek *más* síkra való átmenete.

Stb. ‚A fájdalom az ellentmondásnak „valóságos exisztenciája“' az élő egyénben.

Hegel és a „szerves fogalmakkal“ való *játék*

!!!

Nevetséges Hegelnél

Vagy még: az ember újratermelése. . . „‚azok'“ (két különnemű egyén) „‚realizált azonossága a megkettőződésből magába reflektálódó nemnek a negatív egysége'“ . . .(261)

Hegel és a „szervezettel“ való játék

Logika, V. köt.

III. szakasz. Az eszme.

II. fej. *A megismerés eszméje* (262—327. old.)

a szubjektív tudat és elmerülése az objektivitásba

. . .„‚Ennek'" (‚a fogalomnak') „‚realitása egyáltalában-véve — *létezésének a formája*; a dolog e formának meghatározásán fordul meg; rajta nyugszik a különbsége annak, ami a fogalom magán-valóan, vagyis mint szubjektív fogalom, ami a fogalom az objektivitásba merülve, majd az élet eszméjében.'" (263)

misztika!

. . .„‚A szellem nemcsak végtelenül gazdagabb a természetnél, hanem az ellentettnek a fogalomban való abszolút egysége alkotja is a lényegét'" . . .(264)

?

misztika!

? azaz hogy Kantnál az „Én" üres forma („önmagából-kiszopás") a megismerési folyamat konkrét elemzése nélkül

Hegel Kant ellen:

Kantnál az „‚Én'" „‚a gondolatok transzcendentális szubjektuma'" (264); „‚ennek az Én-nek amellett, Kant saját kifejezése szerint, megvan az a kényelmetlensége, hogy mindenkor már használnunk kell, hogy valamit ítélhessünk róla'". . .

(265. old.)

NB: Kant és Hume — szkeptikusok

„‚Azokra a meghatározásokra'" (nevezetesen: „‚a korábbi'" — Kant-előtti — „‚metafizikának'" a „lélekről" adott ‚elvont, egyoldalú meghatározásaira') „‚vonatkozó kritikájában'" (Kant) „‚egész egyszerűen a szkepticizmus hume-i eljárá-

NB

sát követte, hogy tudniillik megrögzíti azt, ahogyan az Én az öntudatban megjelenik, amiből azonban, mivel lényegét — a magán-való dolgot — kell megismerni, minden empirikusat el kell hagyni; mármost nem marad egyéb, csak az *Én gondolkodom*-nak ez a jelensége, amely minden képzetet kísér — amelyről a legcsekélyebb fogalmunk sincsen.'" (266) # # #

Szemmelláthatólag Hegel itt abban látja a szkepticizmust, hogy Hume és Kant a „jelenségekben" nem látják a *megjelenő* magán-való dolgot, elszakítják a jelenségeket az objektív igazságtól, kételkednek a megismerés objektivitásában, ‚minden empirikusat' elszakítanak, ‚elhagynak' a ‚magán-való dologtól'... És Hegel így folytatja:

Miben látja Hegel Hume és Kant szkepticizmusát?

...„‚Bizonnyal el kell ismernünk, hogy sem az Én-ről, sem bármiről, sem magáról a fogalomról nincs a legcsekélyebb fogalmunk sem, amennyiben nem *felfogunk* és csak megállunk az egyszerű, megrögzített *képzetnél* és a *névnél*.'" (266)

Semmit sem lehet megérteni a megértés (megismerés, konkrét tanulmányozás stb.) folyamatán kívül

Ahhoz, hogy megértsünk, empirikusan kell kezdeni a megértést, a tanulmányozást, az empíriától felemelkedni az általánoshoz. Hogy úszni megtanuljunk, be kell menni a vízbe.

A régi metafizika, az *igazság* megismerésére törekedve, az igazság ismérve szerint szubsztanciákra és jelenségekre osz-

Kant a „jelenségekre“ szorítkozik

totta a tárgyakat. (269) Kant kritikája *lemondott* az igazság kutatásáról... (269) ...„De ha megállunk a jelenségnél és annál, ami a mindennapi tudatban a puszta képzet számára adódik, ez azt jelenti, hogy lemondunk a fogalomról és a filozófiáról.'“ (269)

A. §:

„„*Az igaz eszméje.* A szubjektív eszme először is *törekvés*... A törekvésnek az a meghatározottsága, hogy megszüntesse saját szubjektivitását, konkréttá tegye elsőbb elvont realitását és megtöltse a szubjektivitásától előfeltételezett világ *tartalmával*... Minthogy a megismerés az eszme mint cél vagy mint szubjektív eszme, ezért a magán-valóként előfeltételezett világ negációja az *első* negáció'“... (274—275)

azaz a megismerés első *lépcsőfoka*, mozzanata, kezdete, megközelítése annak végessége (Endlichkeit) és szubjektivitása, a magán-való világ negációja — a megismerés célja kezdetben szubjektív...

Hegel Kant ellen:

Kant *egy* oldalt abszolúttá emel

„„Furcsamód az újabb dőkben'“ (nyilván Kant) „„megrögzítették ezt az oldalt, a *végességet* és a megismerés *abszolút* viszonyának fogadták el — mintha a véges mint olyan az abszolút kellene legyen!

Kantnál a magán-való dolog abszolút „„túlvilág'“

Ezen az állásponton az objektumnak egy ismeretlen *magán-való dologiságot* tulajdonítanak a megismerés *mögött* és azt, s vele az igazságot is, a megismerés számára abszolút *túlvilágnak* tekintik. A gondolati meghatározások egyáltalában, a

kategóriák, a reflexiós meghatározások, valamint a formális fogalom és mozzanatai nem azt a helyet kapják ez álláspontban, hogy magán- és magáért-valóan véges meghatározások, hanem hogy abban az értelemben azok, hogy valami szubjektívet jelentenek amaz üres *magán-való dologisággal* szemben; a megismerés nem-igaz voltának ezt a viszonyát az igazinak fogadni el — ez az újabb idő általános véleményévé lett tévedés.'" (276)

Kant szubjektivizmusa

Az emberi megismerésnek (kategóriáinak, az okságnak stb., stb.) véges, időleges, viszonylagos, feltételes jellegét Kant *szubjektivizmusnak*, nem pedig az eszme (= maga a természet) dialektikájának vette, elszakítva a megismerést az objektumtól.

. . . „De a megismerésnek saját menete által fel kell oldania végességét és ezzel ellentmondását.'" (277)

De a megismerés **menete** elvezeti azt az objektív igazsághoz

. . . „Éppolyan egyoldalú úgy képzelni el az elemzést [analízis], mintha a tárgyban nem volna semmi, amit *bele* ne helyeztünk volna, mint amilyen egyoldalú úgy vélni, hogy az adódó meghatározásokat csak *kivesszük* belőle. Az előbbi elképzelést tudvalevően a szubjektív idealizmus mondja ki, mely az elemzésben a megismerés tevékenységét csakis egyoldalú *tételezésnek* veszi, amelyen túl a *magán-való dolog* rejtve marad; a másik elképzelés az úgynevezett realizmusé, mely a szubjektív fogalmat üres azonosságnak

Hegel a szubjektív idealizmus és a „realizmus" ellen

fogja fel, amely a gondolati meghatározásokat *kívülről* veszi fel magába. (280)

A logika objektivitása

... De a két mozzanatot nem lehet elválasztani; a logikai a maga elvont formájában, melybe az elemzés kiemeli, mindenesetre csak a megismerésben van meg, mint ahogy megfordítva, a logikai nemcsak valami *tételezett*, hanem *magán-való*'"... (280)

A logikai fogalmak szubjektívek, amíg „elvontak", elvont formájukban maradnak, de ugyanakkor kifejezik a magán-való dolgokat is. A természet konkrét *és* elvont, jelenség *és* lényeg, pillanat *és* vonatkozás *egyaránt*. Az emberi fogalmak elvontságukban, elszakítottságukban szubjektívek, de egészükben, folyamatukban összegükben, tendenciájukban, forrásukban objektívek.

Nagyon jó az **Enciklopédia** 225. §-a, ahol az („elméleti") „*megismerés*" és az „akarás", a „gyakorlati tevékenység" úgy van ábrázolva, mint két oldal, két módszer, két eszköz mind a szubjektivitás, mind az objektivitás „egyoldalúságának" megszüntetésére.

NB

És alább *281—282* igen fontos a kategóriák egymásba való *átmenetéről* (és Kant ellen, 282. old.)

Logika, V. köt. 282. old. (befejezés)*

..."„Kant ... a meghatározott összefüggést, a viszonyfogalmakat és szin-

* Innen kezdve Lenin jegyzetei új füzetben folytatódnak. — *Szerk.*

tetikus alapelveket magukat mint *adottakat* átveszi a *formális logikából*; dedukciójuk annak ***ábrázolása*** kellett volna hogy legyen, hogy milyen az öntudat amaz egyszerű egységének ***átmenete*** az egység e meghatározásaiba és különbségeibe; de ennek az igazán szintetikus ***továbbmenésnek, az önmagát létrehozó fogalomnak*** felmutatásával Kant adós maradt.'" (282)

Kant nem mutatta meg a kategóriák egymásba való *átmenetét.*

286—287 — Még egyszer visszatérve a felsőbb matematikára (többek közt kitűnik, hogy ismeri Gauss megoldását az $x^m - 1 = 0$ egyenletre[62]), Hegel még egyszer érinti a differenciál- és integrálszámítást, s azt mondja, hogy „,a matematika ... mind a mai napig nem tudott eljutni odáig, hogy azokat a műveleteket, amelyek ezen az átmeneten'" (valamilyen mennyiségeknek másvalamilyen mennyiségekbe való átmenetén) „,nyugszanak, önmaga által, azaz matematikai módon igazolja, mert ez az átmenet nem matematikai természetű'". *Leibniz*, úgymond, akinek a differenciálszámítás felfedezésének dicsőségét tulajdonítják, ezt az átmenetet „,olyan módon végezte el, mely a lehető legkevésbé kielégítő, éppannyira teljesen fogalomnélküli, mint amennyire a legmatematikaiatlanabb'"... (287)

„,Az *analitikus* megismerés az egész következtetés első premisszája — a fogalom közvetlen vonatkozása az objektumra; az azonosság ezért az a meghatározás, melyet e megismerés a magáénak ismer meg, és

e megismerés csak a felfogása annak, ami van. A szintetikus megismerés a *fogalmi megragadására* irányul annak, ami van, vagyis arra, hogy meghatározásoknak a sokféleségét egységében fogja meg. Ez ezért a második premisszája a következtetésnek, melyben a különböző mint olyan vonatkozásba kerül. Célja ennélfogva a szükségszerűség egyáltalában.'" (288)

Egyes tudományoknak (pl. a fizikának) azzal az eljárásával kapcsolatban, hogy különböző „erőket" stb. vesznek „magyarázatul" és előhúznak (ráhúznak), hozzáigazítanak tényeket stb., Hegel a következő okos megjegyzést teszi:

figyelemreméltóan igaz és mély

vö. a burzsoázia politikai gazdaságtana

a szubjektivizmus és egyoldalúság ellen

„,Megmutatkozik, hogy az úgynevezett magyarázat és a tantételekbe foglalt konkrétnak a bizonyítása részint tautológia, részint az igazi viszony összekuszálása, részint pedig az is, hogy ez az összekuszálás ama megismerés csalatkozásának eltakarására szolgált, amely egyoldalúan vett fel tapasztalatokat és csakis ezáltal tudta elérni egyszerű definícióit és alaptételeit, a tapasztalatból merített cáfolatot pedig azzal hárítja el, hogy a tapasztalatot nem konkrét totalitásában, hanem példaként, éspedig a hipotézisek és elmélet számára használható oldaláról veszi elő és tekinti érvényesnek. A konkrét tapasztalatnak ebben az előfeltételezett meghatározások alá rendelésében az elmélet alapzata elhomályosul és csak arról az oldalról mutatkozik meg, amely megfelel az elméletnek.'" (315—316)

Példa:
nevetséges fontoskodás banalitásokkal stb.

A régi metafizikát (például Wolffét), úgymond, *Kant* és *Jacobi* halomra döntötte. Kant megmutatta, hogy a „szigorú demonstrálások“ antinómiákra vezetnek, „‚de magának ennek a véges tartalomhoz kapcsolt demonstrálásnak a természetére ő‘“ (Kant) „‚nem reflektált; az egyiknek azonban a másikkal meg kell dőlnie‘“. (317)

vagyis *Kant* nem értette meg a „véges“ dialektikájának *általános* törvényét?

A szintetikus megismerés még nem teljes, mert „‚a fogalom nem mint magának önmagával való egysége jön létre tárgyában vagy realitásában... Az eszme azért nem éri el még ebben a megismerésben az igazságot, mivel a tárgy nem felel meg a szubjektív fogalomnak. — Ámde a szükségszerűség szférája a lét és a reflexió legmagasabb csúcsa; önmagán- és önmagáért-valóan átmegy a fogalom szabadságába, a belső azonosság átmegy megnyilatkozásába, amely a fogalom mint fogalom...

... Amennyiben a fogalom most *magáért-valóan* a magán- és magáért-valóan meghatározott fogalom, az eszme a *gyakorlati* eszme, a *cselekvés.*‘“ (319) És a következő §, melynek címe „‚B. A jó eszméje‘“.

Az elméleti megismerésnek az objektumot szükségszerűségében, mindenoldalú vonatkozásaiban, ellentmondásos mozgásában, ‚magán- és magáért-valóan‘ kell adnia. De az emberi fogalom a megismerésnek ezt az objektív igazságát „végleg“ csak akkor fogja fel, ragadja meg, teszi magáévá, amikor a fogalom „magáért-való-létté“ lesz a gyakorlat értelmében. Vagyis az ember és az emberiség gyakorlata a

Hegel a gyakorlatról és a megismerés objektivitásáról

megismerés objektivitásának próbája, kritériuma. Ezt gondolja-e Hegel? Erre vissza kell térni.

A gyakorlattól, a cselekvéstől miért csak a „jóhoz", das Gute, van átmenet? Ez szűk, egyoldalú! Hát a *hasznos*?
A hasznos kétségtelenül szintén idetartozik. Vagy Hegel szerint ez szintén „a jó"?

Mindez „„A megismerés eszméje'" fejezetben (II. fejezet) — az átmenetben az „abszolút eszméhez" (III. fejezet) —, vagyis Hegelnél a gyakorlat kétségtelenül láncszemként áll a megismerési folyamat elemzésében, mégpedig mint átmenet az objektív (Hegel szerint: „abszolút") igazsághoz. Marx tehát közvetlenül Hegelhez kapcsolódik, amikor a gyakorlat kritériumát bevezeti az ismeretelméletbe: lásd Feuerbach-tézisek[63].

A gyakorlat az ismeretelméletben:

(320) „„Ennek'" („a fogalomnak') „„mint szubjektívnek ismét egy magán-való más-lét az előfeltevése; a fogalom a *törekvés*,

Alias*:
Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is.

A fogalom (= az ember) mint szubjektív ismét előfeltételezi a magán-való más-létet (= az embertől független természetet). Ez

* — Másképpen. — *Szerk.*

hogy realizálja magát, a cél, mely önmaga által akar magának objektivitást adni az objektív világban és magát kivitelezni. Az elméleti eszmében a szubjektív fogalom mint az általános, magán- és magáért-valóan meghatározásnélküli áll az objektív világgal szemben, melyből a meghatározott tartalmat és a teljesülést meríti. A gyakorlati eszmében azonban mint valóságos áll a valósággal szemben; de önmagának az a bizonyossága, mellyel a szubjektum magán- és magáért-való meghatározottságában bír, bizonyossága a maga valóságának, és a világ *valótlanságának*;'“... .....

a fogalom (= az ember) a *törekvés*, hogy realizálja magát, hogy önmaga által objektivitást adjon magának az objektív világban és megvalósítsa (kiteljesítse) magát.

Az elméleti eszmében (az elmélet terén) a szubjektív fogalom (a megismerés?) mint általános és magán- és magáért valóan meghatározottság nélküli áll az objektív világgal szemben, melyből a meghatározott tartalmat és a teljesülést meríti.

A gyakorlati eszmében (a gyakorlat terén) ez a fogalom mint tényleges (ténykedő?) áll a ténylegessel szemben.

Önmagának az a bizonyossága, mellyel a szubjektum itt egyszerre „fogalom“ helyett magán- és magáért-való-létében mint meghatározott szubjektum bír, bizonyossága a maga valóságának és a világ *valótlanságának*.

azaz hogy a világ nem elégíti ki az embert és az ember elhatározza, hogy cselekvésével megváltoztatja a világot.

. . .„Ez a fogalomban tartalmazott, vele egyenlő, és az egyes külsőleges valóság követelményét magában foglaló meghatározottság a *jó*. Azzal a méltósággal lép fel, hogy abszolút, mert a totalitása a fogalomnak magában-valóan, az objektív, egyszersmind a szabad egység és szubjektivitás formájában. Ez az eszme ***magasabb, mint a tekintett megismerés eszméje***, mert nemcsak az általánosnak, hanem a ***teljességgel valóságosnak*** méltóságával is bír. . . (320—321)

. . . A cél tevékenysége ezért nem maga felé irányul, hogy felvegyen magába és sajátjává tegyen egy adott meghatározást, hanem éppenséggel arra, hogy a saját meghatározását tételezze, és a külsőleges világ meghatározásainak megszüntetése révén magának megadja a realitást külsőleges valóság formájában'". . . (321) . . .

. . .„A kivitelezett jó azáltal jó, ami ez a jó már a szubjektív célban, eszméjében volt; a kivitel külsőleges létezést ad neki. . .'" (322)

A lényeg:

A „jó" a „külsőleges valóság követelménye", vagyis „jón" értendő az emberi *gyakorlat* = a követelménye (1) úgyszintén a *külső* valóságnak (2).

A gyakorlat magasabb, mint az (elméleti) megismerés, mert nemcsak az általánosság, hanem a ⟨puszta⟩ közvetlen valóság méltóságával is bír.

„A cél tevékenysége nem önmagára irányul. . .

hanem arra, hogy a *külsőleges* világ meghatározott (oldalainak, vonásainak, jelenségeinek) megszüntetése révén *magának megadja a realitást a külsőleges valóság formájában*". . .

„„A számára előfeltételezett ***objektív világ*** részéről — amelynek előfeltételezésében áll a jó szubjektivitása és végessége, ***és amely mint egy más világ a saját útját járja*** — még a jó kivitele is akadályoknak, sőt a lehetetlenségnek van kitéve'"..... + (322—323)

„Az objektív világ" „a saját útját járja", és az emberi gyakorlat, ott állván előtte ez az objektív világ, a cél „kivitelében" „akadályokkal" találkozik, sőt „lehetetlenségbe" ütközik... NB NB

+ ...„„A jó így *kellés* marad; magán- és magáért-való, de a lét mint a végső, elvont közvetlenség vele szemben mint nem-lét is marad meghatározva'"... + + (323)

A jó, az üdv, az üdvös törekvések **SZUBJEKTÍV KELLÉS** maradnak...

+ + ...„„A kiteljesedett jó eszméje abszolút posztulátum ugyan, de nem több posztulátumnál, vagyis az abszolút, amelyhez ***a szubjektivitás meghatározottsága*** tapad. Ez még a ***két ellentétben álló világ***, az egyik a *szubjektivitásnak* birodalma az *átlátszó* gondolat *tiszta* térségeiben, a másik az ***objektivitásnak*** birodalma egy külsőlegesen **sokrétű valóság** elemében, mely a sötétségnek fel nem tárt birodalma. A feloldatlan ellentmondásnak, annak az abszolút célnak a teljes kiképződését, amelylyel leküzdhetetlenül szembenáll e valóság korlátja, a Phänomenologie des Geistesben, 453. skk. old., tekintettük közelebbről'"... (323)

Két világ: szubjektív és objektív

NB

Gúnyolódás a szubjektivitás birodalmában honoló „átlátszó gondolat tiszta térségein", amely birodalommal szembenáll az „objektív", „sokrétű" valóság „sötétsége".

. . . „,Az utóbbiban'" (= ‚az elméleti eszmében', megkülönböztetve ‚a gyakorlati eszmétől') . . . „,a megismerés csak felfogásnak, a fogalom önmagával való, önmagáért-valóan meghatározatlan azonosságának tudja magát; a teljesülés, vagyis a magán- és magáért-valóan meghatározott objektivitás az elméleti eszme számára valami *adott*, az *igazán-léttel-bíró* pedig ***a szubjektív tételezéstől függetlenül meglevő valóság.*** A gyakorlati eszmének ellenben ez a valóság, amely egyszersmind leküzdhetetlen korlátként szembenáll vele, a magán- és magáért-valóan semmisnek számít, amely majd csak a jónak céljai által kapná meg igazi meghatározását és egyetlen értékét. Az akarat ezért csak maga ***áll célja elérésének útjában azzal, hogy elválasztja magát a megismeréstől, s számára a külsőleges valóság nem kapja az igazán-léttel-bírónak formáját***; a jó eszméje ezért csakis az igaz eszméjében találhatja meg kiegészítését.'" (323—324)

Nota bene

A megismerés . . . maga előtt találja az igaz léttel-bírót mint a szubjektív véleményektől (‚tételezés') függetlenül meglevő valóságot. (Ez tiszta materializmus!) Az ember akarata, gyakorlata, maga gátolja céljának elérését . . . azzal, hogy elválasztja magát a megismeréstől és a külsőleges valóságot nem ismeri el

igazán-léttel-bírónak (objektív igazságnak). Szükséges a *megismerés* és a *gyakorlat egyesítése.*

És nyomban ezután:

. . . „‚Ezt az átmenetet azonban önmaga által végzi el'" (az igazság eszméjének átmenetét a jó eszméjébe, az elméletét a gyakorlatba és vice versa). „‚A cselekvés következtetésében az egyik premissza ***a jó cél*** közvetlen vonatkozása ***a valóságra***, melyet hatalmába kerít és a második premisszában mint ***külsőleges eszközt*** a külsőleges valóság ellen irányít.'" (324)

„A cselekvés következtetése". . . Hegel szemében a *cselekvés*, a gyakorlat *logikai „következtetés"*, logikai alakzat. Ez igaz is! Természetesen nem abban az értelemben, hogy a logikai alakzatnak az ember gyakorlata a más-léte (= abszolút idealizmus), hanem vice versa: az ember gyakorlata, milliárd és milliárd esetben ismétlődve, logikai alakzatokként rögzítődik az ember tudatában. Ezek az alakzatok éppen (és csakis) e milliárdnyi ismétlődés következtében bírnak az előítélet szilárdságával és axiomatikus jelleggel. NB

1. premissza: a *jó cél* (szubjektív cél) versus *valóság* („külsőleges valóság") NB
2. premissza: a külsőleges *eszköz* (szerszám), (az objektív)
3. premissza, azaz a következtetés: a szubjektív és az objektív egybeesése, a szubjektív eszmék próbája, az objektív igazság kritériuma.

...„A jónak egy szembenálló más valósággal szemben történő kivitele az a közvetítés, amely lényegileg szükségszerű a jó közvetlen vonatkozása és megvalósultsága számára'"... (325)

...„Ha mármost a jó célja mégsem lenne kivitelezve ezzel'" (a tevékenységgel), „ez a fogalomnak visszaesése arra az álláspontra, mellyel tevékenysége előtt bír a fogalom — a semmisnek meghatározott és mégis reálisnak előfeltételezett valóság álláspontjára; — olyan visszaesés, mely a rossz végtelenségbe menő progresszussá lesz, s alapja csakis abban van, hogy amaz elvont realitás megszüntetésében éppoly közvetlenül elfelejtik ezt a megszüntetést, vagy hogy elfelejtik azt, hogy ez a realitás éppenséggel már mint a magán- és magáért-valóan semmis, nem objektív valóság van előfeltételezve.'" (325)

Ha nem kivitelezik a célokat (az emberi tevékenység céljait), annak oka („alapja') az, hogy a realitást nem-létezőnek („semmisnek') tekintik, hogy nem ismerik el annak (a realitásnak) objektív valóságát.

NB:

„Mivel az objektív fogalom tevékenysége megváltoztatja a külső valóságot s ezzel megszünteti meghatározását, éppen ez megfosztja a pusztán megjelenő realitásától, külsőleges meghatározhatóságától és semmisségétől, s ily módon a külső valóság mint magán- és magáért-való *tételeztetik*'"... (326) +

Az ember tevékenysége, aki objektív képet alkotott magá-

NB

nak a világról, **megváltoztatja** a külső valóságot, megszünteti annak meghatározottságát (= megváltoztatja egyik vagy másik oldalát, minőségét) s ily módon megfosztja a látszat, a külsőlegesség és semmisség vonásaitól, magán- és magáért-valóvá (= objektíve igazzá) teszi.

NB

+ ...„Ebben egyáltalában megszűnik az előfeltevés, tudniillik a jónak mint ***pusztán szubjektív*** és tartalma szerint korlátozott célnak a meghatározása, az a szükségszerűség, hogy szubjektív tevékenységgel elsőbb realizáljuk, és megszűnik maga ez a tevékenység is. ***Az eredményben*** a közvetítés megszünteti önmagát; olyan közvetlenség ez, amely az előfeltevésnek nem helyreállítása, hanem megszűntsége. A magán- és magáértvalóan meghatározott fogalom eszméje ezzel úgy van tételezve, hogy *már nem pusztán a tevékeny szubjektumban* van, hanem éppannyira mint közvetlen valóság is, s megfordítva ez a közvetlen valóság, ahogyan ***a megismerésben*** van, ***mint igazán-léttel-bíró objektivitás.***'" (326)

A cselekvés eredménye a szubjektív megismerés próbája és az **IGAZÁN-LÉTTEL-BÍRÓ OBJEKTIVITÁS** kritériuma.

...„Ebben az eredményben ily módon helyreállt a *megismerés* ***és egyesült a gyakorlati eszmével***; az előtalált valóság egyszersmind mint a kivitelezett abszolút cél van meghatározva, de nem mint a

kereső megismerésben, pusztán mint objektív világ a fogalom szubjektivitása nélkül, hanem mint objektív világ, melynek belső alapja és valóságos fennállása a fogalom. Ez az abszolút eszme.'" (327) ((Vége a II. fejezetnek. Átmenet a III. fejezethez: „‚Az abszolút eszme'".))

III. fej.: „‚Az abszolút eszme'". (327)

. . . „‚Az abszolút eszme, ahogyan adódott, az elméleti és a gyakorlati eszme azonossága, amelyek mindegyike magáértvalóan még egyoldalú'". . . (327)

Az elméleti eszme (a megismerés) *és a gyakorlat* egysége — ezt NB — és ez az egység *éppen az ismeretelméletben*, mert összegül adódik az „abszolút eszme" (az eszme pedig = „‚az objektív igaz'") V. köt. 236.

Ami most még megvizsgálásra vár, már nem a ‚tartalom', hanem . . . „‚formájának általános mivolta — azaz a *módszer*'". (329)

„‚A kereső megismerésben a módszer ugyancsak mint *szerszám* van beállítva, mint a szubjektív oldalon álló eszköz, amely által ez a szubjektív oldal az objektumra vonatkozik. . . Az igazi megismerésben ellenben a módszer nemcsak bizonyos meghatározások sokasága, hanem a magán- és magáért-való meghatározottsága a fogalomnak, amely csak azért közép'" (középső tag a következtetés logikai alakzatában), „‚mert éppannyira bír az objektívnek a jelentésével'". . . (331)

. . .„,Az abszolút módszer'" (azaz az objektív igazság megismerésének módszere) „,ezzel szemben nem külsőleges reflexióként viszonyul, hanem a meghatározottat magából a tárgyából veszi, minthogy maga ennek immanens elve és lelke. — Ez az, amit *Platón* követelt a megismeréstől, hogy a *dolgokat önmagán- és önmagáért-valóan tekintsük*, egyrészt általánosságukban, másrészt pedig ne tévedezzünk el tőlük és ne kapjunk körülmények, példák és összehasonlítások után, hanem csakis őket tartsuk szem előtt, és ami bennük immanens, hozzuk tudatra'". . . (335—336)

„,Az abszolút megismerésnek'" ez a módszere ‚*analitikus*' . . . „,de éppannyira *szintetikus* is'". . . (336)

„,Az *ítéletnek* ezt a mind szintetikus, mind analitikus mozzanatát, amely által a kezdeti általános belőle magából meghatározódik mint a *maga másikja*, a *dialektikus* mozzanatnak kell nevezni'". . . (336) (+ lásd a következő old.)*

A **dialektika** egyik meghatározása

„Az *ítéletnek* ezt a mind szintetikus, mind analitikus mozzanatát, amely (mozzanat) által a kezdeti általános [általános fogalom] belőle magából meghatározódik mint a maga másikja, a dialektikus mozzanatnak kell nevezni."

Ez a meghatározás nem éppen világos!!!

1) A fogalom meghatározása önmagából [*magát* a dolgot kell vonatkozásaiban és fejlődésében vizsgálni];

* Innen a kéziratban nyíl indul, amely a következő kéziratoldal „A dialektika . . ." kezdetű bekezdésére mutat (lásd ebben a kötetben, 207. old.). — *Szerk.*

2) ellentmondásosság magában a dologban (‚a maga másikja'), ellentmondásos erők és tendenciák minden jelenségben;
3) analízis és szintézis egyesítése.
Láthatólag ezek a dialektika elemei.

A dialektika elemei

Lehetne talán részletesebben így ábrázolni ezeket az elemeket:

1) a vizsgálódás *objektivitása* (nem példák, nem letérések, hanem a dolog magán- és magáért-valóan);
2) e dolog más dolgokra való sokrétű *vonatkozásainak* egész összessége;
3) ennek a dolognak (‚illetőleg' jelenségnek) *fejlődése*, saját mozgása, saját élete;
4) belsőleg ellentmondásos *tendenciák* (*és* oldalak) ebben a dologban;
5) a dolog (jelenség stb.) mint *ellentétek* összege és *egysége*;
6) ezeknek az ellentéteknek, ellentmondásos törekvéseknek stb. *harca*, ‚illetőleg' kibontakozása;
7) az analízis és szintézis egyesítése — az egyes részek szétbontása és e részek együttes összessége, összegezése;
8) mindegyik dolog (jelenség stb.) vonatkozásai nemcsak sokrétűek, hanem általánosak, egyetemesek is. Mindegyik dolog (jelenség, folyamat stb.) összefügg *mindegyikkel*;
9) nemcsak az ellentétek egysége, hanem ***mindegyik*** meghatározás, minőség, vonás, oldal, tulajdonság *átmenete mindegyik* másikba ellentétébe? ;

10) *új* oldalak, vonatkozások stb. feltárásának végtelen folyamata;
11) a dolog, jelenségek, folyamatok stb. emberi megismerésének végtelen elmélyülési folyamata a jelenségektől a lényeghez és a kevésbé mély lényegtől a mélyebbhez;
12) az együtt-létezéstől az oksághoz s az összefüggés és kölcsönös függés egyik formájától másik, mélyebb, általánosabb formájához;
13) az alacsonyabb fok bizonyos vonásainak, tulajdonságainak stb. ismétlődése a magasabb fokon és
14) úgy-tetsző visszatérés a régihez ((a tagadás tagadása))
15) a tartalom harca a formával és megfordítva. A forma levetése, a tartalom átalakítása.
16) a mennyiség átmenete minőségbe és *vice versa*. ((A *15.* és *16.* a *9. példái*))

Röviden a dialektikát úgy határozhatjuk meg, mint az ellentétek egységéről szóló tanítást. Ezzel megragadjuk a dialektika magvát, de ez magyarázatokra és kifejtésre szorul.

\+ (folytatás, lásd előző old.*)

...„A dialektika egyike azoknak a régi tudományoknak, melyet a modernek metafizikája'“ [itt nyilván = ismeretelmélet és logika] „s azután egyáltalában mind a régiek, mind az újabbak populáris filozófiája leginkább félreismert'“... (336)

Platónról — úgymond — Diogenész Laër-

* Lásd ebben a kötetben, 205. old. — *Szerk.*

Platón és a dialektika

tiosz azt mondta, hogy ő a **dialektika**, a harmadik filozófiai tudomány kezdeményezője (mint Thalész a természetfilozófiáé és Szókratész az erkölcsfilozófiáé), de hogy éppen azok, akik leginkább kiabálnak Platónnak erről az érdeméről, keveset gondolkodnak ezen. . .

A dialektika objektivitása . . .

. . .„A dialektikát gyakran *művészetnek* tekintették, mintha szubjektív *tehetségen* nyugodnék és nem tartoznék a fogalom objektivitásához“. . . (336—337) Kant fontos érdeme, hogy ismét bevezette a dialektikát, elismerte, hogy az „észnek“ „szükségszerű“ (tulajdonsága) (337), de az eredménynek (a dialektika alkalmazásáénak) (a kantianizmussal) „ellentettnek“ kell lennie. *Lásd lejjebb.*

Alább a **dialektika** nagyon érdekes, világos, fontos **vázlata** következik:

. . .„Azonkívül, hogy a dialektika rendszerint valami véletlenszerűnek jelenik meg, azt a közelebbi formát szokta ölteni, hogy valamilyen tárgyról, pl. a világról, a mozgásról, a pontról s i. t., megmutatják, hogy megilleti valamilyen meghatározás, pl. — a nevezett tárgyak rendjében — hogy véges a térben vagy az időben, hogy *ezen* a helyen van, hogy a tér abszolút negációja; de továbbá éppoly szükségszerűen az ellentett meghatározás is, pl. hogy végtelen a térben és az időben, hogy nem ezen a helyen van, hogy vonatkozás a térre, ily módon térbeliség. A régibb eleata iskola kiváltképpen a mozgás ellen alkalmazta dialektikáját, Platón gyakran korának, különösképpen a szofistáknak a képzetei és fogalmai ellen, de a tiszta kategóriák és a reflexiós meghatározások ellen is; a kiművelt későbbi szkepticizmus kiterjesztette nem-

a dialektika történetéből

a szkepticizmus szerepe

csak a közvetlen úgynevezett tudati tényekre és a köznapi élet maximáira, hanem minden tudományos fogalomra is. A következtetés mármost, amelyet az ilyen dialektikából levonnak, egyáltalában a felhozott állítások *ellentmondása* és *semmissége*. Ez pedig kettős értelemben foroghat fenn — vagy objektív értelemben, hogy a *tárgy*, amely ilyképpen ellentmond önmagában, megszünteti magát és semmis — ez volt pl. az eleaták következtetése, amely szerint pl. a világtól, a mozgástól, a ponttól elvitatták az *igazságot* —, vagy pedig szubjektív értelemben, hogy a *megismerés hiányos*. Az utóbbi következtetésen mármost vagy azt értik, hogy csak ez a dialektika az, amely bűvészmutatvánnyal hamis látszatot kelt. Ez a szokásos nézete az úgynevezett egészséges emberi értelemnek, amely az *érzéki* evidenciához és a megszokott képzetekhez és kijelentésekhez tartja magát'"... (337—338)

a dialektika történetében

a dialektikán bűvészmutatványt értenek

Pl. Diogenész, a kutya[64], járkálással bizonyítja a mozgást, „,parlagi cáfolat'" (338), mondja Hegel.

...„,Vagy pedig a szubjektív semmisség eredménye nem magát a dialektikát illeti, hanem éppen ama megismerést, amely ellen ez irányul, és — a szkepticizmus, valamiképpen a kanti filozófia értelmében — a *megismerést* egyáltalában.'" (338)

...„,Az alapvető előítélet itt az, hogy a dialektikának *csak negatív eredménye* van.'" (338)

kantianizmus = (szintén) szkepticizmus

Kant érdeme többek közt az, hogy ráterelte a figyelmet a dialektikára és „,a magán- és magáért-való gondolati meghatározások'" vizsgálatára. (339)

Ez igaz! *képzet* és *gondolat*, a kettő fejlődése, nil aliud*

„A tárgy, aminő a gondolkodás és a fogalom nélkül, képzet vagy éppen név; a gondolati és fogalmi meghatározások azok, amelyekben *az, ami*'"...

A tárgy dialektikusnak mutatkozik

...„Nem kell ezért egy tárgy vagy a megismerés rovására írni, hogy a mibenléte és egy külsőleges összekapcsolás által dialektikusnak mutatkozik...

A fogalmak nem mozdulatlanok, hanem — önmagukban, természetüknél fogva = *átmenetel*

...Így valamennyi szilárdnak vett ellentét, mint pl. véges és végtelen, egyes és általános, nem tán egy külsőleges összekapcsolás által van ellentmondásban, hanem, mint természetük szemügyrevétele megmutatta, ők önmagán- és önmagáért-valóan az átmenetel'"... (339)

#

Az első általános fogalom (egyben = az első felmerülő, tetszőleges általános fogalom)

„Ez mármost maga az előbb jelölt álláspont, amely szerint egy általános első, *magán- és magáért-valóan tekintve*, önmaga másikjának mutatkozik... (340)

#

Ez nagyon fontos a dialektika megértéséhez

...de a másik lényegileg nem az üres negatív, a semmi, ***amit a dialektika szokásos eredményének vesznek***, hanem az elsőnek a másikja, a közvetlennek a negatívja; így hát mint a közvetített van meghatározva — egyáltalában tartalmazza magában az elsőnek a meghatározását. Az első ily módon lényegileg a másikban is *megőrződik* és *fenntartódik*. — A pozitívot megtartani a *maga* nega-

* — más semmi. — *Szerk.*

tívjában, az előfeltevés tartalmában, az eredményben — ez a legfontosabb az ésszerű megismerésben; egyszersmind csak a legegyszerűbb reflexió kell ahhoz, hogy meggyőződjünk e követelmény abszolút igazságáról és szükségszerűségéről; ami pedig idevágó bizonyítékok *példáit* illeti, az egész logika ebben áll.'“ (340)

Nem a csupasz tagadás, nem a haszontalan tagadás, *nem a szkeptikus* tagadás, ingadozás, kételkedés jellemző és lényeges a dialektikában — amely kétségtelenül tartalmazza magában a tagadás elemét, éspedig legfontosabb elemeként —, nem, hanem a tagadás mint az összefüggés mozzanata, mint a fejlődés mozzanata, a pozitív megtartásával, vagyis minden ingadozás nélkül, minden eklekticizmus nélkül.

A dialektika egyáltalában az *első* tétel tagadásában, a *másodikkal* való felváltásában áll (az elsőnek a másodikba való átmenetében, az elsőnek a másodikkal való összefüggése kimutatásában stb.). A második az első prédikátumává tehető — — „„pl. a véges végtelen, az egy sok, az egyes az általános'“... (341)

...„„Minthogy az első vagy közvetlen a *magán-való* fogalom, s ezért csak *magán-valóan* is a negatív, így a dialektikus mozzanat nála abban áll, hogy a *különbség*, amelyet *magán-valóan* tartalmaz, benne tételeztetik. A második ellenben maga a *meghatározott*, a *különbség* vagy viszony; a dialektikus mozzanat nála ezért abban áll, hogy tételezze az *egységet*, amely benne tartalmazva van'“... — (341—342)

„magán-valóan“ = potenciálisan, még ki nem fejlődve, még ki nem bontakozva

(Az egyszerű és eredeti, „első" pozitív állításokat, tételeket stb. illetően a „dialektikus mozzanat", **azaz** tudományos vizsgálat megköveteli, hogy kimutassuk a különbséget, az összefüggést, az átmenetet. Enélkül az egyszerű pozitív állítás nem-teljes, élettelen, halott. A „második", a tagadó tételt illetően a „dialektikus mozzanat" megköveteli, hogy kimutassuk az *„egységét"*, vagyis a negatívnak a pozitívval való összefüggését, e pozitívnak a negatívban való meglétét. Állítástól tagadáshoz — tagadástól az állítottal való „egységhez", — enélkül a dialektika csupasz tagadássá, játékká vagy szkepszissé válik.)

. . . — „,Ha ennélfogva a negatív, meghatározott, a viszony, ítélet és e második mozzanat alá eső valamennyi meghatározás nem önmagáért-valóan jelenik meg már az ellentmondásként és dialektikusként, akkor ez pusztán a gondolkodásnak hiányossága, amely nem hozza össze gondolatait. Mert az anyag, az *ellentett* meghatározások *egy vonatkozásban* már *tételezettek* és megvannak a gondolkodás számára. A formális gondolkodás azonban az azonosságot teszi meg törvényévé, az ellentmondó tartalmat, amely előtte van, a képzet szférájába, térbe és időbe hullajtja le, ahol az ellentmondó az egymásmellettiségben és -utániságban *egymáson kívül* tartatik, s így ***a kölcsönös érintkezés nélkül*** lép a tudat elé.'" (342)

NB

„A kölcsönös érintkezés nélkül lép a tudat elé" (a tárgy) — ez az antidialektika lényege. Csakhogy itt mintha Hegelnél kibujnék az idealizmus

szamárfüle — amikor az időt és a teret (a képzettel kapcsolatosan) a *gondolkodással* szemben valami *alacsonyabbnak* veszi. Egyébként *bizonyos* értelemben a képzet persze alacsonyabbrendű. A lényeg az, hogy a gondolkodásnak *át* kell *fognia* az egész „képzetet" mozgásában, és **evégett** a *gondolkodásnak* dialektikusnak kell lennie. *Közelebb áll-e* a képzet a realitáshoz, mint a gondolkodás? Igen is, nem is. A képzet nem tudja a mozgást *egészében* megragadni, pl. nem ragadja meg a másodpercenként 300 000 km sebességű mozgást, a *gondolkodás* azonban megragadja és meg is kell ragadnia. A képzetből merített gondolkodás szintén tükrözi a realitást; az idő az objektív realitás létformája. Itt, az idő fogalmában (nem pedig a képzetnek a gondolkodáshoz való viszonyában) van Hegel idealizmusa.

. . . „A formális gondolkodás erről azt a határozott alapelvet vallja, hogy az ellentmondás nem elgondolható; valójában azonban az ellentmondás elgondolása a fogalom lényegi mozzanata. A formális gondolkodás ténylegesen el is gondolja az ellentmondást, csak mindjárt félretekint tőle, és ama mondásban'" (a mondásban, hogy az ellentmondás nem elgondolható) „csak az elvont negációhoz megy át tőle.'" (342)

„A tekintett negativitás mármost a *fordulópontja* a fogalom mozgásának. Ez az egyszerű pontja a magára-való negatív vonatkozásnak, a legbelső forrása minden tevékenységnek, eleven és szellemi önmozgásnak, a dialektikus lélek, amely rajta

a dialektika sója

az igazság kritériuma (fogalom és realitás egysége)

magán bír minden igazzal, s amely által az egyedül igaz; mert egyedül ezen a szubjektivitáson nyugszik a fogalom és realitás közötti ellentét megszüntetése és az az egység, amely az igazság. — A második negatív, a negatív negatívja, amelyhez eljutottunk, az ellentmondásnak ez a megszüntetése, de ez, akárcsak az ellentmondás, nem *egy* külsőleges reflexió *ténykedése*, hanem az élet és szellem *legbelső*, *legobjektívebb* mozzanata, amely által léttel bír egy szubjektum, személy, valami szabad.'" (342—343)

Itt fontos: 1) a dialektika jellemzése: önmozgás, a tevékenység forrása, az élet és szellem mozgása; a szubjektum (az ember) fogalmainak egybeesése a realitással; 2) a legmagasabb fokú objektivizmus (‚a legobjektívebb mozzanat').

Ez a negáció negációja a harmadik tag, mondja Hegel (343) — „‚ha egyáltalában *számlálni* akarunk'" —, de *negyediknek* (‚négyesség') (344) is lehet tekinteni, ha *két* tagadást: „egyszerű" (vagy „formális") és „abszolút" tagadást számolunk. (343. old. lent)

A különbség nem világos előttem, nem egyenlő-e az abszolút a konkrétabbal?

NB: a dialektika „hármassága" annak külsőleges, felszínes oldala

„‚Hogy ezen egység, valamint hogy a módszer egész formája *hármasság*, ez csak egészen a felszínes, külsőleges oldala ugyan a megismerés módjának'" (344)

— de, mondja, már az is „végtelen érdeme a kanti filozófiának", hogy legalább (mégha ‚fogalom nélkül' is) rámutatott arra.

„‚A formalizmus, szintén hatalmába ejtette ugyan a hármasságot és annak üres *szkémájához* tartotta magát; a sekélyes garázdálkodása és sivár mivolta a modern filozófiai úgynevezett *konstruálásnak*, amely másban sem áll, csak ezt a formális szkémát fogalom és immanens meghatározás nélkül mindenre ráaggatni és külsőleges elrendezésre felhasználni, unalmassá és rosszhírűvé tette ezt a formát. E használat üressége miatt azonban nem veszíthet belső értékéből, s mindig is magasra kell becsülni azt, hogy fellelték az ésszerűnek először csak a meg nem értett alakját is.'" (344—345)

Hegel irgalmatlanul szidja a dialektikával űzött játék formalizmusát, unalmát, ürességét

A negáció negációjának eredménye, ez a harmadik . . . „‚nem valami nyugvó harmadik, hanem éppen mint ez az egység'" (az ellentéteké)„‚a magát önmagával közvetítő mozgás és tevékenység'" . . . (345)

Ennek a „harmadikká", szintézissé való dialektikus átváltozásnak az eredménye új premissza, állítás stb., amely újból forrása lesz további analízisnek. De abba, ebbe a „harmadik" lépcsőfokba, már belépett a megismerés „*t a r t a l m a*" („‚a megismerés tartalma mint olyan belép a vizsgálódás körébe'") — és a *módszer rendszerré* szélesül. (346)

Valamennyi okfejtés, minden analízis kezdete, — ez az első premissza most már meghatározatlannak, „tökéletlennek" látszik, szükségletté válik, hogy bebizonyítsák, „levezessék" (ableiten) (347), adódik ebből:

„,ami úgy jelenhetik meg, mint a végtelen *visszafelé* menő progresszus követelménye a bizonyításban és a levezetésben'" (347) — de másfelől az új premissza *előre* hajt...

...„,Így a megismerés tartalomtól tartalomig gördül tova. Ez a tovahaladás először is akként határozódik meg, hogy egyszerű meghatározottságoktól kezdődik és a következők egyre *gazdagabbak* és *konkrétabbak* lesznek. Mert az eredmény tartalmazza a maga kezdetét és ennek lefolyása új meghatározottsággal gazdagította. Az általános alkotja az alapzatot; a tovahaladás ennélfogva nem úgy veendő, mint egy másiktól egy másikig folyás. Az abszolút módszerben a fogalom *fenntartja* magát a más-létében, az általános az elkülönöződésében, az ítéletben és a realitásban; az általános mindegyik további meghatározási fokra felemeli előző tartalmának egész tömegét és dialektikus tovahaladása által nemcsak nem veszít el, sem pedig maga mögött nem hagy semmit, hanem magával visz minden megszerzettet s gazdagabbá és tömörebbé válik magában'"... (349)

(Ez a részlet a maga módján egészen tűrhetően összegezi, hogy mi az a dialektika.)

De a *kiszélesülés elmélyülést* („,*magábavaló-menés*'") is követel, „,s a nagyobb kiterjedés éppannyira magasabb intenzitás is'". (349)

Ezt NB: Leg***gazdagabb*** a ***legkonkrétabb*** és a leg***szubjektívebb***

„,A leggazdagabb ezért a legkonkrétabb és a *legszubjektívebb*, s a legegyszerűbb mélységbe magát visszavevő a leghatalmasabb és legátfogóbb.'" (349)

„,Ezen a módon van az, hogy a továhaladás minden lépése a továbbmeghatározásban, mivel távolodik a meghatározatlan kezdettől, *visszafelé közeledés* is a kezdethez, és ily módon az, ami először különbözőnek jelenhetik meg, a kezdetnek visszamenő megalapozása és előremenő továbbmeghatározása egybeesik egymással és ugyanaz.'" (350)

Ezt a meghatározatlan kezdetet nem szabad ‚kevésbe venni':

NB: Hegel Kant ellen

...„,nem kell kevésbe venni, hogy csak ideiglenes és hipotetikus érvényűnek tekinthetjük'" (a kezdetet). „,Amit felhozhatnánk ellene — teszem az emberi megismerés korlátairól, arról a követelményről, hogy mielőtt hozzáfogunk a dologhoz, kritikailag meg kell vizsgálnunk a megismerés szerszámát —, maguk is előfeltevések, amelyek mint konkrét meghatározások magukkal hozzák közvetítésük és megalapozásuk követelését. Minthogy ily módon formálisan nincs semmi előnyük a dologgal való *kezdethez* képest, amely ellen tiltakoznak, hanem a konkrétabb tartalom miatt inkább levezetésre szorulnak, ezért csak ***hiú követeléseknek*** kell ezeket tekinteni, hogy inkább rájuk legyenek figyelemmel, mint valami másra. Nem-igaz tartalmuk van, mivel a végesnek és nem-igaznak beismertet valami megdönthetetlenné és abszolúttá teszik, tudniillik egy korlátozott, a tartalmával szemben formaként és szerszámként meghatározott megismerés a tartalmuk; ez a nem-igaz megismerés maga is az a forma, az a megalapozás, amely visszafelé megy. — Az igazság módszere szintén valami tökéletlennek tudja a kezdetet, mert kezdet, de egyúttal ezt a tökélet-

Kant ellen (helyes)

lent egyáltalában valami szükségszerűnek tudja, mert az igazság csak az önmagához-jutás a közvetlenség negativitásán keresztül'"... (350—351)

A tudomány *körökből álló kör*

...„A módszer felmutatott természeténél fogva a tudomány mint magába fonódó *kör* ábrázolódik, amelynek kezdetébe, az egyszerű alapba, a közvetítés visszafonja a véget; emellett ez a kör *körökből álló kör*... E lánc töredékei az egyes tudományok'"... (351)

NB: a dialektikus módszer összefüggése a „betöltött léttel'", a tartalommal telt és konkrét léttel

„A módszer a tiszta fogalom, amely csak önmagához viszonyul; ennélfogva az egyszerű magára-való vonatkozás, amely lét. De ez mármost *betöltött* lét is, a magát felfogó fogalom, a lét mint a konkrét, éppígy teljességgel intenzív totalitás'"... (352)

...„Másodszor, ez az eszme'" („az abszolút megismerés eszméje')) „még logikai, be van zárva a tiszta gondolatba, csak az isteni fogalom tudománya. A rendszeres kivitel maga is realizáció ugyan, de ugyanazon a szférán belül tartva. Minthogy a megismerés tiszta eszméje ennyiben be van zárva a szubjektivitásba, azért ez az eszme *törekvés* a szubjektivitás megszüntetésére, és a tiszta igazság mint végső eredmény *egy másik szféra és tudomány kezdete* is lesz. Ezt az átmenetet már csak jelezni kell itt.

Átmenet az eszmétől a *természethez*...

Mivel ugyanis az eszme a tiszta fogalom és annak realitása abszolút egységeként tételeződik, s ily módon összefogódik a *lét* közvetlenségévé, ezért az eszme mint a totalitás ebben a formában — *természet.*'" (352—353)

A *Logika* **utolsó,** 353. oldalának ez a mondata roppant figyelemreméltó. A logikai eszme átmenete a *természethez.* Egy karnyújtásnyi a materializmusig. Igaza volt Engelsnek[65], hogy Hegel rendszere a feje tetejére állított materializmus. Ez nem az utolsó mondata a Logikának, de a további az oldal végéig nem fontos.

NB:
A kis logikában (Enciklopédia, 244. §, Pótlás, 414. old.) a könyv *utolsó* mondata ez: „‚ez a léttel-bíró eszme azonban a természet'“

Vége a „Logiká''-nak. 1914. XII. 17.

Figyelemreméltó, hogy az „abszolút eszméről“ szóló egész fejezetben jóformán egy árva szó sincs Istenről (alighanem egyszer véletlenül kicsúszott: „isteni“ „fogalom“), és azonkívül — *ezt NB* — a fejezet szinte nem tartalmaz sajátosan *i d e a l i z m u s t,* hanem fő tárgya a *d i a l e k t i k u s* **módszer.** Hegel logikájának eredménye és összefoglalása, végső szava és lényege a *dialektikus módszer* — ez rendkívül figyelemreméltó. És még egy: Hegelnek ebben a *l e g i d e a l i s z t i k u s a b b* művében *l e g k e v e s e b b* az idealizmus, *l e g t ö b b* a materializmus. „Ellentmondó“, de tény!

NB

VI. köt. 399. old.

Enciklopédia, 227. § — kitűnő passzus az *analitikus* módszerről („feloldani“ az „adott konkrét“ jelenséget — „az elvont-

NB:
„a nemet vagy

az erőt és a törvényt" (a nem = a törvény!)

ság formáját adni" az egyes oldalainak, és „,kiemelni'" — „,a nemet vagy az erőt és a törvényt'"), 398. old. — és alkalmazásáról:

Egyáltalán nem a „,tetszésünk dolga'" (398), hogy az analitikus vagy a szintetikus módszert alkalmazzuk-e (ahogy ‚beszélni szoktak') — ez „,maguknak a megismerendő tárgyaknak a formájától függ'". (399)

Locke és az empirikusok az analízis álláspontján állnak. És gyakran mondják, hogy „,a megismerés nem tehet egyáltalában semmi többet'". (399)

Nagyon helyes! Vö. Marx megjegyzését a „*Tőké*"-*ben* I., 5., 2[66]

„,Tüstént kiviláglik azonban, hogy ez visszájára fordítása a dolgoknak, és hogy a megismerés, amely úgy akarja venni a dolgokat, ahogy *vannak*, ebben ellentmondásba kerül önmagával.'" Pl. a kémikus egy darab húst „,gyötör'" és nitrogént, szenet stb. von el. „,Ezek az elvont anyagok azonban nem hús aztán többé.'"

Definíció sok lehet, mert a tárgyaknak sok oldaluk van:

„,Minél gazdagabb a definiálandó tárgy, azaz minél több különböző oldalt nyújt a vizsgálódásnak, annál különbözőbben szoktak aztán kiütni a róla felállított definíciók is'" (400. old., 229. §) — például az élet, az állam stb. meghatározása.

Spinoza és Schelling definícióikban rengeteg „spekulatívat" adnak (ezt a szót Hegel itt szemmelláthatólag jó értelemben használja), de „,kijelentések formájában'". A filozófiának azonban mindent bizonyítania és levezetnie kell, nem pedig definíciókra szorítkoznia.

A felosztás (Einteilung) legyen „,természetes, és ne pusztán mesterséges, azaz önkényes'". (401)

403—404. old. — rosszallja a „konstruálást" és a konstrukciókkal űzött „játékot", amikor a ‚fogalomról', az „‚eszméről'", a „‚fogalom és az objektivitás egységéről'" van szó... (403)

A kis Enciklopédiában a 233. §-nál a **b)** pont címe *‚Az akarás'* (az, ami a *nagy Logikában* „‚A jó eszméje'").

A tevékenység „ellentmondás" — a cél valóságos és nem valóságos, lehetséges és nem ... stb.

„‚Formálisan azonban ennek az ellentmondásnak az eltűnése abban van, hogy a tevékenység megszünteti a cél szubjektivitását és vele az objektivitást, az ellentétet, amely által mind a kettő véges, és nemcsak ennek a szubjektivitásnak az egyoldalúságát, hanem ezt a szubjektivitást általánosságban.'" (406)

Kant és *Fichte* álláspontja (kivált az erkölcsfilozófiában) a cél, a szubjektív kellés álláspontja (407) (kívül az objektívvel való összefüggésen)...

Az abszolút eszméről szólva Hegel kineveti (VI. köt. 409. old. 237. §) azokat a „szavalatokat", hogy az abszolút eszmében minden feltárul, és megjegyzi, hogy

‚az abszolút eszme'... „‚az általános, de az általános nem pusztán mint elvont forma, amellyel a különös tartalom mint valami másik áll szemben, hanem mint az abszolút forma, amelybe valamennyi meghatározás, az általa tételezett tartalom egész telje visszament. Az abszolút eszme e tekintetben az aggastyánhoz hasonlítható, aki ugyanazokat a vallási tételeket mondja ki, mint a gyermek, csakhogy az ő számára ezek az egész életét jelentik. A gyermek, ha érti is a vallásos

très bien!

Pompás hasonlat! a banális vallás helyett mindennemű elvont igazság veendő

tartalmat, ez az ő számára mégis csak olyasminek számít, amin kívül még ott van az egész élet és az egész világ.'" (409)

remek! ...„Az érdek az egész mozgásban van'"... (237. §, 409)

...„A tartalom az eszme eleven fejlődése'"... „Az eddig tekintett fokok mindegyike az abszolútnak képe, de először is korlátozott módon'"... (410)

238. §, ‚Pótlás':

„A filozófiai módszer mind analitikus, mind szintetikus, de nem a véges megismerés e két módszerének puszta egymásmellettisége vagy puszta váltakozása értelmében, hanem úgy, hogy őket mint megőrzötten-megszűnteket magában foglalja

très bien s ennek megfelelően ***mozgásai mindegyikében*** egyszerre analitikusan és szintetikusan viszonyul. Analitikusan jár el a filozófiai gondolkodás, amennyiben tárgyát, az eszmét csak befogadja, érvényesülni engedi, s mozgásának és fejlődésének mintegy csak nézője. A filozofálás ennyiben egészen passzív. Éppígy azonban a filozófiai gondolkodás szintetikus is aztán és maga a fogalom tevékenységének bizonyul. Ehhez azonban az az erőfeszítés szükséges, hogy saját ötleteit és különös véleményeit, amelyek minduntalan feltolakodnak, az ember távoltartsa magától'"... (411)

nagyon jó! (és szemléletes)

(243. §, 413. old.) ... „A módszer ilyen módon nem külsőleges forma, hanem a tartalom lelke és fogalma'"...

(Vége az Enciklopédiának; lásd fentebb oldalt a Logika végéről kiírt idézetet).*

---

* Lásd ebben a kötetben, 219. old. — *Szerk.*

JEGYZETEK HEGEL „LOGIKÁ"-JÁRA VONATKOZÓ MUNKÁK RECENZIÓIRÓL[67]

Preussische Jahrbücher[68] (151. köt.) 1913 március, dr. Ferd. J. *Schmidt* cikke: „Hegel und Marx". A szerző dicsőíti a Hegel felé fordulást, szidja az „ismeretelméleti skolasztikát", idézi az újhegeliánus *Konstantin Rösslert* és *Adolf Lassont* (a Preussische Jahrbücherből), és *Plenge* könyvével kapcsolatban úgy nyilatkozik, hogy Marx nem értette meg a „nemzeti eszme" mint szintézis jelentőségét. Nagy, de ... egyoldalú érdeme Marxnak, hogy megszervezte a munkásokat.

Marx „liberális" kasztrálásának példaképe (helyesebben burzsoá, munkásbarát kasztrálásának — hiszen a szerző valószínűleg konzervatív).

NB

McTaggart; *Ellis McTaggart*: „Studies in the Hegelian Dialectic". Cambridge 1896. (259 oldal). Recenzió a Zeitschrift für Philosophie-ban[69], 119. köt. (1902), 185. old. — — — azt mondja, hogy a szerző alapos ismerője Hegel filozófiájának, amelyet védelmébe vesz Sethszel, Balfourral, Lotzéval, Trendelenburggal és másokkal szemben (a szerző, Taggart, láthatólag szélsőidealista).

Emil Hammacher: Die Bedeutung der Philosophie Hegels. (92 oldal) Lipcse 1911.

Recenzió a Zeitschrift für Philosophieban, 148. köt. (1912), 95. old. Azt mondja, hogy elég jó megjegyzések vannak benne a „Kant-utáni idealizmus jelenkori megismétlődéséről", hogy Windelband agnosztikus (96. old.) stb., de Hegel „abszolút idealizmusát" a szerző egyáltalán nem értette meg, mint egyébként Riehl, Dilthey és más „csillagok" sem. A recenzió szerint a szerző erejét meghaladó feladatra vállalkozott.

Andrew Seth: The Development from Kant to Hegel with chapters on the Philosophy of Religion. London 1882. Recenzió a Zeitschrift für Philosophieban, 83. köt., 145. old. (1883).

A recenzió szerint a szerző védelmezi Hegelt Kanttal szemben. (Általában dicsérő.)

Stirling: „Secret of Hegel". Recenzió ugyanott, 53. köt. (1868), 268. old. Eszerint a szerző rajongó tisztelője Hegelnek, magyarázza Hegelt az angoloknak.

Bertrando Spaventa: „Da Socrate a Hegel". Bari 1905. (432 oldal, 4,50 lira). Recenzió ugyanott, 129. köt. (1906) — eszerint a mű *cikkgyűjtemény*, többek között Hegelről, akinek Spaventa igaz híve.

· *Stirling*: „The secret of Hegel".

Olasz:

Spaventa: „Da Socrate a Hegel". *Raff. Mariano.*

Német:

Michelet & *Haring*: Dialektische Methode Hegels. (1888).

Schmitt: Das Geheimnis der Hegelschen Dialektik. (1888).

A legújabb *Hegel*-irodalomhoz.

Újhegeliánusok: *Caird, Bradley. J. B. Baillie*: The Origin & Significance of Hegel's Logic. *London* 1901. (375 oldal). Recenzió a **Revue Philosophique-ban**[70], ***1902***, *2., 312. old.* Eszerint a könyv Hegel terminusait nemcsak ismétli (mint *Véra*), hanem igyekszik *történetileg* nyomon követni és megvilágítani. Többek közt a X. fejezet: a logika viszonya a természethez (Hegel, úgymond, nem érte el a célt). Hegel jelentősége a recenzió szerint az, hogy „,bebizonyította a megismerés *objektív* jellegét'"... (314. old.)

William Wallace: Prolegomena to the Study of Hegel's Philosophy & especially of his Logic. Oxford & London *1894.* Recenzió a *Revue Philosophique-ban. 1894,* 2., 538. old. 2. kiadás, az 1. kiadás 1874-ben. A szerző lefordította Hegel *Logikáját.*

„,Wallace úr szabatosan kifejti azt a tudományt'" (,a logika') „,hegeli koncepcióját ... amely tudomány egyaránt uralkodik a természet filozófiáján és a szellem filozófiáján, mert a tiszta gondolat vagyis az Eszme az anyagi valóság és a pszichikai valóság közös alapja.'" (540)

Ugyanőtőle: fordítás 1894-ben: „Philosophy of Mind"[71], egy magyarázó fejezettel. Recenzió uo.

Wallace-ról dicsérő, de tartalmatlan recenzió a *Zeitschrift für Philosophie-ban*, 111. köt. (1898), 208. old.

P. Rotta: La renaissance de Hegel et la „philosophia perennis" az olasz *Rivista di Filosofiában*, 1911, I. — (recenzió a Revue Philosophique-ban, 1911, 2., 333. old.).

Rotta *Caird* híve. Úgy látszik, nil*.

az energia idealista értelmezése??

Többek között... „‚Bradley újhegeliánus koncepciója a láthatatlan energiáról, amely átvivődik egyik megnyilvánulásról a másikra, jelen van és működik minden változásnál és minden egyedi cselekvésnél'".[72]

J. Grier Hibben: Hegel's Logic, an Essay in Interpretation. *New York 1902.* (313 oldal.)

A recenzió szerzője** általában kiemeli „‚a hegelianizmus reneszánszát az angolszász országokban'" ... „‚ez utóbbi években'"

Recenzió a *Revue Philosophique-ban* **1904.** *I.* köt. 430. old.: „‚Címe ellenére *H. úr* munkája nem magyarázó kommentár, inkább szinte szó szerinti kivonat.'" A szerző valamiféle *terminus-szótárt* állított össze Hegel *Logikájához.* De nem ez a lényeg: „‚A kommentátorok még mindig vitatkoznak arról, hogy mi is volt Hegel álláspontja, mi a dialektikájának alapvető értelme és igazi célja. *Seth* híres kritikáival új szövegmagyarázatokat állítanak szembe, amelyek más jelentést tulajdonítanak a *Logikának* egészében véve, így nevezetesen *MacTaggart* és *G. Noël* szövegmagyarázatai.'" (431) NB

Hibben véleménye szerint Hegel Logi-

* — semmi. — *Szerk.*
** L. Weber. — *Szerk.*

NB kája „,nem egyszerű spekulatív rendszer, nem elvont fogalmak többé-kevésbé tudós kombinációja, hanem egyszersmind »az egyetemes élet értelmezése konkrét jelentésének egész teljességében«'". (430. old.) NB

A megírás ideje:
1914 december.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

HEGEL „ELŐADÁSOK A FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉRŐL“[73] C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

HEGEL: VORLESUNGEN ÜBER DIE GESCHICHTE DER PHILOSOPHIE. WERKE, XIII. KÖT.

BEVEZETÉS A FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉBE

37. old. ...„‚Ha az igaz elvont, akkor nem-igaz. Az egészséges emberi ész a konkrétra irányul... A filozófia az elvontnak legnagyobb ellensége, visszavezet a konkréthoz'"...

40. old.: a filozófia történetét ***körhöz*** hasonlítja — „‚e kör kerülete körök nagy halmaza'"...

Nagyon mély, igaz hasonlat!! A gondolat minden egyes árnyalata = kör az egyáltalában-vett emberi gondolat fejlődésének nagy körén (csavarvonalán)

...‚Azt állítom, „hogy a filozófia rendszereinek egymásrakövetkezése a történelemben ugyanaz, mint az egymásrakövetkezés az eszme fogalmi meghatározásainak logikai levezetésében. Azt állítom, hogy ha a filozófia történetében megjelent rendszerek alapfogalmait **megtisztítjuk** attól, ami külsőleges alakulásukat,

NB

a különösre való alkalmazásukat és az efféléket illeti: megkapjuk maga az eszme meghatározásának a különböző fokait a maguk logikai fogalmában."' (43)

„‚Megfordítva, a logikai menetet magáért-valóan véve, megtaláljuk benne fő mozzanatai szerint a történelmi jelenségek menetét; — de persze tudnunk kell felismerni ezeket a tiszta fogalmakat abban, amit a történelmi alak tartalmaz.'" (43)

56. old. — gúnyolódik azokon, akik a divat után meg azok után futnak, akik készek „‚minden **karattyolást**'" (?) „‚is filozófiának kikiabálni'".

57—58. old. — kitűnő érvelés a szigorú történetiség mellett a filozófia történetében, hogy az ókoriaknak ne tulajdonítsuk eszméik olyan „kifejlését", amely számunkra érthető, de náluk valójában még nem volt meg.

Thalésznál pl. még nincs meg az ἀρχή* (mint *elv*) fogalma, még nincs meg az *ok* fogalma...

...„‚Így például vannak egész népek, amelyek ezzel a fogalommal'" (ok) „‚még egyáltalán nem birnak; ehhez a fejlődésnek magas foka szükséges'"... (58)

Szuperhosszan, üresen, unalmasan a filozófia viszonyáról a valláshoz, egyáltalában, egy majdnem 200 oldalas előszó — lehetetlenség!!

---

* — kezdet; elv. — *Szerk.*

XIII. KÖT. A FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉNEK ELSŐ KÖTETE. A GÖRÖG FILOZÓFIA TÖRTÉNETE

AZ IÓNIAIAK FILOZÓFIÁJA[74]

„‚Anaximandrosz'" (Kr. *előtt* 610—547)
„‚az embert haltól eredteti.'" (213)

PÜTHAGORASZ ÉS A PÜTHAGOREUSOK[75]

. . . „‚Így ezek száraz, folyamatnélküli, nem dialektikus, nyugvó meghatározások'". . . (244)

a *dialektika* negatív meghatározása

A püthagoreusok általános eszméiről van szó; — a „szám" és jelentése stb. Ergo: a fenti idézet a püthagoreusok primitív eszméire, primitív filozófiájára vonatkozik; a szubsztanciáról, a dolgokról, a világról adott „meghatározásaik" „szárazak, folyamat (mozgás) nélkül valók, nem dialektikusak".

Hegel, aki a filozófia történetében főleg a *dialektikusat* kutatja, idézi a püthagoreusok megfontolásait: . . . „egy, hozzáadva a páros hoz, páratlant ad (2 + 1 = 3); — hozzáadva a páratlanhoz, párost ad (3+1 = 4); — ‚megvan az a tulajdonsága'" (az ‚egynek'), „‚hogy párossá

(= gerade) tesz, s így magának is párosnak kell lennie. Az egység tehát magamagán tartalmazza a megkülönböztetett meghatározásokat.'" (246)

(„a világ harmóniája")

A zenei harmónia és Püthagorasz filozófiája:

a szubjektív viszonya az objektívhez

. . . „'A szubjektív, a hallás számára egyszerű érzést, mely azonban magánvalóan az arányban van, Püthagorasz az értelemnek vindikálta és szilárd meghatározással meghódította számára.'" (262)

265—266. old.: az égitestek mozgása — ennek harmóniája — az *éneklő* égi szférák számunkra nem hallható harmóniája (a *püthagoreusoknál*): Arisztotelész: *De coelo*, II. 13. (és 9.)[76]:

. . . „»A középre a püthagoreusok a tüzet helyezték, a Földet pedig csillagnak tekintették, amely e központi test körül körben mozog«". . . Ez a tűz azonban szerintük nem a Nap volt. . . „»Ebben nem az érzékek látszatához tartják magukat, hanem okalapokhoz. . .

Eme tíz szféra'«" tíz bolygó — a Mercurius, Venus, Mars, Jupiter, Saturnus, Nap, Hold, Föld, Tejút és „a teljes szám kedvéért", a 10-es szám kedvéért[77], kigondolt Gegenerde* (— antipodus?) — tíz szférája vagy pályája vagy mozgása

„»mármost, mint minden, ami mozog, zajt csinál; de mindegyik más-más hangzatot ad, nagyságuk és sebességük különbözősége szerint. Ezt a különböző távolságok határozzák meg, amelyek harmonikus arányban vannak

* — Ellenföld. — *Szerk.*

egymással, a zenei intervallumok szerint; ezáltal aztán a mozgó szférák« (világ) »harmonikus hangja« (zenéje) »jön létre'«“. . .

célzás az anyag szerkezetére!

A lélekről azt hitték a püthagoreusok, hogy „‚*a lélek: a napsugárbeli porszemek*'“ (268. old.) (= porszem, atom) (Arisztotelész: De anima, I. 2.)[78].

a (napsugárbeli) por szerepe az ókori filozófiában

A lélekben hét kör (elem) van, akárcsak az égen. Arisztotelész: De anima, I. 3.; — 269. old.

püthagoreusok: „találgatások“, fantáziák a makrokozmosz és mikrokozmosz egyezőségéről

És ugyanitt mesék arról, hogy Püthagorasz (aki átvette az egyiptomiaktól a lélek halhatatlanságának és a lélekvándorlásnak a tanát) azt beszélte magáról, hogy a lelke 207 évig élt más emberekben stb., stb. (271)

NB: a tudományos gondolkodás *kezdeteinek* és a fantáziának — à la vallás, mitológia — a kapcsolata. És most! Ugyanúgy, ugyanaz a kapcsolat, csak más a tudomány és a mitológia részaránya.

Még valami Püthagorasz számelméletéhez.

NB

„»‚Hol vannak hát a számok? A tér által elválasztva, magukban lakozva az eszmék egében? A számok nem közvetlenül maguk a dolgok; mert egy dolog, egy szubsztancia mégis valami más, mint egy szám, — egy test nem is hasonlít hozzá.'«" (254)

Idézet Arisztoteleszből? — nem a Metaphysik, I. 9.? Sextus Empiricusból? Nem világos.

279—280. old. — a püthagoreusok **étert** feltételeznek (. . . „»‚A Napból sugár hatol át a sűrű és hideg éteren'«" stb.)

Tehát évezredek óta folyik a **találgatás** az éterről, s máig is *talány* maradt. Most azonban már 1000-szer több *aknajárat* áll készen, melyek elvezetnek a kérdés megoldásához, az éter tudományos meghatározásához.

AZ ELEATA ISKOLA[79]

Az eleata iskoláról szólva Hegel ezt mondja a *dialektikáról*:

mi a dialektika?

(α)

(β)

. . . „‚Itt'" (‚az eleata iskolában') „‚előttünk áll a dialektikának, vagyis éppen a gondolkodás fogalmakban való tiszta mozgásának kezdete; ezzel együtt a gondolkodás ellentéte a jelenséggel vagy az érzéki léttel szemben, — az ellentéte annak, ami magán-valóan van, e magán-valónak másért-való-létével szemben; s a tárgyi lényegen az ellentmondás, amellyel az önmagán bír (a tulajdonképpeni dialektika)'". . . (280) Lásd köv. old.

Két ismérv
Két jellemző vonás

Hegel a dialektikáról (lásd az előző old.)

Itt lényegében a dialektikának két meghatározása van (‚meghatározások, nem definíciók')[80]:

α) „a gondolkodás fogalmakban való tiszta mozgása";

β) „(magában) a tárgyak lényegében (megvilágítani) (feltárni) az ellentmondást, amellyel ez (ez a lényeg) önmagán bír (*a tulajdonképpeni dialektika*)".

Ezt a hegeli „töredéket" más szavakkal így kell tolmácsolni:

A dialektika egyáltalában — „a gondolkodás fogalmakban való tiszta mozgása" (vagyis az idealizmus misztikája nélkül szólva: az emberi fogalmak nem mozdulatlanok, hanem örökös mozgásban vannak, átmennek egymásba, átfolyik egyik a másikba, enélkül nem tükröznék az eleven életet. A fogalmak elemzése, tanulmányozása, „a velük való operálás művészete" (Engels)[81] mindenkor megköveteli a fogalmak *mozgásának*, összefüggésüknek, kölcsönös átmeneteiknek a tanulmányozását).

A dialektika különösképpen a magánvaló (Ansich), lényeg, szubsztrátum, szubsztancia — és a jelenség, „másért-valólét" közötti ellentétnek a tanulmányozása. (Itt is egymásba való átmenetet, átfolyást látunk: a lényeg megjelenik. A jelenség lényegi.) Az emberi gondolat végtelenül elmélyül a jelenségtől a lényeghez, a — hogy úgy mondjuk — elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez s í. t., *vég nélkül.*

Tulajdonképpen a dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében* rejlik: nemcsak a jelenségek múlékonyak, mozgékonyak, folyékonyak, csupán feltételes határok által elválasztottak, hanem a dolgok *lényegei* úgyszintén.

Sextus Empiricus a következőképpen ábrázolja a szkeptikus nézőpontot:

a hasonlat csábító . . .

. . . „»‚Mint hogyha elképzeljük, hogy egy házban, ahol sok kincs van, többek éjjel keresnék az aranyat: mindegyik úgy vélné, hogy ő megtalálta az aranyat, de mégsem tudná bizonyosan, még ha csakugyan megtalálta volna is. Éppígy lépnek be a filozófusok ebbe a világba, mint egy nagy házba, hogy keressék az igazságot; még ha el is érnék, akkor sem tudhatnák, hogy elérték'«“. . . (288—289)

istenek az ember képmására

Xenophanész (eleata) azt mondotta: „»‚Ha a bikáknak és oroszlánoknak kezük volna műalkotások készítésére, mint az embereknek, éppolyannak rajzolnák az isteneket és olyan testet adnának nekik, mint amilyen saját alakjuk'«“... (289—290)

„‚Zénón sajátságossága a dialektika'“. . . „‚Ő . . . a dialektika megkezdője'“. . . (302)

. . . „‚Az igazán **objektív** dialektikát ugyancsak Zénónnál találjuk meg.'“ (309)

(310: a filozófiai rendszerek megcáfolásáról: „‚A hamisat nem azért kell hamisként feltárni, mert az ellentettje igaz, hanem önmagán-véve'“. . .)

dialektika

„‚A dialektika egyáltalában-véve: *α*) külsőleges dialektika, e mozgás megkülönböztetve e mozgás összefoglalásától; *β*) nem

olyan mozgás, amely csupán belátásunké, hanem amely magának a dolognak lényegéből, vagyis a tartalom tiszta fogalmából bizonyított. Amaz a tárgyak szemlélésének, alapjaik és oldalaik felmutatásának egy módja, amely által mindent, ami különben szilárdnak számít, ingataggá teszünk. Ezek az alapok lehetnek aztán egészen külsőlegesek is, és a szofistákkal kapcsolatban többet fogunk beszélni erről a dialektikáról. A másik dialektika azonban a tárgynak az immanens szemlélete: a tárgyat magáért-valóan vesszük, előfeltevés, eszme, kellés nélkül, nem külsőleges viszonyok, törvények, alapok szerint. Egészen belehelyezkedünk a dologba, a tárgyat önmagán-véve szemléljük és a maga meghatározásai szerint vesszük. Ebben a szemléletben ő'" (sic!) „azután maga tárul fel, ti. hogy ellentett meghatározásokat tartalmaz, tehát megszünteti magát; ezt a dialektikát kiváltképp az ókoriaknál találjuk. A szubjektív dialektika, amely külsőleges alapokból okoskodik, méltányos akkor, amennyiben megengedik: »A helyesben van helytelen is és a hamisban igaz is.« Az igazi dialektika nem hagy meg semmit a maga tárgyán olyképpen, hogy az csak *egyik* oldalról tekintve fogyatékos, hanem egész természete szerint feloldódik'"... (311. old.)

objektív dialektika

A „fejlődés elvével" a XX. században (sőt már a XIX. század végén is) „mindenki egyetért". — Igen, de ez a felületes, át nem gondolt, véletlenszerű, filiszteri „egyetértés" *olyan fajta* egyetértés, amellyel megfojtják és elsekélyesítik az igazságot. — Ha minden fejlődik, akkor minden átmegy egymásba, mert a fejlő-

A *dialektikának* és objektív jelentőségének kérdéséhez...

dés tudvalevően nem egyszerű, egyetemes és örökös *gyarapodás, növekedés* (‚illetőleg' csökkenés) stb. — De ha ez így van, akkor először is az evolúciót *pontosabban*, mint mindennek a keletkezését és megsemmisülését, mint kölcsönös átmeneteket kell megérteni. — És másodszor, ha *minden* fejlődik, vonatkozik-e ez a gondolkodás legáltalánosabb *fogalmaira* és *kategóriáira*? Ha nem, akkor a gondolkodás nem függ össze a léttel. Ha igen, akkor van a fogalmaknak és a megismerésnek objektív jelentőséggel bíró dialektikája. +

NB

I. a fejlődés elve... + Ezenkívül a fejlődés egyetemes elvét összeegyeztetni, egybekapcsolni, egyesíteni kell a *világ*, a természet, a mozgás, az anyag stb. *egységének* egyetemes elvével.

II. az egység elve...

NB
Ezt meg lehet és meg kell *fordítani*: nem az a kérdés, hogy van-e mozgás, hanem az, hogyan kell azt kifejezni a fogalmak logikájában

...„A mozgást Zénón kiváltképp objektíve dialektikusan tárgyalta"... (313. old.)

...„Maga a mozgás minden léttel-bírónak a dialektikája"... Zénónnak eszébe se jutott, hogy tagadja a mozgást mint — „érzéki bizonyosságot", csak „ennek" (a mozgásnak) „igazsága" volt a kérdés. (313) És a következő oldalon Hegel, arról az anekdotáról szólva, amely szerint Diogenész (a szinópéi cinikus) járkálással cáfolta a mozgást*, ezt írja:

* Elírás; helyesen (Hegel szövege szerint): cáfolta a mozgás ellentmondásának ilyen bizonyítékait. — *Szerk.*

. . .„‚De az anekdotának olyan folytatása is van, hogy amikor egyik tanítványa meg volt elégedve ezzel a cáfolattal, Diogenész elpáholta őt abból az okból, mert mivel a tanító okalapokkal érvelt a vitában, a tanítványnak is csak okalapokkal érvelő cáfolatot szabad elfogadnia. Ugyanígy nem szabad beérni az érzéki bizonyossággal, hanem fogalmi megragadásra van szükség'". . . (314)

Nem rossz! Honnan vette az anekdotának ezt a folytatását? Diogenes Laërtiusnál, VI. 39. §[82] és Sextus Empiricusnál, III. 8.[83] (Hegel, 314. old.), ilyen folytatás nincs. Nem Hegel találta ki?

Zénón szerint 4 módja van a mozgás cáfolatának:

1. A cél felé mozgónak előbb a célhoz vezető út *felét* kell megtennie. És ebből a fél útból előbb *e n n e k* a felét kell megtennie s í. t. *vég nélkül.*

Arisztotelész erre azt felelte: a tér és az idő végtelenül osztható (*δυνάμει**) (316. old.), de nincs végtelenül felosztva (*ἐνεργείᾳ***), Bayle (Bayle: Dictionnaire[84], IV. köt., Zénón címszó) Arisztotelész feleletét ‚*szánalmasnak*' nevezi, és azt mondja:

. . .„‚»*h a* végtelen sok vonalat húznánk egy hüvelyknyi anyagon, ezzel olyan osztást végeznénk, amely tényleges végtelenné tenné azt, ami őszerinte csak virtuális végtelen volt'«". . .

És Hegel hozzáfűzi (317): „‚Ez a »*ha*« kitűnő!'"

* — a lehetőségben; potenciálisan. — *Szerk.*

** — a valóságban; ténylegesen. — *Szerk.*

vagyis, *ha* elvégeznők a *végtelen* osztást!!

helyes!

. . . „Az idő és a tér lényege a mozgás, mert az az általános; a mozgást megérteni annyi, mint kimondani lényegét a fogalom formájában. A mozgás mint a negativitás és folytonosság egysége van fogalomként, gondolatként kimondva; de rajtuk ennélfogva éppenséggel sem a folytonosság, sem a pontszerűség nem tételezhető a lényegként" . . . (318—319. old.)

„Megérteni annyi, mint kifejezni fogalmak formájában." A mozgás az idő és a tér lényege. Ezt a lényeget két alapfogalom fejezi ki: a (végtelen) folytonosság (Kontinuität) és a „pontszerűség" (= a folytonosság tagadása, a *megszakítottság*). A mozgás a folytonosságnak (idő és tér folytonosságának) és a megszakítottságnak (idő és tér megszakítottságának) egysége. A mozgás ellentmondás, ellentmondások egysége.

Nincs igaza az Überweg—Heinzének, 10. kiad., 63. old. (20. §), amikor azt mondja, hogy Hegel „védelmébe veszi Arisztotelészt Bayle-lel szemben". Hegel cáfolja a szkeptikust (Bayle-t) is, meg az antidialektikust (Arisztotelészt) is.

Vö. Gomperz: Les penseurs de la Grèce[85], . . . old.; az ellentmondások egységének botcsinálta kényszerű *elismerése*, a dialektika elismerése nélkül (gondolati gyávasága miatt). . .

2. Akhilleusz nem éri utol a teknősbékát. „Előbb az út felét“ s í. t. vég nélkül.

Arisztotelész ezt feleli: utoléri, ha megengedik neki, hogy „átlépje a határt“. (320. old.)

És Hegel: „‚Ez a válasz helyes, mindent magában foglal‘“ (321. old.), — mert a fele itt (bizonyos fokon) valóban „határrá“ válik...

vö. Csernov ellenvetéseit Engelsszel szemben[86]

...„‚Ha a mozgásról egyáltalában véve beszélünk, azt mondjuk: A test egy helyen van és azután átmegy egy másik helyre. Amennyiben mozog, már nincs az első, de még nincs a második helyen sem; ha a kettő közül az egyiken van, akkor nyugszik. Ha azt mondják, hogy a kettő között van, ezzel nem mondanak semmit; mert a kettő között is egy helyen van, tehát ugyanazzal a nehézséggel állunk szemben. Mozogni azonban annyi, mint ezen a helyen lenni és egyúttal nem ott lenni; ez a tér és az idő folytonossága — s éppen ez teszi csak lehetővé a mozgást.‘“ (321—322. old.)

NB helyes!

A mozgás azt jelenti, hogy a test egy adott pillanatban egy adott helyen, egy másik, következő pillanatban pedig egy másik helyen van — ez az az ellenvetés, amelyet Csernov Hegel *valamennyi* „metafizikus“ ellenfele *nyomán* ismétel (lásd Filozófiai tanulmányait).

Ez az ellenvetés *helytelen*: (1) a mozgás *eredményét* írja le, nem pedig *magát* a mozgást; (2) nem mutatja meg, nem tartalmazza magában a mozgás *lehetőségét*; (3) úgy ábrázolja a mozgást, mint *nyugalmi* állapotok összegét, kapcsolatát, vagyis nem küszöböli ki a (dialek-

tikus) ellentmondást, hanem csak eltakarja, elodázza, elködösíti, elleplezi.

helyes!

„‚A nehézséget mindig a gondolkodás okozza, mert egy tárgynak a valóságban összekapcsolt mozzanatait megkülönböztetésükben szétválasztva tartja.'" (322)

Nem tudjuk a mozgást elképzelni, kifejezni, lemérni, ábrázolni anélkül, hogy meg ne szakítanók a folytonost, hogy le ne egyszerűsítenők, el ne durvítanók, fel ne darabolnók, el ne ölnők az elevent. A mozgás gondolati ábrázolása mindig eldurvítás, elölés — és ez nemcsak a gondolati, hanem az érzeti ábrázolás is, és nemcsak a mozgásé, hanem **minden** fogalomé.

Ebben van éppen a dialektika *lényege*. *Éppen ezt a lényeget* fejezi ki az ellentétek egységének, azonosságának formulája.

3. „‚A repülő nyíl nyugszik.'"
   És Arisztotelész felelete: a hiba abból a feltevésből ered, hogy „»az idő a most-akból áll'«" (*ἐκ τῶν νῦν*). 324. old.
4. A fél egyenlő a kétszeressel: a mozdulatlan testhez és az *ellentett* irányban mozgó testhez viszonyítva mért mozgás.

A Zénónról szóló § végén Hegel egybeveti őt *Kanttal* (akinek *antinómiái* „‚nem egyebek, mint amit Zénón itt már megtett'"). (326. old.)

Az eleaták dialektikájának általános következtetése: „az igaz csak az Egy, ⟨a többi⟩ minden más nem-igaz" — „‚mint ahogy a kanti filozófiának az az eredménye: »Csak jelenségeket ismerünk meg.« Ez egészében ugyanaz az elv.'" (326. old.)

De van különbség is.

„‚Kantnál a szellemi teszi tönkre a világot; Zénón szerint a világ a magán- és magáért-való megjelenő, nem-igaz. Kant szerint gondolkodásunk, szellemi tevékenységünk a rossz; — a szellem roppant alázata, semmibe venni a megismerést'“... (327)

Kant és szubjektivizmusa, szkepticizmusa stb.

Az eleaták folytatása Leukipposzban és a *szofistáknál*...

HÉRAKLEITOSZ FILOZÓFIÁJA

Zénón után (? Zénón Hérakleitosz *után* élt?)[87] Hegel áttér Hérakleitoszra és azt mondja:

„‚Ez'“ (Zénón dialektikája) „‚még szubjektív dialektikának is nevezhető annyiban, amennyiben a szemlélődő szubjektumba esik, és az Egy e dialektika nélkül, e mozgás nélkül Egy, elvont azonosság'“... (328)

NB

α) szubjektív dialektika;
β) a tárgyban van dialektika, de *én* nem tudom, az talán ‚látszat', csak jelenség stb.;
γ) teljességgel objektív dialektika, mint minden léttel-bírónak elve

azelőtt meg azt mondotta, lásd az idézetet a 309. oldalról stb., hogy Zénónnál *objektív* dialektika van. Itt valami hajszálfinom „distinguo“* van. Vö. a következőt:

* — „megkülönböztetek“. — *Szerk.*

NB „‚A dialektika: α) külsőleges dialektika, ide-oda okoskodás, mely maga a dolog lelkét nem oldja fel magának. β) A tárgy immanens dialektikája, amely azonban'“

NB (NB) „‚a szubjektum szemlélődésébe esik. γ) Hérakleitosz objektivitása, vagyis elvként felfogni magát a dialektikát.'“ (328)

(Hérakleitosznál:) „‚Itt földet látunk; nincs Hérakleitosznak egyetlen tétele sem, amelyet ne vettem volna fel Logikámba.'“ (328)

NB „‚Hérakleitosz azt mondja, hogy minden: levés; ez a levés az elv. Ez rejlik ebben a kifejezésben: A lét éppoly kevéssé van, mint a nem-lét'“... (333. old.)

„‚Nagy belátás van abban a felismerésben, hogy lét és nem-lét csak igazság nélküli elvonatkoztatások, hogy az első igaz csak a levés. Az értelem elszigeteli a kettőt mint igazat és érvényeset; az ész ellenben felismeri az egyiket a másikban, hogy az egyikben bennefoglaltatik az ő másikja'“ (NB „az ő másikja“), — „‚s így a mindenséget, az abszolútot a levésként kell meghatározni.'“ (334)

„‚Arisztotelész azt mondja pl. (De mundo[88], 5. fej.), hogy Hérakleitosz egyáltalában »összekötött egészet és nem-egészet« (részt)... »egyezésest és ellenkezésest, összhangzót és diszszonálót; s mindenből« (minden ellentettből) »egy van, és egyből minden«.'“ (335)

Platón a „Szümposzion“-ban[89] idézi Hérakleitosz nézeteit (többek közt a zenét illetően: a harmónia ellentétekből áll) és azt a kifejezését, hogy „a zenész művészete egyesíti a különbözőt“.

Hegel hozzáfűzi: ez nem ellenvetés Hé-

rakleitosszal szemben (336), hiszen a különböző a harmónia lényege:

„‚Ez a harmónia éppen az abszolút levés, változás — nem mássá-levés, nem most ez és azután egy másik. A lényeges az, hogy minden különböző, minden különös különbözik egy másiktól, de nem elvontan akármilyen másiktól, hanem a *maga* másikjától; mindegyik csak annyiban van, amennyiben magán-valóan másikja bennefoglaltatik fogalmában‘“... (336)

Nagyon helyes és fontos: „a másik“ mint a *maga* másikja, a *maga* ellentétévé fejlődése

„‚Így a hangoknál is; különbözőknek kell lenniök, de úgy, hogy összeegyezők is lehessenek‘“... (336) 337. old.: többek között Sextus Empiricust (és Arisztotelészt) a ...„‚legjobb tanúk‘“ ... közé számítja.

Hérakleitosz azt mondta: „»‚Az idő az első testi lényeg‘«“ (Sextus Empiricus) — 338. old.

NB

‚testi‘ — „ügyetlen“ kifejezés (talán — *úgymond* — (NB) szkeptikus (NB) szóhasználat), — de az idő „‚az első érzéki lényeg‘“...

...„‚Az idő a tiszta levés mint amelyet szemlélünk‘“... (338)

Azzal kapcsolatban, hogy Hérakleitosz folyamatnak tekintette a tüzet, Hegel ezt mondja: „‚A tűz a fizikai idő; a tűz az abszolút nyugtalanság‘“ (340), — és lejjebb, Hérakleitosz természetfilozófiájával kapcsolatban:

> ...„‚Ez‘“ (‚a természet‘) „‚rajta magán való folyamat‘“... (344)... „‚a természet ez a sohasem nyugvó, és a mindenség az átmenetel az egyikből a másikba, a megkettőződésből az egységbe és az egységből a megkettőződésbe‘“... (341)

„‚A természetet megérteni annyi,

mint *azt* folyamatként ábrázolni'". . . (339)

Itt megmutatkozik a természetkutatók korlátoltsága:

NB . . .„,Ha őket'" (‚a természetkutatókat') „,hallgatjuk, ők csak megfigyelnek, csak azt mondják, amit látnak; ez azonban nem igaz, mert a fogalom által tudattalanul átváltoztatják közvetlenül a látottat. És a vita nem a megfigyelés és az abszolút fogalom ellentéte, hanem a korlátolt megrögződött fogalomé az abszolút fogalommal szemben. A változásokat nem léttel-bíróknak mutatják'" . . . (344—345)

. . .„,A víz, folyamatában megkettőződve, hidrogént és oxigént mutat: — »Ezek nem létrejöttek, hanem már mint ilyenek, mint részek, amelyekből a víz áll, előbb léteztek«'" (346) (így figurázza ki Hegel a természetkutatókat). . .

„,Így van ez az észlelet és tapasztalat minden kimondásával; ha az ember beszél, abban fogalom van, nem is lehet kiküszöbölni, a tudatban újraszületik — abban mindig van nyoma az általánosságnak és igazságnak.'" (346)

Nagyon helyes és fontos — éppen ezt ismételte népszerűbben Engels, amikor azt írta, hogy a természetkutatóknak tudniok kell, hogy a természettudomány eredményei fogalmak, s hogy a fogalmakkal való operálás művészete nem velünk született, hanem a természettudomány és a filozófia 2000 éves fejlődésének eredménye.[90]

A természetkutatóknak szűk fogalmuk van az átváltozásról és nem értik meg a dialektikát.

. . . „‚Ő‘“ (Hérakleitosz) „‚az, aki először mondotta ki a végtelennek a természetét, s értette meg először éppen a természetet mint magán-valóan végtelent, vagyis lényegét mint folyamatot‘“. . . (346)

A ‚szükségszerűség fogalmáról‘ — vö. *347.* old. Hérakleitosz nem láthatta az igazságot az „‚érzéki bizonyosságban‘“ (348), — hanem a „szükségszerűségben“ (*εἱμαρμένη**) — ((*λόγος***)).

NB ‖ „‚az *abszolút közvetítés*‘“. (348) (*„abszolút összefüggés“*)

„‚Az ésszerű, az igaz, amit tudok, visszatérés ugyan a tárgyiból mint érzékiből, egyesből, meghatározottból, léttel-bíróból. De amit az ész magában-valóan tud, az éppúgy a **szükségszerűség, vagyis** a létnek az **általános** mivolta; a gondolkodás lényege, amint a világ lényege.‘“ (352) ‖ NB: A szükségszerűség = „a lét általános mivolta“ (ami általános a létben) (összefüggés, „abszolút közvetítés“)

LEUKIPPOSZ

368: „‚A filozófia történelembeli fejlődése meg kell feleljen a logikai filozófia fejlődésének; de emebben szükségképpen vannak olyan helyek, amelyek a történelembeli fejlődésben elesnek.‘“ ‖ A filozófia történelembeli fejlődése „meg kell feleljen“ (??) a logikai filozófia fejlődésének

* — végzet, szükségszerűség. — *Szerk.*
** — logosz. — *Szerk.*

Itt nagyon mély és igaz, lényegében materialista gondolat rejlik (a valóságos történelem a bázis, az alapzat, a lét, *ennek nyomában* halad a tudat).

Leukipposz azt mondja, hogy az atomok „»testiségük kicsinysége miatt«" láthatatlanok (369), — de Hegel elleneveti, hogy ez „‚kifogás'" (uo.), hogy az „‚Egyet'" nem lehet látni, hogy „‚az »Egy« elve'" „‚egészen eszmei'" (370), hogy Leukipposz nem „empirikus", hanem idealista.

((?? az idealista Hegel *belemagyarázása*, persze hogy belemagyarázás.))

〈Hegel saját logikáját magyarázva Leukipposzba, hosszasan beszél a ‚magáértvaló-lét' elvének fontosságáról, „nagyságáról" (368), azt látja Leukipposznál is. Részben belemagyarázás-ízű.〉

De van benne egy szemernyi igazság is: az elválasztottság árnyalata („mozzanata"); a fokozatosság megszakítása; az ellentmondások elsimításának mozzanata; a folytonos megszakítása, — az atom, az egy. (Vö. 371. old. lent): — „‚Egy és folytonosság az ellentétek'"...

Hegel logikáját nem szabad adott formájában *alkalmazni*; nem szabad adottként *venni. Ki kell választani* belőle a logikai (gnoszeológiai) árnyalatokat, megtisztítva az ‚*eszmemisztikától*': ez még nagy munka.

„‚Az atomisztika ennélfogva egyáltalában szembehelyezkedik azzal az elképzeléssel, hogy a világot egy idegen lény te-

remtette és tartja fenn. A természetkutatás az atomisztikában érzi magát először felszabadultnak azalól, hogy nincsen okalapja a világnak. Mert ha a természetet egy másik által teremtettnek és fenntartottnak képzeljük, akkor úgy képzeljük, mint ami nem magán-valóan van, hogy fogalma rajta kívül van; azaz tőle idegen okalapja van, neki mint olyannak nincsen okalapja, csak egy másiknak az akaratából érthető meg — úgy amint van, véletlen, híján van szükségszerűségnek és rajta magán valóan a fogalomnak. Az atomisztika elképzelésében viszont benne van a természet magán-valóságának elképzelése egyáltalában, azaz a gondolat megtalálja benne önmagát'“... (372—373)

materializmus (Hegel fél ettől a szótól — távozz tőlem) versus* atomisztika

Diogenes Laërtius alapján, IX. 31—33. §, fejtegetve Leukipposz atomisztikáját, az atomok „örvénylését“ (Wirbel — *δίνη*)**, Hegel nem lát ebben semmi érdekest („nem érdekes'“ ... „üres ábrázolás'“, „homályos, zavaros elképzelések'“ — 377. old. lent).

NB

Hegel vaksága, az idealista egyoldalúsága!!

DÉMOKRITOSZ

Démokritosszal már egészen ‚mostohán' ‚bánik' Hegel, mindössze a 378—380. old.! Az idealistának elviselhetetlen a materializmus szelleme!! Idézi Démokritosz szavait (379. old.):

„»‚A vélemény szerint (*νόμῳ*) van meleg, a vélemény szerint van hideg, a vélemény szerint szín, édes és

* — szemben. — *Szerk.*

** Diogenes Laërtius: „vertigo“ — latin fordítás (235. old.).

keserű; az igazság szerint (ἐτεῇ) csak az oszthatatlanok vannak és az üres.'«" (Sextus Empiricus: Adversus Mathematicos, VII. 135. §.)[91]

És ezt a következtetést vonja le:

...„Annyit látunk, hogy Démokritosz határozottabban mondotta ki a magán-valóság és a másért-való-lét mozzanatainak különbségét'"... (380)

„rossz idealizmus" (az *én* érzetem) vö. Mach[92]

Ezzel „nyitva a kapu" a „rossz idealizmus" előtt, hogy — az „*én* érzetem, az *enyém*'"...

Hegel versus E. Mach...

...„Az érzékelésnek érzéki fogalomnélküli sokfélesége van tételezve, amelyben nincs ész, és amellyel ez az idealizmus nem törődik tovább.'"

ANAXAGORASZ FILOZÓFIÁJA

Anaxagorasz. *Νοῦς** — „oka a világnak és minden rendnek" (381), és Hegel megvilágítja:

NB a nem fogalma a „természet lényege", a **törvény**...

...„Az objektív gondolat ... ész a világban, a természetben is, — vagy ahogy nemekről beszélünk a természetben, ezek az általános. Egy kutya állat, ez az ő neme, ez benne a szubsztanciális; — ez ő maga. Ez a törvény, ez az értelem, ez az ész maga immanens a természetben, a természet lényege; a természet nem kívülről van formálva, ahogy az emberek egy széket készítenek.'" (381—382)

„*Νοῦς* ugyanaz, mint lélek" (Arisztotelész — Anaxagoraszról) — 394. old.

* — Ész. — *Szerk.*

és ennek a természetben rejlő általánosról a *lélekre*, az objektívről a szubjektívre, a materializmusról az idealizmusra való *ugrásnak* a . . .* megvilágítása. C'est ici que ces extrêmes se touchent (et se transforment!).**

Anaxagorasz homoiomereiáiról[93] (az egész testtel hasonnemű részecskék) Hegel ezt írja:

az átváltozás

„‚Az átváltozást kettős értelemben kell venni, az exisztencia szerint és a fogalom szerint'"... (403—404) Például, azt mondják, a vizet elvehetik — a kövek megmaradnak; a kék színt elvehetik, a ⟨fehér⟩ piros stb. megmarad.

(jelentése)

„‚Ez azonban csak az exisztencia szerint van így; a fogalom szerint ezek csak egymás által vannak; ez a belső szükségszerűség.'" Mint ahogy az élő testből sem lehet csakis a szívet kivenni úgy, hogy a tüdő stb. el ne pusztulna.

„‚A természet éppúgy csak az egységben exisztál, ahogyan az agy is csak a többi szervvel való egységben van'" (404) —

emellett az átváltozást egyesek kicsiny, minőségileg meghatározott részecskék létezése és növekedése (‚illetőleg' csökkenése) egyesülése és ⟨diszszolúciója⟩ szétválása értelmében fogják fel. A másik felfogás (Hérakleitosz) — *egyiknek* a *másikká* való átváltozása. (403)

* Egy szó Lenin kéziratában olvashatatlan. — *Szerk.*

** — Itt találkoznak (és alakulnak át!) ezek a végletek. — *Szerk.*

Létezés és fogalom — Hegelnél bizonyára körülbelül úgy különbözik egymástól, mint: a különállóan vett, összefüggéséből kiszakított tény (lét), és az összefüggés (fogalom), kölcsönviszony, láncolat, törvény, szükségszerűség.

415: ... „‚A fogalom az, amik a dolgok magán- és magáért-valóan'" ...

Arról beszélve, hogy a fű — cél az állat számára, az állat meg az ember számára stb., stb., Hegel így következtet:

„‚Ez kör, amely magában bevégzett, de amelynek bevégzettsége ugyanígy átmenetel egy másik körbe; — örvény, amelynek középpontja, amibe visszatér, közvetlenül egy magasabb, őt elnyelő kör kerületén fekszik'"... (414)

NB: „az általános" mint „lényeg"

Eddig, úgymond, keveset adtak az ókoriak: „‚Általános: ez szűkös meghatározás, mindenki tud általánosról; de nem tud róla mint lényegről.'" (416)

„a megismerés természetének kifejlése"

...„‚De itt most a tudat léthez való viszonyának határozottabb kifejlése kezdődik, a megismerés természetének a kifejlése mint az igaznak ismerete.'" (417)

„‚A szellem továbbhaladt oda, hogy a lényeget mint gondolatot mondja ki.'" (418)

„‚Az általánosnak ezt a kifejlését, ahol a lényeg egészen a tudat oldalára lép át, a szofistáknak oly hírhedett világbölcsességében látjuk.'" (418)

((Vége az I. kötetnek)) A II. kötet a szofistákkal kezdődik.

XIV. KÖT. A FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉNEK MÁSODIK KÖTETE

A SZOFISTÁK FILOZÓFIÁJA[94]

A szofistákkal kapcsolatban Hegel roppant részletesen kérődzik azon a gondolaton, hogy a szofisztikában van egy olyan elem, amely egyáltalában minden művelődésben (Bildung), ezen belül a mi művelődésünkben is közös, nevezetesen az *érvek* (Gründe) és ‚ellenérvek' [Gegengründe] felvetése — „a reflektáló okoskodás“; — a legkülönfélébb szempontok fellelése *mindenben*; ((szubjektivizmus — az objektivizmus hiánya)). Prótagoraszról és híres téziséről szólva (minden dolognak mértéke az ember), Hegel kapcsolatba hozza Prótagorasszal *Kantot*:

Prótagorasz és Kant

. . . „‚Az ember mindennek a mértéke, — az ember, tehát a szubjektum egyáltalában; ennélfogva a léttel-bíró nem egyedül van, hanem tudásom számára van, — a tudat a tárgyiban lényegileg a létrehozója a tartalomnak, a szubjektív gondolkodás lényegileg tevékeny benne. És ez az, ami belenyúlik a legújabb filozófiába is; Kant azt mondja, hogy mi csak jelenségeket ismerünk, vagyis hogy azt, ami nekünk mint objektív, mint realitás jelenik meg, csak a tudatra való vonatkozásában kell tekinteni és e vonatkozás nélkül nincs'“. . . (31)

A második „mozzanat" — az objektivizmus (‚az általános'), „‚általam van tételezve, de magán-valóan is objektíve általános, anélkül, hogy általam tételezve volna'"... (32)

a szofista relativizmusa ...

‚Ez a „relativitás"' (32) „‚Mindennek csak relatív igazsága van'" (33) Prótagorasz szerint.

Kant és a szofisták meg a fenomenologizmus[95] à la Mach NB

...„‚A kanti jelenség nem más, mint az, hogy kívül egy lökés, egy *x*, egy ismeretlen van, amely csak érzetünk által, általunk kapja ezeket a meghatározásokat. Ha van is objektív alapja annak, hogy emezt hidegnek, amazt melegnek nevezzük: így mondhatjuk ugyan, hogy különbözőséget kell magukban rejteniök; de meleg és hideg csak érzetünkben van, s éppígy az, hogy dolgok vannak stb. ...így a tapasztalatot jelenségnek nevezték.'" (34)

nemcsak relativizmus

„‚A világ nem annyiban jelenség, hogy a tudat számára van, tehát léte csak relatív lét a tudat számára, hanem éppúgy jelenség magán-valóan is.'" (35)

szkepticizmus

„‚E szkepticizmus sokkal nagyobb mélységet ért el Gorgiasz révén..'" (35)

NB

...„‚*Dialektikája*'"... Gorgiaszé, a szofistáé [többször: 36. old., ua.: 37. old.].

Hegel a „józan értelemről"

Tiedemann azt mondta, hogy Gorgiasz túlment az ember „egészséges (józan) értelmén". És Hegel kigúnyolja: **minden** filozófia *túl* megy a „józan értelmen", mert a józan értelem nem filozófia. Kopernikusz előtt azt mondani, hogy a Föld forog, *ellenkezett* a józan értelemmel. (36)

józan értelem = korabeli előítéletek

„‚Ez'" (‚az egészséges emberi értelem') „‚egy kor gondolkodásmódja, amely e kornak minden előítéletét tartalmazza.'" (36)

Gorgiasz (37. old.): 1) nem létezik semmi. Semmi sincs.
2) ha van is, nem megismerhető.
3) ha megismerhető is, a megismertnek közlése nem lehetséges.

. . . „„Gorgiasz tudatában van annak, hogy ezek'“ (létük és nem-létük, kölcsönös megsemmisülésük) „„eltűnő mozzanatok; a tudattalan elképzelésben szintén megvan ez az igazság, de nem tud róla'“. . . (40)

„Eltűnő mozzanatok“ = lét és nem-lét. Ez kitűnő meghatározása a dialektikának!!

. . . „„Gorgiasz α) helyesen polemizál az abszolút realizmussal, amely úgy véli, ha elképzel, maga a dolog van a birtokában, pedig csak egy relatívnak van birtokában; β) az újabb idők rossz idealizmusába esik: »Az elgondolt mindig szubjektív, tehát nem a léttel-bíró; a gondolkodás által egy léttel-bírót átváltoztatunk elgondoltá'“. . . (41)

Gorgiasz, az „abszolút realizmus“ (és Kant)

(és lejjebb (41. old. lent) még egyszer említi *Kantot*).

Kiegészítésül Gorgiaszról:* Az alapvető kérdésekhez „vagy-vagy“-ot tesz. „„Ez azonban nem igazi dialektika; szükségszerű lenne bebizonyítani, hogy a tárgy mindig szükségszerűen *egy* meghatározásban van, nem pedig

dialektika magában a tárgyban

* Lenin ezt az idézetet Szókratész filozófiájának (Hegel, 43—44. old.; lásd ebben a kötetben, 259. old.) jegyzetelésekor írta ki. — *Szerk.*

magán- és magáért-valóan van. A tárgy csak feloldódik ama meghatározásokban; de ebből még semmi sem következik maga a tárgy természete ellen.'" (39)

További kiegészítésül Gorgiaszról:*

Fejtegetve azt a nézetét, hogy nem lehet átadni, közölni a léttel-bírót:

NB

.„»A beszéd, amellyel meg kellene nyilvánítani a léttel-bírót, nem a léttel-bíró; amit közlünk, nem a léttel-bíró, hanem csak a beszéd.'«" (Sextus Empiricus: Adversus Mathematicos, VII. 83—84. §) — *41. old.* — Hegel ezt írja: „‚A léttel-bírót nem is léttel-bíróként fogjuk fel, hanem felfogása nem egyéb, mint hogy általánossá tesszük.'" (42)

Vö. Feuerbach[96]

. . .„‚**Ez** az egyes egyáltalán megmondhatatlan'". . . (42)

Minden szó (beszéd) már *általánosít* vö. Feuerbach.[97]

Az érzékek a realitást mutatják; a gondolat és a szó az általánost.

A szofistákról szóló § zárószavai: „‚A szofisták tehát a dialektikát, az általános filozófiát is tárgyukká tették; és mély gondolkodók voltak'". . . (42)

---

* Lenin ezt az idézetet Szókratész filozófiájának (Hegel, 69. old.; lásd ebben a kötetben, 260. old.) jegyzetelésekor írta ki. — *Szerk.*

SZÓKRATÉSZ FILOZÓFIÁJA

Szókratész „‚világtörténelmi személy'“ (42), „a legérdekesebb alak“ (uo.) az ókori filozófiában — a „gondolkodás szubjektivitása“ (42) [az „öntudat szabadsága“ (44)].

„‚Ebben rejlik a dialektika és szofisztika kétértelműsége; az objektív eltűnik'“ (43): véletlen-e a szubjektív, avagy objektív és általános van benne („‚rajta magán valóan'“)? (43)*

„‚Az igaz gondolkodás úgy gondolkodik, hogy a tartalma éppannyira nem szubjektív, hanem objektív'“ (44) — és Szókratésznál és Platónnál nemcsak szubjektivitást látunk („‚A döntésnek a tudatra való visszavezetése közös benne'“ — Szókratészban — „‚és a szofistákban'“), — hanem objektivitást is.

„‚Az objektivitás itt'“ (Szókratésznál) „‚a magán- és magáért-való általánosság értelmével bír, nem pedig külsőleges objektivitásával'“ (45) — ua. 46: „‚nem külsőleges objektivitás, hanem szellemi általánosság'“... NB

És két sorral lejjebb:

„‚A kanti eszmény: jelenség, nem magán-valóan objektív'“... (46) Kant

Szókratész ‚bábamesterséghez' nevezte módszerét — (64. old.) (anyjáról), ((Szókratész anyja = bába)) — a gondolat világrasegítése. elmés!

Hegel példája: mindenki tudja, mi a ‚levés', mégis meglep minket, ha elemezve

* Lenin ez után a bekezdés után jegyezte ki, vízszintes vonalakkal elválasztva, a Gorgiasz filozófiájáról szóló egyik megjegyzést (lásd ebben a kötetben, 257. old.). — *Szerk.*

‚Levés = nem-lét és lét'

(‚reflektálva') azt találjuk, hogy „‚lét és nem-lét van benne'" — „‚ily roppant különbség'". (67)

Menón (Platón „Menón"-ja)[98] Szókratészt villamos angolnához (Zitteraal) hasonlította, amely „‚elkábítja'" (69) azt, aki hozzáér: én is „‚kábult'" vagyok és *nem tudok* felelni.*

très bien dit!!**

. . . „‚Az, amit igazságnak, jognak kell tekintenem, szellem a szellememből. Amit a szellem így önmagából merít, amit ilyennek tekint, annak belőle mint az általánosból, mint az általánosként cselekvő szellemből valónak kell lennie, nem pedig szenvedélyeiből, érdekeiből, tetszéseiből, önkényeiből, céljaiból, hajlamaiból s í. t. Ez szintén belső ugyan, »a természet ültette belénk«, de csak természeti módon a sajátunk'". . . (74—75)

> Az okos idealizmus közelebb áll az okos materializmushoz, mint a buta materializmus.
>
> Dialektikus idealizmus — okos helyett; metafizikus, fejletlen, holt, durva, mozdulatlan — buta helyett.

Árnyalat!

Prótagorasz: „minden dolognak mértéke az ember". Szókratész: „‚minden dolognak mértéke az ember mint gondolkodó". (75)

Xenophón a „Memorabiliá"-ban jobban, pontosabban és hívebben ábrázolta Szókratészt, mint Platón. (80—81. old.)

---

* Lenin ez után a bekezdés után jegyezte ki, vízszintes vonallal elválasztva, a Gorgiasz filozófiájáról szóló másik megjegyzést (lásd ebben a kötetben, 258. old.). — *Szerk.*

** — nagyon jól mondja!! — *Szerk.*

SZÓKRATIKUSOK

A „rakás“ és a „kopasz“ szofizmáival kapcsolatban Hegel ismétli a mennyiség átmenetét a minőségbe és megfordítva: dialektika. (139—140. old.)

Miért nem lehet az egyest megnevezni? Az egynemű tárgyak (asztalok) egyike éppen ebben és ebben különbözik a többitől.

143—144: Részletesen beszél arról, hogy „‚a nyelv lényegileg csak egyáltalában általánost fejez ki; de amit vélünk, az a különös, egyes. Ezért az, amit vélünk, a nyelvben megmondhatatlan.‘“
(„Ez“? A legáltalánosabb szó)

NB
a nyelvben csak *általános* van

Ki *ez*? *Én*. Minden ember én., *A z* érzéki?‘ Ez — *általános* stb., stb. „Ez“?? Mindenki „Ez“.

Kidolgozandó:
Plehanov, föltehetőleg, mintegy 1000 oldalt írt össze a filozófiáról (dialektikáról) (Beltov + Bogdanovval szemben + a kantistákkal szemben + az alapvető kérdések stb., stb.)[99]. De ezen az 1000 oldalon a nagy Logikáról, ezzel, *ennek* gondolatával *kapcsolatban* (vagyis *tulajdonképpen* a dialektika mint filozófiai tudomány) nil!!*

NB

* — semmi!! — *Szerk.*

„‚Egyáltalában az, hogy az általánost érvényesítik a filozofálásban, úgyhogy éppenséggel csakis az általános megmondható, az Ez, a vélt pedig nem is, — ez olyan tudat és gondolat, amelyhez korunk filozófiai művelődése el sem jutott még.'" (143)

Ide sorozza Hegel „az újabb kor szkepticizmusát" (143) — | Kantot? | és azokat, akik azt mondják, „‚hogy az érzéki bizonyosságban igazság van'". (143)

Mert ‚az érzéki' „‚valami általános'". (143)

NB

Ezzel Hegel célbatalál minden materializmust, *kivéve* a dialekti- NB kusat.

Néven nevezni? — de a név — véletlen, és ‚*magát a dolgot*' nem fejezi ki (hogyan fejezhető ki az egyes?). (144)

Hegel és a dialektikus materializmus

Hegel komolyan „hitte", gondolta, hogy a materializmus, mint filozófia, nem lehetséges, mert a filozófia a gondolkodásnak, az *általánosnak* a tudománya, az általános pedig gondolat. Itt Hegel ugyanannak a szubjektív idealizmusnak a hibájába esett, amelyet mindig „rossz" idealizmusnak nevezett. Az objektív (és még inkább az abszolút) idealizmus cikcakkban (és bukfencezve) **egészen közel** jutott a materializmushoz, sőt részben *át is alakult azzá.*

az érzet a kürénéiek ismeretelméletében...

A kürénéiek[100] az érzetet tartották igaznak „‚nem *ami* benne van, nem az érzet tartalmát, hanem azt magát mint érzetet'". (151)

„‚A kürénéi iskola fő elve tehát az érzet, amely az igaz és jó kritériuma kell legyen‘“... (153)

„‚Az érzet a meghatározatlanul egyes‘“ (154), de ha hozzávesszük a gondolkodást, akkor megjelenik az általános és eltűnik a „puszta szubjektivitás“.

(Fenomenológusok à la Mach és Co. az *általános*, a „törvény“, a „szükségszerűség“ stb. kérdésében *elkerülhetetlenül* idealistákká válnak.)

NB* a kürénéiek és Mach & Co.

Egy másik kürénéi, Hégésziasz, „‚éppen az érzetnek és az általánosságnak ezt a hozzá nem mértségét‘“ „‚ismerte fel‘“... (155)

Összezavarják az érzetet mint ismeretelméleti elvet és mint etikai elvet. Ezt NB. De Hegel *különválasztotta* az ismeretelméletet.

PLATÓN FILOZÓFIÁJA

Platónnak azzal a tervével kapcsolatban, hogy a filozófusok kormányozzák az államot:

...„‚A történelem talaja más, mint a filozófia talaja‘“...

...„‚Tudnunk kell, mi a cselekvés: a cselekvés a szubjektumnak mint olyannak különös célokért való tevékenykedése. Mindezek a célok csak eszközök az eszme létrehozására, mert *ő* az abszolút hatalom.‘“ (193)

A történelemben a magáncélok teremtik az „eszmét“ (a történelem törvényét)

* Vö. Überweg—Heinze, 38. §, 122. old. (10. kiad.) — és ugyancsak róluk Platón „Theaitétosz“-ában[101]. A szkepticizmusuk és szubjektivizmusuk (a kürénéieké).

Platón eszmetanához:

az általános fogalmak „tisztasága" (= élettelensége?)

„...mert az érzéki szemlélet semmit sem mutat tisztán, olyannak, amilyen magán-valóan'" (Phaidón) — 213. old., — ezért a test akadályozza a lelket.

NB a megismerés dialektikája NB

Az *általánosnak* a jelentése ellentmondó: holt, nem-tiszta, nem-teljes stb., stb., de csakis az a *konkrétnak* a megismeréséhez vezető *lépcsőfok*, mert a konkrétat sohasem ismerjük meg teljesen. Az általános fogalmak, törvények stb. *végtelen* összege adja a *konkrétat* a maga teljességében.

NB

A megismerés mozgása az objektum *felé* mindig csak dialektikusan haladhat: letér, hogy biztosabban eljusson — reculer pour mieux sauter (savoir?)*. Összefutó és szétfutó vonalak: körök, amelyek egymással érintkeznek. ‚Csomópont' = az embernek és az emberi történelemnek a gyakorlata.

(Kritérium (gyakorlat =), hogy a reális végtelen sok oldalának egyike egybeesik.)

Ezek a ‚csomópontok' ellentmondások egységét jelenítik meg, mikor a lét és a nem-lét, mint eltűnő mozzanatok, egybeesnek egy pillanatra, a mozgás (= a technika, a történelem stb.) adott mozzanataiban.

* — hátrál, hogy annál jobban előreugorjon (tudjon?). — *Szerk.*

Platón dialektikáját taglalva, Hegel még egyszer igyekszik kimutatni a szubjektív, szofista dialektika különbségét az objektív dialektikától:

az „üres dialektika" Hegelnél

„‚Hogy minden egy, ezt mondjuk minden dologról: »Ez a dolog ez az egy, s éppígy felmutatjuk a sokságot is rajta, a sok részt és tulajdonságot«, — de emellett azt mondjuk: »Egészen más tekintetben egy, mint sok«; — nem hozzuk össze ezeket a gondolatokat. Így az elképzelés és beszéd ide-oda megy egyiktől a másikhoz. Ez az ide-oda menés, tudatosan űzve, az üres dialektika, amely nem egyesíti az ellentéteket és nem jut el egységhez.'" (232)

NB

„üres dialektika"

Platón a „Szophisztész"-ban:

„»‚A nehéz és igazi annak megmutatása, hogy az, ami a másik, ugyanaz, s az ami ugyanaz, egy másik, mégpedig egy és ugyanazon tekintetben.'«" (233)

NB

„‚De tudatában kell lennünk annak, hogy éppenséggel a fogalom egyrészt nem csupán az igazán közvetlen, bár ő az egyszerű, — de egyszerűsége szellemi, lényegileg az önmagába visszatért gondolat (közvetlen csak ez a vörös s í. t.); másrészt nem csupán a magában magát reflektáló, nem csupán a tudati dolog, hanem magán-valóan is van, vagyis tárgyi lényeg'". .. (245)

NB objektivizmus

A fogalom nem valami közvetlen (bár a fogalom „egyszerű" dolog, de ez „szellemi" egyszerűség, az eszme egyszerűsége) — közvetlen csak a „vörös" érzete („ez a vörös") s í. t. A fogalom nem „csupán a tudati dolog", hanem a *tárgy lényege* („tárgyi lényeg'), valami Ansich, „magán-való".

. . . „‚Ezt a tudatot a fogalom természetéről mármost Platón nem mondta ki ilyen határozottan'“. . . (245)

idealizmus és misztika *Hegelnél* (és Platónnál)

Hegel hosszú lére ereszti Platón „természetfilozófiáját“, a legeslegzagyvább eszmemisztikát, olyasmit, hogy az „‚érzéki dolgok lényege a háromszögek'“ (265) és másegyéb misztikus badarságot. Ez igen jellemző! A misztikus-idealista-spiritualista Hegel (akárcsak korunk minden kincstári, papi-idealista filozófiája) magasztalja és visszakérődzi a miszticizmust—idealizmust a filozófia történetében és semmibe veszi, lenézően kezeli a materializmust. Vö. Hegel Démokritoszról — ‚semmi'!! Platónról töméntelen sok misztikus locsogás.

Platón államáról és arról a közkeletű nézetről szólva, hogy ez — kiméra, Hegel ismétli kedvenc tételét:

a valóságos ésszerű

. . . „‚Ami valóságos, az ésszerű. De tudnunk kell, meg kell különböztetnünk, hogy ténylegesen mi valóságos; a köznapi életben minden valóságos, de különbség van jelenségvilág és valóság között'“. . . (274)

ARISZTOTELÉSZ FILOZÓFIÁJA

Helytelen — úgymond — az a közkeletű vélemény, hogy Arisztotelész filozófiája Platón *idealizmusától* eltérően „*realizmus*“ (299), ua. 311. old. „empirizmus“. ((Hegel itt ismét szemmelláthatólag sok mindent az idealizmus kaptafájára húz.))

NB

Ismertetve Arisztotelész polémiáját Platón eszmetanával, Hegel *elsik-*

kasztja e polémia materialista vonásait. (Vö. *322—323.* old. és másutt.)

NB

Elszólta magát: „‚Sándornak'“ (Macedóniai Sándornak, Arisztotelész tanítványának) . . . „‚istenné emelése nem csodálatraméltó. . . Isten és ember egyáltalában nincsenek olyan messze egymástól'“. . . (305)

((csak megfordítani)) így bizony!

Arisztotelész idealizmusát istenészméjében látja Hegel. (326) ((Természetesen ez idealizmus, de objektívebb és *távolesőbb, általánosabb*, mint Platón idealizmusa, és ezért a természetfilozófiában gyakrabban = materializmussal)).

Hegel teljesen megcsonkította a platóni „eszmék“ arisztotelészi kritikáját

〈Egyáltalában〉 Platón „eszméinek“ arisztotelészi kritikája az *idealizmusnak mint idealizmusnak egyáltalában-véve* a kritikája: hiszen ahonnan a fogalmakat, az elvonatkoztatásokat vesszük, onnan van a „törvény“ is, a „szükségszerűség“ is stb. Az idealista Hegel gyáván megkerülte, hogy Arisztotelész (Platón eszméinek kritikájában) alássa az idealizmus *alapjait.*

NB

Mikor az *egyik* idealista kritizálja a *másik* idealista idealizmusának alapjait, ezzel mindig a *materializmus* nyer. Vö. Arisztotelész versus Platón stb. Hegel versus Kant stb.

„»‚Leukipposz és Platón azt mondják, hogy a mozgás mindig van, de nem mondják meg, miért.'«“ (Arisztotelész: *Metaphysik*, XII. 6. és 7.) — (328. old.)

Arisztotelész *ilyen* szánalmasan vonultatja fel Istent a materialista Leukipposz és az idealista Platón *ellen*. Arisztotelész itt eklektikus. Hegel pedig a *misztika* kedvéért *takargatja* ezt a gyengeséget!

Dialektikus az átmenet nemcsak az anyagtól a tudathoz, hanem az érzettől a gondolathoz stb. is

NB

Hegel, a dialektika híve, nem tudta megérteni a *dialektikus* átmenetet az anyag *tól* a mozgás*hoz*, az anyag *tól* a tudat *hoz* — különösképpen az utóbbit. Marx kijavította a misztikusnak ezt a hibáját (vagy gyengéjét?).

Mi különbözteti meg a dialektikus átmenetet a nem-dialektikustól? Az ugrás. Az ellentmondásosság. A fokozatosság megszakadása. A lét és nem-lét egysége (azonossága).

A következő passzus különösen világosan mutatja, hogyan takargatja Hegel Arisztotelész idealizmusának gyengéit: „Arisztotelész gondolja a tárgyakat, s amennyiben azok mint gondolatok vannak, igazságukban vannak; ez az οὐσία-juk*. Ez nem azt jelenti, hogy a természet tárgyai ezért maguk is gondolkodók. A tárgyakat én szubjektíve gondolom; gondolatom akkor a dolog fogalma is, az utóbbi pedig a dolog szubsztanciája. A természetben a fogalom nem ilyen szabadságban levő gondolatként existál,

naiv!!

* — szubsztanciájuk. — *Szerk.*

hanem húsa és vére van; de van lelke és ez az ő fogalma. Hogy mik a dolgok magán és magáért-valóan, azt Arisztotelész felismeri; s ez a dolgok *οὐσία*-ja. A fogalom nem önmagáért-valóan van, de van, külsőlegesség által elsatnyulva. Az igazság szokásos definíciója ez: »Az igazság a képzet egyezése a tárggyal.« De maga a képzet csak képzet, én még korántsem egyezem a képzetemmel (annak tartalmával): elképzelek házat, gerendát, de nem vagyok az — én és házképzet másmás valami. Csak a gondolkodásban van meg az objektív és szubjektív igazi egyezése; *ez én vagyok.*'" (Hegel kiemelése.) „Arisztotelész tehát a legmagasabb álláspontot foglalja el; nem akarhatunk mélyebbet megismerni.'" (332—333)

„A természetben" a fogalmak nem exisztálnak „ilyen szabadságban" (az *emberi* gondolat és fantázia szabadságában!!). „A természetben" ezeknek, a fogalmaknak, „vérük és húsuk" van. — Ez kitűnő! De éppen ez: materializmus. Az emberi fogalom a természet *lelke* — ez csak misztikus körülírása annak, hogy az emberi fogalmakban *sajátszerűen* (ezt NB: *sajátszerűen* és *d i a l e k t i k u s a n*!!) tükröződik a természet.

318—337. old. *c s u p á n* Arisztotelész metafizikájáról!! Minden *e l v a n s i k k a s z t v a*, ami lényegileg Platón idealizmusa ellen szól!! Különösképpen el van sikkasztva az emberen és az emberiségen *k í v ü l i* létezés kérdése!!! = a materializmus kérdése!

vö. *Feuerbach*: az érzékek evangéliumát összefüggésükben olvasni = gondolkodni[102]

Arisztotelész empirikus, de *gondolkodó* empirikus. (340) „‚*Az empirikus, szintézisében felfogva, a spekulatív fogalom*'“... (341) (Hegel kiemelése.)

NB

A fogalmaknak az empíria, az érzetek, érzékek „szintézisével“, összegével, summájával való egybeesése *kétségtelen* a *bármely* irányzathoz tartozó filozófusok számára. *Honnan* ez az egybeesés? Istentől (én, eszme, gondolat stb., stb.) vagy a természettől (-ből)? Engelsnek igaza van a kérdésfeltevésében[103].

Kant

...„‚Szubjektív forma, mely a kanti filozófia lényege'“... (341)

Arisztotelész teleológiájával kapcsolatban:

„cél“ és ok, törvény, összefüggés, ész

...„‚A természet rajta magán valóan bír az eszközeivel, és ezek az eszközök — cél is. Ez a cél a természetben a természet *λόγος*-a*, az igazán ésszerű.'“ (349)

...„‚Az értelem nemcsak tudatos gondolkodás. Bennefoglaltatik a természetnek, az elevenségnek egész, igaz, mély fogalma'“... (348)

* — logosza. — *Szerk.*

Ész (értelem), gondolat, tudat a *természet nélkül*, a vele való megfelelés nélkül: ámítás. = materializmus!

Visszataszító olvasni, hogyan magasztalja Hegel Arisztotelészt az „‚igazán spekulatív fogalmakért‘“ (373 a „lélekről“ és sok más), hosszú lére eresztve ezt a szemmelláthatólag idealista (= misztikus) badarságot.

El van sikkasztva *valamennyi* pont, amelyben Arisztotelész az idealizmus és a materializmus között *ingadozik*!!!

Arisztotelésznek a „lelket“ illető nézeteivel kapcsolatban ezt írja Hegel:

„‚Valójában minden általános reális mint különös, egyes, mint másért léttelbíró‘“ (375) — más szóval hát lélek.

elszólta magát a „realizmust“ illetőleg

Arisztotelész: De anima, II. 5.:

„»‚A különbség‘«“ (az ‚érzékelés‘ és a ‚megismerés‘ között) „»‚azonban az, hogy ami az érzetet kelti, kívül van. Ennek oka az, hogy az érzékelő tevékenység az egyesre irányul, a tudás ellenben az általánosra; ez azonban bizonyos értelemben magában a lélekben van mint szubsztancia. Gondolkodni ezért mindenki maga tud, ha akar ... az érzékelés azonban nem rajta áll, ehhez szükséges, hogy meglegyen, amit érzékel.‘«“ (377)

érzékelés és megismerés

Arisztotelész egészen közel jut a materializmushoz

Itt a dolog veleje: — „‚kívül van‘“ — az emberen *kívül*, tőle függetlenül. Ez materializmus. És a mate-

rializmusnak éppen ezt az alapját, bázisát, lényegét kezdi Hegel ‚fecsegésbe fullasztani':

„‚Ez az érzetnek az egészen helyes álláspontja'", írja Hegel és megmagyarázza, hogy az érzetben kétségtelenül „passzivitás" van, „‚közömbös, vajon szubjektíve vagy objektíve, — mind a kettő tartalmazza a passzivitás mozzanatát... Arisztotelész ezzel a passzivitás-mozzanattal nem áll az idealizmus mögött; az érzet az egyik oldalról mindig passzív. Rossz idealizmus az, amely azt véli, hogy a szellem passzivitása és spontaneitása abban rejlik, hogy vajon az adott meghatározottság belső-e vagy külső — mintha szabadság volna az érzetben; az érzet a korlátozottság szférája'"!!... (377—378)

NB!!

elárulta magát az idealista!

((Az idealista betapasztja a rést, mely a materializmushoz vezet. Nem, nem ‚közömbös', hogy *kívül*-e vagy *belül*. Ez éppen a lényeg! *„Kívül"* — ez materializmus. „Belül" = idealizmus. És a *„passzivitás"* szócskával, hallgatva az Arisztotelésznél álló szóról (***„kívül"***), Hegel másképpen írta körül ugyanazt a *k í v ü l - t*. Passzivitás éppen azt jelenti: kívül!! Az *érzet* idealizmusát Hegel felcseréli a *gondolat* idealizmusával, de ***ugyancsak idealizmussal***.))

NB

...„‚A szubjektív idealizmus azt mondja: nincsenek külső dolgok, azok a mi önlétünk meghatározottságai. Az érzet tekintetében ezt el kell fogadni. Az érzékelésben én passzív vagyok, az érzet szubjektív; lét, állapot, meghatározottság van bennem, nem szabadság. Hogy

NB kitérés a *materializmus* elől

külsőleg van-e az érzet vagy bennem, ez közömbös; az érzet *van*'“... (378)

Azután jön a híres hasonlat, a léleknek a viaszhoz való hasonlítása, amely arra készteti Hegelt, hogy megfusson, mint az ördög a reggeli mise elől, és azt kiabálja, hogy ez „gyakran félreértést okozott“. (378—379)

Arisztotelész azt mondja (*De anima*, II. 12.):

„»‚Az érzet az érzékelt formák felvétele, az anyag nélkül'«“ ... „»‚ahogy a viasz csak az arany pecsétgyűrű jelét veszi magára, nem magát az aranyat, hanem tisztán a formáját.'«“

NB

NB lélek = *viasz*

Hegel azt írja: ...„‚az érzetben csak a forma jut el hozzánk, az anyag nélkül. Másképpen áll a dolog, ha gyakorlatilag viszonyulunk, ha eszünk vagy iszunk. Gyakorlati téren egyáltalában mint egyes egyének viszonyulunk, s mint létezésben levő egyes egyének, magunk is ilyen anyagi létezés lévén — az anyaghoz viszonyulunk, s magunk is anyagi módon. Csak amennyiben anyagi vagyunk, tudunk így viszonyulni; ugyanis anyagi exisztenciánk tevékenységbe lendül.'“ (379)

„másképpen“ a gyakorlatban gyáva kitérés a materializmus elől

((Egészen közel jut a materializmushoz — és kibúvót keres.))

Ami a „viaszt“ illeti, Hegel mérgelődik és szitkozódik, hogy „ezt mindenki megérti“ (380), „‚nyers módon megállnak annál, ami a hasonlatban durva'“ (379) stb.

„‚A lélek szerinte semmiképpen sem passzív viasz és nem kívülről kapja a meghatározásokat'“... (380)

ha-ha!!!

...„‚Ez'“ (‚a lélek') „‚a külső test formáját saját formájává változtatja át'“... (381)

Arisztotelész

Arisztotelész: De anima, III. 2.: „»Az érzéklendőnek és az érzetnek a hatékonysága ugyanaz és egy; de létük nem ugyanaz'« . . . (381) És Hegel így kommentálja:

Hegel takargatja az idealizmus gyengéit

„Van egy test, amely hangot ad, és egy szubjektum, amely hallja; a lét kétféle'" . . . (382)

De az emberen *kívüli* lét kérdését mellőzi!!! Szofista kitérés a materializmus *elől* !

A gondolkodásról, az észről (*νοῦς*) szólva Arisztotelész ezt mondja (De anima, III. 4.):

„»Az érzet nincs a test nélkül, a *νοῦς* azonban elválasztható'« . . . (385)

tabula rasa*

„»A *νοῦς* olyan, mint egy könyv, amelynek lapjaira semmi sincs valósággal írva'« (386) — és Hegel megint mérgelődik: „egy másik hírhedt példa'" (386),

ha-ha!

Arisztotelésznek gondolata egyenes ellenkezőjét tulajdonítják stb., stb. ((és az észtől és az embertől *független* lét kérdése el van sikkasztva!!)) — mindez

ha-ha! fél!!

avégett, hogy bebizonyítsa: „Arisztotelész így nem realista.'" (389)

Arisztotelész:

Arisztotelész és a *materializmus*

„»Ezért, aki nem érzékel, nem ismer és nem is ért meg semmit; ha megismer (*θεωρῇ*) valamit, akkor szükséges, hogy mint képzetet is megismerje: mert a képzetek olyanok, mint az érzetek, csak anyag nélkül'« . . . (389)

„»Az, hogy az értelem, amikor minden anyagtól elvonatkoztat, valóságos tárgyakat gondol-e, még

* — üres lap. — *Szerk.*

külön megvizsgálandó'«"... (389) és Hegel *kicsikarja* Arisztotelészből, hogy „*νοῦς** és *νοητόν*** ‚egy és ugyanaz'" (390) stb. Iskolapéldája az idealista erőltetett idealisztikus belemagyarázásainak!! Arisztotelész meghamisítása XVIII—XIX. századbeli idealistává!!

Arisztotelész meghamisítása

A SZTOIKUSOK FILOZÓFIÁJA[104]

A *sztoikusok* „igazság-kritériumával" — a „megértett képzettel" (444—446) — kapcsolatban Hegel azt mondja, hogy a tudat a képzetet csak képzettel veti egybe (*nem pedig a tárggyal* — (446): „az igazság a tárgynak a tudattal való egyezése" = „az igazság híres meghatározása") és, következésképpen, az egész dolog az „‚objektív logoszban, a világ ésszerűségében'" van. (446)

„‚A gondolkodás nem nyújt egyebet, csak az általánosság és magával való azonosság formáját; így tehát gondolkodásommal minden egyezhetik.'" (449)

Hegel a sztoikusok és kritériumuk ellen

„‚Az okok hajlíthatók; mindenre vannak jó okok'"... (469) „‚Hogy mely okok tekintendők jóknak, az a céltól, az érdektől függ'"... (uo.)

„okok" mindenre vannak

EPIKUROSZ FILOZÓFIÁJA

Epikuroszról (Kr. e. 342—271) szólva, Hegel *azonnal* (már nézeteinek ismertetése előtt) harci állást foglal el a materializmussal szemben és kijelenti:

* — ész — *Szerk.*
** — ésszel felfogott; megismert. — *Szerk.*

A materializmus rágalmazása Miért??

„‚Közben már'" (!!) „‚magától'" (!!) „‚kiviláglik, hogy ha az érzékelt lét az igaznak számít, ezzel egyáltalában megszűnik a fogalom szükségszerűsége, spekulatív érdek nélkül minden szétesik, s inkább a dolgok köznapi nézete érvényesül; valójában nem mennek túl a köznapi emberi értelem nézetén, vagyis inkább minden lesüllyed a köznapi emberi értelemhez'"!! (473—474)

NB

A materializmus *rágalmazása*!! „A fogalom szükségszerűsége" egy cseppet sem „szűnik meg" a megismerés és a fogalom *forrásának* tanával!! A „józan értelemmel" való nem-egyezés az idealista rohadt hóbortja.

A megismerés és az igazság-kritérium tanát Epikurosz ‚*Kanonikának*' nevezte. Rövid ismertetése után ↑ Hegel ezt írja:

„‚Ez olyan egyszerű, hogy semmi sem lehet egyszerűbb, — elvont, de nagyon triviális is; és többé-kevésbé a reflektálni kezdő közönséges tudatba tartozik. Köznapi pszichológiai képzetek; egészen helyesek. Az érzetekből képzeteket alkotunk magunknak, általános gyanánt; ezáltal az általános maradandóvá lesz. A képzeteket magukat (a *δόξα*-ban'", ‚véleményben') „‚az érzetek útján ellenőrizzük, hogy maradandók-e, ismétlődnek-e. Ez egészében helyes, de egészen felszínes; az első kezdet ez, az elképzelés mechanikája az első észleletek tekintetében'"... (483)

!!!!

!!!

Az „első kezdetet" az idealizmus elfeledte és elferdítette. Csak-

is a *dialektikus* materializmus *kapcsolta egybe* a „kezdetet“ a folytatással és a véggel.

NB: ***481.*** old. — a *szavak* jelentéséről Epikurosz szerint:

„»‚Minden dolog a neki először adott név által nyer nyilvánvalóságot, energiát, világosságot.‘« (Epikurosz; **Diogenes Laërtius**, X. 33. §.) És Hegel: „‚A név valami általános, a gondolkodáshoz tartozik, egyszerűsíti a sokszerűt.‘“ (481)

Epikurosz: a tárgyak rajtunk kívül vannak

„‚Arról az objektív módról egyáltalában, amelyen belénk jut az, ami kívül van — önmagunknak a tárgyra való vonatkozásáról, miáltal éppen képzetek keletkeznek —, erről Epikurosz mármost a következő metafizikát állította fel:

NB Epikurosz ismeretelmélete...

»A dolgok felületéről állandó folyás áramlik ki, amely az érzet számára észrevehetetlen; s ez az ellentett feltöltődés miatt azért van, mert maga a dolog még mindig tele marad és a feltöltődés a szilárdban sokáig megtartja az atomoknak ugyanazon rendjét és helyzetét. S e leváló felületek mozgása rendkívül gyors a levegőben, mert nem szükséges, hogy a leváltnak mélysége legyen.« »Az érzet nem mond ellent az ilyen elképzelésnek, ha ügyelünk arra« (figyelemmel kísérjük), »hogyan fejtik ki a képek hatásukat; egyezést, szimpátiát idéznek elő, amely a külsőtől mihozzánk hatol. Tehát átmegy róluk valami, ami bennünk olyasvalami, mint ami külső.« »És azáltal, hogy a levált belénk kerül, tudunk egy érzet meghatározottságáról; a meghatározottság a tárgyban rejlik, s így áramlik belénk.«‘“ (484—485. old., *Diogenes Laërtius*, X. 48—49. §.)

Epikurosz megsejtésének zsenialitása (300 évvel Kr. e., — vagyis több mint 2000 évvel Hegel előtt) pl. a fényt és a fény sebességét illetően.

Teljesen *elsikkasztotta* (NB) Hegel a *legfőbbet*: (*NB*) a dolgoknak az ember tudatán *kívüli* és attól *független* létét,

— Hegel mindezt *elsikkasztja* és csak azt mondja:

iskolapéldája a materializmus idealista kiforgatásának és megrágalmazásának

...„Ez egészen triviális módja az érzet elképzelésének. Epikurosz az igaznak, amennyiben az nem látható, legkönnyebb és még most is szokásos kritériumát választotta: hogy az, amit látunk, hallunk, nem mond neki ellent. Mert csakugyan, az olyan gondolati dolgokat, mint atomok, felületek leválása és más efféle, nem láthatni. [Persze, valami mást láthatni]* és hallhatni; de amit látunk, — és amit elképzelünk, képzelődünk, a kettő jól megfér egymás mellett. Külön-külön hagyva őket a kettő nem mond ellent egymásnak; mert az ellentmondás csak a vonatkozásban lép fel'"... (485—486)

Hegel ily módon *megkerülte* Epikuroszt és *másról* kezdett beszélni, amit Epikurosz *itt* nem érint, és *ami összeegyeztethető* a materializmussal!!

486. old.:

A hiba, Epikurosz szerint, onnan ered, hogy *megszakítás* áll be a mozgásban (a

* — A szögletes zárójelben levő szavak Lenin kéziratában kimaradtak. — *Szerk.*

tárgytól hozzánk, az érzethez vagy a képzethez haladó mozgásban?).

„‚Ennél szegényesebb'“ (‚ismeretelmélet') „‚nem is lehetséges'“ — írja Hegel. (486)

Minden ‚*szegényes*' lesz, ha eltorzítják és megnyirbálják.

A lélek — úgymond — Epikurosz szerint az atomok „bizonyos“ rendje. „‚Ezt mondta Locke is'“ (!!!). . . „‚Ezek üres szavak'“. . . (488) ((dehogy is, ezek zseniális megsejtések és *útmutatások* a *tudománynak*, de nem a papi obskurantizmusnak)).

Ez az ‚*is*' csodás!!!! Epikurosz (Kr. *előtt* 341—270), Locke (*1632—1704*) ‚Különbség' = 2000 év

NB. **NB.** (489) ua. (490):

Epikurosz az atomoknak „‚**görbevonalú**'“ ‚**mozgást**' tulajdonít; Epikurosztól ez „önkény és unalom“ (488) — ((hát az idealistáktól az „Isten“???)).

és az elektronok?

„‚Vagy Epikurosz egyáltalában tagad minden fogalmat és az általánost mint lényeget'“ . . . (490) habár atomjainak „‚maguknak épp ez a gondolat-természetük van'“ . . . „‚az empirikusok egész következetlensége'“. . . (491)

badarság! hazugság! rágalom!

NB

Ezzel *megkerüli* a *materializmus* és a materialista dialektika lényegét.

„‚A világ végcélja, a teremtő bölcsessége . . . Epikurosznál nincs meg; minden az atomok figurációinak véletlen (??), külső (??) összetalálkozása által meghatározott esemény'“. . . (491)

az Isten fáj neki!! idealista söpredék!!

!!

És Hegel egyszerűen *szidalmazza* Epikuroszt: „‚A természet egyes oldalaira vonatkozó gondolatai — magukban véve szánalmasak'" ... (492)

és a természettudományok „eljárása"! és eredményük!!

És nyomban *polemizál* a „‚ma'" „‚természettudományával'", amely, akárcsak Epikurosz, „analógia szerint" ítél, „megmagyaráz" (492) — például a fényt „‚mint az éter rezgéseit'" ... „‚Ez egészen Epikurosz analógiás eljárása'"... (493)

((A *mai természettudomány* versus Epikurosz — Hegel ellen (**NB**).))

Epikurosz és a mai természettudomány

Epikurosznál „‚a dolog, az elv nem egyéb, mint a mi közönséges természettudományunk elve'" ... (495) „‚ez még mindig ugyanaz az eljárás, mely a mi természettudományunkban alapul szolgál'"... (496)

Helyes csak az az utalás, hogy Epikurosz nem ismeri a dialektikát egyáltalában és a fogalmak dialektikáját. De a *materializmus* kritikája gyönge.

!NB!

„‚Erről az eljárásról'" (‚Epikurosz filozófiájáéról') „‚egyáltalában meg kell mondani, hogy ugyancsak megvan a maga értékes oldala. Arisztotelész és a régebbiek a természetfilozófiában apriori kiindultak az általános gondolatból, s belőle fejtették ki a fogalmat; ez az egyik oldal.

NB!!

A másik az a szükségszerű oldal, hogy a tapasztalatot az általánossághoz felemelve műveljék ki, a törvényeket megtalálják; ez azt jelenti, hogy az, ami az elvont eszméből következik, összetalálkozik az általános képzettel, amelyhez a tapasztalat, a megfigyelés felemelkedve fel- **NB NB**

készült. Az apriori pl. Arisztotelésznél egészen kitűnő, de nem elegendő, mert hiányzik nála a tapasztalattal, a megfigyeléssel való kapcsolat, összefüggés oldala. A különösnek az általánosra való eme visszavezetése a törvények, természeti erők s í. t. megtalálása. Így mondhatjuk, hogy Epikurosz az empirikus természettudomány, empirikus pszichológia feltalálója. A sztoikus célokkal, értelmi fogalmakkal ellentételezve van tapasztalat, érzéki jelenlét. Ott elvont, korlátolt értelem van, magában-való igazság nélkül, ennélfogva a természet jelenléte és valósága nélkül is; itt pedig ez — természeti érzék, mely igazabb azoknál a hipotéziseknél.'" (496—497)

NB

NB

NB

(EZZEL CSAKNEM EGÉSZEN KÖZEL JUT A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUSHOZ.)

NB

Epikurosz jelentősége — harc *a görögök és a rómaiak ,,babonái'*" ellen (*498*) — no és a mai papokéi ellen??

mindaz az ostobaság, hogy nem futott-e nyúl keresztül az úton (498) stb. (hát az istenke?).

Hegel a materializmus pozitívumairól

,,,És belőle'" (Epikurosz filozófiájából) ,,,indultak ki különösen azok az elképzelések, amelyek teljesen tagadták az érzékfelettit.'" (498)

NB

Ez azonban csak a ,,,véges'" számára jó. . . ,,,**A babona elesik, de vele együtt egy magában-valóan megalapozott összefüggés és az eszményinek a világa is.**'" (499)

miért becsülték (a klasszikusok) az idealizmust??

Ezt **NOTA BENE.**

499. old.: Epikurosz a *lélekről*: *finomabb* (NB) atomok, **gyorsabb** (NB) a **mozgásuk, kapcsolatuk** (NB) stb.,

Hegel számára a „lélek" **szintén** előítélet

stb. a testtel (*Diogenes Laërtius*, X. 66. §; 63—64) — nagyon naiv és jó! — de Hegel mérgelődik, **szitkozódik**: „‚fecsegés'", „‚üres szavak'", „‚nem is gondolatok'". (500)

Epikurosz szerint az istenek „‚az általános'" (506) egyáltalában — az istenek „részint a számban vannak" mint szám, vagyis elvonatkoztatás az érzékitől. . .

N B istenek = kiteljesedett emberformájúság, vö. *Feuerbach*[105]

„»‚Ezek'«" (az istenek) „»‚részben **a kiteljesedett emberformájúság**, mely a képek hasonlósága által keletkezik a hasonló képeknek egy és ugyanarra a képre való folytonos egymásbafolyásából.'«" (507)

A SZKEPTIKUSOK FILOZÓFIÁJA[106]

NB

A **szkepticizmusról** szólva, Hegel rámutat annak látszólagos „legyőzhetetlenségére" (‚lebírhatatlanság') (538):

‚Jól mondja'!!

„‚Valójában, ha valaki teljességgel szkeptikus akar lenni, nem lehet legyűrni, vagyis nem lehet a pozitív filozófiára bírni, — mint ahogy azt, akinek minden tagja béna, nem lehet felállásra bírni.'" (539)

„‚A pozitív filozófiának róla'" (‚a gondolkodó szkepticizmusról') „‚meglehet ez a tudata: a pozitív filozófia magában bír a szkepticizmus negatívumával, a szkepticizmus nem ellentett vele, nincs rajta kívül, hanem egyik mozzanata; de a negatívummal a maga igazságában bír, ahogyan a szkepticizmus nem bír ezzel.'" (539)

(A filozófia viszonya a szkepticizmushoz:)

„‚A filozófia dialektikus, ez a dialektika a változás; az eszme mint elvont

eszme tehetetlen, léttel-bíró, de csak annyiban igaz, amennyiben elevennek ragadja meg magát; ez azt jelenti, hogy magában-valóan dialektikus, avégett, hogy megszüntesse ama nyugalmat, ama tehetetlenséget. A filozófiai eszme így magában-valóan dialektikus, nem pedig véletlenség szerint; a szkepticizmus ellenben véletlenség szerint gyakorolja dialektikáját — ahogy az anyag, a tartalom épp elébe kerül, felmutatja, hogy az magában-valóan a negatív'“... (540)

NB a szkepticizmus dialektikája „véletlenszerű“

A régi (*ókori*) szkepticizmust meg kell különböztetni az *újtól* (csak a göttingai Schulze van említve). (540)

‚Ataraxia' (rendíthetetlenség?) mint a szkeptikusok eszménye:

„»‚Pürrhón így egykor a hajón viharba kerülve csüggedő társainak egy disznót mutatott, amely egészen közönyös maradt és nyugodtan tovább falt, s így szólt: Ilyen ataraxiában kell lennie a bölcsnek is.'«“ (Diogenes Laërtius, IX. 68. §) — 551—552. old.

nem rossz anekdota a szkeptikusokról

„‚A szkepticizmus nem kétely. A kétely éppen az ellenkezője a nyugalomnak, mely a szkepticizmus eredménye.'“ (552)

NB a szkepticizmus nem kétely

... „‚A szkepticizmus ellenben közömbös mind az egyik, mind a másik iránt'“... (553)

Schulze-Aenesidemus azt tünteti fel szkepticizmusnak, hogy minden, ami érzéki, igaz (557), de a szkeptikusok nem ezt mondták: „‚ahhoz kell igazodni'“, összhangban kell lenni az érzékivel, de ez nem az igazság. Az új szkepticizmus *nem* kételkedik a dolgok realitásában. A régi szkepticizmus kételkedik a dolgok realitásában,

NB

mindez *Sextus Empiricusnál* (Kr. e. II. század)

A szkeptikusok tropusai (fordulatai, érvei stb.):

a. Az állati szervezet különbözősége. (558)
Különböző érzetek: a sárgaságban szenvedő (der Gelbsüchtige) sárgának látja a fehéret stb.

b. Az emberek különbözősége. „Idioszinkrázia". (559)
Kinek higgyünk? A többségnek? Idétlenség: nem lehet mindenkit megkérdezni. (560)

NB A filozófiák különbözősége: Képtelen utalás, háborodik fel Hegel: . . . „az ilyen emberek mindent látnak a filozófiában, csak éppen a filozófiát nem látják meg benne" . . .

NB „Ha a filozófiai rendszerek mégoly különbözők volnának is, mégsem olyan különbözők, mint fehér és édes, zöld és érdes; hanem megegyeznek abban, hogy filozófiák, s ez az, amit nem látnak meg.'" (561)

NB . . . „Valamennyi tropus a Van ellen irányul; de az igaz nem is ez a száraz Van, hanem lényegileg folyamat'" . . . (562)

c. Az érzékelőszervek szervezeti különbözősége: a különböző érzékszervek különbözőképpen észlelnek (egy festményen a szemnek valami ‚domborúnak' tetszik, a tapintásnak pedig nem).

d. A szubjektumbeli körülmények különbözősége (szenvedély, nyugalom stb.).

e. A távolságok stb. különbözősége.

a Föld a Nap körül stb. vagy vice versa*

f. A keveredés (szagok napmelegben és egyébként stb.).
g. A dolgok összetartása (üveg — összezúzva nem átlátszó stb.).
h. „A dolgok viszonylagossága“ („*relativitás*“).
i. A jelenségek gyakorisága, ritkasága stb.; a megszokás.
k. A szokások, törvények stb., különbözőségük...

|(10) ezek mind *régi* tropusok| és Hegel: ez mind „empirikus“ — „‚nem irányul a fogalomra'“... (566) Ez „triviális“, de...

„‚De valójában a köznapi emberi értelem dogmatizmusával szemben egészen találóak'“... (567)

Az **5 új** tropus (már sokkal magasabbrendűek, *dialektikát* tartalmaznak, *fogalmakat* érintenek) — szintén Sextus szerint:

a. A *filozófusok ... vélemények*ének különbözősége...
b. A végtelenségbe esés (az egyik függ a másiktól s *i. t.* vég nélkül).
c. A relativitás (a premisszáké).
d. Az előfeltevés. A dogmatikusok bizonyítás nélküli előfeltevéseket állítanak fel.
e. A kölcsönösség. A kör (hibás kör)...

* — megfordítva. — *Szerk.*

NB

„‚Ezek a szkeptikus tropusok valójában azt *érintik*, amit dogmatikus filozófiának neveznek (ez természeténél fogva kénytelen mindezekben a formákban maga hányódni) nem abban az értelemben, hogy pozitív tartalma van, hanem abban, hogy valami meghatározottat az abszolútként állít.'" (575)

N B

Hegel **az abszolút ellen!** Lám, itt a dialektikus materializmus csírája.

a „kriticizmus" a „legrosszabb dogmatizmus"

„‚A kriticizmus számára, amely egyáltalában nem tud semmi magán-valót, semmi abszolútat, dogmatizmusnak számít minden tudás a magán-valóról mint olyanról, amikor is ő maga a legrosszabb dogmatizmus, amikor is megállapítja, hogy az Én, az öntudat egysége, ellentételezve a léttel, magán- és magáért-valóan van, s kint a magán-való ugyanígy, a kettő így abszolúte nem találkozhatik össze.'" (576)

Bien dit!!!

dialektika = „önmaga szétrombolása"

„‚Ezek a tropusok célbatalálják a dogmatikus filozófiát, amelynek az az eljárása, hogy *egy* elvet egy meghatározott tételben meghatározottságként állít fel. Az ilyen elv mindig feltételezett; és ily módon dialektikával, önmaga szétrombolásával bír magán.'" (577) „‚Ezek a tropusok alapos fegyver az értelmi filozófia ellen.'" (uo.)

Például — mondja Hegel — Sextus felfedi a *pont* (der Punkt) fogalmának dialektikáját. A pontnak nincs kiterjedése? Tehát a téren *kívül* van!! A pont a tér határa a térben, a tér tagadása és ugyan-

akkor „‚rész van a térben‘“ — „‚de ezzel dialektikus is magában-valóan‘“. (579) ||| NB

„‚Ezek a tropusok ... **spekulatív** eszmékkel szemben hatástalanok, mert ezek önmagukban bírják a **dialektikusat** és a végesnek **megszüntetését.**‘“ (580) ||| NB

Vége a XIV. kötetnek (586. old.).

XV. KÖT. A FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉNEK HARMADIK KÖTETE

(A GÖRÖG FILOZÓFIA VÉGE, A KÖZÉPKORI ÉS AZ ÚJABB FILOZÓFIA SCHELLINGIG, 1—692. OLD.)

(BERLIN 1836)

ÚJPLATÓNIKUSOK[107]

. . . „Visszatérés Istenhez" . . . (5), „az öntudat az abszolút lény" . . . (7), „világszellem" . . . (7), „keresztény vallás" . . . (8) És *rengeteg locsogás* az Istenről. . . (8—18)

De ez a filozófiai idealizmus, amely nyíltan, „komolyan" Istenhez vezet, becsületesebb, mint a mai agnoszticizmus a maga képmutatásával és gyávaságával.

Az eszmék (Platónéi) és az istenke

A. Philón — (Kr. születése körül) zsidó tudós, misztikus, „,Mózesben Platónt találja'" (19) stb. „Isten megismerése" (21) a fő stb. Isten a *λόγος**, „minden eszme foglalata", a „tiszta lét" (22) („Platón szerint"). . . (22) Az eszmék „angyalok" (Isten hírnökei). . . (24) Az érzéki világ viszont, „akárcsak Platónnál" = *οὐκ ὄν* = nem-lét. (25)

B. Kabbala[108], *gnosztikusok*[109] — — — ugyanaz. . .

* — logosz. — *Szerk.*

C. Alexandriai filozófia — (= eklekticizmus[110] — (33)) (= platónikusok, püthagoreusok, arisztotelikusok). (35)

Az eklektikusok — vagy műveletlen emberek, vagy ravaszak (‚az okos emberek' (33)) — mindenünnen átveszik a jót, de . . .

— mindenféle jót összegyűjtenek, „‚csak a gondolkodás következetessége, s ennélfogva maga a gondolkodás nincs meg náluk'“. (33) | az eklektikusokról . . .

Kifejlesztették Platónt. . .

„‚A platóni általános, amely a gondolkodásban van, ennélfogva arra a jelentésre tesz szert, hogy az mint ilyen maga az abszolút lény.'“ (33) | Platón eszméi és az istenke

HEGEL PLATÓN DIALÓGUSAIRÓL

old.

(230) Szofista
(238) Philebosz
(240) *Parmenidész*
(Timaiosz) (248)

HEGEL „ELŐADÁSOK A TÖRTÉNET FILOZÓFIÁJÁRÓL" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA[111]

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

HEGEL: WERKE, BD. IX. (BERLIN 1837). *VORLESUNGEN ÜBER DIE PHILOSOPHIE DER GESCHICHTE*

(Ed. Gans kiadása)

Anyag: az 1822-től 1831-ig tartott előadások jegyzetei.
Hegel kézirata a *73. oldalig* stb.

---

5. old. ... „‚A beszédek ... emberek közötti cselekedetek'" ... (ezek a beszédek tehát nem fecsegés).

7 — a franciák és angolok műveltebbek („‚több ... a *nemzeti* műveltségük'"), — mi németek pedig többet okoskodunk arról, hogyan *kell* történelmet írni, ahelyett, hogy történelmet írnánk. || elmés és okos!

9 — a történelem arra tanít, „hogy a népek és a nép kormányai semmit sem tanultak a történelemből: minden kor *túlságosan individuális* ehhez". || nagyon okos!

„‚A tapasztalat azonban és a történelem arra tanít, hogy a népek és a kormányok sohasem tanultak semmit a történelemből és sohasem cselekedtek azon tanulságok szerint, amelyeket le lehetett volna vonni belőle. Minden kornak annyira sajátságos körülményei vannak, min- || NB

NB

NB

den kor annyira individuális állapot, hogy benne belőle magából kell dönteni, és lehet csakis dönteni.'"

12. old. — „az ész kormányozza a világot"...

gyönge dolog!

20: az anyag szubsztanciája — a nehézkedés.
a szellem » — a szabadság.

22. „A világtörténelem a haladás a szabadság tudatában, olyan haladás, amelyet szükségszerűségében kell megismernünk"...

24 — (közeledés a történelmi materializmushoz). Mi vezérli az embereket? Leginkább az „önzés'", — az olyan indítóokok, mint a szeretet stb., ritkábbak és körük szűkebb. De mi sül ki a szenvedélyeknek stb., a szükségleteknek stb. ebből az összeműködéséből?

28 „Semmi nagyot a világon nem visznek végbe szenvedély nélkül"... a szenvedély „a szubjektív, 'ennyiben formális oldala az energiának'"...

28 lent — A történelem nem kezdődik tudatos céllal... Az a fontos, ami

29 ... az *emberek számára tudattalanul* jelenik meg cselekedeteik eredményében...

29 ... *Ebben az értelemben* „az ész kormányozza a világot". NB

30 ... A történelemben az emberek cselekedetei révén létrejön „'még valami más is (eredményeződik), mint amit célul kitűznek és elérnek, mint amit közvetlenül tudnak és akarnak'".

30

30 . . . „‚Ők'" (‚az emberek') „‚véghezviszik érdeküket, de ezzel még valami távolabbi is létrejön, amely belsőleg benne is rejlik abban, de nem volt tudatukban és szándékukban.'"

NB (vö. Engels[112])

32 . . . „‚Azok a nagy emberek a történelemben, akiknek saját különleges céljai tartalmazzák a szubsztanciálist, amely a világszellem akarata'". . .

„nagy emberek"

36 — nagyon tiszteletreméltó a pásztor, a paraszt stb. vallásossága és erénye (példák!! NB), de. . . „‚a világszellem joga minden különös jogosultság fölött áll'". . .

Gyakran szerepel itt Hegelnél az istenke, a vallás, egyáltalában az erkölcsösség — legesleglaposabb idealista badarság.

97: „jobb a rabszolgaság fokozatos, mint hirtelen eltörlése". . .

50. Az állam berendezkedése vallásával. . . filozófiájával, gondolataival, műveltségével, „külső erőivel" (éghajlat, szomszédok . . .) együtt „*egy* szubsztanciát, *egy* szellemet" alkot. . .

51 A természetben a mozgás csak körforgás (!!) — a történelemben új jön létre. . .

62. A nyelv gazdagabb a népek fejletlen, őseredeti állapotában, — a civilizációval és a nyelvtan kialakulásával a nyelv szegényebb lesz.

?

67: „A világtörténelem magasabbrendű talajon mozog annál, amelyen a moralitás honol (‚lakozik')". . .

73: Nagyszerű képe a történelemnek:

nagyon jó

egyéni szenvedélyek, cselekedetek stb. összege („mindenütt magunké, és ezért mindenütt érdekünk ösztönzése mellette vagy ellene"), hol egy általános érdek tömege, hol „*kis erők*" rengetege („kis erők végtelen latbavetése, amelyek jelentéktelennek látszóból hatalmasat hoznak létre").

'Nagyon fontos!' lásd ezt a passzust *alább teljesebben**

Az eredmény? Az eredmény — „*elfáradás*".

74. old. — *a 'Bevezetés' vége.*

75. old. — „**A világtörténelem földrajzi alapzata**" (jellemző cím): (75—101).

NB vö. Plehanov[113]

75 — „Jónia enyhe ege alatt" könnyebben születhetett egy Homérosz, — de nemcsak ez az ok. — „Török uralom alatt nem" stb.

82 — Az amerikai bevándorlás eltünteti az „elégedetlenséget" „és szavatolja a mostani polgári állapot további fennállását" . . . (s ez az 'állapot': „gazdagság és szegénység" *81*). . .

!!!

82. Európában nincs ilyen lefolyó: ha Germánia erdőségei meglettek volna, nem lett volna francia forradalom.

102: A világtörténelem 3 formája: 1) despotizmus, 2) demokrácia és arisztokrácia, 3) monarchia.

Felosztás: keleti világ — görög — római — germán világ. A legüresebb fráziscséplés az erkölcsösségről stb., stb.

Kína. I. fejezet (113—139). A kínai *jellem*, intézmények stb., stb. leírása. Nil, nil, nil!**

India — *176-ig* — . . .-ig.

Perzsia (és Egyiptom) *231*-ig. Miért bu-

* Lásd ebben a kötetben, 301. old. — *Szerk.*

** — Semmi, semmi, semmi! — *Szerk.*

kott el a perzsa birodalom (imperium), Kína és India meg nem? A ‚tartósság' még nem ‚kiválóság' (229) — „‚Az örök hegyek nem kitűnőbbek, mint a gyorsan elvirágzó rózsa, melynek élete tovaillan.'" (229) Perzsia elbukott, mert itt kezdetét vette a ‚szellemi szemlélet' (230), a görögök azonban magasabban álltak, a szervezés, az „‚öntudatos szabadság'" „‚magasabb elve'". (231)

232: — ‚A görög világ' . . . a „tiszta individualitás" elve — fejlődésének, virágzásának és hanyatlásának időszaka, „‚*összetalálkozás a világtörténelem későbbi szervével*'" (233) — Róma és „szubsztanciája". (uo.)

a világtörténelem mint egész, és az egyes népek — annak „szervei"

234: Görögország földrajzi feltételei: természeti sokfélesége (eltérően Kelet egyféleségétől).

242 — Görögországi gyarmatok. Gazdagság felhalmozása. Ezzel „mindig" együtt jár a szükség és a szegénység. . .

Gazdagság és szegénység

246. „‚Az emberek által megmagyarázott természeti, s ami benne belső, lényeges — ez egyáltalában az isteninek a kezdete'" (a görög mitológiával kapcsolatban).

Hegel és Feuerbach[114]

251: „‚Az ember gyakorlati módon viszonyul szükségleteivel a külsőleges természethez; azáltal, hogy általa kielégíti magát, felőrli azt, s ennek során közvetítéssel lát dologhoz. A természeti tárgyak ugyanis hatalmasak és sokféle ellenállást fejtenek ki. Az ember, hogy legyűrje őket, közbeiktat más természeti dolgokat, ezzel a természetet maga a természet ellen fordítja, és feltalál szerszámokat

Hegelnél a történelmi materializmus csírái

erre a célra. Ezek az emberi találmányok a szellem művei, s az ilyen szerszám magasabbra becsülendő, mint a természeti tárgy... A természet legyűrésére szolgáló emberi találmány érdemét az isteneknek tulajdonítják'" (a görögöknél).

Hegel és Marx

264: A görögországi demokrácia összefüggött az államok kicsiny terjedelmével. A *beszéd*, az élő beszéd összekapcsolta a polgárokat, *,felmelegedést'* teremtett.

?? „Ezért" a francia forradalomban sohasem volt köztársasági alkotmány.

322—323. „,Ő'" (Caesar) „,lecsitította a belső ellentétet'" (eltörölve a köztársaságot, amely már csak „árnyék" volt) „,és új ellentétet idézett elő. Mert a világuralom eddig csak az Alpok koszorújáig hatolt, de Caesar új színteret nyitott: ő teremtette meg azt a porondot, amely ezután a világtörténelem középpontjává lett.'"

Hegel és az „ellentmondások" a történelemben

Majd Caesar meggyilkolásával kapcsolatban:

a lehetséges és a véletlen *kategóriája versus* a történelmi valóság és igazolás

...„,Egyáltalában az államcsíny mintegy szentesítést nyer az emberek szemében, ha ismétlődik'" (Napóleon, a Bourbonok) ... „,Az ismétlődés révén az, ami kezdetben csak véletlennek és lehetségesnek jelent meg, valóságossá és igazolttá válik.'" (323)

„Kereszténység". (328—346)

Lapos-papi, idealista fecsegés a kereszténység magasztosságáról (idézetekkel az Evangéliumból!!). Förtelmes, bűzlik!

420—421: Miért korlátozódott a reformá-

ció néhány nemzetre? Többek közt — „a szláv nemzetek *földművelő* nemzetek voltak", (421) ez pedig együtt jár az „úr—szolga viszonnyal", a kisebb „‚iparkodással'" stb. És a román nemzetek miért? *jellemük* (‚alapkarakter', 421 lent).

429: ... „‚A lengyel szabadság éppígy nem volt egyéb, mint a bárók szabadsága a monarchával szemben... A népnek ily módon ugyanaz az érdeke volt a bárókkal szemben, mint a királyoknak... Ha szabadságról van szó, mindig ügyelni kell arra, hogy nem magánérdekekről van-e tulajdonképpen szó.'" (430) — NB osztályviszonyok

439: A francia forradalomról... Miért tértek át a franciák „‚nyomban az elméletiről a gyakorlatira'", a németek pedig nem? A németeknél a reformáció „‚már mindent megjavított'", kiküszöbölte a „‚mondhatatlan igazságtalanságot'" stb. — !!

441: Először (a francia forradalomban) jutott el oda az ember, „‚hogy a fejére, azaz a gondolatra támaszkodik és a valóságot eszerint építi'"... „‚Ez ... gyönyörűséges napfelkelte volt'" ...

A „franciaországi forradalom menetét" tovább vizsgálva (441) Hegel az egyáltalában-vett szabadságban kiemeli a *tulajdon*, az *ipar* szabadságát. (uo.) ... Törvényhozás? Az *összesek* akarata... „‚A keveseknek *képviselniök* [vertreten] kellene a sokakat, de gyakran csak *eltiporják* [zertreten] őket'"... (442) „‚A többség uralma a kisebbség fölött szintúgy nagy következetlenség.'" (uo.) — vö. Marx és Engels[115] — ?

444: . . . „‚Tartalma szerint ez az esemény'“ (a francia forradalom) „‚világtörténelmi'“. . .
A „liberalizmus“ (444), a „liberális intézmények“ (443) Európa-szerte elterjedtek.

446: „‚A világtörténelem nem egyéb, mint a szabadság fogalmának a fejlődése'“. . .

446. old. — vége

N B: Legfontosabb a ‚Bevezetés', ahol sok kitűnő dolog akad a kérdés **feltevésében**

Általában, a történetfilozófiája nagyon, de nagyon keveset ad — ez érthető, mert éppen itt, éppen ezen a téren, ebben a tudományban tette Marx és Engels a legnagyobb lépést előre. Itt avult el és lett ósdivá Hegel leginkább.

(lásd a köv. old.)

HEGEL A VILÁGTÖRTÉNELEMRŐL

„,Ha mármost végül a világtörténelmet annak a kategóriának szemszögéből nézzük, amelyből nézni kell, akkor emberi elevenségnek, tevékenységnek végtelen képe tárul elénk a legsokrétűbb körülményeivel, mindenfajta céljával, a legkülönfélébb eseményeivel és sorsfordulataival. Mindezekben a történésekben és véletlenekben legfelül emberi tevékenykedést látunk; mindenütt magunkét, és ezért mindenütt érdekünk ösztönzését mellette vagy ellene. Hol szépséggel, szabadsággal és gazdagsággal vonz minket, hol energiával, hol pedig még a bűn is jelentékennyé tudja magát tenni. Gyakran egy általános érdeknek a roppant tömegét látjuk, amely nehezen mozog előre, még gyakrabban kis erők végtelen latbavetését, amelyek jelentéktelennek látszóból hatalmasat hoznak létre; mindenütt a legtarkább színjáték, és ha az egyik elillan, más lép megint a helyébe.

De ennek a szemlélődésnek, bármenynyire vonzó is, legközelebbi eredménye az *elfáradás*, mely egy legsokrétűbb színjáték, egy laterna magica képeinek lepergését követi, és ha elismerjük is minden egyes mutatvány érdemét, mégis felébred a kérdés bennünk: mi is hát a vége

mindezeknek a részleteknek, kimerül-e mindegyik a maga különös céljában, vagy nem kell-e inkább azt gondolnunk, hogy mindezeknek a történeteknek *egy* végcéljuk van; vajon e felszín hangos zajongása mögött nincs-e meg valamely műnek a munkája és előremozgatása, olyan belső, csöndes, titkos műé, melyben mind e múló jelenség lényegi ereje megőrződik? De ha nem a gondolattal, az észbeli megismeréssel közeledünk is már a világtörténelemhez, akkor legalább azzal a szilárd, lebírhatatlan hittel kell közelednünk hozzá, hogy ész van benne, vagy legalább azzal a hittel, hogy az intelligencia és az öntudatos akarás világa nincs a véletlennek kiszolgáltatva, hanem a magát tudó eszme fényében kell mutatkoznia.'" (73—74)

((NB: Az előszóban, XVIII. old., a kiadó, azaz a szerkesztő, Ed. Gans megemlíti, hogy ‚*a 73. oldalig*' Hegel írta 1830-ban; kézirat-‚kidolgozás'⁾).

HEGEL DIALEKTIKÁJÁNAK (LOGIKÁJÁNAK) VÁZLATA[116]

[A KIS LOGIKA (ENCIKLOPÉDIA) TARTALOMJEGYZÉKE]

I. A lét tana. A) Minőség.
- a) lét;
- b) létezés;
- c) magáért-való-lét.

B) Mennyiség.
- a) tiszta mennyiség;
- b) nagyság (‚kvantum');
- c) fok.

C) Mérték.

II. A lényeg tana. A) A lényeg mint az exisztencia alapja.
- a) azonosság — különbség — alap;
- b) exisztencia;
- c) dolog.

B) Jelenség.
- a) a jelenség világa;
- b) tartalom és forma;
- c) viszony.

C) Valóság.
- a) szubsztancialitásviszony;
- b) oksági viszony;
- c) kölcsönhatás.

III. A fogalom tana.

A) Szubjektív fogalom.
- a) fogalom;
- b) ítélet;
- c) következtetés.

B) Objektum.
- a) mechanizmus;
- b) kemizmus;
- c) teleológia.

C) Eszme.
a) élet;
b) megismerés;
c) abszolút eszme.

A fogalom (a megismerés) a létben (a közvetlen jelenségekben) feltárja a lényeget (az ok törvényét, az azonosságot, a különbséget stb.) — valójában ez az *általános menete* az egész emberi megismerésnek (az egész tudománynak) egyáltalában. Ez a menete mind a *természettudománynak*, mind a *politikai gazdaságtannak* [és a történelemnek]. Hegel dialektikája **ennyiben** a gondolat történetének általánosítása. Rendkívül hálás feladatnak látszik ezt az *egyes tudományok történetén* konkrétabban, részletesebben nyomonkövetni. A logikában a gondolat történetének általában és egészében egybe **kell** esnie a gondolkodás törvényeivel.

az elvont „lét" csak mint *mozzanat* a πάντα ῥεῖ-ben*

Szembeötlő, hogy Hegel néha az elvonttól halad a konkréthoz (‚lét' (elvont) — ‚*létezés*' (konkrét) — ‚magáért-valólét'), — néha megfordítva (szubjektív fogalom — objektum — igazság (abszolút eszme)). Vajon nem az idealista következetlensége-e ez (az, amit Marx Hegel ‚eszmemisztikájának' nevezett)? Vagy vannak mélyebb okai ennek? (például *lét* = *semmi* — a levés, a fejlődés eszméje). Kezdetben *felvillannak* benyomások, azután kibontakozik *valami*, — majd ki-

* — minden folyik-ban. — *Szerk.*

fejlődnek a *minőség* # fogalmai (a dolog vagy a jelenség meghatározásai) és a *mennyiség* fogalmai. Ezután a tanulmányozás és elmélkedés ráirányítja a gondolatot az azonosság — különbség — alap — lényeg versus jelenség — okság stb. megismerésére. A megismerésnek mindezek a mozzanatai (lépései, lépcsőfokai, folyamatai) a szubjektumtól irányulnak az objektum felé, a gyakorlat ellenőrzi őket és ezen az ellenőrzésen át jutnak az igazsághoz (= abszolút eszméhez).

Minőség és érzet (Empfindung) egy és ugyanaz, mondja Feuerbach. Számunkra a legelső és legelemibb az érzet és *benne* elkerülhetetlenül a *minőség* is...

Ha Marx nem is hagyott hátra „*Logikát*" (nagybetűvel), de hátrahagyta a „Tőke" *logikáját*, és ezt derekasan fel kellene használni a szóban forgó kérdésben. A „Tőké"-ben alkalmazva van egy tudományra a logikája, dialektikája és ismeretelmélete a materializmusnak nem kell 3 szó: ez egy és ugyanaz, amely átvett minden értékeset Hegeltől, és továbbfejlesztette ezt az értékeset.

Áru—pénz—tőke

az abszolút ‚értéktöbblet' termelése;
a relatív ‚értéktöbblet' termelése

A kapitalizmus története és az ezt összefoglaló *fogalmak* elemzése.

A kezdet — a legegyszerűbb, legközönségesebb, legtömegesebb, legközvetlenebb „lét": az egyes áru (a „‚lét'" a politikai gazdaságtanban). Ennek mint társadalmi viszonynak az elemzése. *Kettős* elemzés, deduktív és induktív — logikai és történeti (értékformák).

Itt az elemzés *minden* lépésénél megvan a tényekkel, ‚illetőleg' a gyakorlattal való ellenőrzés.

Vö. a lényeg versus jelenség kérdéséhez

— ár és érték
— kereslet és kínálat versus ‚*érték*' (= ‚kikristályosodott munka')
— munkabér és a munkaerő értéke.

A megírás ideje: 1915.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

GEORGES NOËL: „LA LOGIQUE DE HEGEL"

PÁRIZS 1897[117]

Bibliothèque de Genève, **Ca, 1219**

Megjelent cikksorozatként a „Revue de Métaphysique et de Morale"-ban; szerk. Xavier Léon.

A szerző *idealista*, méghozzá jelentéktelen. Elismétli Hegelt, védelmezi a „modern filozófusokkal" szemben, összehasonlítja Kanttal stb. Semmi érdekesség. Semmi mélység. Egy szó sincs a *materialista* dialektikáról: a szerzőnek bizonyára fogalma nincs róla.

Megjegyzendők a hegeli terminusok *fordításai*:
*Etre** — *Essence*** — *Notion****. (Mesure° stb.)
Devenir°° (‚a lett').
L'être déterminé (‚létezés').
Etre pour un autre (‚másért-való-lét').

* — *Lét.* — *Szerk.*
** — *Lényeg.* — *Szerk.*
*** — *Fogalom.* — *Szerk.*
° — Mérték. — *Szerk.*
°° Lenin itt Noël kifejezésének — „l'être qui sort du devenir" — csak utolsó szavát jegyzi ki. — *Szerk.*

Quelque chose (‚valami').
Limite (‚határ').
Borne (‚korlát').
Devoir être (‚kellés').
Etre pour soi (‚magáért-való-lét').
Existence hors de soi (‚magán-kívül-való-lét').
La connaissance (‚a megismerés').
Actualité (‚valóság').
Apparence (‚látszat').
Etre posé (‚a tételezettség').
Position (‚tételező reflexió').
Fondement *ou* raison d'être (‚okalap').
L'universel (‚az általános').
Particulier (‚a különös').
Jugement (‚az ítélet').
Raisonnement *ou* Syllogisme (‚következtetés').

Megjegyzendők még a szerző mulatságos kísérletei, hogy Hegelt as it were* igazolja a „realizmus" (olvasd: materializmus) vádjával szemben. Hegelnél „‚a filozófia a maga egészében szillogizmus. Mármost ebben a szillogizmusban a logika az általános, a természet a különös, a szellem pedig az egyes'". (123. old.) A szerző „taglalja" (= visszakérődzi) a Logika utolsó mondatait az eszmétől a természetre való átmenetet illetően. Kiderül, hogy az ész a természeten át (a természetben) ismeri meg az eszmét = a törvényszerűséget, az elvonatkoztatásokat stb. ... Rendőrt, majdhogynem materializmus!!...

NB!

„‚Ha a természetet magában tárgyaljuk, elvonatkoztatva a szellemtől, — vajon ezáltal nem térünk-e vissza implicite a legnaivabb realizmushoz?'" (129. old.)

* — mintegy; úgyszólván. — *Szerk.*

„‚Amikor a logika és a szellemfilozófia közé természetfilozófiát iktat, Hegel kétségtelenül a realizmus nézőpontjára helyezkedik, de nem követ el ebben semmilyen következetlenséget... Hegel realizmusa csak átmeneti. Ez olyan nézőpont, amelyet túl kell haladni.'" (129) NB

„‚Hogy a realizmusnak megvan a viszonylagos igazsága, ez elvitathatatlan. Ilyen természetes és általános nézőpont nem az emberi szellem véletlen eltévelyedése... A dialektikának, hogy túlhaladja a realizmust, előbb teljes kifejlődésre kell azt juttatnia, és csakis így fogja bebizonyítani az idealizmus szükségességét. Hegel tehát az időt és a teret a természet legáltalánosabb meghatározásaiként, s nem a szellem formáiként tételezi. Úgy látszik, e ponton eltér Kanttól, de csak látszólag és szavakban van így... NB ??!!

...Ez magyarázza, hogy ő'" (Hegel) „‚úgy beszél az érzéki minőségekről, mintha ezek valóban a testek tartozékai volnának. Csodálkozni lehet azon, hogy Wundt úr ezzel kapcsolatban tudatlansággal vádolja őt. Csak nem hiszi a tudós filozófus, hogy Hegel sohasem olvasta Descartes-ot, Locke-ot vagy éppen Kantot? Ha Hegel realista, nem tudatlanságból, sem következetlenségből, hanem átmenetileg és módszerből az.'" (130) NB Hegel = „realista" NB

A szerző Hegelt Spinozához hasonlítva ezt mondja: „‚Összefoglalva, Hegel és Spinoza megegyeznek abban, hogy a természetet alávetik a logikának'" (140. old.), de szerinte Hegelnél a logika nem matematikai logika, hanem az ellentmondások, „a tiszta elvonatkoztatástól a realitáshoz" való átmenet (stb.) logikája. Ami Spinozát illeti, „‚vele'" (Spinozával)

„‚az idealizmus antipodusainál vagyunk'" (138); mert „‚a szellemek világa'" (Spinozánál) „‚a testek világa mellett van; nem felette áll'" (138). . .

. . .„‚A fejlődés eszméjének, amely oly jellemző a hegelianizmusra, Spinoza számára nincs értelme'". . . (138)

Hegel kifejleszti Platón dialektikáját („‚Platónnal elismeri az ellentétek szükségszerű együttlétezését'" 140) — Hegelhez közel áll Leibniz. (141)

Noël védelmébe veszi Hegelt a panteizmus vádjával szemben . . . (ezt a vádat így indokolják):

. . .„‚Az abszolút szellem, az ő'" (Hegel) „‚dialektikájának végső szava, alapjában véve más-e, mint maga az eszményített és istenített embernek a szelleme? Létezik-e az ő istene valahol, ha nem a természetben és az emberiségben?'" (142)

Noël „védelme" annak a kiemelésében (szájbarágásában) áll, hogy Hegel idealista.

Hegel nem „szkeptikus"

Nem „dogmatikus"-e Hegel? (VI. fejezet: ‚Hegel dogmatizmusa'). Igen, abban az értelemben, hogy *nem szkeptikus*, az *ókoriak* értelmében. (147. old.) De Kantnál ez = „a magán-való dolgok" megismerhetősége. Hegel (mint Fichte is) tagadja a magán-való dolgokat.

NB

Kant „‚***agnosztikus realizmusa***'". (148. old. lent)

Kant agnosztikus

. . .„‚Kant az agnoszticizmus nézőpontjából határozza meg a dogmatizmust. Dogmatikus az, aki meg akarja határozni a magán-való dolgot, megismerni a megismerhetetlent. A dogmatizmus egyébként

két formát ölthet'" ... (149) Vagy misztikizmus, vagy pedig

...„fel is emelheti naivan az érzéki valóságot abszolút valósággá, s azonosíthatja a phainomenont[118] és a noumenont. Ez akkor az empirikus dogmatizmus, a köznép és a filozófiától idegen tudósok dogmatizmusa. A materialisták ebbe a második hibába esnek; az első Platón, Descartes és tanítványaik hibája volt'"...

NB materialisták = „dogmatikusok"

Hegelnél viszont nyoma sincs a dogmatizmusnak, mert „kétségtelenül senki sem fogja őt azzal vádolni, hogy nem ismeri fel a dolgok viszonylagosságát a gondolathoz képest, hiszen egész rendszere éppen ezen az elven nyugszik. Továbbá azzal sem fogják vádolni, hogy a kategóriákat válogatás és kritika nélkül alkalmazza. Hát mi egyéb a hegeli logika, ha nem a kategóriák kritikája, amely vitathatatlanul mélyebb a kanti kritikánál?'" (150)

...„Azzal, hogy elveti a noumenonokat'" (Hegel), „kétségtelenül a phainomenonba helyezi ezzel a valóságot, de ez a valóság a phainomenonban mint olyanban csak közvetlen, következésképpen viszonylagos és bensőleg nem-teljes valóság. Csak implicite és további fejlődésének fenntartásával igazi valóság'"... (151)

NB

...„Egyébként az intelligibilis és a szenzibilis között nincs abszolút szembenállás, nincs rés, nincs áthághatatlan szakadék. A szenzibilis: az előresejtett intelligibilis; az intelligibilis: a megértett szenzibilis'"... (152)

nem rossz!

(Még neked, sekélyes idealistának is javadra vált Hegel valamiben!)

...„Az érzéki lét implicite tartalmazza az abszolútot, és folytonos fokozatossággal az előbbitől az utóbbihoz emelkedünk.'" (153)

...„Ily módon, és bármit mondjanak is róla, Kant filozófiájában megmarad a misztikus dogmatizmus alapvető hibája. Megtaláljuk benne ennek a tannak a két jellegzetes vonását: az érzéki és érzékfeletti abszolút szembenállását és az egyikből a másikba való közvetlen átmenetet.'" (156)

pozitivizmus = agnoszticizmus

Noël a VII. fejezetben — „Hegel és a modern gondolat'" — Auguste Comte pozitivizmusával foglalkozik és azt taglalása során „*agnosztikus rendszernek*'" nevezi. (166)

(*Ua.* 169: „a pozitivista agnoszticizmus'")

A pozitivizmust mint agnoszticizmust kritizálva, a szerző olykor ügyesen támadja felemás voltáért, — amikor azt mondja például, hogy nem lehet kitérni az elől a kérdés elől, hogy mi a törvényeknek vagy a tények „állandóságának" („permanens tények'", 170) forrása:

...„Aszerint, hogy ezeket'" („a permanens tényeket') „megismerhetetleneknek vagy megismerhetőknek fogjuk fel, vagy az agnoszticizmushoz, vagy a dogmatikus filozófiához jutunk'" ... (170 lent)

Renouvier úr neokriticizmusa Noël szerint eklekticizmus, közbülső dolog „a pozitivista fenomenalizmus és a tulajdonképpeni kantizmus'" között. (175)

Az erkölcsről, a szabadságról stb. fecsegve Noël, Hegel elsekélyesítője, egy kukkot sem szól a szabadságról mint a szükségszerűség megértéséről.

Hegel francia fordításai: *Véra*: logika, szellemfilozófia, vallásfilozófia, természetfilozófia;

Ch. Bénard: Esztétika és poétika

Művek a hegelizmusról:

E. Beaussire: Antécédents de l'hégélianisme.
P. Janet: La dialectique dans Hegel et dans Platon. 1860.
Mariano: La philosophie contemporaine en Italie.
Véra: Introduction à la philosophie de Hegel.

A megírás ideje: 1915.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

J. PERRIN: „TRAITE DE CHIMIE PHYSIQUE. LES PRINCIPES“

PÁRIZS 1903[119]

Megemlítendő *J. Perrin*: „Traité de chimie physique. Les principes“. (300 oldal.) Párizs 1903. *Abel Rey* ismerteti „‚A fizikai kémia filozófiai alapelvei'“ cím alatt a „*Revue Philosophique*“-ban, *1904. 1.* (Perrin az *erő* stb., az *ok* stb., az *energia* stb. fogalmát taglalja — ellene van annak, hogy az „‚*energiát* titokzatos lényegnek . . . *tekintsék*'“ (401. old.) . . . Abel Rey „‚ az *újszkeptikus* rendszerek'“ ellenfelének nevezi Perrint.)

A megírás ideje: 1914 december.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

PETER GENOFF: „FEUERBACHS ERKENNTNISTHEORIE UND METAPHYSIK"

ZÜRICH 1911 (BERNI DISSZERTÁCIÓ) (89 OLDAL)[120]

‚Országos Könyvtár'

Ez a merőben iskolás munka *csaknem kizárólag* Feuerbach **Jodl kiadású** műveiből vett idézetekből áll. *Csakis* mint idézet**gyűjtemény** hasznos, de annak sem teljes.

a témát a szerző **korántsem** dolgozta ki

Főképp a következő műveket idézi a szerző:

II. kötet, különösen Thesen und Grundsätze, továbbá Wider den Dualismus.[121]

X. különösen Über Spiritualismus und Materialismus.

NB VIII. Vorlesungen über das Wesen der Religion (maga Feuerbach 18*48*-ban azt írta, hogy ez a munkája érettebb, mint az 18*41*-ben megjelent „Kereszténység lényege" VIII., 26., 29.; 102—109.; 288.; 329. stb. old.).

VII. Das Wesen der Religion (18*45*: *Feuerbach fontosnak tartja*).

IV. „Leibniz" **1847. évi jegyzetekkel.** (*NB*) IV., 261.; 197.; 190—191.; 274. old.

VII. Kiegészítések a *Wesen des Christentumshoz.*

A szerző idézi a következő (Feuerbach szellemében írt) műveket:

Ebbinghaus: Experimentale Psychologie, 110. és 45. old.

Fr. Jodl: Lehrbuch der Psychologie, 403. old.

A. Forel: Gehirn und Seele, X. kiadás, 14. old.

Langénak[122] (II. könyv, 104. old.), aki eltorzítja (és vitatja) Feuerbach materializmusát, szerinte nyilvánvalóan nincs igaza Feuerbachhal szemben (83. és 88. old.).

A tanulmány elején a szerző vázolja Feuerbach filozófiai fejlődését — „Todesgedanken" (1830) — még hegeliánus; „Der Schriftsteller und der Mensch"* (1834) — a szakítás kezdete; „Kritik des Antihegel" (1835) — Hegel ellenfelei ellen, de nem Hegel mellett (vö., írja, Grün[123], II. köt. 409.; I., 390. és 398.). — „A hegeli filozófia bírálata" (1839). — „A kereszténység lényege" (18 *4 1*) — szakítás — „Tézisek" és „A jövő filozófiájának alapelvei" (1842 és 1843). — „A vallás lényege" (1845). — „Előadások a vallás lényegéről" (*1 8 4 7*).

A megírás ideje:
1914. december 29—30.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

---

* Ebben a művében a szerző „nem panteista, hanem politeista" volt (15. old.); „inkább leibniziánus, mint hegeliánus" (15. old.).

PAUL VOLKMANN: „ERKENNTNISTHEORETISCHE GRUNDZÜGE DER NATURWISSENSCHAFTEN"

(„WISSENSCHAFT UND HYPOTHESE", IX.) 2. KIADÁS. LIPCSE 1910[124]

(Nat. IV. 171 a berni könyvtárban)

A szerző — eklektikus és sekélyes a filozófiában, különösen, amikor Haeckel ellen, Buckle-ról stb., stb. beszél. De mégis a materializmus felé hajlik, például 35. old. — „‚Kérdés, vajon mi írjuk-e elő a természetnek, avagy a természet írja elő nekünk a fogalmakat'" — szerinte a két szempont egyesítendő. *Machnak* — mondja — igaza van (38. old.), de én szembeállítom vele (Machéval) „az objektív szempontot":

„‚Így én azt tartom, hogy a bennünk levő logika eredete a rajtunk kívül levő dolgok törvényszerű történésében van, hogy a természeti történés külső szükségszerűsége a mi első és voltaképpeni tanítómesterünk.'" (39. old.)

Támadja a fenomenológiát és a modern monizmust — de egyáltalán nem érti a materialista és az idealista filozófia *lényegét*. Voltaképpen a problémát általános-pozitivista szellemben a természettudomány „módszereire" redukálja. Azt a kérdést, hogy van-e a természetnek objektív realitása az emberiség tudatán (és érzetein) *kívül*, fel sem tudja vetni.

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

MAX VERWORN: „DIE BIOGENHYPOTHESE"

JÉNA 1903[125]

(Med. 5218)

vö. 9. old., az „enzim"[126] meghatározása

A szerző az „*élő szubsztancia*" és a benne végbemenő kémiai anyagcsere speciális témáját fejtegeti. Speciális téma.

Bibliográfiát közöl a szóban forgó kérdésről.

112. old. — „munkahipotézis", szerinte ez a lényeg. Például a XIX. század materializmusa, mondja, nagyon hasznos volt a természettudományoknak, — de „,ma már egyetlen filozófus természetkutató sem fogja a materialista felfogást helyénvalónak tartani'". (112) Örök igazságok nincsenek. Az eszmék jelentősége: ‚termékenységük', „fermentum"-szerepük, — „,ami teremt és hat'". (113)

Jellegzetes itt annak a nézetnek a naiv kifejezése, hogy „a materializmus" zavar! Fogalma sincs a dialektikus materializmusról, és teljesen képtelen megkülönböztetni a materializmust mint *filozófiát* az abban az időben magukat materialistáknak nevező *nyárspolgárok* egyes megcsontosodott nézeteitől.

A szerző célja — „,az életjelenségek mechanikai elemzése'" (1. old., Előszó)

— utalás az „Allgemeine Physiologie“* utolsó fejezetére.

„‚Élő fehérje‘“ helyett (25. old.) — amely szerinte nem világos fogalom —, „‚élő fehérjemolekula‘“ helyett („‚mert egy molekula nem lehet élő‘“) a szerző javasolja, hogy beszéljünk „‚biogénmolekuláról‘“. (25)

A kémiainak élővé való átváltozása — valószínűleg ez a lényeg. Hogy szabadabban lehessen mozogni ezen az új, még homályos, hipotetikus területen, le a „materializmussal“, le a „megkötő“ régi eszmékkel („molekula“), adjunk új elnevezéseket (biogén), hogy szabadabban kutathassunk új ismeretek után! *N B.* A modern fizikai és egyáltalában természettudományi „idealizmus“ forrásainak és *eleven* indítóokainak kérdéséhez.

A megírás ideje: 1915.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

* — „Általános fiziológia“. — *Szerk.*

FR. DANNEMANN: „WIE UNSER WELTBILD ENTSTAND?“

(KOSMOS) STUTTGART 1912[137]

(Nat. XII. 456)

A szerző ebben a brosúrában egyfajta összefoglalását adja *„Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und in ihrem Zusammenhange“* c. ***négykötetes munkájának*** ... (((Sok a *lapos népszerűsítés*...)))

A szerző hanyagul, fontoskodva, tárcastílusban érint filozófiai kérdéseket, laposan

Körülbelül 5000 éves a kultúra fejlődése Ó-Egyiptomtól napjainkig. Homérosz szerint a Föld — mindössze a Földközitenger és a környező országok. (8. old.)

Egyiptomban a tiszta éjszakák megkönnyítették a csillagászattal való foglalkozást. Megfigyelték a csillagokat és mozgásukat, a Holdat stb.

A könyvecske sem ez, sem az: filozófiai műnek hanyag, frázisos, sekélyes, lapos; — népszerűsítésnek túl igényes

Eleinte a hónapot *30*, az évet *360* napnak számították. (31. old.) Az ó-egyiptomiak már *365* napnak. (32. old.) Eratoszthenész (Kr. e. 276) a Föld főkörét *250 000* „stadiumban“ = 45 000 kilométerben határozta meg (40 000 helyett).

Arisztarkhosz megsejtette, hogy a Föld kering a Nap körül, 37. old. (1800 évvel Kopernikusz, 1473—1543, előtt). Arisztarkhosz (Kr. e. III. század) számítása szerint a Föld *3 0*-szor (48 helyett) nagyobb a Holdnál, a Nap pedig 300-szor (1 300 000 helyett) nagyobb a Földnél...

Ptolemaiosz rendszere (II. sz. Kr. u.) ↑
↓
XV. sz.: a csillagászat felélénkülése — összefüggése a tengerhajózással.
Kopernikusz (1473—1543): heliocentrikus rendszer. Körök (nem ellipszisek).
((Csak a XIX. század derekán, a tökéletesített mérőeszközökkel bizonyították be az állócsillagképek alakváltozását))
Galilei — (1564—1642).
Kepler — (1571—1630).
Newton — (*1643 — 1727*).

távcső stb. ((több mint 20 millió csillag felfedezése stb.))

a Föld lapultsága a sarkoknál az átmérő 1/229-e 1/299 helyett

Püthagorasz (Kr. e. VI. század) a világot a szám és a mérték kormányozza...
az ókori filozófusok 4 eleme, anyaga: föld, tűz, víz, levegő...

Démokritosz (Kr. e. ↑ V. sz.): atomok... ↓
XVII. század: kémiai elemek.
színképelemzés (1860)
elektromosság stb.
az erő megmaradásának törvénye.

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

LUDWIG DARMSTAEDTER: „HANDBUCH ZUR GESCHICHTE DER NATURWISSENSCHAFTEN UND DER TECHNIK“

BERLIN 1908. 2. KIADÁS[128]

(‚Olvasóterem az Országos Könyvtárban')

A fény sebességének meghatározása:
kevesebb, mint 298 000 km 1 mp alatt

1676: Olaf *Römer* (a Jupiter elsötétülése alapján): 40 000 földrajzi mérföld, kevesebb, mint 300 000 » » » »

1849: *Fizeau* (fogaskerekek és tükrök): 42 219 földrajzi mérföld ..... = 313 000 » » » »

1854: *Foucault* (2 forgó tükör stb.): 40 160 földrajzi mérföld ..... = 298 000 » » » »

1847: Alfred *Cornu* (‚Fizeau{300 400 » » » »
rendszere szerint') .....{300 330 » » » »

1902: Perrotin (ua.) ..... 299 900 (± 80 m) »

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

NAPOLEON: „PENSEES“

PÁRIZS 1913. MINIATŰR KÖNYVTÁR 14. SZ.[129]

(‚Országos könyvtár')

„‚Az ágyú megölte a feudalizmust. A tinta meg fogja ölni a modern társadalmat'“ (43. old.)... NB

— — — „‚Minden csatában elérkezik mindenkor egy pillanat, amelyben a legbátrabb katonák, miután a legnagyobb erőfeszítéseket tették, hajlandóságot éreznek a megfutamodásra. Ez a rémület a saját bátorságuk iránti bizalom hiányából ered; elég egy csekély alkalom, egy ürügy, hogy önbizalmuk visszatérjen: a nagy művészet abban áll, hogy ezeket az alkalmakat előidézzük.'“ (79—80. old.)

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

ARTHUR ERICH HAAS: „DER GEIST DES HELLENENTUMS IN DER MODERNEN PHYSIK“

LIPCSE 1914. (32 OLDAL) (VEIT & CO.)[180]

A mű ismertetése a „*Kant-Studien*“-*ben*, 1914, 3. sz. (XIX. köt.), 391—392. old., eszerint a szerző, a fizika történetének tanára (erre a történetre P. Volkmann igen nagy figyelmet fordít), hangsúlyozza Hérakleitosz és Thomson stb., stb. sajátos kapcsolatát.

A megírás ideje: 1915.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

THEODOR LIPPS:
„NATURWISSENSCHAFT UND WELTANSCHAUUNG“[131]

(‚BESZÉD A TERMÉSZETKUTATÓK 78. KONGRESSZUSÁN, STUTTGARTBAN')

HEIDELBERG 1906

(Berni Könyvtár. Nat. Varia. 160)

Kanti—fichtei irányzatú idealista; hangsúlyozza, hogy mind a fenomenológia (a legújabb fenomenológia — ‚csak jelenségek'. 40. old.), mind az energetika és a vitalizmus (uo.) az idealizmus szellemében dolgozik.

anyag — X

‚Anyagiság' — „„konvencionális kifejezésmód'“... (*35.* old.)

‚A természet a szellem terméke' (37) stb.

„„Egyszóval, az anyagelvűség elsősorban nem egyéb, mint új elnevezés a természettudomány feladata számára.'“ (32)

A megírás ideje: 1915.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

LASSALLE „AZ EPHESZOSZI HOMÁLYOS HÉRAKLEITOSZ FILOZÓFIÁJA" C. KÖNYVÉNEK KONSPEKTUSA[132]

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

A berni könyvtár olvasóterme. Itt dolgozott Lenin 1914—1917-ben

F. LASSALLE: „DIE PHILOSOPHIE HERAKLEITOS DES DUNKLEN VON EPHESOS". 2 KÖTET. BERLIN 1858 (379+479 OLDAL)

(Bern: Log. 119. 1.)

A mottóban többek közt idézi Hegelből — Filozófiatörténetéből —, hogy nincs Hérakleitosznak egyetlen tétele sem, amelyet ő, Hegel, fel ne vett volna logikájába.

> Hegel Művei, XIII. köt. 328. old.
> Idéztem a Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie konspektusában.*

Érthető, miért nevezte Lassalle e művét Marx egy „iskolásfiú" munkájának (lásd . . . -én[133] kelt levelét Engelshez): Lassalle csupán *ismétli, lemásolja* Hegelt, milliószor *visszakérődzi* az egyes Hérakleitosz-passzusokat, és munkáját megtölti hihetetlen tömegű legiskolásabb, szörnyű tudálékos ballaszttal.

Amiben Marxtól különbözik: Marxnál rengeteg az *új*, és Marxot csak az érdekli, ami Hegel *t ő l* és Feuerbachtól előrehaladás *t o v á b b*, az idealista dialektikától a materialistához). Lassalle Hegelen

* Lásd ebben a kötetben, 246. old. — *Szerk.*

kérődzik speciális témája keretében: Hérakleitoszból vett és Hérakleitoszról szóló idézetek *kapcsán* lényegében lemásolja Hegelt.

Lassalle 2 részre osztotta munkáját: „Általános rész. Bevezetés" (I. köt. 1—68. old.) és „Történeti rész. Töredékek és tanúságok" (a többi). Az általános rész III. fejezete: „A hérakleitoszi rendszer rövid fogalmi kifejtése" (45—68. old.) — Lassalle módszerének, következtetéseinek a velejét adja. Ez a fejezet — tiszta lemásolása, szolgai ismétlése Hegelnek, Hérakleitosz *kapcsán*! Itt is (és méginkább a történeti részben) rengeteg a tudományosság, de ez a legalsóbbrendű tudományosság: feladták a leckét — kutassa fel Hérakleitoszban a hegelit. Az ‚igyekvő' tanítvány „ragyogóan" teljesíti a feladatot, elolvas *m i n d e n t*, amit az ókori (és újkori) írók Hérakleitoszról írtak, és *m i n d e n b e* belemagyarázza Hegelt.

Marx 1844—47-ben Hegeltől eltávolodva eljutott Feuerbachhoz, és Feuerbachtól *t o v á b b* a történelmi (és dialektikus) materializmushoz. Lassalle 1846-ban kezdte meg (Előszó, III. old.), 1855-ben folytatta és 1857 augusztusában (Előszó, XV. old.) befejezte a hegelizmuson való terméketlen, üres, haszontalan, tudálékos *kérődzés* munkáját!!

A II. rész egyes fejezeteit csak a hérakleitoszi töredékek fordítása és Hegel népszerűsítése teszi érdekessé és ezért nem haszontalanok, ez azonban nem szünteti meg az említett összes fogyatékosságokat.

Olykor egyenest elragadó az ókoriak és Hérakleitosz filozófiájának gyermeki naivsága, például, 162. old. —„honnan van

az, hogy azoknak a vizelete, akik fokhagymát ettek, fokhagymaszagú?'“

és a felelet:

„»,vajon, mint Hérakleitosz egyes követői mondják, ugyanaz a tüzes átalakulási folyamat megy-e végbe a (szerves) testben, mint a világmindenségben, majd ismét lehűlve, ott (a világmindenségben) mint nedvesség, itt viszont mint vizelet gyűlik össze, a táplálékból való átalakulás (*ἀναθυμίασις*) pedig annak a szagát idézi elő, amiből a vele való keveredés útján keletkezett?'«“... (162—163)

A 221. skk. oldalakon Lassalle Plutarkhoszt idézi, aki azt mondja Hérakleitoszról: ... „»,a tűz pedig mindenre átváltódik, és minden a tűzre, mint ahogy aranyra a javak és javakra az arany'«“... || Hérakleitosz az aranyról és az árukról

Ezzel kapcsolatban Lassalle beszél az *értékről* (Wert) (*223. old.* NB) |és ‚a pénz funkciójáról'|, hegeli módon fejtegetve (mint „‚kihelyezett elvont egységet'“), és hozzáfűzve: ... „‚Hogy ez az egység, a pénz, nem *valóságos*, hanem *csak eszmei* valami'“ (Lassalle kiemelése), „‚megmutatkozik abban'“ stb. ... || helytelen (Lassalle idealizmusa)

(De mégiscsak NB, hogy ez egy 1858-ban megjelent könyvben íródott, az előszó kelte: *1857 augusztus.*)

A 224. old. 3. jegyzetében (224—225. old.) Lassalle még részletesebben beszél a pénzről, hogy — úgymond — Hérakleitosz nem volt „nemzetgazdász“, hogy a pénz ((csak (??))) ‚értékjel' stb., stb. („‚minden pénz csak eszmei egysége vagy értékkifejezése minden reális, forgalomban levő terméknek'“) (224) stb.

Mivel Lassalle itt homályosan az ‚e területen' — az érték- és pénzelmélet területén — tett ‚modern felfedezésekről' beszél, feltehető, hogy éppen Marx szavaira és leveleire gondol.

225—228. old. Lassalle terjedelmes *részletet* idéz Plutarkhoszból, a továbbiakban (meggyőzően) kimutatva, hogy éppen Hérakleitoszról van szó, hogy Plutarkhosz itt „‚Hérakleitosz spekulatív teológiájának alapvonásait fejti ki'". (228)

A részlet jó: tükrözi a görög filozófia *szellemét*, a naivitást, mélységet, az átmeneteket-átfolyásokat[134].

Lassalle Hérakleitoszból egész teológiai rendszert és „objektív logikát" (sic!!) stb. is kiolvas, — egyszóval, Hérakleitosz „kapcsán" Hegel!!

Számtalanszor (valóban untatóan) hangsúlyozza és visszakérődzi Lassalle, hogy Hérakleitosz nemcsakhogy elismeri mindenben a mozgást, hogy elve a mozgás vagy levés (Werden), hanem hogy az egész dolog éppen „a feltétlen (schlechthin) ellentétek folyamatos azonosságának" felfogásában rejlik. (289. old. és sok más helyen) Lassalle úgyszólván *belesulykolja* az olvasó fejébe azt a hegeli gondolatot, hogy elvont fogalmakban (és ezek rendszerében) a mozgás elvét *nem lehet* másképp kifejezni, csak az ellentétek azonosságának elveként. Általánosságban szólva a mozgás és ‚levés' lehetséges

ismétlődés nélkül, a kiinduló ponthoz való visszatérés nélkül, *s a k k o r* az ilyen mozgás nem volna az „ellentétek azonossága". De mind az asztronómiai és a mechanikai (a földi) mozgás, mind a növények, az állatok és az ember élete — mindez nemcsak a mozgás, hanem éppen a kiindulópontokhoz visszatérő mozgás, vagyis a dialektikus mozgás eszméjét is beleverte az emberiség fejébe.

Naivul és gyönyörűen fejezi ki ezt Hérakleitosz nevezetes formulája (vagy mondása): „nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba" — voltaképpen pedig (mint már Kratülosz, Hérakleitosz tanítványa mondotta) ez egyszer sem lehetséges (mert mire a test egészen beleereszkedik a vízbe, a víz már nem ugyanaz, mint az imént volt).

(NB: Ez a Kratülosz Hérakleitosz dialektikáját *szofisztikáig* hajtotta, 294—295. old. és sok más helyen, mondván: semmi sem igaz, semmiről sem lehet semmit sem mondani. Negatív (és csakis negatív) következtetés a dialektikából. Hérakleitosz elve pedig ennek éppen az ellenkezője: „minden igaz", mindenben van (némi) igazság. Mindenre válaszul „Kratülosz csak mozgatta az ujját", jelezve, hogy minden mozog, semmiről sem lehet semmit sem mondani.

Lassalle egyáltalán nem ismer mértéket ebben a művében, Hérakleitoszt valósággal *b e l e f o j t j a H e g e l b e*. Pedig kár. *Hérakleitosz m é r t é k k e l*, mint a dialektika egyik megalapítója,

rendkívül hasznos volna: Lassalle 850 oldalának a velejét 85 oldalra kellene összesűríteni és lefordítani oroszra: „Hérakleitosz mint a dialektika egyik megalapítója (Lassalle nyomán)". Ez hasznos dolog lehetne!

A világ alaptörvénye (*λόγος**, olykor *εἱμαρμένη***) Hérakleitosz szerint az „ellentétbe való átcsapás törvénye" (327. old.) (=*ἐναντιοτροπή*, *ἐναντιοδρομία*).

Lassalle a *εἱμαρμένη*-t a „,fejlődés törvényeként'" értelmezi (333. old.), idézve többek közt

Nemesziosz szavait: „»Démokritosz, Hérakleitosz és Epikurosz szerint nincsen gondviselés sem az általános, sem az egyes számára.'«" (uo.)

És Hérakleitosz szavait: „»A világot nem alkották sem istenek, sem emberek, a világ örökké élő tűz és mindig az lesz.'«" (uo.)

Furcsa, hogy Hérakleitosz vallásos filozófiáján kérődzve Lassalle egyszer sem idézi és egyszer sem említi Feuerbachot! Egyáltalában hogyan viszonyult Lassalle Feuerbachhoz? Mint hegeliánus idealista?

Ezért mondta Philón (Philo) — írja Lassalle — Hérakleitosz tanításáról,

NB

> ...„»hogy az'«" (a tanítás'), „»akárcsak a sztoikusok tanítása, mindent a világ *b ó l* és a világ *b a* vezet le, és nem hiszi, hogy valami is Istentől lett.'«" (334)

* — logosz. — *Szerk.*
** — végzet; szükségszerűség. — *Szerk.*

A Hegelre „formálás" példája:
Hérakleitosz nevezetes passzusát (*Stobaeus* szerint) „‚A bölcsességről'" (*ἓν σοφόν*) Lassalle így fordítja:

„‚»Bármennyit hallottam is beszélni, senki sem jutott el annak a felismeréséhez, hogy a bölcsesség az, ami mindentől« (vagyis minden létezőtől) »el van választva.«'" (344)
— az „állat vagy Isten" szavakat beszúrásnak tekinti, elveti Ritter fordítását („‚»a bölcsesség távol van mindenkitől'«") (344) és Schleiermacherét: „‚»a bölcsesség az, ami mindentől elkülönült'«" — a részletek ismeretétől különböző „megismerés" értelmében. (346)

Lassalle szerint ennek *értelme*:

„‚»hogy az abszolút (a bölcsesség) mentes minden érzéki létezéstől, hogy az a negatív'«" (349) — vagyis ‚a negatív' = a tagadás elve, a mozgás elve. Világos Hegel-hamisítvány! Belemagyarázza Hegelt Hérakleitosz*ba*.

Részletek halmaza Hérakleitosznak a perzsa teológiával, Ormuzddal és Ahrimánnal[135], a mágia tanával stb., stb., stb. való (külső) kapcsolatáról.

Hérakleitosz azt mondta: „az idő test" (358. old.) . . . ezen — Lassalle szerint — a lét és a semmi egységét értette. Az idő a lét és a nem-lét tiszta egysége stb.!
Hérakleitosznál, úgymond, a *tűz* = a mozgás elve is nem egyszerűen tűz, olyasvalami, mint a tűz a perzsa filozófiai (és vallási) tanításban! (362)

Azt mondja, hogy ha Hérakleitosz *elsőnek* használta a *λόγος* („szó") kifejezést objektív értelemben (törvény), akkor ezt szintén a perzsa vallásból merítette... (364)

— Idézet a Zend-Avesztából.[136] (367)

A 17. §-ban, ahol Lassalle a *Δίκη*-nek* a *εἱμαρμένη*-hoz való viszonyáról beszél, ezeket a hérakleitoszi eszméket a „*szükségszerűség*", „*összekapcsolódás*" értelmében magyarázza. (376)

NB: „**mindenek köteléke**" (*δεσμὸς ἁπάντων*) (379. old.)

Platón (a *Theaitétoszban*) Hérakleitosz filozófiájának ad hangot, mondván:

„»A szükségszerűség köti össze a lét lényegiségét'«"...

„,Hérakleitosz a forrása annak a sztoikusoknál oly közkeletű felfogásnak, mely a *εἱμαρμένη*-t, a rerum omnium necessitast**, *köteléknek* és összekapcsolódásnak, illigatiónak nyilvánítja'"... (376)

Cicero:

„»Végzetnek pedig azt nevezem, amit a görögök *εἱμαρμένη*-nak neveznek, vagyis az okok olyan rendjét és sorát, amikor az okhoz kapcsolt ok önmagából dolgot szül.'«" (377. old.)

Évezredek múltak el azóta, hogy megszületett „mindenek kötelékének", az „okok összekapcsolódásának" eszméje. Annak egybevetése, hogy az emberi gon-

* — igazságosságnak. — *Szerk.*
** — minden dolog szükségszerűségét. — *Szerk.*

dolkodás történetében miképpen fogták fel ezeket az okokat, kétségtelenül bizonyító erejű ismeretelméletet eredményezne.

II. kötet.

A „tűzről" elmélkedve Lassalle, ezerszer ismételve önmagát, azt bizonyítgatja, hogy a tűz Hérakleitosznál „principium". Különösen amellett kardoskodik, hogy Hérakleitosz *idealista* (25. old. — hogy a fejlődés, ‚a levés' elve Hérakleitosznál ‚*logikailag* előbblétező', hogy Hérakleitosz filozófiája = ‚*ideálfilozófia*'. Sic!!) (25. old.)

((Erőszakosan belemagyarázza Hegelt!))

Hérakleitosz „»‚tiszta és abszolúte anyagiatlan tüzet'«" tételezett (28. old. [Chalcidius:] *In Timaeum*, Hérakleitoszról)...

Az 56. oldalon (II. köt.) Lassalle hérakleitoszi idézetet közöl [*Clemens* Alexandrinusból, Stromata V; 14. fej.], mely szó szerinti fordításban így hangzik: „»‚A világot, a mindenből való Egyet, nem alkotta senki az istenek, sem az emberek közül, hanem örökéletű tűz volt, van és lesz, amely fellobban mérték szerint és kialszik mérték szerint'«"... NB

A dialektikus materializmus alapelveinek nagyon jó kifejtése. De az 58. oldalon Lassalle ilyen „‚szabad fordításban'" adja ezt a töredéket:

„»‚A világ — — örökös levés volt, van és lesz, állandóan, de váltakozó mértékben, a létből (folyamatos) nem-létbe és ebből (folyamatos) létbe átcsapva.'«"

Kitűnő példája annak, hogyan ‚javítja tönkre' Lassalle Hérakleitoszt Hegellé, s rontja el Hérakleitosz

elevenségét, frisseségét, naivságát, történelmi teljességét azzal, hogy erőszakosan belemagyarázza Hegelt (e belemagyarázások erőltetése végett Lassalle íveken át rágódik Hegelen).

A II. rész II. szakasza („Fizika", II. köt. *1—262.* old. *!!!*) teljesen elviselhetetlen. Kopeknyi Hérakleitosz, rubelnyi Hegel-kérődzés és erőltetett belemagyarázás. Elég átlapozni és máris megmondhatjuk, hogy nem érdemes elolvasni!

A III. szakaszból („‚A megismerés tana'") egy *Philón*-idézet:

NB „»‚Mert az egy az, ami két ellentétből áll, úgyhogy ha kettévágjuk, az ellentétek felismerhetőkké válnak. Vajon nem ez az, amiről a hellének azt mondták, hogy az NB ő nagy és híres Hérakleitoszuk filozófiája élére állította és mint új felfedezéssel büszkélkedett vele'«"... ((265))

És a következő idézet szintén Philónból:

...„‚»Ugyanígy a világ részei is ketté vannak osztva és kölcsönösen ellentettek, a föld hegyekre és síkságra; a víz édes és sós vízre... Éppígy az atmoszféra is télre és nyárra, valamint tavaszra és őszre. És ebből állította össze Hérakleitosz a természetről írt könyveit, teológusunktól átvette az ellentétek szentenciáját, számtalan, mégpedig fáradságosan kidolgozott példát« (bizonyítóadatot) »fűzve hozzá.«'" (267. old.)

NB

Az igazság kritériuma, Hérakleitosz szerint, nem consensus omnium, nem mindenki megegyezése (285. old.) — akkor Hérakleitosz ‚szubjektív empirikus' volna. (284. old.) Nem, ő ‚*objektív idealista*'. (285) Hérakleitosz szerint az igazság kri-

tériuma a lét és nem-lét azonosságának ideális törvényével való megegyezés, függetlenül *valamennyi* ember szubjektív véleményétől. (285)

Lám, itt világos, hogy Lassalle régi típusú hegeliánus, idealista.

Vö. Marx 1845-ben írt Feuerbach-téziseivel![137] Lassalle itt reakciós.

A 337. oldalon Lassalle, többek közt Büchnert idézve (1. jegyzet), azt mondja, hogy Hérakleitosz „ugyanazt a gondolatot" fejezte ki apriori, mint a „modern fiziológia" („»a gondolat az anyag mozgása'«").

Nyilvánvaló belemagyarázás. A hérakleitoszi idézetekben csak az áll, hogy a lélek szintén átváltozási folyamat — a mozgót a mozgó ismeri meg.

Chalcidius-idézet (In Timaeum):

. . . „»Hérakleitosz azonban egybekapcsolja eszünket a világot vezető és kormányzó isteni ésszel, és azt mondja, hogy eszünk az elválaszthatatlan kíséret folytán szintén tudója az uralkodó ész-dekrétumnak és miközben a szellem az érzékek tevékenységétől megpihen, előre jelzi az eljövendőt.'«" (342. old.)

Clemensből (Stromata, V.):

. . . „»hihetetlen volta folytán« (ti. az igaz) »kisiklik azalól, hogy megismerjék'«". . . (347)

Hérakleitosz „az objektív logika atyja" (351. old.), mert nála a „természetfilozó-

fia": ‚átcsap' a *gondolat* filozófiájába, „a *gondolatot* ismeri el a lét elvének" (350) stb., stb., à la Hegel... Hérakleitoszból hiányzik, úgymond, a szubjektivitás mozzanata...

36. §, „‚Platón Kratülosza'"[138], 373—396. old.

A „Kratülosz"-ról szóló §-ban Lassalle azt bizonyítja, hogy Platónnak ebben a dialógusában Kratülosz (még nem mint szofista és szubjektivista, amivé később lett, hanem) mint Hérakleitosz hű tanítványa szerepel, aki valóban az ő, Hérakleitosz elméletét fejti ki a szavak és a nyelv lényegéről és eredetéről, miszerint a szavak és a nyelv a dolgok természetének, lényegének *utánzása* („‚a dolgok lényegének utánzása'", 388. old.), „‚Isten utánzása és képmása'", „‚Isten és a világmindenség utánzása'". (uo.)

A filozófia története, ERGO: ‚röviden', a megismerés története általában

a tudás egész területe

a görög filozófia vázolta mindezeket a mozzanatokat

az egyes tudományok története
a gyermek szellemi fejlődésének története
az állatok szellemi fejlődésének története
a **nyelv** története NB:
+pszichológia
+az érzékszervek fiziológiája

ezek azok a tudományágak, amelyekből az ismeretelméletnek és a dialektikának össze kell tevődnie

. . . „‚Kimutattuk'" — mondja Lassalle —, „‚hogy a *szó*, *név* és *törvény* ama'" (fentemlített) „‚fogalmi azonossága (mert így és nem csupán analógiának nevezendő) a hérakleitoszi filozófiának minden vonatkozásban elvi nézete és ebben a filozófiában alapvető fontossággal és jelentőséggel bír'". . . (393)

. . . „‚A nevek az ő számára'" (Hérakleitosz számára) „‚a lét törvényei, az, ami közös a dolgokban, amint számára a törvény is az, ami »*közös mindenekben*«'". . . (394) NB

És Hippokratész — mondja Lassalle — éppen ezt a hérakleitoszi gondolatot *fejezi ki*, mondván: nagyon fontos!

„»‚A nevek a természet törvényei.'«" NB

„‚Mert a törvények és a nevek az epheszoszi számára . . . egyaránt csak az általánosnak a termékei és realizálódásai, számára mind a kettő az elért, az érzéki valóság szeplőjétől megszabadított, tisztán általános eszmei lét'". . . (394)

Platón taglalja és cáfolja Hérakleitosz filozófiáját a „*Kratülosz*"-*ban* és a „*Theaitétosz*"-*ban*, miközben (kivált az utóbbiban) Hérakleitoszt (az objektív idealistát és dialektikust) összezavarja Prótagorasszal, a szubjektív idealistával és szofistával (minden dolog mértéke az ember). És Lassalle azt bizonygatja, hogy az eszmék fejlődésében Hérakleitoszból valóban következett (1) a szofisztika (Prótagorasz) és (2) a platónizmus, az „ideák" (objektív idealizmus).

Az a benyomásunk támad, hogy az idealista Lassalle homályban hagyta Hérakleitosz materializmusát, illetve materialista ten-

denciáit azzal, hogy erőszakosan Hegelt magyarázza bele Hérakleitoszba.

(IV. ‚Etika', 427—462. old.)

E szakaszban az etikáról — ‚semmi'.

A 458—459. oldalon Lassalle azt írja, hogy *Nemesziosz* szerint Hérakleitosz és Démokritosz tagadta a gondviselést (*προνοία*), *Cicero* (De fato) viszont azt mondja, hogy Hérakleitosz, akárcsak Démokritosz és mások (Arisztotelész is), elismeri a végzetet — a szükségszerűséget.

a ‚természeti szükségszerűség' Lassalle-nál

. . . „‚Ez a végzet csupán a tárgy saját *immanens természeti szükségszerűségét*, természeti törvényét jelenti'" . . . (459)

(A sztoikusok, Lassalle szerint, — *m i n d e n t* Hérakleitosztól vettek át, de ellaposították, egyoldalúvá tették, 461. old.)

Lassalle könyvének mutatója tudományosan, tudálékosan, de értelmetlenül készült: rengeteg ókori név stb., stb.

Általában, summa summarum, Marx bírálata helyes. Lassalle könyvét nem érdemes elolvasni.

A DIALEKTIKA KÉRDÉSÉHEZ[139]

A megírás ideje. 1915.
Először megjelent: „Bolsevik"
5—6. sz. 1925.

(IV. Ethik, S. 459–462)

В отдельн. от Archiv — XII.

Ка[нт]. 458-9 Abs. Zeile, 17 Reihe[n]folge, v. Ursache, d. Wirkungen) Ursache bestimmt Wirkung, a Wirkungen (das p. 460) Zeit, v. Ursache, ка и Wirkung и т. д. (и Abwechslung) in gegenseitiger Wechselwirkung

Natürlichkeit Gesetzmäßigkeit d.d.

"... dies Faktum nun die eigene Immanente Naturnotwendigkeit der Tugendlehre, des Naturgesetz desselben bedeuten solle". (p. 53).

(Cohen, ко п. 110, — bis Ursprung d. Ursprünge, ausführlich aus, cf. das Original, p. 461).

Ursprung d. Kunst d. Lehre enthalten Prinzip, Ursprung der Selbstbewußtheit eines Subjekts etc. etc.

В отдельн., ЕЕ, Urteil ausführlich. Kunst, Lehre zu Beginn erörtert.

К вопросу о диалектике:

Раздвоение единого и познание противоречивых частей его (см. цитату из «Parlow» о Гегеле в Kapitel III гл. «О неравенстве» Начальная Гегелева) есть суть (одно из существенных, одна из основных, если не основная, отличительных черт) диалектики. Так именно Гегель

Lenin „A dialektika kérdéséhez" c. munkájának egyik kéziratoldala. — 1915

Kisebbítve

A DIALEKTIKA KÉRDÉSÉHEZ

Az egységesnek megkettőződése és ellentmondó részeinek megismerése (lásd a Hérakleitoszról szóló Philón-idézetet Lassalle Hérakleitosza III. részének („A megismerésről") elején*) — ez a dialektika *veleje* (egyik „lényege", egyik alapvető, ha ugyan nem az alapvető, sajátossága vagy vonása). Éppen így teszi fel a kérdést Hegel is (Arisztotelész a „Metafiziká"-jában állandóan ekörül *vergődik* és *harcol* Hérakleitosz, ill. a hérakleitoszi eszmék ellen).

Azt, hogy helyes-e a dialektika tartalmának ez az oldala, a tudomány történetével kell ellenőrizni. A dialektikának erre az oldalára rendszerint nem fordítanak elég figyelmet (például Plehanov): az ellentétek azonosságát *példák* összegének tekintik [„például az árpaszem"; „például az őskommunizmus". Engelsnél is. De csak a „közérthetőség kedvéért"...] nem pedig a *megismerés törvényének* (*és* az objektív világ törvényének).

A matematikában + és —. Differenciál és integrál.

A mechanikában hatás és ellenhatás.

A fizikában pozitív és negatív elektromosság.

A kémiában atomok egyesülése és disszociációja.

A társadalomtudományban osztályharc.

Az ellentétek azonossága (talán helyesebben szólva: „egységük"? bár az azonosság és az egység kifejezések különbsége itt nem különösen lényeges. Bizonyos értelemben mind a kettő helyes) nem egyéb, mint az ellentmondó, *egymást kölcsönösen kizáró*, ellentett tendenciák elismerése

* Lásd ebben a kötetben, 338. old. — *Szerk.*

(feltárása) a természet (*beleértve* a szellemet és a társadalmat) *összes* jelenségeiben és folyamataiban. A világban végbemenő összes folyamatok „*önmozgásukban*", spontán fejlődésükben, eleven életükben való megismerésének az a feltétele, hogy mint ellentétek egységét ismerjük meg őket. A fejlődés az ellentétek „harca". A fejlődés (evolúció) két alapvető (vagy két lehetséges? vagy két történelmileg megfigyelhető?) koncepciója: a fejlődés mint csökkenés és növekedés, mint ismétlődés, *és* a fejlődés mint ellentétek egysége (az egységesnek megkettőződése egymást kölcsönösen kizáró ellentétekre és ezek kölcsönös viszonya).

A mozgás első koncepciója esetén homályban marad az *ön* mozgás, annak *hajtó* ereje, forrása, indítéka (vagy *kívülre* tevődik ez a forrás — Isten, szubjektum stb.). A második koncepció esetén a fő figyelem éppen az „*ön*"-mozgás *forrásának* megismerésére irányul.

Az első koncepció holt, színtelen, száraz. A második eleven. *Csakis* a második koncepció ad kulcsot minden léttel-bíró „önmozgásához"; csakis az adja kezünkbe az „ugrásoknak", a „fokozatosság megszakadásának", az „ellentétbe való átcsapásnak", a régi megsemmisülésének és az új keletkezésének a kulcsát.

Az ellentétek egysége (egybeesése, azonossága, egyenhatása) feltételes, időleges, átmeneti, relatív. Az egymást kölcsönösen kizáró ellentétek harca abszolút, amint abszolút a fejlődés, a mozgás.

N B: a szubjektivizmus (szkepticizmus és szofisztika stb.) többek közt abban tér el a dialektikától, hogy az (objektív) dialektikában viszonylagos (relatív) a relatív és az abszolút közötti különbség is. Az objektív dialektika szerint *van* a relatív*ban* abszolút. A szubjektivizmus és szofisztika szerint a relatív csak relatív és kizárja az abszolútat.

Marx a „Tőké"-ben kezdetben a burzsoá (árutermelő) társadalom legegyszerűbb, legközönségesebb, legalapvetőbb, legtömegesebb, legmindennapibb, milliárdszor elő-

forduló *viszonyát*: az árucserét elemzi. Az elemzés ebben a legegyszerűbb jelenségben (a burzsoá társadalomnak ebben a „sejtjében") feltárja a modern társadalom *valamenyi* ellentmondását (ill. *valamennyi* ellentmondásának csíráit). A további fejtegetés megmutatja nekünk ezeknek az ellentmondásoknak és ennek a társadalomnak fejlődését (*mind* növekedését, *mind* mozgását) a társadalom egyes részeinek $\sum$-jában*, a kezdetétől a végéig.

Ilyen módszerrel kell kifejteni (ill. tanulmányozni) a dialektikát egyáltalában (mert a burzsoá társadalom dialektikája Marxnál a dialektikának csak egyes esete). Kezdjük a legegyszerűbbel, a legközönségesebbel, a legtömegesebbel stb., **bármely** *kijelentéssel*: a falevél zöld; Iván ember; Zsucska kutya s i. t. Már itt (mint Hegel zseniálisan megjegyezte) *dialektika* van: az **egyes** — *általános* (vö. Aristoteles, Metaphysik, ford. Schwegler, II. köt. 40. old.; III. könyv, 4. fej. 8—9.: „,mert természetesen nem lehetünk azon véleményen, hogy van egy ház'" — ház egyáltalában — „,a látható házakon kívül'", „,*οὐ γὰρ ἄν θείημεν εἶναί τινα οἰκίαν παρὰ τάς τινας οἰκίας*"**). Tehát, az ellentétek (az egyes ellentéte az általánosnak) azonosak: az egyes nem létezik másképp, csak abban az összefüggésben, mely az általánoshoz vezet. Az általános csupán az egyesben, az egyes által létezik. Minden egyes (így vagy amúgy) általános. Minden általános egyes (részecskéje vagy oldala vagy lényege). Minden általános csupán megközelítőleg fogja át az összes egyes tárgyakat. Minden egyes nemteljesen lép be az általánosba stb., stb. Minden egyest ezernyi átmenet fűz össze más**nemű** egyesekkel (dolgokkal, jelenségekkel, folyamatokkal) stb. *Már itt* megvannak a *szükségszerűségnek*, a természet objektív összefüggésének stb. elemei, csírái, fogalmai. Véletlen és szükségszerű, jelenség és lényeg már itt megvannak, mert ha azt mondjuk: Iván ember, Zsucska kutya, *ez* falevél stb., akkor *mellőzünk* egy sor ismérvet, mint *véletlent*, különválasztjuk a lényegest a megjelenőtől és szembehelyezzük az egyiket a másikkal.

---

* — summájában; összességében. — *Szerk.*

** — „mert hát nem állíthatjuk, hogy van *egy* ház *a* házakon kívül". — *Szerk.*

Ily módon *bármely* kijelentésben, mint „sejtben", fel lehet (és kell) tárni a dialektika *összes* elemeinek csíráit, megmutatva ily módon, hogy a dialektika sajátságos az egész emberi megismerésre egyáltalában. A természettudomány pedig megmutatja nekünk (és ezt megint csak *bármely* legegyszerűbb példán ki kell mutatni) az objektív természetet ugyanezekben a minőségeiben: az egyes átváltozik általánossá, a véletlen szükségszerűvé, az ellentétek átmennek, átfolynak egymásba, kölcsönösen összefüggnek. *É p p e n* a dialektika az ismeretelmélete (Hegelnek és) a marxizmusnak: lám, a dolognak milyen „oldalára" (ez nem is „oldala", hanem *veleje* a dolognak) nem fordított figyelmet Plehanov, más marxistákról nem is szólva.

* *
*

A megismerést körök sorának formájában ábrázolja mind Hegel (lásd a Logikát) — mind a modern természettudományos „gnoszeológus", eklektikus, a hegeliáda (amelyet nem értett meg!) ellensége, Paul Volkmann (lásd „Erkenntnistheoretische Grundzüge"-jét, old.*).

„Körök" a filozófiában: kötelező-e az időrend a *személyeket* illetően? Nem!
Ókori: Démokritosztól Platónig és Hérakleitosz dialektikájáig.
Reneszánsz: Descartes versus Gassendi (Spinoza?)
Újkori: Holbach — Hegel (Berkeley, Hume, Kant útján).
Hegel — Feuerbach — Marx.

A dialektika mint *eleven*, sokoldalú megismerés (az oldalak örökösen növekedő száma mellett), a valóság mindennemű megragadásának, megközelítésének számtalan árnyalatával (mindegyik árnyalatból egésszé terebélyesedő filozófiai rendszerrel) — milyen mérhetetlenül gazdag

* Vö. *P. Volkmann*: Erkenntnistheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften. Lipcse—Berlin 1910. 35. old. — *Szerk.*

tartalom ez a „metafizikai" materializmushoz képest, melynek alapvető *baja*, hogy nem tudja alkalmazni a dialektikát a ‚képelméletre', a megismerés folyamatára és fejlődésére.

A filozófiai idealizmus *csak* badarság a durva, egyszerű, metafizikus materializmus nézőpontjából. Megfordítva, a *dialektikus* materializmus nézőpontjából a filozófiai idealizmus a megismerés egyik vonásának, oldalának, síkjának *egyoldalú*, túlzott, ‚szertelen' (Dietzgen)[140] kifejlesztése (felduzzasztása, felfúvása) abszolúttá, *elszakítva* az anyagtól, a természettől, istenítve. Az idealizmus papi maszlag. Helyes. De a filozófiai idealizmus (*„helyesebben"* és *„ezenkívül"*) *út* a papi maszlaghoz a végtelenül bonyolult (dialektikus) emberi *megismerés* ***egyik árnyalatán*** *át*.

NB ezt az aforizmát

Az emberi megismerés nem egyenes vonal (ill. nem halad egyenes vonalban), hanem körök sorához, spirálishoz vég nélkül közeledő görbe vonal. Ennek a görbe vonalnak bármely kiragadott része, töredéke, darabkája átváltoztatható (egyoldalúan átváltoztatható) önálló, egész, egyenes vonallá, amely azután (ha a fáktól nem látjuk az erdőt) mocsárba, papi maszlagba visz (ahol az uralkodó osztályok osztályérdeke *megrögzíti*). Egyenesvonalúság és egyoldalúság, merevség és megcsontosodás, szubjektivizmus és szubjektív vakság — voilà* az idealizmus gnoszeológiai gyökerei. És a papi maszlagnak (= filozófiai idealizmusnak) természetesen vannak *ismeretelméleti* gyökerei, nem talajtalan; *meddő virág*, ez kétségtelen, de olyan meddő virág, mely az eleven, termékeny, igaz, hatalmas, mindenható, objektív, abszolút, emberi megismerés élő fáján nő.

---

* — íme. — *Szerk.*

ARISZTOTELÉSZ „METAFIZIKA“[141] C. MŰVENEK KONSPEKTUSA

A megírás ideje: 1915.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.

ARISTOTELES: „METAPHYSIK" *SCHWEGLER* FORDÍTÁSA. KÉT KÖTET TÜBINGEN 1847

Lásd fentebbi idézetet a „házról".*

Tömérdek a roppant érdekes, eleven, *naiv* (friss), ami bevezet a filozófiába, s amit az ismertetésekben skolasztikával, mozgás nélküli végeredménnyel stb. helyettesítenek.

Az obskurantizmus megölte Arisztotelészben azt, ami eleven, s megörökítette azt, ami holt.

„‚Az ember és a ló és effélék az egyedi lényekben léteznek; az általános magában véve nem létezik mint egyedi szubsztancia, hanem csak mint meghatározott fogalomból és meghatározott anyagból összetett egész.'" (125. old., VII. könyv, 10. fej., 27—28.)

A filozófia gyakran *szó-meghatározásokra* stb. hasonlít. Érint *mindent*, minden kategóriát

Ugyanott, 126. old., 32—33. §:

. . . „‚Az anyag önmagában véve megismerhetetlen. Az anyag részint érzékileg észlelhető, részint intelligibilis: érzékileg észlelhető mint érc, fa, szóval mint mozgékony anyag, intelligibilis, ha az érzékileg észlelhetőben van benne, de nem annyiban, amennyiben érzékileg észlelhető, tehát pl. a matematikai'". . .

* Lásd ebben a kötetben, 349. old. — *Szerk.*

Igencsak jellemző és mélységesen érdekes (a Metafizika elején) a Platónnal való polémia és az „értetlen", naivságukban pompás kérdések és ‚aggályok' az idealizmus badarságát illetően. És mindez az *alapvető* kérdésben, a fogalom és az egyes kérdése körül uralkodó leggyámoltalanabb zűrzavar közepette.

NB: A Metafizika elején *rendkívül makacs* harc Hérakleitosz ellen, a lét és nem-lét azonosságának eszméje ellen (a görög filozófusok megközelítették, de nem birkóztak meg vele, a dialektikával). Általában felette jellemző: mindenütt, ‚lépten-nyomon', a dialektika eleven csírái *és kérdésfeltevései*...

Arisztotelésznél az objektív logika *mindenütt összekeveredik* a szubjektív logikával, mégpedig úgy, hogy mindenhol *látható* az objektív. Semmi kétség a megismerés objektivitásában. Naiv hit az ész erejében, a megismerés erejében, hatalmában, objektív igazságában. És naiv *zavarosság*, szánalmasan gyámolatlan zavarosság az általánosnak és az egyesnek — a fogalomnak és az egyes tárgy, dolog, jelenség érzékileg észlelhető realitásának — *dialektikájában*.

A skolasztika és az obskurantizmus a holtat vette át Arisztotelész műveiből, nem pedig az *elevent*: nem a *kérdésfeltevéseket*, a kereséseket, a labirintust, a belezavarodott embert.

Arisztotelész logikája kérdésfeltevés, keresés, Hegel logikájához vezető út, — de ebből, Arisztotelész logikájából (amely *mindenütt*, minden lépésnél *éppen a dialektika* kérdését veti fel) holt skolasztikát csináltak, kidobtak belőle minden keresést, ingadozást, kidobták a

kérdések feltevésének módjait. Pedig a görögöknél éppen a kérdések feltevésének módjai mintegy *próba*-rendszerek voltak, naiv véleménykülönbség, amely kitűnően tükröződik Arisztotelésznél.

... „amiből kiviláglik, hogy nem létezik általános az egyedi mellett és tőle elválasztva. Ha az eszmetan hívei az eszméknek külön létezést tulajdonítanak, ennyiben igazuk van, mert hiszen az eszmék egyedi szubsztanciák, de nincs igazuk, ha a sokban levő egyet eszmének tételezik. Ezt azonban azért teszik, mert nem tudják megmondani, hogy mik is legyenek ezek a maradandó szubsztanciák az érzéki egyedi dolgok mellett és rajtuk kívül. Ennélfogva az eszméket fajtára egyenlővé teszik a mulandóval, amit ismerünk, s ezt mondják: magán-való ember, magán-való ló, amikor is az érzéki dolgokhoz hozzábiggyesztik: magán-való # (136. old., VII. könyv, 16. fej., 8—12. §) #. És mégis, ha soha nem is láttuk volna a csillagzatokat, akkor is léteznének örök szubsztanciák az általunk esetleg ismerteken kívül; ha nem is tudnók tehát mindjárt megjelölni, melyek azok, mégis alkalmasint szükségszerű, hogy ilyenek vannak. Hogy tehát semmi, amit általánosan kijelentünk, nem egyedi szubsztancia, és hogy semmilyen egyedi szubsztancia sem egyedi szubsztanciákból (*οὐσία*) áll, az nyilvánvaló.'“ (— 13. §, a fejezet vége.)

Remek! Semmi kétely a külvilág realitásában. Épp az általános és az egyes, a fogalom és az érzet stb., a lényeg és a jelenség stb. dialektikájába zavarodik bele ez az ember.

(146. old., VIII. könyv — alighanem később beszúrt — 5. fej., 2—3. §.)

. . . „‚Nehéz kérdés (ἀπορία), hogy minden egyes dolog anyaga az ellentetthez hogyan viszonyul. Például, ha a test potenciálisan (δυνάμει) egészséges, az egészséggel pedig a betegség ellentett, vajon a test potenciálisan egyik is, másik is?. . .'"

NB

„‚. . . Továbbá az élő pontenciálisan (δυνάμει) halott?'"

(181. old.), XI. könyv, 1. fej., 12—14. §:

. . . „‚Ők'" (a filozófusok) „‚ugyanis az eszmék és az érzékileg észlelhető közé középre helyezik a matematikait, mint az eszméken és az evilágin kívülálló harmadikat; és mégsincs harmadik ember és harmadik ló a magán-való emberen (vagy magán-való lovon) és az egyes embereken vagy lovakon kívül. De ha ez nem úgy van, ahogy ők mondják, mivel foglalkozzék akkor a matematikus? Alkalmasint nem az evilágival, hiszen ebből semmi sem olyan, mint amit a matematikai tudományok kutatnak'". . .

Ugyanott, 2. fej., 21—23. §:

. . . „‚Kérdés továbbá, létezik-e valami a konkréton kívül, vagy sem; konkrétnak nevezem ugyanis az anyagot és az anyagit. Ha nem létezik, akkor minden mulandó, mert legalábbis minden, ami anyagi, mulandó. De ha létezik valami a konkréton kívül, akkor hát ez bizonnyal a forma és az alak. Ezeket illetően azonban nehéz meghatározni, hogy mely dolgoknál vannak meg és melyeknél nincsenek meg'". . .

185—186. old., XI. könyv, 3. fej., 12. § — a matematikus figyelmen kívül hagyja a hőt, a nehézkedést és a többi „‚érzéki ellentétet'", ő „‚csak a mennyi-

ségit'" tartja szem előtt... „,ugyanígy áll a dolog a léttel-bíróval is'".

Ez dialektikus materialista szempont, de véletlenszerűen, nem következetesen, fejletlenül, futólagosan.

Windelband az ókori filozófia történetének vázlatában (Müller's Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, V., I., 265. old.) (Berni Könyvtár ,olvasóterme') hangsúlyozza, hogy Arisztotelész Logikájában (,a logika') „,legáltalánosabb előfeltevése: a gondolkodás formáinak a lét formáival való azonossága'", s idézi a Metafizikát, V.,7: „*ὁσαχῶς λέγεται, τοσαυταχῶς τὸ εἶναι σημαίνει*".* Ez a 4. §. Schwegler így fordítja: „,Mert valahányszor kategóriák kimondatnak, mindannyiszor létet jelölnek meg.'" Rossz a fordítás! Közeledés Istenhez:

XII. könyv, 6. fej., 10—11. §:

...„,Mert hogyan történhetik mozgás, ha semmi ténylegesen ható ok nincs? Hiszen az anyag nem tudja maga-magát mozgatni, hanem az építészet mozgatja; éppígy a havifolyamat és a föld sem tudja maga-magát mozgatni, hanem a mag és a nemzés mozgatja őket'"...

Leukipposz (uo., 14. §) örök mozgást tételez fel, de nem magyarázza meg, miért. (11. §.)

7. fej., 11—*19.* § — *Isten.* (213. old.)

...„,az örök mozgásnak egy örökkévalótól kell kiindulnia'" (8. fej., 4. §)...

* — „valahányszor kimondatik, megannyiszor jelenti a létet". — *Szerk.*

XII. könyv, 10. fej. — ismét a filozófia alapkérdéseinek „átrostálása"; úgyszólván „kérdőjelek". A különböző szempontok nagyon friss, naiv, kételkedő ismertetése (gyakrabban sejtetése).

A XIII. könyvben Arisztotelész újra visszatér az érzéki dolgoktól elkülönült számok püthagoraszi (és az eszmék platóni) tanának kritikájára.

||Primitív idealizmus: az általános (a fogalom, az eszme) *külön lény*. Ez furcsának, szörnyű (helyesebben: gyermeteg) képtelenségnek látszik. De vajon nem ilyen fajta (*tökéletesen* ugyanilyen fajta) a modern idealizmus, Kant, Hegel, az Isten eszméje? Asztalok, székek meg az asztal és a szék *eszméje*; a világ meg a világ eszméje (Isten); a dolog és a „noumenon", a megismerhetetlen „magánvaló dolog"; a Föld és a Nap, egyáltalában a természet összefüggése — és a törvény, a λόγος*, az Isten. Az emberi megismerés kettéhasadása és az idealizmus (= vallás) *lehetősége adva van* már az **első, elemi** elvonatkoztatásban:

NB

NB

a „ház" általában és az egyes házak

Amikor az (emberi) elme az egyes dologhoz nyúl, amikor másolatot (= fogalmat) készít róla, ez *nem* egyszerű, nem közvetlen, nem tükörszerűen holt, hanem bonyolult, kettéhasadt, cikcakkos aktus, amely *magában foglalja* azt a lehetőséget, hogy a képzelet elrepül az élettől; sőt mi több: azt a lehetőséget, hogy az elvont fogalom, az eszme *átalakul képzelet-*

* — logosz. — *Szerk.*

té (‚végső fokon' = Istenné) (méghozzá úgy, hogy az ember észre sem veszi, nem ismeri fel az átalakulást). Mert a legegyszerűbb általánosításban, a legelemibb általános eszmében (az „asztal" általában) is *van* egy darabka **képzelet.** (Vice versa: képtelenség tagadni, hogy a képzeletnek még a legszigorúbban vett tudományban is van szerepe: vö. Piszarev a hasznos, munkára ösztönző álmodozásról, és az üres ábrándozásról.[142])

Naiv kifejezése a (modern szóval élve) „matematikai filozófiával" kapcsolatos „nehézségeknek": XIII. könyv, 2., 23. §: . . . „Továbbá a test szubsztancia, mert már bizonyos mértékben kiteljesedett: ellenben a vonalak — hogyan lehetnének szubsztanciák? Ezek nem lehetnek szubsztanciák sem formaként és alakként, mint amilyen például a lélek, sem anyagként, mint amilyen a test: mert szemmelláthatóan semmi sem állhat vonalakból vagy síkokból vagy pontokból'". . . (224. old). . .

A *XIII. könyv*, **3.** *fej.* kitűnően megoldja ezeket a nehézségeket, érthetően, világosan, *materialista módon* (a matematika és más tudományok elvonatkoztatják a test, a jelenség, az élet *egyik* oldalát). De a szerző nem *tart ki* következetesen e mellett az álláspont mellett.

Schwegler azt mondja kommentárjában (IV. köt., 303. old.): Arisztotelész itt pozitíve fejti ki „a matematikaira vonatkozó nézetét: a matematikai az érzékitől elvonatkoztatott valami'". NB

A XIII. könyv, 10. fej. olyan kérdést érint, amelyet Schwegler jobban kifejt

kommentárjában (a Metafizikával kapcsolatban VII., 13., 5.): a tudomány csak az általánossal foglalkozik (vö. XIII. könyv, 10. fej., 6. §), de valóságos (szubsztanciális) csak az egyes. Tehát szakadék tátong a tudomány és a realitás között? Tehát a lét és a gondolkodás összemérhetetlen? „A valóságosnak igazi megismerése lehetetlen?" (Schwegler, IV. köt. 338. old.) Arisztotelész válasza: a tudás potenciálisan az általánosra, aktuálisan a különösre irányul.

\# NB?

Schwegler (uo.) ‚fölöttebb figyelemreméltónak' mondja **F. Fischer** művét: *„Die Metaphysik, vom empirischen Standpunkt aus dargestellt"* megjelent (1847), amely Arisztotelész „realizmusáról" beszél.

XIV. könyv, 3. fej., 7. §: . . . „ha a matematikai az érzéki dolgok*ban* egyáltalán nincs meg, akkor miért illetik meg minőségei az érzéki dolgokat?'" . . . (254. old.)

(Ugyanez az értelme a könyv utolsó mondatának, XIV. könyv, 6. fej., 21. §.)

Vége a „Metafiziká"-nak.

\#

Friedrich Fischer (1801—1853), a filozófia tanára Bázelben. Prantl a róla írt cikkében (Allgemeine Deutsche Biographie, 7. köt. 67. old.) lekicsinylően nyilatkozik róla és azt mondja, hogy F. Fischer „a szubjektív idealizmus iránti elvi ellenszenve folytán csaknem az ellentetes egyoldalúságba, ideáltalan empirizmusba esett'".

ha-ha!!!

FELJEGYZÉS FEUERBACH ÉS HEGEL MŰVEINEK KÖTETEIRŐL

LOG. 536

Feuerbach Művei, Bolin kiadás
I. Gedanken über Tod und Unsterblichkeit
II. Philosophische Kritiken und Grundsätze
III. Geschichte der neueren Philosophie
IV. Philosophie Leibniz
V. Pierre Bayle
VI. Das Wesen des Christentums
VII. Erläuterungen und Ergänzungen dazu
VIII. Vorlesungen über das Wesen der Religion
IX. Theogonie
X. Schriften zur Ethik und nachgelassene Aphorismen

Log. I. 175

Hegel Művei
III., IV. és V. Logik
XIX., 1 és 2 — Hegel levelei.

A megírás ideje:
1914 szeptember—december.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 1930.

FEUERBACH „LEIBNIZ FILOZÓFIÁJÁNAK ÁBRÁZOLÁSA, KIFEJTÉSE ÉS KRITIKÁJA" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA[143]

A megírás ideje:
1914 végén vagy 1915 elején
Először megjelent: „Leninszki Szbornyik" XII. köt. 1930.

L. FEUERBACH: SÄMTLICHE WERKE IV. KÖT. 1910. LEIBNIZ

STB.

A ragyogó Leibniz-ismertetésből meg kell említenünk néhány különösen kiváló passzust (ez nem könnyű, mert az egész — vagyis az első rész (1—13. §) kiváló dolog), majd pedig az *1847-ben írt kiegészítéseket.*

A Leibnizet Feuerbach 1836-ban írta, amikor még idealista volt	20. § 21. § *1847* és egyes passzusok

27. old. — miben különbözik Leibniz Spinozától? Leibniz a szubsztancia fogalmát kiegészíti az *erő*, „,,,mégpedig a tevékeny erő'" *fogalmával* ... az ‚öntevékenység' elvével (29) —

> Ergo, Leibniz a teológián keresztül eljutott az anyag és a mozgás elválaszthatatlan (és egyetemes, abszolút) összefüggésének elvéhez. Gondolom, így kell érteni Feuerbachot?

32. old.: „,,Spinoza lényege az egység, Leibnizé a különbség, a disztinkció.'"
34. old.: Spinoza filozófiája — *teleszkóp*, a Leibnizé — *mikroszkóp*[144].

„‚Spinoza világa az istenség akromatikus üvege, olyan közeg, amelyen keresztül nem látunk mást, mint az *egy* szubsztancia festetlen égi fényét; Leibniz világa sokszögű kristály, briliáns, amely sajátságos lényénél fogva a szubsztancia egyszerű fényét végtelenül változatos színpompává sokszorozza és elhomályosítja.'" (Sic!)

40. old.: „‚A testi szubsztancia tehát Leibniznél már nemcsak kiterjedt, holt, kívülről mozgásba hozható tömeg, mint Descartes-nál, hanem *mint szubsztancia* tevékeny erőt, a tevékenységnek sohasem nyugvó elvét rejti magában.'"

Bizonyára éppen ezért becsülte Marx Leibnizet[145], jóllehet neki, Leibniznek, „lassalle-i" vonásai voltak és békítgetni igyekezett a politika és a vallás terén.

A monasz — ez Leibniz filozófiai elve. Individualitás, mozgás, (egyfajta) lélek. Nem holt atomok, hanem eleven, mozgékony, a világot magukban tükröző, az elképzelés (homályos) képességével bíró (egyfajta lelkek) *monaszok* — ezek a „végső elemek". (45. old.)

Mindegyik monasz különbözik a többitől. . . .„»‚Teljesen ellentmondana a természet szépségének, rendjének és ésszerűségének, ha az élet elve vagy belső, saját cselekvések elve az anyagnak csak kicsiny vagy különös részéhez volna kötve.'«" (Leibniz — *45.* old.*)

NB

* Ezek az oldalszámok is Feuerbach könyvére utalnak. A Leibniz név kitételével Lenin Feuerbach Leibniz-idézeteit jelöli.— *Szerk.*

„»‚Az egész természet tehát — amint már az ókori filozófusok helyesen felismerték — tele van lelkekkel, vagy legalábbis a lelkekkel analóg lényekkel. Mert a mikroszkóp segítségével megbizonyosodunk arról, hogy rengeteg, szemmel már észrevehetetlen élőlény van, és hogy a homokszemeknél és atomoknál is több a lelkek száma.‘«“ (Leibniz — *45.* old.)

vö. elektronok!

A monasz tulajdonsága: ‚elképzelés‘, ‚reprezentáció‘.

„„»De maga a képzet nem egyéb, mint az összetettnek vagy a külsőnek, vagyis az egyszerűben levő sokságnak a reprezentációja (megjelenítése és ábrázolása)« . . . vagy . . . »az átmeneti állapot, amely az egységben vagy egyszerű szubsztanciában sokságot tartalmaz és reprezentál«‘“. (**Leibniz,** 49. old.) — a monasz ‚képzete‘ ‚zavaros‘ (50. old.) (‚kusza‘, 52. old.) — (az embernek is — úgymond — sok tudattalan, ‚zavaros‘, érzete stb. van.)

Mindegyik monasz „»‚egy magáért-valóvilág, mindegyik önmagával beérő egység‘«“. (*Leibniz,* 55. old.)

„»‚Az érzékek, az anyag — kusza képzetek zagyvaléka, semmi egyéb‘«“ (Leibniz — 58. old.). . . „‚Az anyag tehát a monaszok köteléke‘“ (uo.). . .

Szabadon így adnám vissza:
A monaszok = egyfajta lelkek. Leibniz = idealista. Az anyag pedig olyasvalami, mint a lélek más-léte vagy valami pép, amely világi, testi kötelékkel köti össze a monaszokat.

„»‚Az abszolút realitás csak a monaszokban és képzeteikben van.'«" (Leibniz, *60.* old.) Az anyag csak *tünemény.*

„‚Csak a szellem világosság'" (62. old.) . . . az anyag viszont — „‚a világosság és szabadság hiánya'". (64)

‚A tér „»magán-valóan valami ideális'«". (Leibniz, 70—71. old.)

. . . „»‚Az anyag különféleségének anyagi elve . . . a mozgás'«". . . (72)

„»‚Éppoly kevéssé van — Newton és követői véleményével szemben — üres tér az anyagi természetben. A légszivatytyú korántsem bizonyíték üresség meglétére, mert az üvegnek pórusai vannak, amelyeken még különféle finom anyagok áthatolhatnak.'»" (*Leibniz*, 76—77)

„»‚Az anyag tünemény.'«" (Leibniz, 78)

„‚A monasz magáért-való-léte az ő lelke, másért-való-léte az anyag.'" (Feuerbach, 78) Az emberi lélek a központi, legmagasabbrendű monasz, az entelekheia[146] stb., stb.

„»‚Ezért mindegyik testre kihat minden, ami a világegyetemben végbemegy.'«" (Leibniz, 83)

„»‚A monasz az egész világegyetemet képviseli.'«" (Leibniz, 83)

„»‚A monasz . . . oszthatatlansága ellenére összetett törekvést, vagyis képzetek sokaságát foglalja magában, amelyek egyenként a maguk különös változásaira törekszenek és minden más dologgal való lényegi összefüggésük folytán egyszersmind a monaszban benne foglaltatnak'«" . . . „»‚Az individualitás magában tartalmazza mintegy csírájában a végtelent.'«" (Leibniz, 84)

NB
Leibniz
élt
1646—1716

Ebben, idealizmusa és obskurantizmusa *ellenére*, sajátos és igen mély dialektika van.

„»‚A természetben minden analóg.‘«“ (Leibniz, 86)

„‚Egyáltalában nincs semmi abszolút diszkrét a természetben; minden ellentét, a tér és az idő és a faj minden határa eltűnik a világegyetem abszolút folytonosságában, végtelen összefüggésében.‘“ (Feuerbach, 87)

NB

„‚Bár a monaszt — sajátságos természeténél fogva, amely csak idegekből, nem pedig húsból és vérből áll — minden, ami a világban végbemegy, afficiálja és kihat rá“ . . . mégis ‚ő a világ színpadának nem cselekvő szereplője, hanem csak nézője. És éppen ebben rejlik a monaszok* fő fogyatékossága.“‘ (Feuerbach, 90)

A lélek és a test összhangja *Isten* által ‚előre-megállapított harmónia‘.

„‚Leibniz gyönge oldala.‘“ (Feuerbach, 95)[147]

„»‚A lélek egyfajta szellemi automata.‘«“ (Leibniz, 98) (Maga Leibniz is azt mondja egyszer, hogy az okkazionalizmustól[148] könnyű az átmenet az ő filozófiájához, Feuerbach, 100.) De Leibniz ezt a „lélek természetéből“ vezeti le. . . (101)

A „Teodicea“-ban[149] (17. §) Leibniz lényegében Isten létének ontológiai bizonyítását[150] ismétli.

* Feuerbachnál: monadológia. — *Szerk.*

Leibniz a Nouveaux essais sur l'entendement[151] c. művében Locke empirizmusát kritizálta, mondván: ‚semmi sincs az értelemben stb., *hacsak nem maga az értelem'. (!) (152)*

(Feuerbach az első kiadásban szintén idealista módon kritizálja Locke-ot.[152])

A „»szükségszerű igazságok«" elve *„»benn ünk«"* van. (Leibniz, 148)

Vö. Kant *szintén*

Bennünk vannak a szubsztancia, a változás stb. eszméi. (Leibniz, 150)

„»‚Az ész által a legjobb felé rendeltetni — ez a szabadság legmagasabb foka.'«" (Leibniz, 154)

„A leibnizi filozófia *idealizmus*" (Feuerbach, 160) stb., stb.

átmenet Kanthoz

. . . „‚A leibnizi monadológia derűs, életteli politeizmusa átment a »transzcendentális idealizmus« rigorózus, de annál szellemibb és intenzívebb monoteizmusába.'" (Feuerbach, 188)

188—220. old.: kiegészítés **1847**-ből.

188. old.: „‚Idealista, apriorikus filozófia'". . .

Kant gúnyolása

„‚De persze, ami az ember számára *aposteriori*, az a filozófus számára *apriori*; mert ha már az ember tapasztalatokat gyűjtött és ezeket általános fogalmakban összefoglalta, akkor természetesen képes »szintetikus apriori ítéleteket« alkotni. Ami tehát egy előbbi kor számára *tapasztalati dolog* volt, egy későbbi számára *észbeli dolog*... Így például régebben az elektromosság és a mágnesesség is csak empirikus, azaz itt: véletlen, csupán egyes testeken észlelt tulajdonság volt, most azonban átfogóbb megfigyelé-

sek következtében ezeket valamennyi test tulajdonságaiként, a test lényegi tulajdonságaiként ismerték fel. . . Így csakis az emberiség történelme az az álláspont, mely az eszmék eredetének kérdésére pozitív választ ad'“. . . (191—192)

A lélek nem viasz, nem tabula rasa*. . .

„‚Ellenkezőleg, a képzet létrejöveteléhez hozzá kell járulnia valaminek, ami különbözik a tárgytól, s ezért igazi balgaság lenne, ha ezt a különbözőt, amely a képzet tulajdon lényegét megalapozza, a tárgyból akarnám levezetni. De hát mi is ez? Az általánosság formája; mert még az individuális eszme vagy képzet is — mint Leibniz megjegyezte —, legalábbis a valóságos, individuális tárgyhoz viszonyítva, eredetileg általános, azaz itt: meghatározatlan, a különbségeket elhagyó, destruktív. Az érzékiség masszív, kritikátlan, fényűző; az eszme, a képzet azonban csak az általánosra és szükségszerűre szorítkozik.'“ (192)

Leibniz és Kant

„‚Így tehát már a Nouveaux essais sur l'entendement humain alapgondolata is *az* — akárcsak a Kritik der reinen Vernunftban —, hogy az **általánosság** és a tőle **elválaszthatatlan** *szükségszerűség* az értelemnek vagy az elképzelő lénynek tulajdon lényegét fejezik ki, tehát nem származhatnak az érzékekből, a tapasztalatból, azaz itt nem jöhetnek kívülről.'“. . . (193)

a szükségszerűség *elválaszthatatlan* az általánostól

NB

Ez az eszme már a karteziánusoknál is megtalálható — Feuerbach idéz *Claubergtől* ***1652***[153]. (193)

a kantizmus = ócskaság

* — üres lap. — *Szerk.*

„‚Ez az axióma'" (hogy az egész nagyobb a résznél) „‚mindenesetre nem az indukciónak, hanem az értelemnek köszönheti bizonyosságát, mert az értelemnek egyáltalában nincs más célja és rendeltetése, mint az érzékek adatainak általánosítása, hogy ezzel mentesítsen bennünket az ismétlés terhes vesződségétől, hogy előlegezze, helyettesítse, megtakarítsa az érzéki tapasztalatot és szemléletet. De vajon ezt az értelem saját szakállára teszi-e, anélkül, hogy alapja volna ehhez az érzékben? Vajon az egyes eset, amelyet az érzék mutat nekem, egyes *in abstracto*? Nem minőségileg meghatározott eset-e? De hát nem rejlik-e ebben a minőségben az egyes eseteknek még érzékileg is észlelhető azonossága?... Hát az érzék csupán faleveleket mutat nekem, nem pedig fákat is?... Nincs-e *érzés* az azonosról, az egyformáról és a különbözőről? Érzékem számára nincs-e különbség fekete és fehér, nappal és éjszaka, fa és vas között?... Vajon az érzék nem feltétlen igenlése-e annak, ami van? Vajon, ennélfogva, a legfőbb gondolkodási törvény, az azonosság törvénye, nem egyszersmind az érzékiség törvénye is; sőt, nem támaszkodik-e ez a gondolkodási törvény az érzéki szemlélet igazságára?'"... (193—194)

NB

Leibniz a Nouveaux essais-ben: „»‚Az általánosság az egyes tárgyak egymáshoz való hasonlóságában áll, és ez a hasonlóság realitás.'«" (III. könyv, 3. fej., 11. §.) „‚De hát ez a hasonlóság nem érzéki igazság-e? Vajon azok a lények, melyeket az értelem *egy* osztályhoz, *egy* nemhez sorol, nem afficiálják-e érzékemet is azonos, egyforma módon?... Vajon nemi

érzékem számára — amely érzék elméletileg is igen nagy jelentőségű, bár az érzékek tanában rendszerint figyelmen kívül hagyják — nincs-e különbség egy állati nőstény és emberi nő között? Mi tehát a különbség az értelmi képesség és az érzéki vagy érzékelő képesség között? Az érzék adja a *dolgot*, az értelem pedig a *nevet* adja hozzá. Semmi sincs az értelemben, ami nincs az érzékben, de ami az érzékben tény szerint, az az értelemben csak név szerint van. Az értelem a legfőbb lény, a világ kormányzója: azonban csak név szerint, nem ténylegesen. De mi a név? Megkülönböztető jel, szembeötlő ismertető jegy, melyet a tárgy jellegévé, képviselőjévé teszek, hogy ezáltal totalitásában megjelenítsem magamnak.'“ (195)

bien dit!

NB

bien dit!

...„Az érzék éppúgy, mint az értelem azt mondja nekem, hogy az egész nagyobb a résznél; ezt azonban nem szavakkal mondja, hanem példákban, pl. hogy az ujj kisebb, mint a kéz'“... (196—197)

...„Az a bizonyosság tehát, hogy az egész nagyobb a résznél, csakugyan nem az érzéktől függ. De hát mitől függ? Ettől a szótól: az egész. Az egész nagyobb a résznél — ez a tétel nem mond többet, mint amit önmagában mond ez a szó: egész'“... (197)

...„Leibniz ellenben mint idealista vagy spiritualista az eszközt céllá, az érzékiség tagadását a szellem lényegévé teszi'“... (198)

...„Ami tudatában van önmagának, az létezik, és ez a lélek és ezt hívják léleknek. Tehát bizonyosak vagyunk lelkünk létezésében, mielőtt bizonyosak lennénk testünk létezésében. Mindenesetre a tudat

az első; de csak számomra az első, magánvalóan nem az első. Tudatom értelmében azért *vagyok, mert tudatos vagyok*; de életem értelmében azért *vagyok tudatos, mert vagyok*. Mármost melyikőjüknek van igaza? A testnek-e, azaz a természetnek, vagy pedig a tudatnak, azaz az Énnek? Természetesen az Énnek; mert hogyan mondhatnám *én*, hogy *nekem* nincs igazam? De elkülöníthetem-e valójában a testemtől a tudatot és gondolhatom-e magáértvalóan?'"... (201)

...„A világ az érzékek tárgya és a gondolkodás tárgya.'" (204)

„Egy érzéki tárgynál az ember a lényeget, amilyen az valóságosan, amilyen az mint az érzékek tárgya, megkülönbözteti annak az érzékekből elvonatkoztatott gondolati lényegétől. Az előbbit *létezésnek* vagy *individuumnak* is, az utóbbit *lényegnek* vagy *nemnek* nevezi. A lényeget szükségszerűnek és öröknek határozza meg — mert ha valamely érzéki lényeg el is tűnt az érzékvilágból, mégis megmarad mint elgondolt vagy elképzelt lényeg —, a létezést pedig véletlennek és mulandónak határozza meg'"... (205)

...„Leibniz *félig* keresztény; teista, vagyis keresztény *és* naturalista. Isten jóságát és hatalmát a bölcsességgel, az értelemmel korlátozza; de ez az értelem nem más, mint természetrajzi szertár, csupán a természeti összefüggésnek, a világ egészének a képzete; teizmusát tehát *naturalizmussal* korlátozza; a teizmust azzal igenli, azzal védelmezi, ami azt megszünteti"... (215)

NB

274. old. (az *1847-es* kiegészítésből):

„Mily sokat beszéltek az érzékek csalókaságáról, mily keveset a nyelv csaló-

kaságáról, pedig a gondolkodás elválaszthatatlan a nyelvtől! És mégis mily otromba az érzékek csalása, mily finom a nyelv csalása! Mily sokáig vezetett orromnál fogva az ész általánossága, a fichtei és hegeli Én általánossága, amíg végre öt érzékem segítségével lelkem üdvére felismertem, hogy az ész jelentésében vett logosz minden nehézsége és titka megoldást nyer a szó jelentésében! Ezért elméleti tekintetben lelkemből beszélt *Haym*, amikor azt mondta: »az ész kritikájának a nyelv kritikájává kell lennie«. — Ami pedig az érzékelő, személyi lényem és a gondolkodó lényem közötti ellentétet illeti, ez ennek a megjegyzésnek és az idézett értekezésnek'“ (Feuerbach értekezésének)[154] „‚értelmében a következő éles ellentétre redukálódik: az érzékelésben egyes, a gondolkodásban általános vagyok. Csakhogy az érzékelésben nem kevésbé vagyok általános, mint a gondolkodásban egyes. A gondolkodás egyezése csakis az érzékelés egyezésén alapszik.'“ (274)

. . .„‚Minden társaséletnek az az előfeltétele, hogy az emberek egyformán érzékelnek.'“ (274)

Spinoza és Herbart (1836)[155]. 400. skk. old.: Spinoza *megvédése* a „moralista“ Herbart útszéli támadásaival szemben.

Spinoza hangsúlyozott objektivizmusa stb. **NB.**

‚Hegelhez való viszonya' (1840 ‚és később') 417. skk. old.

Nem nagyon világosan, szaggatottan hangsúlyozza, hogy Hegel tanítványa volt.

A megjegyzésekből:

„.Miféle dialektika az, mely ellentmond a természetes keletkezésnek és fejlődésnek? Mi a »szükségszerűsége«?"... (431)

‚Von Schelling úr.' (1843) Levél Marxhoz. (434. skk. old.) A fogalmazvány alapján. Schelling ízekreszedése.[156]

Vége a IV. kötetnek.

DR. JOHANN PLENGE: „MARX UND HEGEL"

TÜBINGEN 1911[157]

Plenge nem tudja megérteni, hogyan egyeztethető össze a „materializmus" a *forradalmisággal* (amelyet ő „idealizmusnak" stb. nevez) és *mérgelődik* a saját értetlensége miatt!!! — ostoba fráter!

Jó példa arra, hogyan sekélyesítik el a burzsoá professzorok a marxizmus alapjait, elméleti alapjait!! Ad notam* az imperialista közgazdászok[158] és társaik!!

A nagyképű előszó után — hogyan „olvastam" én, én, én Hegelt és Marxot — Hegel „tanításának" legeslegfelületesebb vázlata következik (az idealizmust nem különíti el a „spekulációtól", nagyon, de nagyon keveset ragadott meg; mégis *van* ebben a vázlatban valami, ami a kantizmushoz stb. képest jónak mondható) — majd pedig Marxról már egyenest ostoba „kritika". — A dialektika *elméleti* oldalát nem vette észre!!

Marxot „‚tiszta ideológiával'" vádolja, merthogy „valódi" proletáron az osztály képviselőjét érti. (82) — Marx = „ideológus"...

„‚Emitt a minden idealizmust mereven megtagadó hitehagyott brutális hangja ...

* — Jegyezzék meg. — *Szerk.*

!

amott a politikai rajongó ideális követelése: ez Karl Marx valósága.'" (82)

„‚Eléggé furcsa, de ez a radikális zsidó doktor egész életében csak *egyetlen* egyetemes gyógyszert ismert valamennyi orvoslásra szoruló szociális állapot számára: kritikát és politikai harcot.'" (56)

„‚csak'"!!

Marx!! „nem értette meg" Hegelt *97* **és másutt**

... Marx történelmi materializmusa valójában „‚nem egyéb, mint patetikus gesztus'", „‚felette racionális tanítás'", ‚a „legmélyebb alapjában idealista társadalomszemlélet'" stb., stb. ... (83)

...„‚agitációs indokok'" ... (84) (ua. **86**., 92 **és másutt**) (*115* és másutt)

Marx átvette „‚ezt a természettudományi empirizmust'" (88), „‚Marx naturalizálja a társadalomtudományt'". (uo.)

...„‚Az ő'" (Marx) „‚útja nem a gondolkodó útja, hanem ... egy ... szabadságprófétáé'" ... !!! (94—95)

A szocialista forradalom = az a szubjektív remény, hogy ez a forradalom „objektív tudományos ismeretnek" tüntethető fel, — nem egyéb, mint „‚egy ekszatikus álmodozó sarlatánsággá fajult illúziója'". (110. old.)

!!

...„‚Marxnál ... a radikális szabadságapostol szenvedélyes akarata dominált'"... (111)

!!

Marx, „‚aki agitátori eszközökkel felkorbácsolja a gyűlölet összes ösztöneit'"... (115)

inde ira!!*

‚A marxizmus az „elvontan negatív, fanatikus rajongás etikájává válik'" (mint Hegel szerint a mohamedánság!)... (120)

---

* — innen a harag!! — *Szerk.*

. . . Marx „fanatikus vérmérséklete" (és „‚forrófejűsége'") — ez itt a lényeg. (120)

És í. t. sekélyes locsogás!

Honnan való ez az idézet? (a szerző nem jelölte meg).

„»‚Forradalom nélkül a szocializmus nem valósulhat meg. Szüksége van erre a politikai aktusra, mert szüksége van a rombolásra és a felbomlasztásra. De ott, ahol megkezdődik szerves tevékenysége, ahol öncélja feltárja a lelkét, ott a szocializmus félredobja a politikai burkot.'«" NB NB

— Plenge, miután ezt a részt a forrás megjelölése nélkül idézte, így folytatja: „‚A »politikai burok«, amely le fog hullani, ez persze az egész marxizmus.'" (129)

Hogyan talál Plenge „ellentmondásokat": Marx — úgymond — ezt írta a „Rheinische Zeitung"-ban[159]: „»‚Ugyanaz a szellem építi a filozófiai rendszereket a filozófus agyában, amely az ipar segítségével a vasútakat építi.'«" (143) „‚Majd pedig ezek a termelési eszközök azok, amelyek az őket teremtő szellemtől megszabadulva szuverénül meghatározzák a szellemet.'" Mekkora „elme"

Példa Plenge ‚értéktöbbletelmélet'-kritikájára:

„‚Drasztikus túlzásával ez az elmélet maximálisan uszító világosságig felfokozza a kapitalizmusnak azt a könyörtelen tényét, hogy a profithajhászás lenyomja a munkabért és rontja a munkafeltétele- !!

ket, viszont a szóhasználattal elködösített fogalomkettőzés elemi hibájában szenved.'" (157)

. . . „,Az agitációs szükséglet azt diktálja, állítsd a bujtogató értéktöbbletelméletet az egész rendszer legszembetűnőbb helyére'". . . (164)

Gyöngyszem!!

. . . „,Marx volt a XIX. század forradalmár zsidója, aki a legnagyobb filozófiánktól kölcsönzött köntöst a maga céljaira átszabta.'" (171)

(Ostoba fráter ez a Plenge, könyvecskéjének tudományos értéke = 0.)

A megírás ideje:
Nem később, mint 1916 júniusban.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXII. köt. 1933.

JEGYZETEK KÖNYVEKRŐL

. . .

F. Raab: Die Philosophie von R. Avenarius. Systematische Darstellung und immanente Kritik. Lipcse 1912. (164 oldal). 5 márka.

Perrin: Les atomes. Párizs (Alcan)[160].

. . .

A megírás ideje: Legkorábban 1912.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXXI. köt. 1938.

A zürichi *kantoni* könyvtár *filozófiai* könyveiből[161]

Gideon Spicker: Über das Verhältnis der Naturwissenschaft zur Philosophie (különösen versus Kant*, és Lange: A materializmus története). 8°. Berlin 1874. *IV. W. 57 K.*

Hegel: Phänomenologie. (Bolland kiad. 1907). *IV. W. 165 g.*

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXII. köt. 1933.

* — Kant ellen. — *Szerk.*

(„Zürichi kantoni könyvtár“[162])
(Signatur: *K. b i.*)

Flugschriften des deutschen Monistenbundes. 3. füzet: *Albrecht Rau*: „Fr. Paulsen über E. Haeckel“. 2. *kiad.* Brackwede 1907. (48 oldal)

((Feuerbach nézőpontjáról igen élesen bírálja Paulsent.
A burzsoá felvilágosodás „mohikánja“!)) NB

A megírás ideje: 1915.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XXII. köt. 1933.

III. szak. (‚Ismeretterjesztő és tudományos művek'):[163]

‚Származástanok' . . . 1914.
(‚Modern kultúra' III., IV.)
E. Haeckel: Gott-Natur. Lipcse 1914. . . Sch. 480 N 24.

. . .

Uhde: Feuerbach. Lipcse 1914. . . XVI. 906.
A. Zart: Bausteine des Weltalls: Atome, Moleküle. . . Stuttgart 1913.

A megírás ideje: 1916.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXVII. köt. 1934.

. . .

Ruttmann: Die Hauptergebnisse der modernen Psychologie. *Pe.* VII. 3551.

. . .

Suter: Die Philosophie von Richard Avenarius. 1910. (Diss.). St. *Bro. 11. 341.*

A megírás ideje: 1916.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXIX. köt. 1936.

JEGYZET JOH. PLENGE „MARX UND HEGEL“ C. KÖNYVÉNEK RECENZIÓJÁRÓL[164]

Joh. Plenge: Marx und Hegel. Tübingen 1911. (184 oldal.) (4 márka).

{O. Bauer kedvezőtlen recenziója az „Archiv für Geschichte des Sozialismus“ III. kötetének 3. füzetében.}

A megírás ideje: 1913.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XXXI. köt. 1938.

MEGJEGYZÉSEK R. B. PERRY „PRESENT PHILOSOPHICAL TENDENCIES" C. KÖNYVÉNEK RECENZIÓJÁRÓL[165]

„Mind". 1913. április. F. C. S. Schiller recenziója Ralph Barton Perry könyvéről: Present Philosophical Tendencies: a critical survey of Naturalism, Idealism, Pragmatism & Realism, together with a Synopsis of the Philosophy of William James. London & New York. (Longmans & Co). 1912. 383 oldal.

Schiller ellene van Perry „realizmusának" és azzal vádolja őt, hogy „‚gondolkodását annyira lefoglalja a realizmus és az idealizmus metafizikus szembeállítása, hogy mindig erre próbál redukálni minden egyéb problémát'".

Megjegyzendő, hogy Schiller idézi a következő passzust Perryből: „‚A szervezet megfelel annak a környezetnek, amelyből kifejlődött és amelyre hat. A tudat szelektív válasz az előtte létezett és tőle függetlenül létező környezetre. Ha van valamilyen válasz, akkor lennie kell valaminek, ami kiváltja a választ.'" (Perry, 323. old.) És Schiller ellenvetése:

„‚Hacsak nem vesszük bizonyítottnak a »*függetlenül* létező környezet« kérdését'" (Schiller kiemelése), „‚akkor itt a gondolkodás és »környezete« közötti *megfelelésen* kívül semmi sem nyert bizonyítást'"... (284. old.)

Jellemző

A megírás ideje: 1913 április után.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXXI. köt. 1938.

MEGJEGYZÉSEK A. ALIOTTA „LA REAZIONE IDEALISTICA CONTRO LA SCIENZA" C. KÖNYVÉNEK RECENZIÓJÁRÓL[166]

Antonio Aliotta: La reazione idealistica contro la scienza. 1 köt. 8°. XVI + 526 oldal. Palermo. Casa editrice Optima. 1912.

Recenzió a Revue Philosophique-ban (Ribot). Párizs 1912. 12. sz. 644—646. old. J. Segond úrtól, aki azt mondja, hogy

„‚Aliotta az agnoszticizmust jelöli meg a mai reakció legmodernebb forrásaként; nyomon követi haladását a német (Riehl) és a francia (Renouvier) neokriticizmuson, Mach és Avenarius empiriokriticizmusán, az angol újhegelianizmuson át; leírja és leleplezi előttünk Bergson és Schmitt intuitivizmusát, W. James, Dewey és Schiller angol—amerikai pragmatizmusát, Rickert, Croce, Münsterberg és Royce értékfilozófiáját és historizmusát'" stb. (645) stb., egészen Schuppéig, Cohenig és másokig.

A 2-ik részben a szerző boncolgatja Ostwald energetizmusát, a Duhem-féle „új qualités*-fizikát", valamint a Hertz, Maxwell és Pastore-féle „modell-elméletet" is. A szerző, úgymond, kiváltképpen gyűlöli a miszticizmust (közte Bergsonét) stb.

A szerző álláspontja — úgymond — „‚az igazán racionális intellektualizmus arany középútjának szelleme, — Aliotta úr és Chiappelli úr szelleme'". (645)

A megírás ideje: 1913.
Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXXI. köt. 1938.

---

* — „tulajdonságok". — *Szerk.*

MEGJEGYZÉSEK HILFERDINGNEK MACHRA VONATKOZÓ KIJELENTÉSEIRŐL (A „ФИНАНСОВЫЙ КАПИТАЛ“ C. KÖNYVBEN)[167]

Hilferding: „Финансовый капитал“. („Новейшая фаза в развитии капитализма“). M. 1912.

németül megjelent 1910-ben (a Marx-Studien III. kötete)	

13. old. — „E. Mach szerint“ „az »én« csupán az a gyújtópont, amelyben szorosabban összefutnak az érzetek végtelen szálai... Éppígy a pénz csomópont a társadalmi összefüggések hálózatában“...	zagyvalék... nem igaz, nem „éppígy“
71. old. lábjegyzet. „Csak szemléletünk ruházza fel a dolgokat a tér formájával“ (kantiánus).	nem igaz

A megírás ideje:
Legkésőbb 1916 június.

Először megjelent: „Leninszkij Szbornyik“ XXVII. köt. 1934.

KÖNYVEKBE ÍRT MEGJEGYZÉSEK

G. V. PLEHANOV: „ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ МАРКСИЗМА“

SZENTPÉTERVÁR 1908

[23] . . . Az idealisták a gondolkodást először az embertől független, önálló lényeggé („magáért-való szubjektummá“) változtatják, majd kijelentik, hogy benne, ebben a lényegben feloldódik a lét és gondolkodás ellentmondása, éppen azért, mert ennek az anyagtól független lényegnek sajátja az egyedi, független lét. S az ellentmondás valóban feloldódik benne, mert mi is ez a lényeg? A gondolkodás. S ez a gondolkodás bármi mástól függetlenül létezik — van. De az ellentmondásnak ez a feloldódása pusztán formális feloldódás. Csupán úgy érhető el, hogy — mint fentebb már mondottuk — kiküszöbölődik egyik eleme: mégpedig a gondolkodástól független lét. Kiderül, hogy a lét a gondolkodásnak csak puszta tulajdonsága, s amikor azt mondjuk, hogy az adott tárgy létezik, ez csupán annyit jelent, hogy a gondolkodásban létezik. . .

NB

[24] . . . Lenni nem azt jelenti, hogy gondolatban létezni. Ebben a tekintetben Feuerbach filozófiája sokkal világosabb J. Dietzgen filozófiájánál. „Annak bebizonyítása — jegyzi meg Feuerbach —, hogy valami van, egyet jelent annak bebizonyításával, hogy nem csupán gondolatban van“* . . .

[28—29] . . . A történelem materialista magyarázatának elsősorban módszertani jelentősége volt. Ezt nagyszerűen megértette Engels, amikor a következőket írta: „nem annyira a csupasz eredményekre, mint inkább a tanulmányozásra (das Studium) van szüksé-

* Werke, X. 187.

günk; az eredmények semmik a hozzájuk vezető fejlődés nélkül"*...

[29—30] ... Marxnak és Engelsnek a materializmussal kapcsolatban általában egyik legnagyobb érdeme a helyes módszer kidolgozása. Feuerbach, mivel erőfeszítéseit a hegeli filozófia spekulatív eleme elleni harcra összpontosította, kevésre becsülte és alig használta fel Hegel filozófiájának dialektikus elemét. Feuerbach ezt mondja: „az igazi dialektika nem a magányos gondolkodó monológja önmagával, hanem dialógus az Én és a Te között".** De, először is, a dialektika Hegelnél sem jelentette „a magányos gondolkodó monológját önmagával"; másodszor, Feuerbach megjegyzése helyesen határozza meg a filozófia kiindulópontját, de nem a módszerét. Ezt a hézagot Marx és Engels pótolta, mert ők megértették, hogy helytelen lenne, ha Hegel spekulatív filozófiája ellen harcolva figyelmen kívül hagynák dialektikáját...

[31] ... A dialektikát sokan összecserélik a fejlődés tanával, s a dialektika csakugyan ilyen tan. Csakhogy a dialektika lényegileg különbözik a vulgáris evolúció-„elmélettől", amely teljes egészében arra az elvre épül, hogy sem a természetben, sem a történelemben nincsenek ugrások és hogy a világon minden változás csak fokozatosan megy végbe. NB Már Hegel kimutatta, hogy az így felfogott fejlődéstan nevetséges és tarthatatlan...

[33]... Nála [Engelsnél] a dialektikus gondolkodás törvényeit általában a lét dialektikus tulajdonságai igazolják. Itt is a lét szabja meg a gondolkodást...

[39] ... Eszerint, a földrajzi környezet tulajdonságai megszabják a termelőerők fejlődését; a termelőerők fejlődése viszont megszabja a gazdasági, s ezek nyomán az összes egyéb társadalmi viszonyok fejlődését...

---

* Nachlass, I. 477. (Lásd *Marx—Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 537. old. — *Szerk.*)

** Werke, II. 345.

[42] ... A termelőerők minden egyes adott fejlettségi fokának megfelel a fegyverzet, a hadművészet s végül a nemzetközi jog — pontosabban: a társadalmak közti, vagyis többek között a törzsek közti jog — meghatározott jellege. A vadásztörzsek éppen azért nem alakíthatnak ki nagy politikai szervezeteket, mert termelőerőik alacsony színvonala arra kényszeríti őket, hogy létfenntartási eszközeiket — a szemléletes kifejezéssel élve — a szélrózsa minden irányában szétszóródva, kis társadalmi csoportokban, keressék...

[46—47] ... Marx szerint a földrajzi környezetnek az emberre gyakorolt hatását azok a termelési viszonyok közvetítik, amelyek az adott helyen az adott termelőerők alapján jönnek létre, s e termelőerők fejlődésének első feltételét e környezet tulajdonságai alkotják...

[65—66] ... A „gazdasági szerkezet“ jellege és e jelleg változásának iránya nem az emberek akaratától függ, hanem a termelőerők állapotától és attól, hogy a termelőerők további fejlődése következtében a termelési viszonyokban milyen változások jönnek létre és válnak szükségessé a társadalom szempontjából. Engels ezt a következő szavakkal magyarázza meg: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de eleddig nem közös akarattal, közös terv szerint, még egy meghatározott, körülhatárolt, adott társadalomban sem. Törekvéseik keresztezik egymást, s mindezekben a társadalmakban éppen ezért a szükségszerűség uralkodik, melynek kiegészítése és megjelenési formája a véletlen.“ E meghatározás szerint az emberi tevékenység nem szabad, hanem szükségszerű, vagyis törvényszerű, vagyis lehet tudományos kutatás tárgya. Ilyenformán a történelmi materializmus, amely szüntelenül hangoztatja, hogy a körülményeket az emberek változtatják meg, egyúttal először teszi lehetővé számunkra, hogy a tudomány szemszögéből tekintsük ezt a változási folyamatot. Éppen ezért mondhatjuk teljes joggal, hogy a történelem materialista magyarázata szükségszerű prolegomena az emberi társadalomról szóló minden

olyan tanításhoz, amely igényt tart a tudomány rangjára...

[68] ... A primitív társadalomban, amely nem tagozódik osztályokra, az ember termelő tevékenysége közvetlenül hat világszemléletére és esztétikai ízlésére...

[81—82] ... Ha röviden össze akarjuk foglalni Marx és Engels felfogását az immár nevezetes „alap" és a nem kevésbé nevezetes „felépítmény" viszonyára vonatkozóan, akkor a következő képet kapjuk:

1) A termelőerők állapota;

2) A termelőerők állapota által megszabott gazdasági viszonyok;

3) Az adott gazdasági „alapon" kialakuló társadalmi és politikai rend;

4) A társadalmi ember pszichikuma, melyet részben közvetlenül a gazdaság, részben pedig az ennek alapján kialakuló társadalmi és politikai rend határoz meg;

5) A különböző ideológiák, melyekben e pszichikum tulajdonságai tükröződnek...

[98] ... Nézzük például a jelenlegi agrárkérdést. Az okos kadet földesúr szemében a „föld kényszerkisajátítása" többé-kevésbé — vagyis az „igazságos megváltás" nagyságával fordított arányban — szomorú történelmi szükségszerűség. Ezzel szemben a paraszt, aki „földecskéhez" akar jutni, csakis ezt az „igazságos megváltást" tekinti majd többé-kevésbé szomorú szükségszerűségnek, magát a „kényszerkisajátítást" viszont okvetlenül szabad akarata kifejeződésének és szabadsága legbecsesebb biztosítékának fogja tartani.

Mindezek elmondásával talán a szabadságról szóló tan legfontosabb pontját érintjük, melyet Engels természetesen csak azért nem említ, mert annak, aki kijárta Hegel iskoláját, ez a pont minden további magyarázat nélkül érthető...

Feuerbach és Dietzgen. 24.*

A megjegyzések beírásának ideje: Legkorábban 1908 május.

Részben megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXV. köt. 1933.

Teljes egészében első ízben jelentek meg.

---

* Plehanov könyvének 24. oldaláról van szó (lásd ebben a kötetben, 395. old.). — *Szerk.*

ABEL REY: „LA PHILOSOPHIE MODERNE"

PÁRIZS 1908[168]

ELŐSZÓ

[6] ... A tudomány, az értelem és az ész alkotása, csupán a természet feletti hatékony uralmunk biztosítására szolgál. Csak a dolgok felhasználására tanít bennünket, de nem mond semmit lényegükről...

[7] ... Ebben a tanulmányban tehát lényegében véve az volt a feladatom, hogy szembeállítsam egymással a pozitív, a „tudományszerű" nézőpontot és a „pragmatikus" nézőpontot. Igyekeztem a lehetőség szerint pártatlanul kifejteni ezt a két nézőpontot, mert a harmadik, súlyos nehézség az ilyenfajta munkában: nem megadni az ellenfeleknek, ami őket jogosan megilleti. Nem ringatom magam abban a hitben, hogy ezt teljesen elértem. Az ember nem tudja ennyire „semlegesíteni" magát...

NB

I. FEJEZET

A FILOZÓFIAI VITÁK JELENLEGI KÖZÉPPONTJA

5. §. A JELENLEGI FILOZÓFIAI GONDOLAT ALAPVETŐ ANTINÓMIÁJA

[28—29] ... De a jelenkori filozófiai rendszerek még szemben állnak egymással, harcolnak egy alapvető ellentmondás körül, amely ellentmondás a filozófiai probléma felvetésének korunkban szokásos módjából fakad. Az antitetikus forma tehát az a forma, amelyet a filozófiai nézetek egymásra következése ölt a különböző időpontokban és egyszersmind az a forma, amelyet az egyidejűleg létező nézetek öltenek.

Melyek az általános filozófiai probléma jelenlegi felvetése mellett a lehetséges alternatívák? Alternatíva csupán egy lehet, mivel arról van szó, hogy megőrizzük a tudomány és a gyakorlati tevékenység lehető legszorosabb egységét, anélkül hogy az egyiket feláldoznánk a másiknak, az egyiket szembeállítanánk a másikkal. Vagy a gyakorlati tevékenység következik a tudományból, vagy megfordítva, a tudomány következik a gyakorlati tevékenységből. Az első esetben a tudomány elfedi a gyakorlati tevékenységet; a másodikban a gyakorlati tevékenység fedi el a tudományt. Arról van szó, hogy megőrizzük a logikai kapcsolatot a két tag között, s ez a kapcsolat csak a két tag felcserélése révén variálható, amikor vagy az első tagot tesszük függővé a másodiktól, vagy a másodikat az elsőtől. Az egyik eset a racionalista, intellektualista és pozitív rendszerekhez: a tudomány dogmatizmusához vezet. A másik eset a pragmatista, a fideista rendszerekhez vagy az aktív intuíció rendszeréhez (mint a Bergsoné): a tett dogmatizmusához vezet. Az első rendszerek szerint tudni kell ahhoz, hogy cselekedjünk: a megismerés szüli a cselekvést. Az utóbbi rendszerek szerint a tudás a cselekvés szükségleteit követi: a cselekvés szüli a megismerést.

NB

S nehogy azt higgye az olvasó, hogy ez utóbbiak feltámasztják a tudomány lebecsülését és a tudatlanság filozófiáját. Csak komoly vizsgálódás után, gyakran a legmagasabbrendű tudományos képzettség, a tudomány mély, kritikai átgondolása, sőt — e filozófusok némelyikének kedvelt kifejezése szerint — a „tudomány" erős „gondolati átélése" alapján származtatják a tudományt a gyakorlatból. Ha ezzel kisebbítik a tudományt, ezt csak közvetve teszik; sokuk ugyanis azt hiszi, hogy ellenkezőleg, feltárja annak egész értékét...

NB

6. §. A JELENKORI FILOZÓFIAI VITÁK JELENTŐSÉGE

[33—35] ... Nos, tegyük fel egy pillanatra, hogy a pragmatizmus tézise helyes, s a tudomány csupán speciális ipar, bizonyos szükségletekhez alkalmazott technika. Mi következik ebből?

Először is, az igazság puszta szó lesz. Egy igaz állítás egy sikeres műfogás receptje. S mivel

több olyan fogás van, amely azonos körülmények között biztosítani tudja számunkra a sikert, mivel a különböző egyéneknek igen különböző szükségleteik vannak, el kell fogadnunk a pragmatizmus aforizmáját: minden tétel, minden okfejtés, amely ugyanazokhoz a gyakorlati eredményekhez vezet bennünket, egyenértékű és egyformán igaz, s mindazok, amelyek gyakorlati eredményeket hoznak, egyaránt jogosultak. Az *igazság* szónak ebből az új értelméből az következik, hogy tudományaink csupán esetleges és véletlen konstrukciók, hogy lehetnének egészen mások, mint amik és ugyanolyan igazak, vagyis a cselekvés eszközeiként ugyanolyan megfelelők.

Az első következtetés: a tudománynak mint a tudás reális formájának, mint az igazság erejének csődje. A második következtetés: más, az értelemtől és az észtől igen különböző módszerek jogosultsága, például a misztikus érzés. Alapjában véve ezeknek a következtetéseknek a kedvéért épült fel az az egész filozófia, amelyet látszólag ezek tetőznek be... (1) (2)

Milyen jó érv tehát e szabadgondolkodókkal szemben, ha saját fegyvereiket fordítják ellenük! A tudományos igazságok! De hiszen ezek csak névleg igazságok. Ezek is hiedelmek, méghozzá alacsonyabbrendű hiedelmek, olyan hiedelmek, amelyek csak az anyagi cselekvésre használhatók fel; csak technikai eszközként van értékük. Ez is hit, az is hit, de a vallási dogma, a metafizikai vagy a morális ideológia sokkal magasabbrendű effajta hiedelmeknél. NB NB

Annyi bizonyos, hogy a tudomány egyiküket sem zavarhatja, mert a tudomány kiváltsága összeomlóban van.

Ezért a pragmatista sereg zöme a tudományos tapasztalattal szemben siet visszaállítani jogaiba a morális tapasztalatot, a metafizikai tapasztalatot és főleg a vallási tapasztalatot. Mindezek a tapasztalatok egymástól külön fejlődnek, és sohasem zavarhatják egymást, mert különböző szükségletek kielégítésére, a gyakorlat különféleképpen különböző részeire (az anyagi szükségletek, az erkölcsi tudat vagy a vallásos érzés kielégítésére) irányulnak, s különböző *értékeket* hoznak létre... NB

[37] ... A metafizikusok természetesen kihasználják ezt az előnyös helyzetet. A pragmatizmus a vallás restaurációja mellett a metafizika restaurációját is szolgálja. A pozitivizmus, Kant és Comte nyomán, a XIX. század folyamán csaknem a megismerés egész területét elözönlötte...

[39–40] ... Tehát a pragmatista álláspont, s azok az egyéb álláspontok, amelyek bár nem annyira filozófiaiak, nem annyira eredetiek és érdekesek, de rokon következményekre vezetnek, mindig az emberi gondolkodás azon régi normatív formáinak rehabilitálását eredményezik, amelyeket a tudományos pozitivizmus a XVIII. század dereka óta győzedelmesen kiszorított: a vallás, a metafizika, az erkölcsi dogmatizmus, vagyis alapjában véve a társadalmi tekintélyelv rehabilitálását. Ezért ez egyike azon két pólusnak, amely között az egész jelenlegi gondolkodás, az egész jelenlegi filozófia ingadozik. Ez a dogmatikus reakciónak, a tekintélyi szellem minden formájának pólusa. Ez az álláspont annál veszélyesebb, mivel eleinte, és éppen legnagyobb híveinél, úgy jelenik meg mint a szabad szellem legmerészebb és utolsó lázadása: lázadás az egyetlen még megmaradt akadály ellen, amelyre mindeddig támaszkodott a többiek ledöntésében: a tudomány és a tudományos igazság ellen.

Ezzel szemben a modern filozófiai gondolat ellentétes pólusát, a tisztán tudományos álláspontot, mivel a tudásból vezeti le a gyakorlatot és így mindent a tudománynak rendel alá, főképp az emancipációra és a felszabadulásra való törekvés jellemzi. Ezen az oldalon találjuk az újítókat. Ők a reneszánsz szellemének örökösei; őseik és közvetlen nevelőik főleg a XVIII. századnak, a felszabadulás nagy századának filozófusai és tudósai; erről a századról mondta oly helyesen Mach: „Az, aki akár csak az irodalmon keresztül részese lehetett ennek a fellendülésnek és felszabadulásnak, egész életén át !!? melankolikus nosztalgiát fog érezni a XVIII. század után." E gondolkodók számára létezik igazság, ha nem is változhatatlan igazság, de olyan, amelyhez szüntelenül közeledünk. Ez az igazság csak tudományos módszerekkel érhető

el s nem található meg a tudományon kívül; az igazság, a tudomány minden emberi tevékenység szükséges és elégséges feltétele...

8. §. A MÓDSZER. — ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

[48—49] ... A tudomány *objektív jelentőségéről* lesz szó. Egyesek azt gondolják majd, hogy a tudomány nem elégséges ahhoz, hogy kimerítse a valóságot, amely tárgyát alkotja, jóllehet bizonyos szempontokból elismerik a tudomány szükségességét...

II. FEJEZET
A SZÁM ÉS A KITERJEDÉS PROBLÉMÁJA. AZ ANYAG MENNYISÉGI TULAJDONSÁGAI

2. §. AZ EMPIRIZMUS ÉS AZ APRIORIZMUS RÉGI VITÁJA

[55] ... De minden empirikus elem kiküszöbölése nem szintén elérhetetlen határ-e? A matematikus, mondják a racionalisták, akkor is tovább gyarapíthatná tudományának gazdagságát, ha az anyagi világ hirtelen megsemmisülne. Igen, kétségtelenül, ha most semmisülne meg; de megalkothatta volna-e a matematikus a matematikát, ha az anyagi világ sohasem létezett volna?...

3. §. A SZÁM ÉS A KITERJEDÉS FILOZÓFIAI PROBLÉMÁJÁNAK JELENLEGI FORMÁJA: A „NOMINALISTA“ ÉS A „PRAGMATISTA“ ÁLLÁSPONT

[61] ... Bergson, aki talán a legtöbbet tett annak érdekében, hogy e nézetek a filozófiai irodalomban elterjedjenek, nem fogadná el fenntartás nélkül a „fogás“ kifejezést. Úgy véli,

hogy a tudomány az anyaggal szemben több és jobb puszta fogásnál. Számára azonban az anyag nem az igazi valóság; az anyag megfogyatkozott, regresszív és holt valóság. S az igazi valósággal szemben, mely eleven, szellemi és teremtő, a matematikának és az egész tudománynak nemigen lehet más jellege, mint mesterséges és szimbolikus. Mindenesetre továbbra is fennáll, hogy az értelem, ez az első eszköz, amelyet az anyaggal kapcsolatosan felmerült gyakorlati tevékenység szükségletei kovácsoltak ki, azért hozta létre a matematikát, hogy az anyagra hasson, s nem azért, hogy megismerje azt, ami van...

[62] ... Nem a matematika-e az, amely az összes tudományok közül napjainkban a legerősebben fordított egyes elméket a pragmatizmus, s a pragmatizmus azon szofisztikája felé, ami a tudományos agnoszticizmus? Csakugyan a matematikában érezzük magunkat a legtávolabb a konkréttól és a valóságostól, s a legközelebb a formulákkal és szimbólumokkal való önkényes játékhoz, mely olyan elvont, hogy üresnek tetszik...

[62—63] ... Mindazok a viszonylagosabb és kevésbé megközelített igazságok, amelyeket a többi tudomány matematikailag igyekszik kifejezni, s amelyekkel a matematikát igyekeznek előbbre vinni, e felé az abszolutum felé törekszenek, miként a bolygók a Nap felé.

4. §. RACIONALIZMUS, LOGIZMUS, INTELLEKTUALIZMUS

[65] ... A geométer merev és homogén kiterjedése nem elegendő; szükség van a fizikus mozgó és heterogén kiterjedésére is. Az egyetemes mechanizmusból nem következik, hogy az anyagban nincs más, csak geometria. A modern hipotézisek szerint következhet belőle az, hogy ezenkívül létezik az energia felszabadulása vagy átalakulása, vagy léteznek mozgásban levő elektromos tömegek...

NB

5. §. A MENNYISÉG PROBLÉMÁJÁNAK ÁLTALÁNOS JELENTŐSÉGE: EZ ALAPJÁBAN VÉVE AZ ÉSZ PROBLÉMÁJA

[74] ... Mindenekelőtt vitathatatlan, hogy az észnek, bármennyire érdeknélküli is, hasznossági funkciója van. A tudósok se nem mandarinok, se nem dilettánsok. S a pragmatizmusnak igaza van, amikor kimutatja az ész hasznosságát, kiemelkedő hasznosságát. Ámde jogában áll-e azt állítani, hogy az észnek csakis hasznossági funkciója van? Vajon nem válaszolhatják-e a racionalisták igen elfogadható módon, hogy az ész hasznossága abból fakad, hogy amikor tételekből tételeket vezet le, egyúttal természeti tények közti viszonyokat vezet le egymásból? Ily módon lehetővé teszi, hogy hassunk ezekre a tényekre, nem mintha ez lenne célja, hanem következményképpen. A logika és a mennyiség tudománya — amelyeket az elme hoz létre, midőn egyszerűen elemzi az általa felfogott viszonylatokat — megragadják a dolgokat, mivel a mennyiségi viszonylatok a dolgoknak és az elménck egyaránt törvényei. Ha a tudás hatalom, ez nem azért van, mert a tudomány — pragmatista értelemben — gyakorlati szükségleteink által és azok érdekében jött létre, s így eszünknek csak hasznossága folytán van értéke, — hanem azért, mert eszünk, midőn megtanulja megismerni a dolgokat, kezünkbe adja azokat az eszközöket, amelyekkel hatni tudunk rájuk... NB NB

6. §. A MATEMATIKUS POINCARÉ ESZMÉI

[75—76] Poincaré*, a nagy matematikus, kiváltképpen hangsúlyozta a matematikának ezt az önkényes jellegét. NB

Természetesen, matematikánk teljesen megfelel a valóságnak, abban az értelemben, hogy alkalmas a valóságos bizonyos viszonylatainak szimbolizálására; tulajdonképpen nem a tapasz-

* Poincaré: *La science et l'hypothèse*. 1. könyv (Párizs, Flammarion).

talat sugallta, a tapasztalat csak alkalmat adott az elmének a matematika felfedezésére. De matematikánk, abban az alakjában, amely fokról fokra alakult ki annak kényelmes kifejezésére, aminek kifejezésére szükségünk van, csupán a végtelen sok lehetséges matematika közül az egyik különös matematika, vagy még inkább különös esete annak a sokkal általánosabb matematikának, amelyhez a XIX. század matematikusai igyekeztek eljutni. Mihelyt erről számot adtunk magunknak, azt is felismertük, hogy a matematika lényegénél és természeténél fogva tökéletesen független a tapasztalatban való felhasználásától, és következésképp, tökéletesen független a tapasztalattól. A matematika az elme önkényes alkotása, az elme saját termékenységének legragyogóbb megnyilvánulása.

Poincaré

Az *axiómák, posztulátumok, definíciók és konvenciók* alapjában véve rokonértelmű kifejezések. Tehát az elképzelhető matematikák mindegyike vezethet olyan következtetésekre, amelyek, ha egy alkalmas konvenció-rendszer segítségével megfelelően lefordítjuk őket, ugyanúgy lehetővé teszik számunkra a valóságosra való ugyanolyan alkalmazásukat...

[77—79] ... Ez az elmélet helyesen bírálja az abszolút racionalizmust, sőt Kant enyhített racionalizmusát is. Megmutatja, hogy az elménnek nem kellett elháríthatatlan szükségszerűséggel éppen azt a matematikát kidolgoznia, amely ennyire alkalmas tapasztalatunk közlésére; más szóval, a matematika nem a valóságos valamely egyetemes törvényének kifejezése, akárhogyan fogjuk is fel a valóságot (természetesen ahogy számunkra adott) — Descartes, Kant módján vagy másképpen. Poincaré azonban ezt a következtetést egészen másképp fogalmazza meg, mint a *pragmatizmus*.

Egyes pragmatisták, sőt Poincaré mindazon kommentátorai, akiket alkalmam volt olvasni, véleményem szerint meglehetősen félreértették ezt az elméletet. Szép példája ez az interpretálással történő torzításnak. Poincaréból ebben a kérdésben — akárcsak más kérdésekben, ahol a tévedés még mélyrehatóbb — pragmatistát

csináltak, mielőtt a pragmatizmus létezett volna. De ki nem látja, hogy az igazi pragmatista szerint a matematika közvetett függvénye a tapasztalatnak? A matematika az elme parancsa, mint Poincarénál, de az elmének a gyakorlati cselekvésre irányuló parancsa, az új filozófia szerint felfogott cselekvő gondolat önkényes akarata. A pragmatista számára nincs tisztán szemlélődő és érdeknélküli gondolat; nincs tiszta ész. Csak olyan gondolat van, amely meg akarja ragadni a dolgokat, s ezért nagyobb kényelme érdekében meghamisítja a róluk alkotott elképzelését. A tudomány és az ész a gyakorlat szolgálói. Ezzel szemben Poincaré szerint a gondolatot bizonyos mértékben a szó arisztotelészi értelmében kell felfogni. A gondolat önnön kielégítéséért gondolkodik, az ész önnön kielégítéséért okoskodik; s azután kiderül, hogy ráadásul az ész kimeríthetetlen termékenységének bizonyos következményei más célokra is kényelmesek lehetnek nekünk, mint a pusztán racionális kielégülésre.

Ám a gyakorlat ebben az esetben a tudomány és az ész követője, s e kettő messze túlmegy a hasznosság területén. „A gondolat csak villám, de ez a villám minden.“*

Lehet nem teljes egészében elfogadni Poincaré elméletét; de nem szabad eltorzítani, hogy azután szerzőjének tekintélyére hivatkozzanak. Nem vették kellőképpen észre elméletének kapcsolatát a kantianizmussal, amelyből teljesen átveszi az *apriori* szintetikus ítéletek elméletét azzal a feltétellel (s ez az a pont, ahol a kanti racionalizmust még túl merevnek tartja), hogy a szintetikus *apriori* ítéleteket, amelyeken egész (eukleidészi) matematikánk nyugszik, ne tekintsék a racionális matematika egyedül lehetséges és szükségszerű posztulátumainak...

Poincaré és Kant

7. §. A MATEMATIKAI TUDOMÁNYOK ÉS A TÖBBI TERMÉSZETTUDOMÁNY KÖZTI VISZONY

[80] ... Tulajdonít-e Poincaré elmélete olyan szerepet a tapasztalatnak, amilyen, úgy látszik,

* Poincaré: *La valeur de la science* (conclusion).

NB

megilleti? Furcsa dolog! Szeretném megmondani a pragmatistáknak, akik ezt az elméletet állandóan kisajátították és szerzőjét úgy használták fel, mint egy hadigépet, hogy igen kevéssé tartom pragmatistának...

8. §. A TUDOMÁNYOS MÓDSZER ÉS A TUDOMÁNYOS ISMERETEK ÁLTALÁNOS FEJLŐDÉSÉRE VONATKOZÓ MEGJEGYZÉSEK

[87] ... S ha a tudomány ezután anyagi hasznossága következtében fejlődik, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy csupán intellektuális hasznossága folytán és a dolgok megismerésére törekvő ész érdeknélküli kielégítése végett szabadult meg már kezdetben a durva empirizmustól, azért hogy létrehozza az igazi tudományt. Előbb megismertet bennünket a valósággal, s csak azután teszi lehetővé, hogy hassunk arra. S kell is, hogy az igazi tudomány *előbb* megismertessen bennünket a valósággal, hogy lehetővé tegye nekünk *azután* a cselekvést...

9. §. MACH ESZMÉI, AZ ÉSZ ÉS A GONDOLATNAK AZ ALKALMAZKODÁSA

[90—91] ... Nem ad-e ez nekünk értékes útmutatást arra vonatkozóan, hogy mi a természete és jelentősége a logikainak és a racionálisnak — amelyek tiszta kisugárzásának tartották mindig is a matematikát —, s talán az ész természetére és jelentőségére vonatkozóan is? Nem vagyunk itt távol Mach gondolatától, akiből szintén gyakran csináltak pragmatizmus előtti pragmatistát.

NB

Véleményünk szerint Mach sokkal közelebb áll a racionalizmushoz — ahogyan azt ezentúl fel kell fogni: olyan racionalizmushoz, amely egyáltalában nem zárja ki az ész pszichológiai történetét aktualitásaival és időleges véletlenségeivel együtt, s főleg, semmiképpen sem gyöngíti a tapasztalat szerepét, mivel az ész nem egyéb, mint a törvényekbe foglalt tapasztalat,

s ugyanakkor minden tapasztalat szükségszerű és egyetemes törvénye, figyelembe véve az evolúció mozzanatát is, az ember pszichológiai szervezetét is . . .

[93—94] . . . Akkor megértjük, hogy az eszes lény tudatában elvontan elemzett ész a benne felfedezett elvek és azok ideális fejlődése révén összhangban lehet a környezet törvényeivel, s kifejezheti őket. Azt is megértjük, hogy mi és a környezet adva lévén, az ész nem lehet más, mint amilyen: az ész tehát, miként a racionalizmus állítja, szükségszerű és egyetemes. Sőt, bizonyos értelemben abszolút, de a szót másképpen, nem a hagyományos racionalizmus értelmében felfogva. Ez utóbbi számára ez a szó annyit jelent, hogy a dolgok úgy léteznek, ahogyan az ész felfogja őket. A mi értelmezésünkben, ellenkezőleg, nem tudjuk, hogyan léteznek a dolgok magán-valóan, s ennyiben van létjogosultsága a kanti vagy a pozitivista relativizmusnak. Ámde joggal állíthatjuk, hogy ha egy teljesen más alkatú lénynél a fejlődés szükségletei a mienktől eltérő összhangot hoznának létre a környezettel (mivel a két tényező közül, amelyeknek terméke az összhang, az egyik maga más lenne), akkor létesíthetnénk mindenkor egy olyan fordítási rendszert, hogy a kétféle összhang egybeessék. Ez a hipotézis nem képtelenség, mivel bizonyos mértékben nyilván ez megy végbe a háziállat és miközöttünk. . .

!!

!!

[95—96] . . . A szám és a kiterjedés, elvontságuk ellenére is, a valóságosnak a természetéből származnak, mivel ez a valóságos — sokaság és kiterjedés, mivel a térbeli viszonyok *valóságos* viszonyok, amelyek a dolgok természetéből származnak.

NB

Vesd össze *93—94*

Nem úgy látszik-e ez esetben, hogy ezekből az első tételekből más, igen fontos következtetések vonhatók le? A tudományos absztrakciót gyakran megtették az irrealitás szinonimájává. Az absztrakció fokozása így nem volna egyéb, mint a valóságon kívül folyó szakadatlan mozgás, s egyre jobban eltávolítana bennünket a valóságtól. Vajon helyes-e ez?

A matematika, miközben egyre inkább eltávolodik az érzékelhető terektől, hogy felemelkedjék a geometriai térhez, nem távolodik el a valóságos tértől, vagyis a dolgok között fennálló igazi viszonyoktól. Inkább közeledik hozzájuk.

A modern pszichológia adatai azt mutatják, hogy mindegyik érzékünk *a maga módján* közvetíti nekünk a kiterjedést és a tartamot (vagyis a valóságosnak bizonyos összefüggéseit és viszonylatait). Az észlelés elkezdi kiküszöbölni ezt a szubjektivitást, amely az egyéntől vagy a fajta struktúrájának véletlenszerű tulajdonságaitól függ — mégpedig úgy, hogy homogén és egyetlen tért, valamint egyenletes tartamot konstruál, a róluk alkotott összes különféle érzéki képzeteink szintéziseit. Miért ne követhetné a tudományos munka ezt az objektivitás felé irányuló mozgást? Mindenesetre pontossága, exaktsága, egyetemessége (avagy szükségszerűsége, ami ugyanaz) megannyi érv eredményeinek objektivitása mellett. Szám, rend, kiterjedés tehát, kriticista és szubjektivista szokásaink ellenére, a dolgok tulajdonságainak, vagyis valóságos viszonyoknak tekinthetők; — mégpedig annál valóságosabbaknak, mivel a tudomány apránként megszabadította őket azoktól az egyéni és szubjektív torzításoktól, amelyekkel eredetileg konkrét és közvetlen érzeteinkben számunkra adottak. Nem tekinthetjük-e hát joggal azt, ami mindezen absztrakciók után megmarad, annak a valóságos és állandó alapnak, amely egyforma szükségszerűséggel kényszeríti rá magát az egész fajtára, mivel nem függ sem az egyéntől, sem az időponttól, sem a szemponttól?...

NB

NB

10. §. MIRE TANÍT A MATEMATIKA

érzet = végső

[97] ... A lélektan viszont arra tanít bennünket, hogy összes érzeteinknek (amelyek a tapasztalat közvetlen és végső adatai) egy tulajdonságuk van: az extenzitás vagy kiterjedés. Ez a tulajdonság egyáltalában nem hasonlít a geometriai kiterjedésre, főleg, ha a legaffektívebb érzeteket vesszük figyelembe...

[98] . . . A geometriai tér az optikai tér elvont interpretációjának eredménye, olyan interpretációnak, amely megfosztja individualitásától, általánosítja és az elme számára könnyebben kezelhetővé teszi az optikai térben foglalt viszonyokat. Szívesen hozzáfűznénk Mach gondolatához, hogy ennek a műveletnek az volt a célja, hogy ezeknek a viszonyoknak megadja a legexaktabb, a legpontosabb, egyetemes és szükségszerű kifejezésüket, tehát objektív kifejezésüket. A geometriai tér ily módon olyan fejlődés végeredménye, amely gondolatunkat egyre jobban hozzáidomította a környezet bizonyos tulajdonságaihoz. Ez hosszas és folytatólagos tapasztalat, és sikere állandóan erősített bizonyos szokásokat, melyek geometriánk alapelveivé lettek. . .

Mach + objektivitás

[100] . . . A matematika tehát megtanít bennünket a dolgok között a rend, a szám és a kiterjedés szempontjából fennálló viszonyokra. Elménk azáltal, hogy elemzi a dolgok között fennálló valóságos viszonyokat, természetszerűen szert tesz arra a képességre, hogy a hasonlóság alapján keletkező asszociációk révén analóg viszonyokat konstruáljon. A valóságban meglevő viszonyokból kiindulva tehát kitalálhat olyan kombinációkat, amilyeneket nem találunk a valóságban. Miután megalkottuk azokat a fogalmakat, amelyek a valóságosnak másolatai, megalkothatjuk azokat a fogalmakat, amelyek modellek, mint Taine némileg más értelemben mondja.

!!!

11. §. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

[103—105] . . . Az abszolút racionalizmus, úgy látszik, eléggé megalapozottan állítja, egy sajátos idealista realizmus folytán, hogy az ész törvényei egybeesnek a dolgok törvényeivel. De vajon nem téved-e, amikor elválasztja egymástól az észt és a dolgokat, s azt hiszi, hogy az ész egyedül önmagából és előkelő elszigeteltségben meríti a dolgokat kormányzó törvények ismeretét? Akkor el kellene ismernünk, hogy megegyezés vagy csodás kegyelem révén leg-

NB

alábbis csírájában magunkban hordjuk e törvények intuícióját. A visszaemlékezés platóni mítosza igen alaptalan és egyben igen kevéssé gazdaságos hipotézisnek látszik ahhoz, hogy felújítsuk.

NB

Igen, az ész elemzése terjedelmét tekintve egybeesik a természet elemzésével. Igen, a matematika, amikor hozzáfog az elsőhöz, egyben a másodikhoz is hozzáfog, vagy ha úgy tetszik, megad néhány, a másodikhoz szükséges elemet. De nem egyszerűbb-e feltételezni, hogy ez azért van így, mert lelki tevékenységünk fokozatosan alakul ki, ahhoz a környezethez és azokhoz a gyakorlati körülményekhez alkalmazkodva, amelyekben meg kell nyilvánulnia?...

Ezért, ha a matematikai fogalmak eredetének és történetének kérdésében igen nagyok a különbségek az abszolút racionalizmus és az itt vázolt elmélet között, viszont a matematika értékét és hatókörét illetően nagyon rokon eredményekre jutunk: ez az érték és ez a hatókör, emberi értelemben, *abszolút*. Ami az emberfeletti értelmet és a transzcendentális szempontot illeti, bevallom, hogy ennek még nem ismerem a titkát, s nemigen óhajtom megismerni. Számomra elegendő az a lehetőség, hogy elérjük a dolgok legteljesebb emberi felfoghatóságát és emberi nyelvre való hű lefordításukat...

arany középút!!

Vajon nem felületes és túlságosan sekélyes-e ez a következtetés? A pragmatizmus szerintem a másik végletbe csap át, mely homlokegyenest ellenkezik azzal, amelybe a hagyományos racionalizmus beleesik. Ez utóbbi a végpontot vette kiindulópontnak, s az eredményből következtetett a kezdetre. A pragmatizmus, ellenkezőleg, a végpontot annyira közelíti a kiindulóponthoz, hogy a kettő egybefolyik, s az eredményt a kezdet nyomán írja le. Nem ésszerűbb-e azt gondolni, hogy a matematika, utilitárius antropomorfizmusból keletkezvén, lassanként szétörte első horizontjának szubjektív körét? Szakadatlanul előrehaladó elemzés útján eljutott a dolgok néhány valóságos, objektív, egyetemes és szükségszerű viszonyához.

[107]... A matematika alapja a dolgok természetében van, ugyanúgy, amint eszünké és logikánké, amelyeknek a matematika csak különös alkalmazása, s amelyek alapjában véve analóg módon alakultak ki.

Nem mindegy-e, milyen kikötőből kiindulva közelítettük meg a valóságot, ha lépésről lépésre kikutatva, végül is minden zegét-zugát bejártuk.

III. FEJEZET

AZ ANYAG PROBLÉMÁJA

1. §. AZ ANYAG PROBLÉMÁJÁNAK TÖRTÉNETE ÉS JELENLEGI ÁLLÁSA

[109—110] ... Mindenekelőtt, a „fizikus“ filozófusok kudarcai után a nagy görög filozófiai tradíció, az eleatákkal és Platónnal, kétségbevonja magának az anyagnak a létezését. Az anyag csupán látszat, vagy legfeljebb a létezés határminimuma; az anyagi dolgok tudománya tehát csak egészen relatív tudomány lehet, és csak a szellemi dolgok tudománya igazi tudomány. Így tehát az anyag problémájának megoldása éppen a probléma kiküszöbölésével kezdődik. Az anyag csak a szellem egy meghatározhatatlan határaként és a szellemtől függően létezhet, s mindaz, ami az anyaggal kapcsolatos, alacsonyabbrendű... NB NB

[111]... Így tehát a külső világ valóságáról, az idealizmusról, a spiritualizmusról, a materializmusról, a mechanicizmusról, a dinamizmusról folytatott viták egyre inkább elavult és terméketlen játéknak látszanak, amelyet a klasszikus filozófiára kell hagyni, a szónak abban az értelmében véve, amelyet Taine tulajdonított neki: filozófia a középiskola használatára...

[113]... A vulgáris materializmus a fizikától veszi át mindazt, ami benne megalapozott, s egyben mindazt, ami benne túlzott és szörnyűséges. Micsoda talált kincs ez a vallási szellem számára, ha be tudja bizonyítani, hogy a fizika *nem tud semmit* azokról a dolgokról, amelyekre hatni enged bennünket, s hogy magyarázatai nem magyarázatok! NB NB

2. §. A XIX. SZÁZAD VÉGI FIZIKA VÁLSÁGA: AZ ENERGETIKAI FIZIKA

Valóban, mialatt ez a filozófiai reménység a tanult és őszinte hívők elméjében megszületett és növekedett, úgy látszott, mintha a fizikában minden úgy alakulna, hogy ezt a reménységet igazolja és valóra váltsa...

NB

[114]... Ezzel a hagyományos és mechanisztikus fizikával szembehelyezkedik az új fizika, az energetikai fizika. — „Szembehelyezkedik" — vajon helyes-e ez a kifejezés? Számos fizikussal kapcsolatban inkább így mondanánk: „egyformán alkalmazzák" (az esetektől függően), a mechanisztikus módszerrel együtt.

[115—116] Az energia valójában nem más, mint munka végzésének képessége, mechanikai fogalom és mindig mechanikailag értékelhető, vagyis a mozgásnak és a mozgás tudományának a segítségével. Helmholtz, Gibbs és sokan mások, midőn a mechanikát új fejezettel bővítették, amely a fizikai realitásokra való alkalmazásában általánosította a mechanikát, korántsem szakítottak a mechanisztikus hagyományokkal. Nem hittek, nem akartak és ténylegesen nem is tettek mást, csak helyesbítették és folytatták a mechanicizmust a fizika fejlődése arányában, ahogyan mindig is történt Galilei és Descartes óta. A mechanika elvei mellé s a valóság mechanikai magyarázatába besorolták az erő vagy az energia megmaradásának elvét, Carnot elvét, és a legkisebb hatás elvét, amely Maupertuis óta már számottevő szerepet játszott.

NB

NB

Az „energetika", e szó első értelme szerint tehát része a fizikának, ahogyan azt az összes tudósok értik. Tegyük hozzá, hogy Franciaországban ezt a részt inkább *termodinamikának* nevezik, s jóllehet a szó etimológiailag túlságosan szűk értelmű a benne foglalt tartalomhoz képest, megvan az az előnye, hogy kiküszöböli az „energetika" szó másféle használatából fakadó összes fogalomzavarokat.

!

Az energetika szót második értelmében már

nem a fizika egyik részére alkalmazzák, hanem *az egészében vett fizika egy általános elméletére*...

[117]... Ez a törvény nem volt összeférhetetlen a mechanicizmussal. A mechanicizmus teljes joggal állíthatta, hogy az energia különböző megnyilvánulásai lényegében véve csupán egyazon alapvető realitás — a mozgás — által előidézett különböző jelenségek...

[120—122]... Ha viszont minden a klasszikus mechanika alapelveire redukálható, akkor az energetisták szerint nem lehet megmagyarázni az erőnek ezt a növekedő hasznosíthatatlanságát, a hasznosítható energiának ezt a csökkenését. A természetnek akkor képesnek kellene lennie arra, hogy úgyszólván visszafelé menjen, s vég nélkül újra kezdje ugyanazt az átalakulási ciklust: a klasszikus mechanika ugyanis lényegileg a megfordítható átalakulások tudománya, amelyek szempontjából az idő közömbös és amelyeknek, akárcsak a boldog népeknek, nincsen történelmük. Csakhogy a valóságban a rendszerek nem boldogabbak a népeknél. Mindig van történelmük. Bizonyos fizikusok ezért nem voltak hajlandók a fizikában a klasszikus mechanika puszta folytatását látni. Le akarták rázni a hagyomány igáját, melyet mint minden igazi forradalmár, túlságosan szűknek és túlságosan zsarnokinak tartottak. Innen ered a mechanika aprólékos kritikája, majd alapelveinek revideálása. Ebből az erőfeszítésből a fizika új koncepciója született meg — amely talán nem is helyezkedik olyannyira szembe a régi koncepcióval, mint hellyel-közzel állították, de azt mindenesetre mélyrehatóan módosítja.

Általánosságban elmondható, hogy mivel a klasszikus mechanikát elégtelen alapnak tartották a fizika számára, a fizikát ez arra késztette, hogy ne lássa többé a fizikai jelenségekben azt, amit addig mindig láttak bennük: a mozgás módjait, amelyeknek a tudománya éppen a klasszikus mechanika. Mindaddig valamely fizikai jelenség megmagyarázása, tanulmányozása annyit jelentett, hogy azt redukálták a mozgás formáira: anyagi tömegek, atomok mozgásaira vagy egy egyetemes transzmissziós közeg — az éter rezgéseire. Ilyenformán mindenfajta fizikai ma-

NB

NB

gyarázat sematikusan ábrázolható volt a mozgás geometriájával.

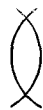

Az új koncepció, amellyel most felcserélni kívánták a régit, elsősorban teljesen elvetette mindezeket a jelképes ábrázolásokat, e „mechanikai modelleket" — mint az angolok nevezik —, amelyek nélkül valaha nem létezett igazi fizika. Mach ezeket keményen azzal vádolja, hogy nem egyebek puszta „mitológiánál". Mint minden mitológia, ez is gyermeteg; jó szolgálatokat tehetett, ameddig nem tudtunk szembenézni a dolgokkal; de amikor már egyedül tudunk járni, nem kellenek mankók. Dobjuk hát sutba az

!!

atomizmus és az éter-örvények mankóit. A felnőtté vált fizikának nincs szüksége durva képekre istenei tiszteletéhez. Csakis a matematika elvont nyelve méltó a tapasztalat eredményeinek megfelelő kifejezésére. Csak ő tudja nekünk a legszigorúbb pontossággal megmondani azt, ami van — anélkül, hogy bármit is hozzátenne vagy eltitkolna. Az algebrai, nem pedig geometriai, még kevésbé mechanikai módon meghatározott nagyságok, az egyezményes skálával mért numerikus variációk, nem pedig az érzékileg észlelhető változások, amelyeket egy kiindulóponthoz viszonyított térbeli helyváltoztatással mérünk — ezek az új fizika tárgyai, mely a *fogalmi* fizika,

NB

szemben a mechanikus vagy ábrázoló fizikával...

[123] ... A fizikának ezt az új általános elméletét, amelyet Rankine 1855-ben már megsejtett, főleg Mach, Ostwald és Duhem dolgozta ki.

NB

„Minden tudománynak az a célja, hogy a tapasztalatot a lehető legrövidebb szellemi műveletekkel cserélje fel" — mondja Mach; ez a formula lehetne a Tudományos Energetika jelmondata...

3. §. AZ ENERGETIKA FILOZÓFIAI ÉRTELMEZÉSE

[127] ... Látjuk, milyen hasznot húzhatott ebből a leleményes értelmezésből az a filozófia, amely el akarja némítani az egyes sajátos dogmák s általában a vallásos álláspont ellen irányuló tudományos érveket. Fizikai bizonyossá-

NB

gokat állítanak szembe hiedelmekkel? Nos, az új fizika csak egyet akar: visszatérni a hit fénykorának koncepcióihoz. Három évszázados kiruccanás után ez az új tékozló fiú most megtalálta igazi otthonát a legortodoxabb tomizmus ölén.

S még súlyosabb, hogy egy tudós, aki munkáinak matematikai pontosságáról és eleganciájáról ismert, aki elsősorban az új fizika tevékeny népszerűsítéséről, az új fizika kifejtésének kristálytiszta, csodálatosan francia formájáról, az energetikai mechanikában tett szép általánosításairól nevezetes, maga is úgy vélte, hogy az új tudományos elméleteknek ezt a filozófiai értelmezését szűrheti le. Duhemről beszélünk. Persze, ő igen nagy gondot fordított arra, hogy pontosan elhatárolja egymástól tudományos koncepcióit és metafizikai nézeteit... !!

[130] ... Az új filozófia, e nézőpont kialakítása során, a fizika megreformálására tett korabeli kísérletekből csaknem azonnal le tudta vezetni e fizika tisztán leíró s egyáltalában nem magyarázó jellegét. S itt a „fideizmusnak“ könnyű dolga van. A tudomány képtelen arra, hogy túllépjen a minőségek határán; tehát a leírásra kell szorítkoznia. Az érzetek puszta elemzése lesz, hogy Mach kifejezésével éljünk; ezt a kifejezést új filozófiánk óvakodik átvenni igazi értelmében, amely teljesen „szcientista“. NB

[131—134] ... A mai irodalomban elég gyakran találkozhattunk — a kifejtés minőségében szemmelláthatő különbségek mellett — efféle eszmékkel: az anyaggal foglalkozó tudományok nem mondanak nekünk semmit a valóságosról, mivel az anyag, ahogyan ezek a tudományok felfogják, maga az anyag, a szó vulgáris értelmében, nem létezik. Már az egyszerű, közönséges észlelés is eltorzítja a külső valóságot. Teljes egészében tevékenységünk szükségletei szerint építi a valóságot. A tudomány újra átdolgozza ezeket a nyers termékeket. Amit anyag néven bemutat nekünk, az vagy durva séma, mely a tudományos törvények hálójából engedte kicsúszni a valóságosnak egész eleven gazdagságát vagy pedig önkényesen NB

elszigetelt vagy egyesített és teljes egészében kitalált, elvont elemekből álló furcsa elegy. Így hát szabaddá vált az út az idealizmus legmisztikusabb formáinak igazolására...

NB Anélkül, hogy e szélsőséges viselkedésnél időznénk, megjegyezhetjük, hogy még a komoly és képzett elméknél is megfigyelhető az a tendencia, hogy a fizikai tudományokat olyasféle kritikával illessék, mint amilyent Poincaré, erélyes nyilatkozatai ellenére, a matematikai tudományokra alkalmazott. Eszerint a fizika, akárcsak a matematika, szimbolikus nyelv, amelynek pusztán az a rendeltetése, hogy a dolgokat érthetőbbé tegye, azáltal, hogy egyszerűbbé, világosabbá, közölhetőbbé és főleg gyakorlatilag kezelhetőbbé teszi őket. Érthetővé tenni nem jelent egyebet, mint rendszeresen eltorzítani és meghamisítani a valóságtól közvetlenül kapott intuíciókat, hogy a valóságot jobban felhasználhassuk szükségleteink kielégítésére.

NB Az érthetőségnek, az ésszerűségnek nincs semmi köze a dolgok természetéhez. Ezek a cselekvés eszközei. Éppen ezért minden új felfedezés látszólag egyenesen ellentmond eszünknek, mert régi szokásokat zavar meg. A szellemnek — pontosan úgy, ahogyan a testnek meg kell tanulnia felülni a kerékpárra — alkalmazkodnia kell ehhez, hogy az új törvényt is ésszerűnek és az érthetőség iránti állítólagos szükségletünkből fakadónak lássuk. Durva önámítás, ha azt hisszük, hogy ez az önkényes szimbolizmus megtanít minket bármire is, ami kielégíthetné tiszta kíváncsiságunkat, önzetlen tudásszükségletünket. A tudásért, a megismerésért — e szó teljes értelmében — máshova kell fordulnunk...

4. §. A FIZIKA JELENLEGI KRITIKÁJÁNAK KRITIKÁJA

NB A filozófiai kritika nem hagyhatja figyelmen kívül a fizikai tudománynak ezt az értelmezését, jóllehet a fizikusok igen nagy többsége megvető hallgatással ment el mellette. Bár a tudósoknak

joguk van azt mondani: a kutya ugat, a karaván halad, a filozófiai kritikának, amelyet szükségképpen érdekel a doktrinák társadalmi és nevelő jelentősége, kötelessége itt megállnia.

[136—138] ... Az új filozófia híveinek többsége kizárólag azokhoz a tudósokhoz fordult, akik az energetikai fizika hívei és a mechanikai fizika határozott ellenfelei. Ám az energetikai fizika kizárólagos hívei a fizikusoknak végeredményben csekély kisebbségét alkotják. A fizikusok hadseregének zöme mechanisztikus marad; mivel ezek már nem skolasztikusok, kétségtelenül átalakítják a mechanicizmust, hogy összhangban legyen az új felfedezésekkel. De a fizikai jelenségeket mindig az érzékelhető mozgások segítségével igyekeznek ábrázolni és magyarázni.

NB

Másrészt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy bár az energetika sok elegáns elméletet és fejtegetést nyújtott, csaknem az összes nagy modern felfedezések a mechanista fizikusoknak köszönhetők, s ezek a felfedezések összefüggnek a jelenségek anyagi szerkezetének elképzelésére tett erőfeszítéssel. Ez megfontolandó érv.

Az energetika az elméleti fizikát, hogy geometriai alaposságot kölcsönözzön neki, pusztán a kísérleti eredmények legtömörebb, legökonomikusabb kifejtésévé akarta tenni, de vajon redukálható-e a fizika elmélete arra, hogy csupán az ökonomikus kifejtés eszköze legyen? Kiűzheti-e teljesen a hipotézist egy olyan tudományból, amelyet mindig megtermékenyített a hipotézis? Vajon nem kell-e állandóan a valóság feltárása felé fordulnia, olyan elméletek segítségével, amelyek, a mechanista elméletekhez hasonlóan, mindig a tapasztalat előrevetítései, a valóság ábrázolására tett erőfeszítések?

Nem úgy látszik-e ez esetben, hogy ha a fizika filozófiájának megalkotása érdekében csakis a tisztán energetista fizikusokhoz fordulunk, furcsa módon leszűkítjük azt az alapot, amelyre ennek a filozófiának épülnie kell? Az új filozófia lényegében csak azoktól kérte eszméinek meg-

erősítését, akiktol kedvező velemenyt várhatott, s ezek csak a jelentektelen kisebbseg. Kenyelmes fogás, de cselfogás.

Egyebként, vajon csakugyan olyan kedvezően vélekednek-e az új filozofiáról, ahogy ez utóbbi állítja?

Ez tobb, mint kétséges. Csaknem az osszes tudosok, akikre a pragmatizmus, vagy az ugynevezett nominalizmus hivatkozott, koztuk Poincaré is, komoly fenntartásokkal eltek. Terjunk most át ezekre.

5. §. MIT GONDOLNAK A MAI FIZIKUSOK

[138] ... A fizika ilyenforman a valóságossal foglalkozó tudomány, s ha ezt a valoságosat „kenyelmes" modon igyekszik is kifejezni, megis es mindig a valoságosat fejezi ki. A „kényelmesség" csak a kifejezési eszkozokben van. De e kifejezési eszkozok mogott, amelyeket az elme a legmegfelelőbb eszkozok keresese soran variálhat, a termeszeti torvenyek „szuksegszerusége" rejlik. Ez a szuksegszeruség nem az elme onkenyes elrendelese. Ellenkezóleg, ez korlatozza, kifejezési eszközeinek szuk hatarai koze zárja az elmét. A kiserleti adatok megkozelito voltát és azon kis kulonbségeket leszámítva, amelyek egyazon torvenynek alárendelt fizikai jelensegek kozott mindig mutatkoznak, mivel a jelensegek sohasem azonosak, csupán nagyon hasonloak, — a termeszeti torvenyt kivulrol, a dolgok kenyszeritik ránk: ez a dolgok kozti valoságos viszonyt fejezi ki.

[139] ... Duhem meg azt is mondja, hogy a fizikusok kísérleti tapasztalatát nem szabad a valóság lenyomatának tekinteni. Minden fizikai kiserlet merésekből áll, s ezek a meresek nagyszámu konvencióra es elmeletre támaszkodnak...

[140] ... Ezt az igazságot Duhem sohasem fogja elvitatni a fizikai tetelektól; ezek a valoságost írják le. Sot mi tobb, a fizikai elmelet nemcsak exakt leírása a valoságosnak; a fizikai elmélet a valósághoz jól illeszkedó leírás, mivel állandóan a fizikai jelenségek termeszetes osz-

tályozására törekszik: természetes osztályozásra, tehát olyanra, amely a természet rendjét reprodukálja. Egyetlen dogmatikus, Descartes, Newton vagy Hegel, sem követelt soha ennél többet... ha-ha!!

[141] ... Egyébként, mégha Duhem hisz is abban, hogy a tudomány mellett szükséges valamilyen metafizika, miért a tomista metafizikához csatlakozik? Azért, mert úgy látja, hogy az jobban összhangban van a fizikai tudomány eredményeivel...

[142–143] ... Ostwald „szcientizmusa“ igen közel áll Machnak, a nagy bécsi mechanistának álláspontjához, aki emiatt még arról is lemond, hogy filozófusnak tekintsék.

Az érzet az abszolút. Érzeteink útján ismerjük meg a valóságot. A tudomány pedig érzeteink elemzése. Az érzetek elemzése annyit jelent, mint megtalálni pontos egymáshoz való viszonyaikat, a természet rendjét, s ezzel, a szót legobjektivebb értelmében használva, mindent megmondtunk, mert a természet nem más, mint érzeteink rendje... NB NB

[144] ... A racionalisták Mach elleni kritikáikban olykor pragmatista tendenciát vetettek Machnak a szemére. Szkeptikus relativizmussal vádolták. Azért-e, mert ez a kiváló tudománytörténész gyakran felvázolja a tudomány első szerény lépéseit őseink kezdetleges mesterségeiben? De itt csak az alkalmazás első erőfeszítéséről van szó. Hogy ezt helyesen értékeljük, az eredményt, a végpontot kell meglátnunk. Vagy talán a tudományról szóló biológiai elmélete miatt, amely az igazságot *emberi* igazsággá teszi? De hiszen az emberi igazság — az igazság, ez az egyetlen igazság az ember számára. Az érzet nyilvánvalóan emberi. Mégis, az érzet az abszolút, és az emberi igazság az abszolút igazság, mivel az ember számára ez a teljes és az egyetlen igazság, a szükségszerű igazság. Minthogy adva van az ember és adva van a világegyetem, az emberi NB

igazság a dolgok természetén alapszik. Emberi kifejezéssel élve, az igazság — minden létező megismerése. . .

[147] . . . Feltételezhetjük a mikrobák létezését, ha nem látjuk is őket addig, amíg valamilyen reagens fel nem tárja őket. Miért ne lenne jogunk feltételezni az anyag valamiféle struktúráját, melyet egy napon felfedhet a tapasztalat?

6. §. AZ ANYAG A MAI FIZIKA SZERINT: ÁLTALÁNOS SZEMPONTOK

[148] . . . Mi hát az értelme annak a hadjáratnak, melyet Brunetière indított, s egy kétségkívül őszinte vallásos szellem folytatott, de oly mértékig, hogy el akart söpörni mindent, ami útját állhatta — ennek a hadjáratnak, amely ha nem a pragmatizmusba, legalábbis a pragmatizmus bizonyos formájába torkollik?. . .

[149—150] . . . Ahogyan a matematikában a rend, a szám és a kiterjedés kategóriáival jelöltük a viszonyok bizonyos csoportjait, amelyektől érzeteink függnek, és ahogyan a matematika tárgyát ezek a viszonyok alkotják, ugyanúgy az anyag nagyon általános kategóriájával jelölünk még nagyszámú — sokkal bonyolultabb — viszonyt, amelyektől ugyancsak függnek érzeteink. A fizika tárgyát ezek a viszonyok alkotják. Csupán ezt akarjuk mondani, amikor azt állítjuk, hogy a fizika az anyag tudománya. . .

NB

[152] . . . Sokan természetesnek tarthatták, hogy a fizika tárgyát azok az *elemek* alkotják, amelyek e viszonyok hatálya alá eshetnek, s reális tartalmat adva nekik úgyszólván *kitölthetik* őket. Erre gondolt Spencer a tudományok osztályozásában. Ez az eszme azonban nem látszik szerencsésnek. A valóság elemeit közvetlenül, azonnal konstatáljuk, olyanoknak, amilyenek, olyanoknak, amilyeneknek szükségképpen lenniük kell.

Létezésük nem szorul igazolásra. Nem lehet azt kérdezni, hogy lehetnének-e mások, mint amilyenek. Ennek állítása egyet jelent a magán-való dolog ósdi metafizikus bálványának, lényegében véve a meddő verbalizmusnak ilyen vagy amolyan formában való visszaállításával. A tapasztalatot el kell fogadni. A tapasztalat ön-

NB
Rey agnoszticizmusának lényege

magának igazolása, mert egy pozitív elme számára a tudomány területén minden tétel igazolása a tapasztalat.

[154—155] . . . A tudomány agnosztikus bírálatának tehát megint csak igaza van? S létezik magán-való dolog, amelyhez a tudomány képtelen hozzáférni? stb., stb. Íme, itt a metafizika és a szavakkal való elkerülhetetlen játékai! Próbáljunk tisztán látni ebben.

NB

Ha a *viszonylagos* azt jelenti, ami *viszonylatokra* vonatkozik, akkor a fizika *viszonylagos*. De ha a viszonylagos azt jelenti, ami nem hatol be a dolgok alapjába, akkor a fizika, ahogyan mi értjük, már nem viszonylagos, hanem abszolút, mivel a dolgok alapja — az, amihez az elemzés szükségképpen eljut, hogy a dolgokat megmagyarázhassa — azok a viszonyok, vagy jobbanmondva azoknak a viszonyoknak a rendszere, amelyektől érzeteink függnek. Az érzetekre, az adottra rányomja bélyegét a szubjektivitás: e röpke felvillanások olyanok, amilyenekké a viszonyoknak egy bizonyos rendszere teszi őket, amely valószínűleg sohasem jelenik meg újból pontosan ugyanazon formában, s amely meghatározza az én állapotomat és a környezet állapotát a szóban forgó pillanatban. Ám ekkor megjelenik a tudós, hogy kihámozza az egyetemest, amelyből ez az egyéni pillanat létrejött, a törvényeket, amelyeknek bonyolult kifejezése, a viszonyokat, amelyek olyanná tették, amilyen.

S

S

Valamennyi tudományos törvény végeredményben azt mondja meg nekünk, hogy az adott miért és hogyan olyan, amilyen, mi az, ami az adottat megszabja és teremti, mivel a törvények azokat a viszonyokat elemzik, amelyektől az adott függ. Amikor majd ez az elemzés teljes lesz — ha valaha is teljes lehet —, a törvények fel fogják tárni előttünk az *abszolút emberi igazságot*.

ha-ha!!

7. §. A JELENLEGI FIZIKA KONKRÉT TANULSÁGAI

[156—157] . . . Mindazokat a viszonylatokat, amelyektől az energia átalakulásai vagy degradációi, diffúziói vagy szétszóródásai függnek,

az energetikának nevezett általános fizikai elmélet foglalja össze.

NB

Ez az elmélet nem mond semmit a vizsgált energiák természetéről, s következőleg, a fizikai és kémiai jelenségek természetéről sem. Pusztán leírja, minek az árán, hogyan és milyen irányban zajlik le egy adott test állapotának fizikai vagy kémiai módosulása.

Az energetista fizikusok azt állítják, hogy lehetetlen tovább menni, hogy az energetika teljes, szükséges és elégséges magyarázatot nyújt az anyagi jelenségekről, vagyis azoknak a viszonyoknak az összességéről, amelyektől függnek. Némelyikük pedig, hogy nagyobb objektivitást kölcsönözzön koncepciójának, az energiát éppenséggel valamiféle szubsztanciává emeli, amely szerinte nem más, mint az igazi anyagi szubsztancia, összes érzeteink valóságos és ható oka, az a típus, amelynek mintájára kell megalkotnunk elképzelésünket a természetről.

mulatságos ez a „pozitivista"

Itt az energia lép az atomista elméletek korpuszkulái helyébe. Velük azonos szerepet játszik és ugyanolyan a létezési módja is: az energia a dolgok alapja, végső természete, az abszolút. Ostwald szerint például az energia átalakulásainak leírása megadja az anyagi világmindenség abszolút ismeretét. „Ha egy botütés éri önöket, mit éreznek: a botot vagy energiáját?" Az energia tehát a szubsztanciális valóság, mely valamennyi anyagi jelenség mögött rejlik...

Mechanisták versus energetika*. NB. Plus loin**, mint materialista módon (157. old.) értelmezett energetika!

[158] ... A mechanisták ezzel szemben azt állítják, hogy lehetséges tovább menni. Az energetika szerintük úgyszólván a dolgok felületén marad, ám törvényeit vagy vissza kell vezetni más, mélyebb törvényekre, vagy pedig — mindenesetre ilyeneket feltételezve — ki kell egészíteni.

---

* — az energetika ellen. — *Szerk.*
** — alább. — *Szerk.*

A mechanista iskolához tartozik, mint már mondottuk, a fizikusok óriási többsége, s főleg a kísérleti fizikusok zöme, akiknek a fizika legújabb sikereit köszönheti.

Ennek az iskolának a hívei mindenekelőtt az energia fogalmát kritizálják, s kimutatják, hogy nem lehet, mint egyesek teszik, az energiát fizikai vagy metafizikai entitás rangjára emelni.

Valamely rendszer energiája csupán e rendszer munkaképességét jelenti: az energia potenciális akkor, ha nem végez felfedezhető munkát, az ellenkező esetben pedig aktuális vagy kinetikus energia. Ennélfogva az energia fogalma korrelatív a munka fogalmával, ez pedig mechanikai fogalom. Tapasztalatilag tehát az energia, úgy látszik, csak a mechanikával és a mozgással kapcsolatban jelenhet meg. De akkor nem kellene-e az energetikának, a fizikai és kémiai jelenségek érthető megmagyarázása érdekében, a mechanikához kapcsolódnia, azzal folytonossági kapcsolatot tartva alakulnia, megbékélnie a mechanikai elképzelések megfontolásával?...

[159—161]... [Eszerint] a mechanika, a fizika, a kémia kiterjedt elméleti rendszert alkot, és a mechanika ennek a rendszernek az alapvető bázisa, éppúgy, ahogyan a mozgás a fizikai és kémiai jelenségek végső alapja.

A jelenkori mechanisták természetesen már nem állítják, hogy a jelenlegi mechanika, s nemkevésbé az energia átalakulásait szabályozó törvények elérték végleges formájukat, mivel a tudomány meglelte megingathatatlan alapjait. Az energetikai kritikával érintkezve — s ezt az előrelépést a modern fizika kétségkívül neki köszönheti — a jelenkori mechanisták lemondtak a régi mechanicizmus és a régi atomizmus kissé szűklátókörű dogmatizmusáról. Úgy vélik, hogy az új felfedezéseknek tágítaniuk kell a tudományos látóhatárt és szüntelen változásokat kell előidézniük az anyagi világképben. Nem vagyunke tanúi ötven év óta a klasszikus mechanika átalakulásának, majdhogynem összeomlásának? Elsősorban az energia megmaradása (Helmholtz) és a Carnot-elv törte szét a régi kereteket. A rádioaktivitás jelenségei, elmélyítve az atom

természetéről szerzett ismereteinket, megsejtették velünk az anyag elektromos szerkezetének lehetőségét s azt, hogy a klasszikus mechanika elveit ki kell egészíteni az elektromágnesesség elveivel.

NB

Elektron-elmélet = „mechanicizmus"

Ezért a mechanista szemlélet most arra hajlik, hogy az elektron-elméletnek nevezett formát öltse fel. Az elektronok minden fizikai valóság végső elemei. Mint egyszerű elektromos töltések, vagy pedig az éter módosulásai egy pont körül szimmetrikusan eloszolva, az elektromágneses mező törvényeinek alapján tökéletesen képviselik a tehetetlenséget, az anyag alapvető tulajdonságát. Az anyag tehát nem egyéb, mint elektronok rendszere. Az éter módosulásai (eddig még ismeretlen módosulások) irányának megfelelően az elektronok pozitívak vagy negatívak; egy anyagi atom e két, egyenlő számban jelenlevő elektronfajtából tevődik össze, vagy legalábbis egyenlő arányban vannak pozitív és negatív töltései, s úgy látszik, a pozitív töltés helyezkedik el a rendszer középpontjában. A negatív elektronok, vagy talán csak egy részük, az összes többi körül mozognak, akárcsak a bolygók a Nap körül. A molekuláris és atomi erők eszerint csupán az elektronok mozgásának megnyilvánulásai; ugyanígy az energia különböző módozatai (fény, elektromosság, hő) is.

Figyelemreméltó következtetés: a tömeg (vagy az anyag mennyisége) megmaradásának fogalma, amely a tehetetlenséggel együtt a mechanika alapja volt, láthatólag nem tartható fenn az elektromágneses mechanikában: a mérhető súlyú tömeg csak a fénysebesség egytizedénél kisebb, közepes sebességeknél marad állandó; de a sebesség függvényeként a sebességgel növekszik, mégpedig annál gyorsabban, minél jobban megközelítjük a fénysebességet. Ez a hipotézis tehát feltételezi végeredményben akár a különböző elnevezésű elektromos töltéseket és az étert, akár csupán az étert, lévén az elektron csak az éternek egy módosulása.

Végül, napjainkban, doktor Le Bon* és né-

* Gustave Le Bon: *L'évolution de la matière. — L'évolution des forces.* (Flammarion kiad.)

hány angol fizikus művei szemmelláthatóan arra engednek következtetni, hogy sem az anyag mennyisége, sőt még az energia mennyisége sem állandó. Egyik is, másik is csupán az éter állapotától és mozgásától függő viszony.*

[163—171] ... Ma ebből a koncepcióból semmi sem maradt meg, és nem is szabad semminek megmaradnia. Pontosan az ellenkező álláspontra jutottunk. Az összes fizikusok készek revideálni a tudomány alapelveit vagy korlátozni ezek alkalmazását, valahányszor új tapasztalatok ezt szükségessé teszik.

A kísérleti módszer abban áll, hogy a részleges tényekből az általános törvényekhez és ezektől még általánosabb törvényekhez emelkedjünk fel, miközben a felfelé haladás révén szüntelenül mélyebbre hatolunk az adottnak a természetébe. Ez a módszer rendszerező elméleteiben csak annyira vezeti le a különös törvényeket általános törvényekből, amennyire útja során találkozik ezekkel az általános törvényekkel; velük pedig különös tapasztalatok és olyan hipotézisek révén találkozik, amelyeknek igazolását ezektől a kísérletektől várta.

De vajon ebből azt a következtetést kell-e levonnunk, hogy ezáltal a fizikusok feladják a reményt, hogy eljutnak az alapelvekig és az egyre mélyebben fekvő elemekig, amelyek segítségével az adottnak egyre terjedelmesebb részét magyarázzák és értik majd meg? Ez a következtetés, bár szemben áll a régi mechanis-

---

* Nyilván végbemegy az anyagnak energiává és az energiának anyaggá való átváltozása. Természetesen anyagon csak a mérhető súlyú anyagot, energián pedig csak a felfedezhető munka képességét szabad érteni. Ha valaki anyagon a dolgok ismeretlen alapját érti, amelyből minden kiindul és amelybe minden visszatér, például az étert vagy bármely más ősi lényeget, akkor dr. Le Bon következtetései egyáltalában nem cáfolják ennek örök és állandó voltát; e következtetések nem alapozzák meg a *semmiből* való teremtést, sem az abszolút megsemmisülést.

NB

ták tévedésével, nemkevésbé veszélyes tévedés lenne. A fizikai és kémiai tudományok mai szelleme, a modern tudományos szellem nem olyan, hogy visszahőkölne az ismeretlen elől. Egyre merészebben, de egyre biztosabb módszerrel halad előre az ismeretlen meghódítása felé. A fizika alapelveinek szilárdsága csak a feladat befejezésekor válik biztosítottá. Ezért vagyunk és leszünk még tanúi annak, hogy váratlan felfedezések, amelyek már bevilágították vagy a jövőben fogják bevilágítani az utat, megannyiszor forradalmasítják a régi vagy az eljövendő eszméket. Az élvonalbeli fizikusok, mint láttuk, már nem rettennek vissza attól, hogy kétségbevonják a tömeg vagy a mérhető súlyú anyag megmaradásának elvét.

Agnoszticizmus = szégyenlős materializmus[169]

Az igazság nem készen adott, hanem napról napra egyre jobban kialakul. Ez az a következtetés, melyet szüntelenül ismételni kell. Elménk a tudományos munka folytán napról napra szorosabban alkalmazkodik tárgyához, és mélyebben hatol bele. Azok az állítások, melyeket a matematikai tudományok tanulmányozásának eredményeként felsorakoztathattunk, itt is majdnem szükségszerűen, de legalábbis igen természetes módon felmerülnek. A tudományos haladás minden pillanatban egyre szorosabb s ugyanakkor egyre mélyebb megfelelést teremt a dolgok és mi magunk között. Többet ragadunk meg és jobban. S mindig azt látjuk, hogy valamilyen, a tudományos tapasztalat által megállapított, tehát módszeresen levezetett eredmény az új eredmények fényében talán már nem olyan mértékben fontos, mint azelőtt, de mégis fennmarad önmagában, érintetlenül és eltörölhetetlenül, örökké mint az igazság, mert igazság. Igen merész lenne és eleve ellentmondana mindannak, amit a tudomány története mutat, aki azt állítaná, hogy ez az erőfeszítés meddő, vagy mindig csak szűk korlátok közé szorulhat.

Az energetizmus és a mechanicizmus híveinek vitája, amely — főként az energetikusok részéről — gyakran igen heves, voltaképpen nem egyéb, mint a fizika és a kémia előrehaladásá-

nak mozzanata, mégpedig szükségszerű mozzanata. Korántsem töri meg azt a fejlődést, amelyet valamennyi történész kimutatott e tudományokban, sőt inkább úgy tetszik, hogy természetes helyet foglal el benne, akárcsak a karteziánusok és az atomisták, a karteziánusok és a newtonisták vagy leibnizisták, a kinetikusok és a dinamisták között folyt régi viták. S ugyanúgy, mint a régi elméleti vitákban, az egyazon korban jelentkező két nagy elmélet összeütközése, vagy jobban mondva e kettő párhuzamos fejlődése, inkább termékeny eredményeket hozott, hozzájárult a tudomány előrehaladásához.

Az energetika először is óvott a mechanikus modellekkel való bizonyos visszaélésektől, attól a kísértéstől, hogy e modelleket objektív realitásoknak tekintsék. Majd elmélyítette a termodinamikát és igen jól megmutatta a termodinamika alaptörvényeinek egyetemes jelentőségét; e törvények nem maradtak meg a hőre vonatkozó kutatások keretei között, hanem a fizika és a kémia egész területén jogosan és szükségszerűen alkalmazást nyertek. Az energetika, amikor kiterjesztette e törvények érvényét, nagymértékben hozzájárult pontosabb megfogalmazásukhoz. Mi több: bár az energetika a felfedezés szempontjából kevésbé termékenynek bizonyult a mechanikánál, mégis mindig a kifejtés kitűnő, józan, elegáns és logikus eszközének mutatkozik. Végül pedig - s ez főleg a kémikusoknál, mint pl. van t'Hoffnál, van der Waalsnál és Nernstnél látható, de mindinkább megtalálható a fizikusoknál is — szívesen elfogadják mindkét elméletet, s esetenként azt választják közülük, amelyik a kutatásukhoz éppen a legalkalmasabb. A két elméletet együttesen használják; vagy a mechanika általános egyenleteiből, vagy a termodinamika általános egyenleteiből indulnak ki aszerint, hogy melyik út látszik egyszerűbbnek vagy szerencsésebbnek. A fizikai elméletek ugyanis lényegében hipotézisek, a kutatás, a kifejtés vagy a szervezés eszközei; formák, keretek, amelyeket a tapasztalat eredményeinek kell kitölteniük. S csakis ez utóbbiakból áll a fizika igazi, valóságos tartalma.

Ezek az eredmények azok, amelyeket ille-

tően minden fizikus egyetért, és szüntelenül növekvő, mind harmonikusabb, mindinkább egyező mennyiségük világosan jelzi a fizika előrehaladását, egységét és időtállóságát. Próbakövei az elméleteknek, a hipotéziseknek, amelyek elősegítették felfedezésüket, s amelyek megszervezésükre törekednek, tiszteletben tartva valóságos rokonságukat, miközben a lehető legpontosabban reprodukálják a természet rendjét. S ezek az elméletek, jóllehet mindig hipotetikusak és következésképp mindig veszítenek valamit — néha sokat — annak arányában, ahogyan a tapasztalat új felfedezésekhez juttat bennünket, mégsem halnak el soha teljesen. Eggyéolvadnak, miközben új, átfogóbb és adekvátabb elméletekké alakulnak át. Így olvadt egybe a karteziánus elmélet és az atomista elmélet, s ez utóbbiak a newtoni elmélettel. Minden jel arra mutat, hogy ugyanez történik majd az energetikával és a régi mechanicizmussal is. A jelenkori kinetikus elméletek nem ezt az eggyéolvadást és összebékülést készítik-e elő?

„A krónikásnak fel kell jegyeznie azt a tényt, hogy a fizikai kémia területén a modern eredmények többségét a termodinamikai módszereknek és a molekuláris elmélet megfontolásainak szerencsés kombinálásával érték el, ahogyan a modern hőelmélet megalkotói is erejük javát egyúttal az atomisztika, s kivált a kinetikus elmélet fejlesztésének szentelték.

NB ... Ez utóbbi kiemelkedő eredményének kell tekintenünk, hogy az atomisztikát átvitte az elektromosság tudományára... Az atomisztika, horizontjának e csodálatos kitágítása folytán, számos fizikai és kémiai folyamatot teljesen új megvilágításba helyezett...“*

8. §. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Ha az ismeretlen végtelen is, helytelen lenne most megismerhetetlennek nevezni, mint néhány évvel ezelőtt lépten-nyomon tették.

* W. Nernst: *Revue générale des sciences.* 1908. márc. 15.

A metafizikus próbálkozások ismételt és orvosolhatatlan balsikerei arra késztették a fizikát, hogy az anyag problémájának határozott kiküszöbölésével tudománnyá alakuljon. Azóta a fizika csak a részjelenségek törvényeit kutatta. „Anyag nélküli fizika“ volt. De növekvő sikerei, melyeket ennek az új módszernek köszönhet, úgy látszik, megengedik, hogy ma a túlságosan szűkkörű pozitivizmussal szemben — amilyen Auguste Comte-é — kijelentsük, hogy ez a fizikának csak módszerét változtatta meg, nem pedig tárgyát és hatókörét. Nem közelítette meg az anyag kérdését egész általánosságában s a legnehezebb és legmélyebb oldalairól, ellenkezőleg, a felszíni részletek és a legkönnyebben hozzáférhető oldalak felől nyúlt hozzá. Ezáltal a józan észt felcserélte a vakmerő gőggel. A józan ész kárpótlást kapott, mivel ma, oly sok megközelítő munka után kezdjük megragadni a problémát egész általánosságában és teljes mélységében.

?

Annak a folyamatnak megfelelően, melyet az emberi elme fáradhatatlanul megismételt, amióta csak a dolgok megismerésére törekszik, a tudomány most a kutatásnak egy újabb tárgyát ragadta el a metafizikai agyrémek világától. Az anyag természete nem metafizikai probléma többé, mivel kísérleti és pozitív jellegű problémává válik. Igaz, hogy ez a probléma még nem nyert tudományos megoldást; még sok meglepetést okozhat; de egy dolog ezentúl bizonyosnak látszik: nem a metafizika, hanem a tudomány fogja megoldani.

NB

Egyébként úgy vélem, és másutt megpróbáltam kimutatni, hogy a kinetikai képzetek mindig szoros összefüggésben lesznek a fizika haladásával, mert a felfedezés kiváltképpen hasznos, ha ugyan nem éppenséggel nélkülözhetetlen eszközét képviselik, s mert jobban megfelelnek megismerésünk feltételeinek. Ezért a fizika jövőjét a mechanista elméletek folytatásában látom. S ezért mondottam az imént, hogy az energetikai elmélet, éppúgy, mint a régi mechanicizmus, valószínűleg feloldódik majd egy olyan kinetizmusban, mely a hipotézis elfogadását illetően hajlékonyabb és szigorúbb. A mechanista hipotézisek azonban, bármennyire viszolyogja-

NB

nak is tőlük a matematikai szigorért túlságosan rajongó elvont elmék, valószínűleg mindig szükségesek lesznek a fizika előrehaladásához, mivel hipotézisek, míg az energetikai elmélet kifejezett célja a hipotézis kirekesztése. Mi több, olyan hipotézisek, amelyek mindenekelőtt alkalmasaknak látszanak arra, hogy a tapasztalat, a kísérleti igazolás tárgyai legyenek, mivel objektív kategóriákban, az észleleteknek — ha nem is valóságos, de legalábbis lehetséges észleleteknek — kategóriáiban vannak elgondolva. Márpedig a tudomány nem lehet meg irányító hipotézisek nélkül.

IV. FEJEZET

AZ ÉLET PROBLÉMÁJA

1. §. TÖRTÉNELMI BEVEZETÉS

[173–174] Az élet problémájával elérkezünk azokhoz az alapvető nézeteltérésekhez, amelyek elválaszthatják egymástól a filozófiát és a tudományt. Eddig, mondhatni, főképpen elméleti síkon folyt a vita. Az e névre méltó filozófusok zöme elismeri, hogy gyakorlatilag a tudományos eredmények érvényesek az anyagra. Ha spekulatív módon tudtak is néhány ellenvetést tenni ezen érvényességgel szemben, mégis elismerik, hogy minden úgy történik, mintha a tudomány következtetései, mégha de jure nem is megalapozottak, legalább de facto alkalmazhatók lennének az anyagi valóságra. Ez utóbbi

NB

szinte kínálkozik a matematikai, mechanikai és fizikai-kémiai viszonyok útján való kifejezésre. A geometrizmus és a mechanizmus tehát az anyag tanulmányozásának továbbra is jó formulája marad...

[177] Az *animizmus*, amelyet hajdan Platón és Arisztotelész részben támogatott, azt tartja, hogy az élet valamennyi jelensége egy értelmes erőnek, tehát a léleknek köszönhető. A görög orvosok ellenére, akik a megfigyelés adataiban keresték az egészség vagy a betegség okát (a testnedvekre vonatkozó elmélet), Descartes ellenére, aki teljesen elválasztja a gondolkodó lelket az organikus és anyagi tényektől, Leibniz, és főként Stahl, amellett foglalnak állást, hogy a belső életműködések, jóllehet semmi közük

sincs a tudatos és értelmes működésekhez, mindamellett a lélek okozatai.

Barthez és a montpellier-i iskola abban az állhatatos hitükben, hogy az élet jelenségeit csak egy sajátlagos ok hozhatta létre, e jelenségeket az anyagi erőktől és a lélektől egyaránt különböző életerőnek tulajdonítják: ezért nevezték el ezt az elméletet *vitalizmusnak*...

3. §. A MECHANICIZMUS ÉS A NEOVITALIZMUS KÖZTI DEMARKÁCIÓS VONAL

[189 190] Ha megpróbáljuk a neovitalizmust fő képviselői — tudósok vagy filozófusok — alapján valamiképp egységbe foglalni, úgy hiszem, a következőkre jutunk: A neovitalistáknak a biológiai mechanicizmusról mondott bírálata szoros kapcsolatban van azzal a bírálattal, amellyel a pragmatista, antiintellektualista vagy agnosztikus filozófiák a matematikát, a fizikát és a kémiát illették. Azt hisszük, hogy megváltoztatjuk a problémát, ha az anyagról áttérünk az életre. Lényegében, mint eleve sejtettük, ismét ugyanazzal az alapvető problémával állunk szemben, s ez mindig a tudomány mint tudás értékének problémája. Csupán azok a részleges terminusok változnak, amelyekben a probléma a jelen esetben felvetődik.

NB

Voltaképpen mit is vetett a szemére az új filozófia a matematikai vagy fizikai-kémiai tudománynak? Azt, hogy önkényes és utilitárius szimbolizmusok, amelyek értelmünk, eszünk gyakorlati szükségleteit szolgálják, amelyek cselekvési, nem pedig megismerési képességek. Amikor ugyanis a biológiai tényekre átvisszük a fizikai-kémiai módszert, akkor természetesen átvisszük az e módszer segítségével elérhető eredményekben azokat a következményeket is, amelyeket ez a módszer a szóban forgó eredmények értékére vonatkozóan magában foglal. A fizikai-kémiai mechanicizmus tehát kitűnő formula lesz arra, hogy gyakorlati hatalmat nyújtson nekünk az élet dolgai felett, de tökéle-

tesen képtelen lesz arra, hogy felvilágosítson bennünket magának az életnek mibenlétéről. Amint a fizikai-kémiai tudomány az anyag területén, úgy a fizikai-kémiai mechanicizmus az élet területén lehetővé teszi, hogy cselekedjünk, de sohasem engedi meg, hogy tudjunk...

NB

[192—194]... A neotomisták visszahelyezik az anyagba az erőt, a törekvést, a vágyat, újra életre keltik az anyagot a hilozoizmus — egyébként pogány — leheletével, a hilozoizmuséval, amelyről a görögök és kivált Arisztotelész alighanem sohasem mondottak le teljesen. A neotomisták egyébként eltorzítják a hellén tanítást. Az ő felfogásuk szerint az anyagnak nincs más aktivitása, csak az az erő, amelyet a teremtő belehelyezett: az emlékezés úgyszólván arra, hogy teremtve van és ennek kitörölhetetlen jele, melyet magán visel. Az anyag tevékenysége tehát nem lényegi, hanem kölcsönzött, s csak megbízásból teremtő. De éppen emiatt mégsem tudja elkerülni, hogy a mechanicizmus teljesen hatalmába ne kerítse.

Éppen ezért a nominalisták, akik igen közeli rokonságban vannak ezzel a neoskolasztikus mozgalommal*, és a pragmatisták, akik mind-

* A neoskolasztikusok vagy neotomisták főképp az arisztotelizmus skolasztikus értelmezéseit, tehát Szent Tamás filozófiai tanait igyekeznek rehabilitálni. — A nominalisták azt hangoztatják, hogy a tudomány szimbolikus, mesterséges és elvont jellegű, a valóságot a tudomány formuláitól óriási távolság választja el. — A pragmatisták doktrinája hasonló, de általánosabb metafizikán nyugszik. Az egész megismerés a cselekvésre irányul, következésképpen csak azt ismerjük meg, ami cselekvésünk módját érinti. Mindezek a filozófiák agnosztikusak, abban az értelemben, hogy tagadják, hogy értelmi képességeink segítségével eljuthatunk a valóságosnak adekvát és pontos megismeréséhez.

NB

— Bergson, jóllehet a pragmatizmushoz közel álló metafizikát fogalmazott meg — méghozzá a pragmatizmus előtt —, sokkal kevésbé agnosztikus következtetéseket von le. A tudomány, az értelem eljut a valóságosnak egy részéhez, amely teljes determinizmusra redukálható és

untalan kacérkodnak a hit e filozófiáival (melyeket nagyon is gyakran a hivők filozófiáinak nevezhetnénk), úgy vélték, joguk van azt állítani, hogy az anyagra vonatkozó tudományok nem merítették ki tárgyuk tartalmát. Az igazi tudáshoz az kell, hogy „tovább menjünk“. *A fortiori**, fenntartják-e majd, hogy mihelyt elérkezünk az élethez, a tudomány határai még jóval szűkebbek? A fizikai-kémiai mechanicizmus csak az élet anyagi feltételeire alkalmazható, s nem magára az életre.

Összefoglalva, a tiszta Bergson-követők szerint a mechanicizmus az élet összes anyagi feltételeit képes elérni, csakis azokat, de azokat mind. Mások szerint még az élet összes anyagi feltételeit sem, hanem, mivel az anyag már bizonyos fokig eleven és a finalitás rányomta bélyegét, a mechanicizmus csakis azt éri el, ami mechanikusat és tehetetlent az anyagból elvonatkoztathatunk, azt, amit belőle gyakorlati szükségleteinkhez tudunk idomítani. S e formulák már felhasználhatók arra, hogy válaszoljanak a feltett kérdésre, s pontosan meghatározzák, milyen szerepet tulajdonít a vitalizmus a mechanicizmusnak.

Nem lehetne-e kifejezőbb elhatároló formulát találni? A vitalista számára az élet a teremtő erő szerepét tölti be; de éppen azáltal, hogy ezenkívül anyagi feltételektől függ, nem teljesen a semmiből való teremtés. Az élet, működése következtében bizonyára ad valami újat és előre nem láthatót, de hogy ide eljusson, a már előbb létezett elemekre kell hatnia, amelyeket kombinál, s főképp, a már előbb létezett elemekből kiindulva, amelyekhez hozzáteszi a magáét. A De Vries botanikus által megfigyelt mutációk (amelyeket ő mint mechanista másképp értelmez) állítólag itt e teremtő hozzáadások megnyilvánulásai és bizonyítékai. NB

térbeli sokaság formájában tökéletesen ábrázolható, egyszóval, amely a matematikai és a fizikai-kémiai tudomány tárgya. Csak a hátramaradó rész az, amelyhez az értelem és a tudomány elégtelen, s ezt ki kell egészíteni az intuícióval meg a filozófiával. — Egyébként mindezek a tanok nagyon egymásba folynak és igen nehéz meghatározni őket.

* — *Annál inkább.* — *Szerk.*

elszólja magát!

[204] ... De a vitalista módszerben az entelekheiáknak és dominánsoknak semmi közük sincs a jelképesen ábrázolt elemekhez: a célok nem ábrázolhatók, mert anyagilag nem léteznek — legalábbis még nem léteznek, mivel az előrehaladó megvalósulás folyamatában vannak. Befolyásuk felfoghatatlan az érzékek számára. Ezért veszélyesebb hozzájuk folyamodni a tudományban, mint a mechanikus modellekhez s ezt valamennyi tudomány története bizonyítja. A finalista hipotézisek természetüknél fogva kibújnak a kísérleti ellenőrzés alól, s csak árthatnak, ha csalókák.

[216–218] ... De ellentétben állna a tapasztalat minden tanulságával az az állítás, hogy az élet jelenségeiben minden a fizikai és kémiai törvényekre redukálható, és hogy a mechanicizmus egész terjedelmében kísérletileg beigazolódott. Ellenkezőleg, az életről csak keveset tudunk. A kísérleti biológia aktíváiban számos jelentős eredmény szerepel, ha ezeket az eredményeket önmagukban vesszük, de elenyészőek, ha mindazokkal összehasonlítjuk, amelyeket még el kell érnünk.

Felvetődik az a gondolat, hogy miért bajlódjunk akkor a mechanista elméletekkel? Nem kell-e száműzni a tudományból ezeket a nagyon általános hipotéziseket, amelyek igazolása a tudomány teljes befejezettségét feltételezi? Itt ismét találkozunk azzal a véleménnyel, amelyet néhány fizikustól a fizikával, pontosabban, a fizika mechanista elméleteivel kapcsolatban már hallottunk. Gondoljunk arra, hogy bizonyos energetisták ki akarták űzni a fizikából a mechanista hipotéziseket mint nem igazolható, haszontalan, sőt veszélyes általánosságokat. Találunk is a biológusok között néhány tudóst, akik ugyanilyen álláspontra helyezkednek és közvetlenül az energetista fizikusokhoz kapcsolódnak. Szerintük a biológiának az élet jelenségei leírására kell korlátozódnia, s nem szabad túllépnie azon, aminek állítására a tapasztalat feljogosít bennünket. Az energetista séma használatával a biológia, ha általános formulákat fog keresni törvényeinek rendszerezésére, arra szorítkozik

NB

majd, hogy mérje azokat az energia-kicserélődéseket, amelyek a szervezet és környezete között a különböző organikus funkciók gyakorlásában végbemennek, és kimondja e kicserélődések törvényeit.

De nem ismerjük-e el ezzel már azt, hogy — legalábbis a tények leírása és a kísérleti megállapítás szempontjából — alapvető analógia van a fizikai és kémiai tudomány és a biológia között? A biológiában az energetikai iskola kevésbé világosan különbözik a mechanista iskolától, mint a fizikában. Inkább csak a mechanicizmus bátortalan formája, mivel szemben áll a finalizmussal, s az élet jelenségeinek és a szervetlen jelenségeknek egyezését posztulálja.

NB

'a mechanicizmus bátortalan formája'

S ezzel ismét eljutottunk korábbi következtetéseinkhez: valahányszor tudományosan elemezhetünk egy biológiai jelenséget, újból és újból rábukkanunk a biológiai tevékenység és a fizikai-kémiai tevékenység közti összefüggésekre. Minden úgy folyik le tehát, mintha e tényekkel kapcsolatban a mechanista hipotézis, vagy legalábbis az élet fizikai-kémiai elmélete részben igazolva lenne...

[223—224] ... Az élő anyagot nyilvánvaló módon megszabja a szokás és az öröklődés: minden úgy történik, mintha az élő anyag emlékeznék összes előző állapotaira. Márpedig — mondják — az élettelen anyag sohasem mutat ilyen tulajdonságot. Még elképzelni is ellentmondó lenne. Valamennyi anyagi jelenség megfordítható. Valamennyi biológiai jelenség megfordíthatatlan.

Ezekben a következtetésekben megfeledkeznek arról, hogy a termodinamika második elvét az evolúció vagy az öröklődés elvének lehetne nevezni.* Megfeledkeznek a remanencia és hiszterézis valamennyi jelenségéről. Megfeledkeznek arról, hogy a fizika már nem riad vissza még az ilyen következtetéstől sem: semmilyen valóságos jelenség sem abszolúte megfordítható, ami egyébként nem akadályozza meg, hogy a részrendszereknek ezt a megfordíthatatlanságát, ha az idő és a tér végtelenségébe, vagyis az egész

* Clausius az *entrópia* elvének nevezte, ami az evolúció szó pontos megfelelője, csak nem a latinból, hanem a görögből képezve.

világmindenségbe viszik át, ne megfordítható jelenségek szabhassák meg — éppúgy mint a véletlen és az esetlegesség valószínűleg nem egyéb, mint az igen bonyolult szükségszerű törvények nem-ismerete. Bárhogy áll is a dolog, s bármilyen módon fogják is fel a megfordíthatatlanságot, az öröklődés nem lehet leküzdhetetlen akadály a mechanista biológusok előtt...

[227] ... A szaktudomány először is megpróbálja, hogy azok mögött a látszatok mögött, amelyeket a tárgyak és lények közvetlen érzékelése nyújt, megkeresse az őket egyesítő kölcsönös viszonyokat, a függőség kötelékeit, amelyek megmagyarázzák megjelenéseiket vagy eltűnéseiket vagy változásaikat. Az evolúció mechanista elmélete nem más, mint arra irányuló erőfeszítés, hogy meghatározza ezeket a függőségi viszonyokat azokra az aspektusokra, formákra és jegyekre vonatkozóan, amelyekben az élet és az élőlények megjelennek előttünk.

A szaktudomány továbbá megpróbálja az általa tanulmányozott sajátlagos területet egybekapcsolni azokkal a többi területekkel, amelyekre alkalmazzák. A tudomány nem határozhatja el magát arra, hogy mindörökre egymástól elszigetelteknek tekintse a különböző kategóriájú tényeket, amelyek miatt külön tudományágakra oszlott. E felosztásnak teljesen szubjektív és antropomorfikus okai vannak. Csakis a vizsgálat szükségleteiből fakad, amelyek arra késztetnek, hogy csoportosítsuk a kérdéseket, hogy figyelmünket külön-külön fordítsuk mindegyikükre, s hogy a különöstől induljunk ki az általános elérése céljából. A természet önmagában egészet alkot.

Közeledés a dialektikus materializmushoz

NB

V. FEJEZET

A SZELLEM PROBLÉMÁJA

2. §. A RÉGI EMPIRIZMUS ÉS A RÉGI ANTI-METAFIZIKUS KONCEPCIÓK: A PSZICHOFIZIOLÓGIAI PARALELLIZMUS

[242—243] Bár a metafizikus racionalizmus a filozófia nagy hagyománya volt, régi *apriori* állításai szükségképpen kihívták a kritikai elmék ellenvetéseit. Ezért mindenkor találko-

zunk olyan filozófusokkal, akik megpróbálnak ellenállni a racionalista és a metafizikus áramlatnak. Ezek elsősorban a szenzualisták és a materialisták, továbbá az asszociacionisták és a fenomenisták. Általánosságban empiristáknak nevezhetjük őket.

Ezek a filozófusok a szellemet nem állítják szembe a természettel, hanem megpróbálják visszahelyezni a természetbe. Csakhogy továbbra is ugyanolyan leegyszerűsítő és intellektualista módon fogják fel a szellemet, mint azok, akik ellen harcolnak...

[244] ... Az empirikus elmélet körülbelül úgy mutatta be a szellemet, ahogyan az atomizmus elképzeli az anyagot. Ez pszichológiai atomizmus, amelyben az atomok helyébe tudati állapotok lépnek: érzetek, eszmék, érzelmek, emóciók, gyönyör- és fájdalomérzetek, elhatározások, akarások stb. ...

[245—246]... Pszichikai állapotaink ily módon nem egyebek, mint az idegközpontjainkat alkotó atomoknak megfelelő elemi tudatok összessége. A szellem párhuzamos az anyaggal. Kifejezi a maga sajátos formájában, a maga nyelvén azt, amit az anyag az ő sajátos formájában és más nyelven kifejez. Egyfelől a szellem, másfelől az anyag — egyazon szöveg két reciprok fordítása.

Az idealisták felfogása szerint az eredeti szöveg a szellem; a materialisták felfogása szerint az anyag; a dualista spiritualisták felfogása szerint mindkét szöveg egyaránt eredeti, mivel a természet egyszerre két nyelven íródott; a tiszta monisták felfogása szerint egy olyan eredeti szöveg két fordításával van dolgunk, amely kisiklik kezünk közül...

3. §. A PARALELLIZMUS MODERN BÍRÁLATA

[248—249] ... Amikor azt mondják, hogy a tudat egységes és folytonos, ne higgyük, hogy feltámasztják az „én“ egységének és azonosságának elméletét, a régi racionalizmus egyik alappillérét. A tudat *egységes*, de nem marad

soha azonos önmagával, mint egyébként egyetlen élőlény sem. A tudat állandóan változik, nem úgy mint valami egyszer s mindenkorra teremtett dolog, mely megmarad annak, ami, hanem úgy, mint egy önmagát állandóan teremtő lény: a fejlődés – teremtő fejlődés. Az azonosság és az állandóság fogalmaira csak akkor volt szükség, amikor a reális látszatok fellelése céljából a szintézis és egység kapcsolatát kellett ráilleszteni azokra a sokrétű állapotokra, amelyeket e látszatok mögött felfedezni véltek. De ha feltételezzük, hogy a valóság lényegileg folytonos, s hogy a benne található szakadások mesterségesek, akkor nem kell többé az egység és az állandóság elvéhez folyamodnunk.

Az angol–amerikai pragmatizmus elméletei szerfölött közel állnak a fentiekhez. Ezek az elméletek igen különfélék, főképpen azokat az erkölcsi és logikai alkalmazásokat tekintve, amelyeket megpróbáltak belőlük leszűrni. De éppen a tudat problémájára vonatkozó megoldásuk általános vonásai fűzik egységbe ezeket az elméleteket és teszik lehetővé, hogy egy csoportba foglaljuk őket. W. James, a pragmatizmus nagy pszichológusa megfogalmazta e megoldás legvilágosabb és legteljesebb formáját. Koncepciója egyaránt és csaknem ugyanazon okokból ellenkezik a metafizikus racionalizmus és az empirizmus koncepciójával.

James „tapasztalat-elmélete"

[251–252] ... W. James még azt is állítja, hogy azért, hogy eljusson ehhez az elmélethez, nem tett egyebet, csak a legszigorúbban követte a tapasztalat tanulságait: éppen ezért a „radikális empirizmus" vagy a „tiszta tapasztalat elméletének" nevezi. Szerinte a régi empirizmust még mindig áthatja a metafizikus és racionalista illúzió. James megkísérelte, hogy ettől teljesen megszabadítsa.

Vitathatatlan, hogy a tudatra vonatkozó ezen új elméletek igen rövid időn belül nagy népszerűségre tettek szert: az angol Schiller és Peirce, az amerikai Dewey és Royce, Franciaországban és Németországban olyan tudósok, mint Poincaré, Hertz, Mach, Ostwald, s másfelől csaknem mindazok, akik úgy akarják megújítani a katoliciz-

must, hogy amellett hűek maradnak hozzá, ehhez az eszmeáramlathoz tartozónak tekinthetők, amelynek legrendszerezettebb kifejtése Bergsontól és Jamestől származik. Vitathatatlan továbbá, hogy ez a népszerűség nagymértékben megérdemeltnek látszik...

NB James, Mach és a papok

[254—255] ... Igaz, a racionalizmus azt állította, hogy az empirizmus, vagyis az az irányzat, mely a szellem haladását pusztán a gyakorlattal magyarázza, lerombol minden tudományt, vagy ha úgy tetszik, minden igazságot. A velünk született vagy *apriori* ész elmélete főképpen a tudomány jogainak igazolása volt. A megismerés és az igazság problémájával kapcsolatban látni fogjuk, hogy a pragmatizmus valóban gyakran szkeptikus következtetésekre jutott, de ezek a következtetések korántsem szükségszerűek. Maga James, aki bizonyos pillanatokban, úgy látszik, igen közel áll a szkeptikus irracionalizmushoz, megjegyezte, hogy a tapasztalatot, szigorúan értelmezve, nem szabad csak úgy tekintenünk, mint amely elszigetelt tényekről ad fogalmat, hanem úgy is, és elsősorban úgy, mint amely fogalmat ad a tények között fennálló viszonyokról.

De lehet-e akkor még a racionalistákkal együtt kijelenteni, miszerint semmi nem biztosítja az empiristák számára, hogy a holnapi tapasztalat azonos lesz a tegnapi tapasztalattal, másként szólva, hogy a jelenségek mindig egyazon rendben követik egymást, mivel éppen a jelenségek rendje alkotja a tapasztalat tárgyát? Amidőn érintkezésbe kerülünk a természettel, akkor az elme a valóságban nem az elszigetelt jelenségeket észleli, nem azokat a részeket, amelyek között később ilyen vagy amolyan viszonyokat állapít majd meg, hanem magukat ezeket a viszonyokat észleli, bizonyos folytonosságot, bizonyos implikációt, amelyből aztán önkényesen kiemeljük magukat a részeket, nagyjából úgy, ahogyan pontokat jelölünk egy vonalon.

Úgy látszik tehát, hogy a filozófiában megnyilvánult új irányzat, amelyet a pragmatizmus névvel jelöltek, vitathatatlan haladást jelent a szellem tudományos és filozófiai koncepcióiban.

4. §. A PSZICHIKAI TEVÉKENYSÉG ÁLTALÁNOS KONCEPCIÓJA

[256—258] ... Most pontosan meg kellene állapítanunk, miből tevődnek össze azok a viszonyok, amelyek a pszichikai világot alkotják, s miben különböznek azoktól a viszonyoktól, amelyek a természet és a tapasztalat többi részét alkotják. Ezzel kapcsolatban talán Mach bécsi fizikus adta a legvilágosabb útmutatásokat.* Minden tapasztalatban az, ami adott, számos viszonytól függ, s ezek először is két csoportra oszlanak: azokra, amelyeket a mienkhez külsőleg hasonló valamennyi szervezet, vagyis valamennyi tanú azonos módon igazol, és azokra, amelyek a tanúktól függően különböznek. A pszichológia tárgyát ezek az utóbbiak alkotják, s összességük alkotja azt, amit pszichikai tevékenységnek nevezünk. Pontosabban, az elsők függetlenek szervezetünktől és a biológiai tevékenységtől. Az utóbbiak szorosan és szükségszerűen függnek tőlük.

Egy adott kéndarabka geometriai, mechanikai, fizikai és kémiai tulajdonságai szervezetünktől független viszonyok. A pszichológiának semmi köze sincs hozzájuk. Ha egy élőlényről lenne szó, akkor az előbbi viszonyokhoz újak járulnának: a biológiai tulajdonságok, amelyek szintén függetlenek lennének szervezetünktől. Ha magáról a szervezetünkről lenne szó — az szintén rendelkezik olyan tulajdonságokkal, amelyek bizonyos mértékben függetlenek azoktól a feltételektől, melyek között az a tapasztalatban *számunkra* adott; ezek a fizikai-kémiai és a biológiai tulajdonságok. A matematika, a mechanika, a fizika, a kémia, a biológia — e tudományok mindegyike a viszonyok egy-egy csoportját emeli ki azon viszonyok összességéből, amelyek az adottban foglaltatnak, s amelyek szervezetünktől függetlenek és tőle függetlenül vizsgálandók. Ezek *objektív* viszonyok, a természettudománynak a tárgyai, amelynek eszménye, hogy az adottból kiküszöböljön minden olyan viszonyt, amelyik ezt az adottat függővé teszi szervezetünktől...

---

* *Année psychologique 1906*. 12. évf. (Párizs, Schleicher.)

[259—261] A tapasztalat azt mutatja, hogy a biológiai és a pszichikai kölcsönösen befolyásolják egymást, viszonyok rendszere áll fenn köztük. Miért ne tekintenénk a tények e két fajtáját természeti tények két fajtájának, amelyek éppúgy hatnak és visszahatnak egymásra, mint a természeti tények valamennyi más fajtája: a hő-, elektromos, optikai, kémiai stb. jelenségek? Nincs több — sem kevesebb — különbség közöttük, mint a biológiai és a pszichikai tények között. A jelenségeket mind egyazon síkon kell tekintenünk, és olyanoknak, amelyek egymást determinálhatják.

Ezzel a koncepcióval szemben nyilván felmerül az az ellenvetés, hogy nem magyarázza meg, miért van tapasztalat és miért van az, hogy a szervezet ismeri ezt a tapasztalatot. De nem lehetne és kellene-e erre azt a választ adnunk, hogy ez, akárcsak valamennyi metafizikai kérdés, helytelenül feltett és nem létező kérdés? Antropomorfikus illúzióból fakad, amely mindig szembeállítja a szellemet a világmindenséggel. Nem mondhatjuk, miért van tapasztalat, mivel a tapasztalat tény, s mint ilyen magától adódik. „a tapasztalat tény“

Hogy kijussunk az absztrakciókból és általánosságokból, próbáljuk meg konkrétabb formában kifejteni a pszichológiának imént felvázolt — és számunkra a legegyszerűbbnek és legtudományosabbnak látszó — meghatározását. — Igyekezzünk elképzelni a pszichikai tevékenység általános koncepcióját, amelyhez ez a meghatározás elvezet.

A tapasztalatot vagy — hogy kevésbé kétértelmű kifejezéssel éljünk — az adottat mindeddig matematikai, mechanikai, fizikai stb. viszonyoktól függőnek láttuk. Folytatva feltételeinek az elemzését, továbbá úgy látjuk, hogy bizonyos olyan viszonyoktól függ, amelyekről általánosságban kijelenthetjük, hogy azon egyén állapota szerint, amely számára adott, eltorzítják azt: ezek a torzítások alkotják a szubjektívet, a pszichikait. Meghatározhatjuk-e — természetesen még mindig csak nagyjából és csak igen megközelítően — ezeknek az új viszonyoknak, ezeknek a torzításoknak az általános jelentését, vagyis azt az irányt, amelyben a tu-

dományos elemzés évszázados haladása során vállalkozik a bennük foglalt legáltalánosabb viszonyok (elvek) felfedezésére?

Más szóval, miért van az, hogy az adott nem azonos minden egyén számára; hogy nem közvetlenül adott, amely egy egészet alkot a róla való ismerettel, hanem ehelyett szubjektíve eltorzul? Olyannyira eltorzul, hogy számos filozófus és a józan ész végül is kettészakították a tapasztalat egységét és tételezték a dolgok és a szellem leküzdhetetlen dualizmusát, mely nem egyéb, mint a tudományok által helyesbített mértékben mindnyájunk számára adott tapasztalat és az egyéni tudatban eltorzult tapasztalat dualizmusa...

a társadalmilag szervezett egyének tapasztalata

[271—272] ... A képek — a szubjektivizmus állításától eltérően — nem azonosak az érzetekkel, ha ezt a tág jelentésénél fogva kétértelmű szót a közvetlen tapasztalatok értelmében vesszük. Bergson elemzése ezen a ponton korántsem volt terméketlen. A képzet bizonyos, a közvetlen tapasztalatban, vagyis az érzetben már benne foglalt viszonyoknak az eredménye. Csakhogy az érzet sok más viszonyt is magában foglal. Amennyiben csak azok a viszonyok adottak, amelyek a „képzet"-rendszert alkotják (ez részrendszer, ha az érzet és a közvetlen tapasztalat teljes rendszerével hasonlítjuk össze), — pontosabban, amennyiben a teljes rendszernek csak azon viszonyai adottak, amelyek az adottnak a szervezettől való függőségére vezetnek, akkor megkapjuk a képet, az emlékezést.

Az emlékezés ilyen meghatározásával csak a kísérleti pszichológia legújabb eredményeit s egyúttal a józan ész legrégibb eszméit fejeztük ki: az emlékezés organikus szokás. Az emlékezésben és a kezdetleges érzékelésben csak az organikus feltételek közösek. Az emlékezés híjával van az érzékelésben foglalt összes extraorganikus, az

NB ((úgynevezett külső környezettel fennálló viszonyoknak.

A képnek ez a teljes és az érzetnek ez a részleges függése az organikus feltételektől azt is lehetővé teszi, hogy megértsük az illúziót, az

érzékcsalódást, az álmot és a hallucinációt, amikor a külső környezettel való viszonyok bizonyos mértékig rendellenesen megszakadtak, s az egyén számára a tapasztalat arra redukálódik, ami a szervezetében végbemegy, vagyis azokra a viszonyokra, amelyek a szervezetétől függnek, tehát a tiszta pszichikumra, a tiszta szubjektívre... NB

5. §. A TUDATTALAN PROBLÉMÁJA

[280] ... Teljesen tudatos életünk csak igen korlátozott része pszichikai tevékenységünk összességének. Olyan, mint egy vetített kép közepe, amely körül a félhomály kiterjedtebb övezete húzódik, s ez fokozatosan beleolvad a teljes homályba. A régi pszichológia igen nagy hibája volt, hogy csak a teljesen tudatos tevékenységet tekintette pszichikai tevékenységnek.

De ha nehéz is eltúlozni azt a terjedelmet, amelyet szervezetünkben a tudattalan elfoglalt, mégsem szabad, mint némely pragmatista pszichológia túl gyakran teszi, eltúlozni ennek a tudattalannak a minőségi jelentőségét.

Egyes pragmatisták szerint a világos tudat, az intellektuális és racionális tudat tevékenységünk legfelszínesebb és legelhanyagolhatóbb része...

6. §. A PSZICHOLÓGIA ÉS A FINALITÁS-FOGALOM

[285—286] ... A közvetlen és felszínes megfigyelés számára a magasabbrendű pszichikai élet tehát teljesen finalitással telítettnek látszik. Ha jól ismert eljárással az ismertről az ismeretlenre általánosítunk, azt látjuk, hogy az alacsonyabbrendű pszichikai életet már régóta szintén finalista módon próbálták értelmezni. A legelemibb reflex-mozdulat éppúgy, mint a túlságosan éles fény által kiváltott pislogás, a legegyszerűbb fizikai gyönyörök és fájdalmak, a kezdetleges emóciók — nem úgy látszik-e, mintha mindezeket a tényeket a faj fennmaradása és fejlődése, vagy az egyed fennmaradása és fejlődése

irányítaná? Vajon az amőbától, ettől az elemi protoplazma-csomótól kezdve, amely egyes fénysugárzások felé tart, másokat pedig igyekszik kikerülni, nem mindenkor *törekvés*-jellegű-e minden olyan tevékenység, amelyről úgy vélik, hogy tudatosnak minősíthető, s vajon a törekvés nem működésben levő finalitás-e?

NB

Ezért nem is csoda, ha W. James, Tarde és sokan mások ezekből a tényekből arra következtetnek, hogy a pszichikai törvények tökéletesen más természetűek, mint a többi természeti törvény. Ez utóbbiak szerintük *teleologikus törvények*. . .

NB

A pszichikai törvény teleologikus felfogása alapjában véve csupán tudományos álcázása a metafizikus koncepcióknak, amelyek a törekvést, az élniakarást, az ösztönt, az akaratot és a cselekvést teszik meg minden létező alapjául. Ezért fogadták el, magyarázták és fejlesztették ezt a koncepciót a pragmatisták, a cselekvés elsőbbségének hívei. Számukra a funkcionális pszichikum és a finalista pszichikum rokonértelmű terminusok. . .

7. §. A SÍRON TÚLI ÉLET PROBLÉMÁJA

[294—296] . . . A nem-analizálható tevékenység, valóság és a viszony közötti ellentét eltűnőben van, s mind a szellem, mind az anyag szempontjából az elavult metafizika lomtárába kell kerülnie. Az egész adott csupán szintézis, amelyet a tudomány elemez, visszavezet feltételeire, s következésképp viszonyokra bont szét.

De mi lesz akkor a szellem halhatatlanságával, főképp egyéni halhatatlanságával, mert hiszen kétezer év óta ez az, amihez mindenekfölött ragaszkodunk. Nem követni a dolgok törvényét, nem követni az összes élőlények törvényét, nem eltűnni, nem megsemmisülni másvalamiben! Megjátszani ezt a szép kockázatot, melyet elkésve talált ki az ember, ez a rossz játékos, aki el akarja nyerni a széplány kezét és azt kívánja, hogy meghamisítsák a kockákat az ő javára!

Igaz, hogy egy viszony-rendszer aligha látszhatik öröknek vagy halhatatlannak. Mégsincs benne semmi abszolút lehetetlen. Valószínűtlen, de nem lehetetlen! Csupán az kellene, hogy azon a talajon, amelyre itt kerültünk, a tapasztalat lerombolja a valószínűtlenséget, vagy legalább átváltoztassa valószínűséggé.

Az kellene, hogy a tapasztalat a szubjektív mögött felfedeztessen velünk olyan feltételeket, amelyek a szervezet eltűnése után is fennmaradnak, olyan viszonyokat, amelyek a szubjektívet részben mástól is függővé tennék, mint ettől a szervezettől. Ezt a tapasztalatnak kell eldöntenie. Csakis a tapasztalat oszlathatja el a kétségeket. *Apriori* semmi sem mond ellent annak, hogy fel lehessen fedezni bizonyos feltételeket, bizonyos viszonyokat, amelyek az adott egy részének, például a tudatnak — legalább részleges — elpusztíthatatlanságához vezetnek.

De kell-e mondanunk, hogy a tapasztalat még sohasem mutatott nekünk ilyet? Jól tudom, hogy a spiritiszták az ellenkezőjét állítják. De ez puszta állítás. Tapasztalataik — legalábbis azok, amelyek nem szemfényvesztésre és hazugságra épülnek (s vajon nem ez-e a kisebbség?) — a dolgok jelenlegi állásában legfeljebb azt a gondolatot sugalmazhatják, hogy vannak bizonyos természeti erők, vannak bizonyos mechanikai mozgások, amelyek megnyilvánulásait igen kevéssé ismerjük, s még kevésbé ismerjük feltételeiket és törvényeiket. Sőt, valószínű, hogy ezek az emberi szervezettől függnek s csupán a pszichikai tudattalan és a biológiai tevékenység területére tartoznak.

S a síron túli élet állítólagos tapasztalati igazolásainak nyomorúságos volta láttán a lélek halhatatlanságának elmélete nem is tehet mást, mint hogy megőrizze azt a formát, amelyet már Szókratész és Platón adott neki: ez kockázat, amelyet vállalni kell, — hívó szó az ismeretlenhez, mégpedig olyan hívó szó, amelyre aligha érkezik bármikor is válasz...

a halhatatlanság és Rey agnoszticizmusa

VI. FEJEZET

AZ ERKÖLCS PROBLÉMÁJA

1. §. AZ IRRACIONALISTA ERKÖLCS: MISZTICIZMUS VAGY TRADICIONALIZMUS

[301—302] . . . Az új filozófiák tehát mindenekelőtt erkölcsi tanok. S úgy vélem, hogy ezeket a tanokat ekképpen határozhatjuk meg: *a cselekvés miszticizmusa*. Ez az álláspont nem új. Ezt NB vallották a szofisták is, akik számára szintén nem létezett sem igazság, sem tévedés, hanem csupán siker. Ezt vallották a probabilisták és az Arisztotelész utáni szkeptikusok, a skolasztika korának egyes nominalistái, a XVIII. századi NB szubjektivisták, nevezetesen Berkeley.

S az intellektuális anarchisták, mint például Stirner és Nietzsche, tanai is ugyanezeken a premisszákon nyugszanak.

A jelenlegi nominalizmus és pragmatizmus kelléktárában tehát újabbak a szavak, mint a dolgok. . .

[303] . . . Amikor egyes modernisták, mint Le Roy, a pragmatizmusból a katolicizmus apológiáját szűrik le, talán nem azt látják benne, amit a pragmatista filozófia egyes megalapítói abból leszűrni akartak. De levonják azokat a következtetéseket, amelyek jogosan levonhatók belőle, s amelyeket egyébként a neves pragmatisták, W. James és a chicagói iskola filozófusai a pragmatizmusból le is vontak vagy majdnem levontak. Úgy vélem, hogy még többet is állíthatok ennél. Azt hiszem, hogy Le Roy azokat az egyedüli következtetéseket vonja le, amelyeket ebből a gondolkodásmódból jogosan le kellett vonni. . .

[304] . . . A pragmatizmust az jellemzi, hogy minden igaz, ami sikerül, és ami ilyen vagy amolyan módon alkalmazkodott a pillanathoz: tudomány, vallás, erkölcs, hagyomány, szokás, rutin. Komolyan és egyaránt komolyan kell venni

mindent, ami megvalósít egy célt és lehetővé teszi a cselekvést...

[305—306] ... Mi az, ami mindmostanáig lerombolta a hagyományokat és a dogmákat? A tudomány, vagy — ha inkább az eszközt kívánjuk figyelembe venni, mint a művet — az ész. A tudományt a szabadság élteti; az ész végeredményben nem más, mint szabad vizsgálódás. Ennek folytán a tudomány és az ész mindenekelőtt forradalmi, s a rájuk épült görög-nyugati civilizáció a lázadók civilizációja volt a múltban, az a jelenben, és az lesz a jövőben is. A lázadás volt mindmáig egyetlen szabadító eszközünk s az egyetlen forma, amelyben megismerhettük a szabadságot. Az önmagán uralkodó ész szellemi lázadására gondolok, s nem brutális lázadásra, amely csak a nemesfémnek, a szellemi lázadásnak — gyakran hasznos, némelykor szükségszerű — kőzete volt.

A legfőbb segítség tehát, amelyet a hagyománynak, divatos kifejezéssel szólva, a régi erkölcsi *értékek* megőrzésének nyújthatunk, a tudomány leértékelése. Ezért volt a pragmatizmusnak, a nominalizmusnak logikus következménye (mint az ügy értelmes ismeretében hozzájuk csatlakozók többsége igen jól látta), bizonyos cselekvési indítékok — vallási, érzelmi, ösztönös, hagyományos indítékok — igazolása. Ugyanazon a síkon, mint a cselekvésnek a tudományos megismeréstől kölcsönzött indítékai, vagy még logikusabban, magasabb síkon, mivel a tudomány csak az ipari cselekvésre irányítja figyelmét, az új filozófiának el kellett vezetnie egy irracionális erkölcs — érzelmi fellobbanások vagy tekintélytisztelet, miszticizmus vagy tradicionalizmus — igazolásához. A tradicionalizmus néha éppenséggel odáig megy, hogy egyesek (például W. James) az etikában habozás nélkül visszatérnek a racionalista etikák abszolutumához... NB

4. §. AZ ERKÖLCS TUDOMÁNYA

[314] ... Hogy a morálnak mint racionális művészetnek ez a koncepciója lehetséges legyen, nyilvánvalóan szükséges az erkölcs tudományának lehetősége. Itt a metafizika újból remény-

kedni kezdhet. Csakugyan, a szociológia, amelynek ez az erkölcstudomány csupán egy részlege, épp hogy megszületett. Akárcsak a pszichológia — bár az jóval előbbre jutott —, még abban a szakaszában van, amikor vitázni kell a metafizikusokkal a tudomány módszerén, tárgyán és létjogosultságán. Mégis úgy látszik, hogy a kérdés itt is, mint másutt, a tudományos erőfeszítések javára dől el. Nem lehet megakadályozni a metafizikusokat abban, hogy fecsegjenek, de lehet szabad folyást engedni a szavaknak és a tetteknek. A szociológia pedig, hála Durkheim és iskolája munkáinak, dolgozott és cselekedett...

VII. FEJEZET

A MEGISMERÉS ÉS AZ IGAZSÁG PROBLÉMÁJA

1. §. HAGYOMÁNYOS MEGOLDÁSOK

[325–326] ... A tudósok, a pusztán tudósok, őszintén szólva, meglehetősen keveset foglalkoznak az igazság kérdésével. Beérik azzal, hogy eljutnak olyan állításokhoz, amelyek közmegegyezést váltanak ki, s következésképp szükségszerűeknek látszanak. Számukra minden módszeresen lefolytatott és kellőképpen ellenőrzött tapasztalat igaz. Mint mondják, a tapasztalati igazolás az igazság kritériuma. S a tudósoknak teljesen igazuk van, mivel a gyakorlat mindig igazolta ezt az álláspontot. A képtelenség elképzelése, a kételkedés kedvéért való kételkedés lenne, ha feltételeznénk, hogy nem mindig fogja igazolni...

NB

[328–332] ... A modern racionalisták erélyesen védekeztek a pragmatizmus támadásai ellen, amikor ez utóbbi azt állította, hogy a racionalisták ész-felfogásának végső soron az volt az eredménye, hogy az ész biztosítja elménknek a valóság hű *másolatát*. A pragmatizmus valóban szemére vetette a racionalizmusnak, hogy a megismerést két szinkronikus részre

NB

osztja: a magán-való tárgyakra vagy dolgokra és a szellemnek róluk alkotott képzeteire.

2. §. A PRAGMATISTA KRITIKA

A XIX. századi racionalizmusban, akárcsak az evolucionista empirizmusban, s a mai racionalistáknál is, már megtaláljuk azt a gondolatot, hogy a szellem nem tükör, s az igazság nem a dolgok hű képmása. Rendszerint azt állítják, hogy az igazság a szellemnek a dolgokon végzett munkájából fakadó eredmény. De ez megint csak a dolgok szembeállítása a szellemmel. A pragmatizmus messzebb megy.

Minden tapasztalat, minden megismerés egyszersmind cselekvés: élni annyi, mint cselekedni és csakis cselekedni. Ebből következik — s ez az, ami miatt ez a rendszer a pragmatizmus nevet kapta, ez az, ami lényegileg a közvélemény körében meghatározza —, hogy az igazságot a cselekvés függvényeként, vagyis gyakorlati eredményeinek függvényeként kell meghatároznunk. Ez a siker. Minden tapasztalat, amely sikerül, vagyis lehetővé teszi a várt eredmény elérését, igazságot határoz meg. Hogy elhagyjuk a filozófiai absztrakciók területét, megjegyezzük, hogy ez a következtetés végeredményben csupán általánosítva tolmácsolja a tudósoknak a kísérletezésbe vetett bizalmát. Melyik percben mondja egy tudós, hogy az általa felvetett tétel igaz? Abban a percben, amikor a kísérleti művelet során várt eredmény tényleg megjelenik. Minthogy ez a művelet megfelel az általa elgondolt tételnek, vagy inkább tételek láncolatának, s a megjelent eredmény megfelel a tételek ezen láncolatából folyó következtetésnek, eszméje sikerült: a tapasztalat igazolta.

Bizonyos, hogy ha azonosítjuk a sikert és a kísérleti igazolást, a pragmatista tétel helyes: csak a kísérleti módszer lényegét tolmácsolja. De az a baj, hogy — az esetektől és a filozófusoktól függően — a siker szót hol ebben a szűkebb értelmeben, hol pedig tág és vulgáris értelmében veszik. Ez kivált W. Jamesnél látható igen tisztán. James azt állítja, hogy igaz mindaz, ami tapasztalatilag beigazolódik, majd más

pillanatokban, hogy mindaz, ami cselekvésünknek akármilyen sikert biztosít. S ha ezt a utóbbi tételt fogadjuk el, csaknem szükségszerűen az következik belőle, hogy nincs többé igazság. Mert ami ma sikerül, holnap talán nem sikerül: gyakori eset a gyakorlatban, mint a törvények és a jog, az erkölcsi szabályok, a vallási hiedelmek és a tudományos vélemények változásai mutatják. Ma igazság, holnap tévedés; igazság a Pireneusokon innen, tévedés a Pireneusokon túl. Ez a tétel közhely. S ezeket a következtetéseket, amelyeket Peirce, a pragmatizmus megalapítója határozottan kiküszöbölt és amelyek ellen harcolt, amelyeket a nagy pragmatista filozófia, kivált James, igyekszik a legfinomabb kibúvókkal elkerülni — ezeket a következtetéseket az epigonok többsége sommásan elfogadta. A pragmatizmus ezért szinonímája lett az igazság kérdésében a szkepticizmusnak, ahogyan az erkölcs vagy a hit kérdésében az irracionális tradicionalizmusnak.

S mégis, mint minden kritikában, nyilván a racionalizmus pragmatista bírálatában is van egy adag igazság. Elmondhatjuk róla, amit gyakran mondhatunk a kritikai elméletekről: a romboló rész kitűnő, de az építő résznek vannak fogyatékosságai. Bizonyos, hogy a szellemről mint a dolgok tükréről és az igazság-másolatról alkotott elmélet durván felületes. A tudományos igazságok fejlődése, mely a tudomány útját szegélyező tévedéseken át vezet, ezt bizonyítja.

sic!

ha-ha!

Másrészt, amikor önmagunkat úgy tekintjük, mint a világmindenség közegében cselekvő organizmust, igaz, hogy nem tudjuk elkülöníteni a gyakorlat területét az igazság területétől, mivel, az előbb mondottak szerint és a tudomány tanulságai szerint, nem tudjuk elkülöníteni az igazságot a tapasztalati igazolástól. Csakis azok a koncepciók igazak, amelyek sikeresek. De kérdés persze, vajon azért igazak-e, mert sikeresek vagy pedig azért sikeresek, mert igazak. A pragmatizmus mindig arra hajlik, hogy az alternatívát az első értelemben oldja meg. A józan ész láthatólag csak a második értelemben tudja megoldani...

3. §. ÚTMUTATÁS AZ IGAZSÁG PROBLÉMÁJÁNAK MEGOLDÁSÁRA

[332—334] ... Az adott, a tapasztalat nyilvánvalóan az, amit ismerünk. Következésképpen az adottnak és megismerése módjának teljes egységéből kell kiindulni, határozottan szakítanunk kell mindennemű dualizmussal a kiindulóponton — de csak a kiindulóponton. Ez fontos megszorítás. Nem ez tartalmazza-e vajon már önmagában véve is az igazság-probléma megoldásának nyitját?

A kiindulóponton a megismerés egyetlen lehetséges módszere, vagyis a felfedezés egyetlen módszere a tapasztalati módszer, mely kizár minden *a priori* módszert, minden erőltetett dialektikus okoskodást.

A modern tudomány tökéletesen igazolja ezt a tételt, s ily módon posztulálja az iménti első állításunkat. Maga a matematika is a tapasztalatból indul ki, az okoskodás, mint láttuk, csak később kapcsolódik be és mindig alá van rendelve bizonyos mértékben a tapasztalatnak.

Ám a tapasztalat nem csupán valamely adottnak a közvetlen tapasztalata, hanem — s úgy hisszük, éppen ez James nagy filozófiai újítása — magában foglalja azokat a viszonyokat is, amelyeket az adott tartalmaz, s amelyek szilárd szövedéket alkotnak minden közvetlen tapasztalat és a múltbeli vagy jövőbeli tapasztalat között. Ha a tapasztalat csupán a közvetlen tapasztalatból állna, csak érzeteink volnának és nem lenne tudomány, sőt, a szó teljes értelmében vett észlelés sem. A tudomány, s már az észlelés tárgya is a közvetlen tapasztalat elemzése, éppen azért, hogy eljusson a közvetlen tapasztalatot előkészítő vagy folytató tapasztalathoz. Az észlelés és főképp az észrevevés, a felfigyelés és a gondolkodás e folytatólagos tapasztalat kezdete.

Ebből a második megjegyzésből levonhatjuk a következtetést, hogy minden ismeret, amelyet a tapasztalatból szerzünk, egymásba kapcsolódik és rendszereződik. Ezek az ismeretek azonban nem úgy rendszereződnek, mint a racionalizmusban, nem egy felettük álló tevékenység hatására, amely rájuk kényszeríti formáit. Ez a koncepció, mely a tudomány szilárdságát kívánja biztosítani, éppen ellenkezőleg, a szkepticizmushoz vezet, mivel a megismerést a szellem művévé teszi, s mivel ez a dualizmus óhatatlanul felveti a

kérdést: vajon a megismerés, a szellemnek ez a műve, nem torzítja-e el az adottat. Itt, ellenkezőleg, ismereteink pontosan ugyanúgy rendszereződnek, ahogyan számunkra adódnak, s az adottnak a viszonyai ugyanolyan értékűek, mint maga az adott. A valóságban a közvetlenül adott és a benne foglalt viszonyok egyet alkotnak és oszthatatlanok. A megismerés összes aktusai azonos természetűek és azonos értékűek...

4. §. A TÉVEDÉS PROBLÉMÁJA

'abszolút realizmus' = (történelmi materializmus)

[336—347] ... Az abszolút realizmusban, amelyben mindmostanáig mozgunk, úgy látszik, nincs helye a tévedésnek. De idézzük emlékezetünkbe, hogy a tapasztalatot és a megismerést csak a kiindulóponton azonosítottuk. Eljött az ideje, hogy kimutassuk, mivel jár ez a megszorítás.

Tapasztalati tény, hogy a különböző egyének ismeretei nem pontosan azonosak. Ez kétféleképpen magyarázható: vagy annyi különböző valóság van, ahány egyén (ami képtelenség: a szubjektivizmusba esnénk), vagy pedig — s ehhez az alternatívához kell következésképp csatlakoznunk —, mivel az adott mindenki számára egy és ugyanaz, az egyéneknek erről szerzett ismereteiben mutatkozó különbségek azokból a feltételekből fakadnak, amelyekben az egyének voltak és vannak, más szóval, a köztük és az adott között fennálló és a tudományos elemzéssel feltárható egyedi viszonyokból. Erre a következtetésre vezettek bennünket a tudat problémájába vágó egyéb megfontolások. Láttuk, hogy az adott tartalmazta a megismerő egyéntől független viszonyokat — az objektív viszonyokat — és azokat a viszonyokat, amelyek alapján az adott függ a megismerő szervezettől — a szubjektív viszonyokat.

Ha ezt elfogadjuk, akkor látjuk, hogy a tapasztalatban, már nem a kiindulóponton, hanem abban a mértékben, ahogyan a tapasztala-

tot elemezzük, kettéválik a megismerés tényezője és a megismerés tárgya. Ez a viszony a mondottak szerint ugyanolyan értékű, mint maga az adott. Éppúgy magától adódik, mint az adott, s ebből következik, hogy a szellem és a tárgy közti különbséget nem eredendőnek kell tételezni, hanem az elemzés termékének, két igen általános viszonynak, melyeket az elemzés az adottban feltár (W. James); s ez a különbség abból az értékből meríti értékét, melyet kezdettől fogva az egészében vett tapasztalatnak, az egyetlen és oszthatatlan tapasztalatnak tulajdonítottunk.

NB

De ekkor a félreértés és a tévedés a legtermészetesebben magyarázható: nem egyéb, mint a megismerés egyéni és szubjektív feltételeitől függő változás, torzulás. A tudománynak, miközben a tapasztalat segítségével egyre teljesebben elemzi az adottat, ha mégoly hosszú és fáradságos is ez a munka, apránként ki kell küszöbölnie mindezeket az „egyéni egyenleteket", amelyek sokkal bonyolultabbak, mint amelyeket a csillagászok minden egyes megfigyelő látási észleleteinek tulajdonítanak. A tudománynak el kell különítenie egymástól az objektív viszonyokat és a szubjektív viszonyokat. Éppen ezért hozták létre.

Vajon ezek a megfontolások nem terelnek-e bennünket az igazság kényelmes és gyakorlati meghatározása felé? Az igazság — az objektív. Az objektív — a megfigyelőtől független viszonyok összessége. Gyakorlatilag, ez az, amit mindenki elfogad, ami az egyetemes tapasztalat, az általános megegyezés tárgya, e szavak tudományos értelmében. Amikor ezen általános megegyezés feltételeinek elemzését folytatjuk, amikor e tény mögött keressük azt a *jogot*, amelyre épül, azt az okot, amelyen alapszik, erre a következtetésre jutunk: a tudományos kutatás célja, hogy módszeresen kiterjesztve és tovább folytatva „deszubjektivizálja", egyénietlenítse a tapasztalatot. A tudományos tapasztalat tehát folytatja a nyers tapasztalatot, s nincs különbség a tudományos tény és a nyers tény természete között.

Rey ismeretelmélete = szégyenlős materializmus

Többször elhangzott az az állítás, hogy a tu-

dományos igazság csupán absztrakció. Kétségtelenül nem egyéb, mint absztrakció, ha a nyers, vagyis a szubjektív és egyéni tapasztalatot tekintjük, mivel kiküszöböli ebből a tapasztalatból mindazt, ami csakis a megismerő egyéntől függ. De ennek az absztrakciónak éppen az a célja, hogy újból fellelje az adottat olyannak, amilyen az azt módosító egyénektől és esetlegességektől függetlenül, hogy feltárja az objektívet, a voltaképpeni konkrétumot, a valóságosat.

NB

Érdekes lenne néhány híres tévedés elemzésével megkísérelni ennek az általános elméletnek az igazolását. Ptolemaiosz rendszere például a csillagászati megfigyelés földi feltételeitől függő egyéni képzetek által megterhelt tapasztalatot mutatja: ez a Földről szemlélt csillagrendszer. A Kopernikusz—Galilei-féle rendszer jóval objektívebb, mivel kiküszöböli azokat a feltételeket, amelyek attól a ténytől függnek, hogy a megfigyelő a Földön helyezkedik el. Általánosabb értelemben Painlevé megjegyezte, hogy az okság — a mechanikában, a reneszánsz tudományában és a mai tudományban — magában foglalta egy jelenség megjelenésének a tértől és az időtől független feltételeit. De arról van szó, hogy a térbeli és az időbeli helyzet feltételei, főként a mechanikában, felölelik csaknem mindazokat a szubjektív feltételeket, amelyek már nem elég durvák ahhoz, hogy egy sommás megfontolással kiiktassuk őket.

igazság és tévedés (közeledés a dialektikus materializmushoz)

Fontos következtetés: a tévedés nem abszolút antitézise az igazságnak. Mint számos filozófus állította, a tévedés nem pozitív, hanem ellenkezőleg, negatív és részleges, bizonyos fokig egy kisebb igazság. Ha a tévedést a tapasztalat útján megfosztjuk a benne foglalt szubjektív elemtől, fokozatosan eljutunk az igazsághoz. Az igazság pedig, ha elértük, a szó teljes értelmében abszolutum és határ, mivel az igazság az objektív, a szükségszerű és az egyetemes. Csakhogy ez a határ majdnem az összes esetekben távol van tőlünk. Csaknem matematikai

határnak látjuk, amelyhez egyre jobban közeledünk, de sohasem érhetjük el. A tudomány története az igazságot ennélfogva egy fejlődés *folyamatában* mutatja be; *az igazság nem kialakult, hanem alakulóban van.* Talán sohasem lesz kialakult, de mind jobban ki fog alakulni. ?

Végül még egy utolsó kérdést vethetünk fel: ahelyett, hogy ahhoz tartanánk magunkat, ami van, nem kísért-e még mindig a régi metafizikus illúzió, hogy azt keressük, miért vannak a dolgok. Miért vannak a tapasztalatnak szubjektív feltételei? Miért van az, hogy a tapasztalat ismerete nem közvetlenül egy és azonos mindenki számára? Jogunk lenne megtagadni a választ; de mintha itt a pszichológia segítségével pozitív útbaigazítást nyújthatnánk. Ha a teljes tapasztalat valamiképpen ismerné önmagát, mint a panteisták istene, akkor ez az ismeret valóban közvetlenül egy és azonos lenne. De a tapasztalatban, ahogy az számunkra kínálkozik, a tapasztalat ismerete töredékesen van adva, és csupán e tapasztalat-töredékek számára vagyunk önmagunk.

szócséplés a „tapasztalattal“

„tapasztalat“

A biológia és a pszichológia arra tanít bennünket, hogy a környezethez való alkalmazkodás, a vele való folytonos egyensúly következtében alakultunk, vagy inkább alakíttattunk olyanokká, amilyenek vagyunk. Ebből nagyjából arra következtethetünk, hogy megismerésünknek elsősorban a szerves élet szükségleteire kell reagálnia. Megismerésünk ezért kezdetben korlátozott, zavaros, igen szubjektív, mint az ösztönéletben. De megjelent a tudat az egyetemes erők játékában, s gyakorlati hasznossága folytán fennmaradt és megerősödött. Egyre bonyolultabb lények jönnek létre és fejlődnek. A tudat pontosabbá, szabatosabbá válik. Értelemmé és ésszé válik. S egyúttal mind teljesebb a tapasztalathoz való alkalmazkodás, a vele való azonosulás. A tudomány csak ennek a folyamatnak a legmagasabb formája. A tudománynak *joga* van arra, hogy reménykedjék egy olyan megismerésben — mégha nem is éri el soha —, amely már eggyé válik az adottal, s amely teljesen adekvát a tárggyal: objektív, szükségszerű

‚a tapasztalat = a környezet?‘

és egyetemes. Elméletileg, ez az igénye jogosult, mert egybevág a mostanáig megtett fejlődés irányával. Gyakorlatilag, ez az igény valószínűleg sohasem elégül ki, mert a fejlődés határát jelzi, s mert ahhoz, hogy ezt elérjük, a világmindenségnek a jelenlegitől teljesen eltérő állapotára, valamint a világmindenségnek és a megismerés eredményének valamiféle azonosulására lenne szükség.

Egy következtetés mindenesetre adódik: a tudománnyal kapcsolatos szkepticizmus a legteljesebb és legtisztább metafizikus illúziót takarja, amely valaha is megtévesztette a filozófiai gondolatot. Ez a szkepticizmus nem-létező problémákat vet fel, a valóság mögött egy nemlétező valóságot keres, hogy a létező valóságot megmagyarázza; a dualista absztrakciók eredménye, amelyekbe a filozófia mindig túlságosan szívesen bocsátkozott.

Különösképpen, nem jelenti-e az egész tapasztalat megdöntését, ha az ébredő tudat embrionális és ösztönös, zavaros, csaknem teljesen szubjektív és pillanatnyi megismerésében az eredeti és valóságos tapasztalatot látjuk, amire Bergson, Le Roy és néhány pragmatista hajlik. A kezdetleges tapasztalatot, amelyre valóban teljesen rányomta bélyegét a szubjektivizmus, de a tévedés és az irrealitás is. Ez a homályos és szétfolyó tapasztalat csupán a tapasztalat nyers ágyazata. A valóság igazi tapasztalata, ellenkezőleg, ama egyre világosabb határon fekszik, amely felé az emberi szellem tart, s abban az egyre racionálisabb formában, amelyet az emberi szellem ölteni törekszik, az észben. Minden absztrakció közül a legmesterkéltebb az, amely a tapasztalatból kiiktatja az ész munkájának eredményeit és az evolúció előrehaladását.

Ez az evolúció határozottan a gyakorlat által irányított és a gyakorlat felé irányult, mivel a lénynek a környezethez való folytonos alkalmazkodása révén fejeződik ki és válik valóra. Ki tagadná ezt ma? Éppen ez a pragmatizmusnak az immár elavult racionalizmuson aratott egyik leghatározottabb győzelme. De ez nem jelenti azt, hogy az igazat a hasznos és a sikeres függvényeként határozzuk meg. Ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a hasznos, a siker az igazság birtoklásának következménye. Miért és miképpen

jelent meg a megismerés a természetben? Azért, mert bizonyos lények nem tudtak vakon cselekedni. Meg kellett ismerniük cselekvésük körülményeit. S ez az, amiben az abszolút pozitivizmus nevében határozottan hátat fordítunk a pragmatizmusnak, miután elfogadtuk belőle mindazt a kiválót, amit véleményünk szerint a régi metafizikáról mondott bírálata tartalmazott.

Tehát ahhoz, hogy értelmesen és szabatosan fejezzük ki a gyakorlat és az igazság összefüggéseit, nyilván, nem azt kell mondanunk, igaz az, ami sikeres, hanem ezt: sikeres az, ami igaz, vagyis ami a megkísérelt cselekvést illetően megfelel a valóságosnak. A közvetlen cselekvés azoknak a valóságoknak pontos megismeréséből következik, amelyek közepette végbemegy. Olyan mértékben cselekszünk helyesen, amilyenben igaz ismereteink vannak.

szégyenlős materializmus

5. §. AZ ISMERETELMÉLET

Úgy hiszem, mindenki elfogadja, hogy igaznak és objektívnek csak azt nyilvánítjuk, ami nem függ attól az egyéni koefficienstől, amellyel minden egyénnél találkozunk a megismerési aktus folyamán. De nézeteltérések fognak mutatkozni, mihelyt arról lesz szó, hogy melyik pillanatban tűnik el az egyéni koefficiens. Vajon bármiféle kísérleti megállapítás esetén külön tudom-e választani azt, amit általánosan megállapítottak, attól, amit csak én állapítottam meg?

Általánosságban szólva azt mondottuk, hogy a tudományos erőfeszítés minden esetben éppen erre a különválasztásra törekedett. Alapjában véve a tudománynak nincs is más célja. Meg lehetne határozni ezzel a jellemző vonásával. Gyakorlatilag tehát már van egy első eszközünk, amellyel megkülönböztethetjük az igazat és az objektívet a szubjektívtől és az illuzórikustól. Az lesz igaz, amit szigorúan alkalmazott tudományos módszerekkel érünk el. A tudósokra hárul e módszerek kidolgozása, pontos körülírása és meghatározása. Ez az első kritérium szigorúbb, mint a mostanáig adott túlságosan elmosódott szabály: az általános megegyezés.

összezavarja

Az általános megegyezés ugyanis nem lehet egyéb, csak általános előítélet. S *a priori* semmi sem tiltja azt a hipotézist, hogy az efféle előítéletek egy adott időszakban tényleg általánosan létezhetnek, jóllehet alig tudjuk megnevezni őket. De ha az általános megegyezés kifejezést a *tudományos ellenőrzés* kifejezéssel cseréljük fel, akkor az ellenvetés elesik, mivel ami az előítéletet illeti, nem tudjuk megmutatni létrehozó okait, viszont a tudományos ellenőrzés csak akkor létezik, ha ezek az okok nyilvánvalóak. Persze, tudományos ellenőrzést csak ott látunk, ahol a hipotézisek kizártak, s elfogadjuk, hogy az ellenőrzés éppúgy meghatározhatja a megközelítés határait, mint egy szigorúan pontos igazság.

A tudósok egyébként nem törik a fejüket más kritérium keresésén. Ebben, gyakorlati szemszögből, teljesen igazuk van. De spekulatív és elméleti szempontból megállapítható — s ezt a véleményt vallja valamennyi metafizikus, akik ismeretelmélet megalkotásával kísérleteztek —, hogy az említett kritérium nem elégséges. Foglaljuk össze legdurvább formájukban ez új szempont ellen felhozható összes ellenvetéseket: vajon a tudomány egésze, módszerei és ellenőrzése nem ismét csak általános előítélet-e, és Bacon kifejezésével élve, nem *idola tribus**-e? Csakugyan, elképzelhető, hogy bármilyen erőfeszítéseket teszünk is a szubjektív és az objektív különválasztására, legalábbis bizonyos mértékben mindig be leszünk zárva a szubjektívbe. Megismerésünk eszerint mindig egyéni alkatunktól függne, következésképpen, mindig el is torzítaná tárgyát. Újból visszanyúlva a pszichológiai hipotézishez, melyet a tudattal kapcsolatban vetettünk fel, nem mondhatjuk-e, hogy mivel a megismerés annak eredménye, hogy lényünk alkalmazkodik a környezetében végrehajtandó cselekedetekhez, ezért minden megismerés, anélkül hogy számot adhatnánk magunknak róla, mindig a környezet valamilyen eltorzítása lesz a faj alkata által és a faj szükségletei érdekében?

Úgy látszik, hogy erre nyugodtan felelhetünk igennel. Ám éppen mert nem tudunk magunknak számot adni róla, a probléma megoldhatatlan és

* — *a törzs idóljai* (ködképei). — *Szerk.*

meddő. El kell ismernünk, hogy az igazság, melyet az ember elérhet, *emberi* igazság. Ezzel a szóval nem azt akarjuk mondani, hogy viszonylagos, a szó szkeptikus értelmében. De azt akarjuk mondani, hogy az emberi faj alkatától függ és csakis erre a fajra érvényes. Itt meg kell ismételnünk — helyesbítve — Gorgiasz híres szavait: Semmit sem ismerünk meg, ami nem emberi. Ha véletlenül olyasmit ismernénk meg, ami egyáltalában nem emberi, akkor erről nem tudnánk számot adni magunknak; s ha, ami lehetetlen, számot adnánk róla magunknak, nem tudnánk másokkal közölni. Tehát amikor az igazság ismertetőjegyét és meghatározását keressük, nem arról van szó, hogy olyan ismertetőjegyet és meghatározást keressünk, amelyek nemcsak az emberi faj számára érvényesek, hanem pusztán olyan ismertetőjegyet és meghatározást, amelyek *teljesen* és *azonosan* érvényesek az emberi faj összes képviselőire nézve. Ebben az értelemben a felhozott kritérium — a tudományos ellenőrzés — elégséges.

viszonylagos szkeptikus értelemben!!!

Egyébként egyszer s mindenkorra végezni kell bizonyos szofizmákkal: az egész emberi faj számára érvényes igazság, az emberi igazság az ember számára abszolút igazság, mivel feltételezve — mint egy emberenkívüli abszolutum hívei teszik —, hogy nem a valóságosnak a lenyomata, mégis, legalább az ember számára, annak egyetlen pontos, egyetlen lehetséges fordítása, abszolút egyenértéke . . .

ha-ha!

[351] . . . Talán azok, akik igyekeznek okokat keresni a tudományos eredményekben való kételkedésre, még megjegyezhetik: készek vagyunk elismerni, hogy a kellőképpen ellenőrzött tapasztalat ténylegesen és teljesen megadja nekünk egy oknak egy adott okozattá való átalakulását és következésképp a feltételnek a feltételezetthez való kétségtelen viszonyát. De mi bizonyítja, hogy ez a viszony még egyszer azonos módon megjelenik a tapasztalatban? Leibniz azt állította, hogy az összes tények, ha mégoly csekély mértékben is, különböznek egymástól, mert meg tudjuk különböztetni őket egymástól (a megkülönböztethetetlenek elve: a Föld összes

erdeiben nem találunk két azonos levelet). Egy mai tudós, Poincaré, ugyancsak azt állította, hogy a fizikának sohasem azonos tényekkel, hanem mindig csak egymáshoz igen hasonló tényekkel van dolga. Mire való hát akkor a tudomány, hiszen ha szigorúan pontos akar lenni, minden új tény új törvényt követel?

Ez az ellenvetés ugyanolyan jellegű, mint a következő: minden tény felöleli a végtelent. Így hát ahhoz, hogy a legkisebb tárgyról a legkisebb pontos ismeretünk legyen, a teljes tudományra lenne szükségünk. Az ellenvetés ugyanolyan módon és szinte magától oldódik meg...

[352] ... Összefoglalva, az adott azért tárgya a tudománynak, mert elemezhető, és mert ez az elemzés feltárja nekünk létezésének feltételeit. A tudomány azért bizonyos, mert minden elemzés, amelyet elvégez, egyre közelebb visz bennünket a tapasztalati intuíciókhoz, amelyek ugyanolyan értékűek, mint az adott; úgyhogy a tudomány éppolyan fokban bizonyos, mint az általa magyarázott világmindenség létezése és mint a saját létezésem, amely szintén csak tapasztalati intuíció révén ismert előttem.

végkicsengés = szégyenlős materializmus

VIII. FEJEZET

ÁLTALÁNOS KÖVETKEZTETÉS: A TAPASZTALAT FILOZÓFIÁJA

[353—357] A filozófia mindeddig elsősorban, hogy divatos kifejezéssel éljünk, *értékek* rendszere volt. Igyekezett hierarchiát felállítani a dolgok között, s e hierarchia nevében törvényeket alkotni a jóról, az igazról és a szépről. Általánosságban mondhatjuk, hogy a természeti tényeket sohasem fogta fel *egyazon* síkon, pártatlanul és objektíve, hanem ellenkezőleg, különböző síkokra helyezte őket, teljesen szubjektív egyéni rokonszenvek alapján vagy kollektív, nagyon is emberi, de éppen ezáltal éppoly szubjektív előítéletek nevében.

Az egész görög filozófia, s a skolasztika, az arisztotelizmus örököse, bemutatja nekünk magát a típusát ezeknek a skáláknak, amelyek szerint a dolgok értéke megméretik. S a rene-

szánsz filozófiája meg az egész újkori filozófia, egy Spinoza elszigetelt erőfeszítései ellenére is, ugyanebben az öntőformában kristályosodott ki. Figyelmen kívül hagyva tehát Spinoza rendszerét – mert az a dolgok lehető legkevésbé emberi és lehető legobjektívebb felfogására tett csodálatraméltó kísérlet –, egészen a hellén filozófiai gondolkodás kezdeteitől fogva a metafizikus szellem ugyanazon két-három általános irányával találkozunk újra meg újra. Az összes filozófiatankönyvek rendszerint még mindig ezek szerint az irányok szerint osztályozzák a filozófiai rendszereket materializmus, spiritualizmus és idealizmus elnevezés alatt.

Lényegében véve – ha a dolgokat oly általános nézőpontból tekintjük, amilyenre most helyezkedünk, vagyis az „értékek különös skálája“ szempontjából, amelyet ez irányzatok mindegyike nyújt –, mivel a spiritualizmus és az idealizmus gyakorta a legnagyobb hasonlatosságot mutatja, azt mondhatjuk, hogy a metafizika mindig két nagy érték-skálát állított elénk: a materialista skálát és az idealista-spiritualista skálát. Ez a két skála szemben áll egymással, s mindegyikük szinte fordított képe a másiknak.

NB

Az idealista és spiritualista skálában a szellem áll a csúcson, a szellem adja meg minden egyébnek az értelmét és értékét, akár úgy, hogy az idealizmus felfogásában az egyetlen valóságot képviseli és az anyagi látszatok csak az ő teremtményei vagy csak általa léteznek, akár úgy, hogy a spiritualizmus felfogásában az anyagi valóság fölött – amely csak támasztéka vagy foglalata – felsőbbrendű valóságot jelenít meg, amelyben a természet betetőződik, s amely által magyarázatot nyer. – A materialista skálában, éppen ellenkezőleg, minden az anyagból indul ki és minden oda tér vissza. Az anyag a világmindenség színjátékainak örök és változhatatlan teremtője, beleértve az élet és a tudat színjátékát is. Az élet csupán különös fajtájú kombináció – a végtelen sok egyéb kombináció között –, amelyeket a vak véletlen az eredeti anyagból fakaszt. A tudat, a gondolat csak az élet jelenségei; az agy választja ki őket, mint a máj az

ítélet az idealizmusról és a materializmusról

ostobaság!

epét. Lényegében véve, minden általunk megállapítható jelenség: a villamossággal feltöltődő borostyán, az izzó vas, a cseppfolyóssá váló gőz, a megszilárduló folyadék, a fény vagy a hang, az élet vagy a gondolat — mindez csak látszat, melyet az egész teret betöltő egynemű fluidum örvényléseinek vagy a végtelen űrben összeütköző atomoknak különböző kombinációi tesznek változatossá.

Úgy vélem, sematikusan nagyjából így ábrázolható a spiritualizmus és az idealizmus okfejtésének módja: a mozgás nem fogható fel olyan erő nélkül, amely életet lehel a mozgó testbe. Az erő nem érthető meg másképp, mint a magunkban, az izommozgásban, az élettörekvésben érzett erőfeszítésre vonatkoztatva; az erőfeszítés tehát feltételezi az életet. Az életerő viszont mindig valamely célra törekszik; a finalitás nyomja rá bélyegét, csak az őt vezérlő tudat által fogható fel. Tehát a gondolatra vagy legalábbis valamiféle anyagtalan és szabad szellemre van szükség, úgy is mint a magyarázat legfelsőbb elvére és úgy is mint a létezés és a teremtés lényegi principiumára. Tételezzétek a szellemet, és a természetben minden megvilágosodik. Küszöböljétek ki, és a természet érthetetlenné válik. Elenyészik a semmiben.

A materializmus, ellenkezőleg, azt állítja — ha szabad ugyanezzel a sommás eljárással élnem —, hogy minden tapasztalat, amely egy pszichikai tényt megmagyaráz, ezt a tényt szerves tényekre redukálja. A szerves anyag mindinkább visszavezethető a szervetlen anyagra. Az erő nem más, mint a lökés impulzusa; olyan mozgás, amely egy másikkal tevődik össze. A dolgok alapjában tehát csak a nyers és vak mozgást találjuk.

3000 éves az idealizmus és a materializmus

S íme, csaknem háromezer éve minden egyes nemzedék átveszi, fejleszti ezeket az értékrendszereket, néha pontosabbá teszi, igen gyakran elhomályosítja őket az olyan gondolkodás szőrszálhasogatásaival, amely sohasem akarja bevallani, hogy vereséget szenvedett. És alig tartunk előrébb, mint a kezdetkor.

Nem lehetséges-e hát, hogy azok a kérdések, amelyeket ezek az ellentmondó rendszerek vitatnak, rosszul feltett és meddő kérdések? Nem teljesen antropomorfikus előítélet-e az a kívánság, hogy a dolgok között értelmező hierarchiát állapítsunk meg? S nem sokkal inkább az egyéni érzelem törekvéseihez tartozik-e ez az előítélet, semmint a racionális vizsgálódáshoz? Alapjában véve ezek a rendszerek olyan célokból jönnek létre és mondanak ellent egymásnak, amelyek erősen eltérnek az objektív megismeréstől, olyan törekvésekből, amelyeknek semmi közük sincs az igazság pártatlan kereséséhez. Mivel nem tartoznak a pozitív vizsgálódás körébe, nem vizsgáljuk tovább őket.

ha-ha!!

Ha nem csalódom, erre a következtetésre hajlik a mai filozófia olyan eleven és erős áramlataiban, mint a pozitivizmus és a pragmatizmus*...

[358—362] ... Tehát mindaz, amit eddig mondottunk, nyilvánvalóan mutatja nemcsak azt, hogy a mai filozófia egyre közelebb kerül a tudományhoz és annak egyre tekintélyesebb részévé válik, hanem azt is, hogy eljuthatunk a filozófia tudományos koncepciójához: a filozófia ebben az esetben csak a tudomány szükséges kiegészítője lenne. Ha elhagyja az egyéni képzelgés metafizikus költeményeit, akkor tudósok, történészek és kritikusok kollektív együttműködésévé válnék.

Minden tény a tudományos magyarázat körébe tartozik; egyetlen tény sem ismerhető meg objektíve, vagyis *igazából* másként, csak tudományos diszciplinák segítségével. A tudomány láthatólag még igen korlátozott és nagyon felszínes, de aki megismerésre vágyik, csak a tu-

* W. James a pragmatizmus meghatározásakor hangsúlyozza azt a gondolatot, hogy a pragmatizmus olyan rendszer, amely elfordul az *a priori* magyarázatoktól, a dialektikától és a metafizikától, hogy mindig a tények és a tapasztalat felé fordítsa tekintetét.

W. James a pragmatizmusról

dományt művelheti; rajta kívül minden spekuláció terméketlen.

A filozófia tehát halálra van ítélve? Már nem egyéb, mint értelmetlen és tartalmatlan szó? Néhány évvel ezelőtt számos tudós ezt állította volna. S őszintén szólva, ha filozófián azokat a spekulációkat értik, amelyek a tapasztalaton túl vagy innen keresik a dolgok kezdetét, végét és természetét, a tudomány vagy a cselekvés haszontalan alapjait, s minden közvetlenül ismertre ráaggatnak még egy megismerhetetlent, amelynek amazt igazolnia kell, egyszóval, ha a régi dialektikákat értik — akár racionalisták vagy szkeptikusok, idealisták vagy materialisták, individualisták vagy panteisták ezek, — akkor úgy látszik, ezeknek a tudósoknak nyert ügyük van. Mindezek a metafizikák fennköltek és kevéssé gyakorlati elmék egyéni ábrándozásai, s már csak esztétikai érdekességük van, amelyért egyébként lelkesedhetnek azok, akik ezt élvezni tudják.

Csakhogy abban a mértékben, ahogyan ez a filozófia egyre kevesebb követőre talált, a tudósok úgyszólván másikat alkottak belőle, s néhány esztendő óta a bölcselkedő megismerés területén a legszembetűnőbb tény számos olyan filozófia megjelenése volt, amelyeket a tudósok tudományukkal kapcsolatban, vele együtt és érte vázoltak fel. Természetesen, már eddig is voltak filozófus tudósok. Majdnem mindegyik nagy filozófiai rendszer az ő művük. Ám ezek a rendszerek módszereikben és következtetéseikben jelentősen eltértek szerzőik tudományos munkáitól. A mai tudósok, ellenkezőleg, általános világfelfogás keresése helyett pusztán arra törekszenek, hogy a tudományos ismeretet sokkal pontosabb és ezen ismerethez szorosan kapcsolódó részleges hipotézisekkel kiegészítsék és megvilágítsák.

Bár más módon, de csaknem azonos eredményekhez jutva, beigazolódik Comte eszméje: a tudományos munka egy részlege, amelynek tárgyát a tudományos általánosítások és a tudományok szintézise alkotják, kollektíve szerveződik.

A tudományos munka végzésének módja megvilágítja és meghatározza a filozófiának ezt a felfogását. A tudományok egyidejűleg bizonyos kísérleti eredmények összességéből, valamint

összefoglaló elméletekből tevődnek össze; ez utóbbiak valamilyen vonatkozásban mindig hipotézisek. Ám e hipotézisek nélkülözhetetlenek a tudomány számára, mert anticipálják a jövőbeli tapasztalatot és az ismeretlent, s ilyenformán nekik köszönhető a tudomány haladása. Oly módon rendszerezik az egész ismertet, hogy fényét rávetítse az ismeretlenre. Miért *ne lehetne a filozófia ugyanilyen módon valamennyi tudományos ismeret általános szintézise*, erőfeszítés arra, hogy az ismert alapján elképzeljük az ismeretlent abból a célból, hogy elősegítsük felfedezését és ne engedjük a tudományos szellemet igazi vágányáról letérni? A filozófia csak a hipotézis nagyobbfokú általánosságában különböznék a tudománytól; a filozófiai elmélet, az elszigetelt és igen körülhatárolt tények egy csoportjának elmélete helyett a természeti tények összességének elmélete lenne, XVIII. századi kifejezéssel élve, a természet rendszere vagy legalábbis közvetlen hozzájárulás egy effajta elmélethez.

fecsegő!

bolondság!

A filozófiai nézőpont nem áll szemben a tudományos nézőponttal, hanem mellette helyezkedik el. Mégha a tudós minden erőfeszítését latba veti is, hogy elérje a pozitivitást, akkor is filozófus, mivel maga a pozitivitás is filozófia...

kutykurutty!

A tudománynak nem kell különböznie a filozófiától sem tárgyában (ez azonos: számot adni a tapasztalatról), sem módszerében (ennek ugyanannak kell lennie, mivel a tudományos diszciplina már meghatározásánál fogva az egyetlen diszciplina, amely kielégítheti értelmünket). Csak a nézőpontban van köztük különbség, s ami megkülönbözteti, az egyetlen, aminek meg kell különböztetnie a tudományos nézőpontot a filozófiai nézőponttól, az, hogy ez utóbbi sokkal általánosabb és mindig kissé *kalandnak* tűnik fel...

tyűha!

[364—369] ... A történelem megmutatja, hogy ha a tudomány túlságosan eltávolodik a legáltalánosabb emberi törekvésektől, amelyek a legtöbb filozófiai probléma alapját alkotják, ha kényszerből vagy túlzott óvatosságból más spekulációkra vagy a hagyományos hiedelmekre hagyja e törekvések megválaszolásának gondját, akkor pang vagy hanyatlik. Tehát a tudomány

védelem a materializmussal szemben

vívmányait és a tudományos szellemet, ha túllépik jogaikat, meg kell, feltétlenül meg kell védelmezni, szükség esetén saját magukkal szemben, a túlzott elbizakodottsággal vagy a kalandorsággal szemben. A túlhajtott vakmerőség ugyanis — amelyet például egyes materialista általánosítások mutatnak — a tudományra nézve nemkevésbé veszélyes az egészséges és egyenes elméknél, mint a tudomány félénksége és aggodalmaskodó szelleme az alantas elméknél. Ezért a filozófia egyik lényegbevágó feladata, hogy fenntartsa azt az általános légkört, mely a tudomány fejlődéséhez, a tudományos szellem épen tartásához és elterjesztéséhez szükséges...

De a filozófia, persze, csak akkor tudja betölteni azt a kettős rendeltetését, amelyre szerintünk hivatott — egyrészt, hogy egybehangolja a tudósok erőfeszítéseit és ihlető hipotézisekkel szolgálja a felfedezést, s másrészt, hogy megteremtse a tudomány fejlődéséhez szükséges légkört —, ha nem akar más lenni, mint a tudósok szemléletében és felfogásában vett tudományok szervező szintézise, egyszóval, ha kizárólagosan tudományos szellemben végzett szintézis.

Ám vigasztaló jelenség — a pragmatizmusban persze kevésbé látjuk, de még mindig eléggé nagy fokban —, hogy a jelenlegi filozófiai kutatások, határozottan szakítva az előző időszak metafizikus magatartásával, igen lelkiismeretesen tájékozottak a tudományos munkákról, igyekeznek összhangba jutni velük és belőlük meríteni ihletet.

Ma vitathatatlanul kialakulóban van egy igen eleven és igen határozott tudományos érzék, amely egyeseknél a vallásos vagy morális érzéssel párhuzamosan fejlődik, de mintegy más síkon, ahol az összeütközés lehetetlen, másoknál pedig e vallásos érzés helyébe lépett és teljesen kielégíti szükségleteiket. Nekik, Renan szép kifejezésével szólva, a tudomány szimbólumot és törvényt adott. Ők *igazán pozitív* álláspontot foglaltak el, amely a régi racionalizmusból megtartja az emberi észbe vetett szilárd hitét, s ugyanekkor a kísérleti módszer kétségtelen diadalából átveszi azt a vitathatat-

lan eredményt, hogy az ész nem egyéb, mint a szellem állandó erőfeszítése a tapasztalathoz való alkalmazkodásra és a tapasztalat egyre mélyebb megismerésére, nem egyéb, mint az objektív valóság és a szubjektív gondolat kölcsönös egymásba hatolása.

Úgy vélem, hogy ez utóbbiaknál van a filozófia jövője, mert az ő oldalukon van az igazság. Mint minden jóslatban, itt is csak egy hitvallásról van szó. A jövő mutatja meg, hogy beigazolódik-e. S minthogy ez hitvallás, jogosnak tartom az összes többi hitvallásokat, azzal a feltétellel, hogy azok, akik ezeket teszik, ugyanígy járnak el velem szemben. Sőt, örvendetesnek tartom, ha egy eszméaramlat ellentétes eszméaramlatokkal találja magát szembe; az ellenfelek bírálata révén finomodik, fejlődik, módosul és tökéletesedik.

!! pozitivizmus, experimentalizmus, realizmus = „abszolút vagy racionalista pozitivizmus“

Azt a filozófiai magatartást, amelyet e rövid tanulmányokban felvázoltunk, racionalista pozitivizmusnak, abszolút pozitivizmusnak vagy szcientizmusnak nevezhetnénk. Hogy minden kétértelműséget elkerüljünk, talán jobb lenne experimentalizmusnak nevezni: ez jelezné, hogy egészen a tapasztalaton nyugszik, de a régi empirizmussal ellentétben, az ellenőrzött tapasztalaton, amely a tudományos kísérletezés gyümölcse — s egyszersmind azt is, hogy abszolút realizmusában és tapasztalati monizmusában nem akar túllépni a tapasztalaton.

tapasztalat = érzetek summája?

A tapasztalat elsősorban és közvetlenül érzeteink összessége, az, amit jelenségeknek nevezünk. De önmaga elemzésével kezdődik, mihelyt a figyelem, a gondolkodás foglalkozik vele, mivel az érzeteknek ez az összessége csupán elnagyolt és igen felületes képe az adottnak. Szinte nyomban kibontakozik az adottban és mélyében néhány viszony, amelyeket magában foglal, s amelyek igazi alapját alkotják. A tudomány igyekszik fokozatosan végrehajtani ezt az elemzést, amely egyre mélyebben behatol az adott-

„„magán-való dolog''"?

nak a természetébe. Ha a közvetlen adottat egy ponttal akarjuk ábrázolni, akkor — hogy a valóságos adottról képünk legyen — el kell képzelnünk, hogy ez a pont csupán a mögötte húzódó egyenes vetülete. Ez az egyenes több szeletre vágható, s ezek mindegyike, anélkül hogy köztük áthatolhatatlan válaszfal lenne, tartalmazza azon viszonyok csoportjait, amelyektől a közvetlen adott függ. Mindegyik ilyen csoport egy meghatározás alapján jön létre, amely az ezeket a viszonyokat egymással egyesítő természeti rokonságokra támaszkodik. Ezek a szám és a helyzet viszonyai, a mechanikai, fizikai stb. viszonyok, s végül a pszichikai viszonyok, amelyeket az határoz meg, hogy a szervezettől függnek, amelyre az adott vonatkozik. Ahány ilyen viszony-csoport van, annyi tudományág létezik.

A filozófia ezzel szemben megpróbálja egész hosszúságában és folytonosságában elképzelni az egyenest. Ám a vonal a maga egészében, valamint a pont, amely révén kivetítődik, a közvetlen adott, valamint a viszonyok, amelyek az elemzés mértékében kiegészítik, azonos természetűek.

Ezek a tapasztalat adottságai. S összességük egyetlen és egyazon tapasztalatot alkot: az emberi tapasztalatot. Lelki alkatunk, s nem a dolgok természete különbözteti meg az észlelet világát a tudomány birodalmától; s ez a megkülönböztetés pillanatnyi és véletlen.

A tapasztalatnak tehát nincs szüksége magyarázatra. Megmagyarázni annyit jelent, mint egyszerűen kifejezni a benne foglalt viszonyokat, amelyeket ő maga kínál megismerésünknek, ha értünk ahhoz, hogy felfogjuk tanulságait. S a tudomány vállalkozik erre. De a tapasztalatnak, lévén az egész valóság, nincs szüksége igazolásra: a tapasztalat van.

Vége

TARTALOM*

. . . . .

— 6. §. A matematikus Poincaré eszméi. *P o i n c a r é*.

. . . . .

6—7; 28—9. old. = két vonal
33 = igazság =? a pragmatizmus szempontjából *3 5* is
49 = tudomány objektív értéke = középpont
Matematika és pragmatizmus — 62
80: a pragmatisták magukhoz húzták Poincarét,
Mach is 90
Rey = tiszta agnosztikus 94 (93)
98: Mach + objektivitás = Rey?!
100: A fogalmak = a valóság másolatai
Objektivitás 105
113: vulgáris materializmus

A megjegyzések beírásának ideje: 1909.

Először megjelent: „Filozófiai füzetek" 1933.

* Lenin ezt Rey könyvének borítójára írta. — *Szerk.*

A. GYEBORIN: „ДИАЛЕКТИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ“ [170]

nem pontos

[39] ... A dialektikus materializmus mint világnézet választ ad — természetesen nem abszolút választ — az anyag, a világ szerkezetének kérdésére; alapul szolgál a legragyogóbb történelmi elmélethez; a dialektikus materializmus talaján a politika és az erkölcs bizonyos értelemben exakt tudománnyá válik. A dialektikus materializmus — természetesen, ha helyesen értik — az *ismeret-elméleti kriticizmus* friss áramlatát viszi mindenüvé, *minthogy távol áll tőle mindennemű dogmatizmus.*

felesleges „idegen“ szavakat használni!

[40] ... Ebben a cikkben az olvasó figyelmét a dialektikus materializmusnak csak ismeret-elméleti oldalára akarjuk ráirányítani. Ebben az esetben a dialektikus materializmus mint módszer, mint a kutatás vezérelve, nem nyújtja a problémák abszolút megoldását, hanem mindenekelőtt helyes felvetésüket segíti elő. A dialektikus materializmus mint ismeretelmélet formális vagy logikai és reális vagy anyagi részre oszlik. 1) 2)

Az ősi, kezdetleges megismerés számára az *élmény* azonos az élmény *tárgyával*, a jelenség a léttel, a magán-való dologgal. A belső élmények világa az ősember számára egyszersmind a dolgok világa. Az ősember nem ismer különbséget a belső és a külső világ között. A megismerés e kezdetleges formája a kultúra fejlődésének bizonyos fokán ellentmondásba kerül a társadalmi embernek a természeti erők birtokbavételére irányuló törekvésével, a kultúra újabb, magasabb fokával. Az emberi szükségletek kibővülésével, a tapasztalati anyag növekedésé-

vel és felhalmozódásával, az észleletek és a külső világ között mind gyakrabban előforduló összeütközésekkel egyre inkább megmutatkozik az ellentét az észleletek és a dolgok, a belső élmények világa és a dolgok világa között. Ekkor érlelődik meg az új megismerési formák szükségessége... Közvetlenül az a logikai folyamat érdekel bennünket, amely a legújabb filozófiában a dialektikus materializmushoz vezetett. — Hume, Berkeley és a többiek [pszichologizmusa], főleg pszichikailag, az érzéki világgal operál. Az érzéki képek a megismerés tárgyai. Az eredmény, melyre az [angol empirizmus] fejlődése vezetett, így hangzik: Esse = percipi*, — az létezik, ami az észleletben adott, s minden, ami az észleletben adott, objektív léttel bír, létezik. ?

[41] ... Kant megértette, hogy igazi tudományos megismerés csak „matematikai szemlélet“ révén lehetséges. Az *érzéki szemlélet* nem foglalja magában az általános érvényű megismeréshez szükséges feltételeket. Az érzéki képek nem foghatják át azoknak a jelenségeknek egész összességét, amelyeket meg kell ismernünk. És Kant a *pszichologizmusról* áttér a *transzcendentalizmusra*... ?

[43] ... A hegeli filozófia ebben a láncban az utolsó és záró láncszem. Láttuk, hogy Hume, Kant, Fichte a szubjektumot az objektum fölé helyezte, az objektumot pedig a szubjektumtól *elválaszthatatlan* valaminek nyilvánította...

[48] ... A kategóriák, vagyis a tiszta univerzális fogalmak, mint idő, tér, okság, a dialektikus materializmus szempontjából egyrészt *logikai* meghatározások, másrészt *a dolgok reális formái*...

[49] ... A transzcendentalizmus korlátozottsága abban áll, hogy nem terjeszti ki jogait a dolgok reális szférájára és a kategóriákat csak a tudat *szubjektív*, s méghozzá *apriorisztikus* formáinak tekinti. A jelenségeket pedig kategoriális, azaz általános logikai formákkal fogja át, amelyek lehetőséget nyújtanak arra, hogy meg-

* — Lenni = észleltetni. — *Szerk.*

formulázza a természet szigorúan matematikai törvényeit, s egyetemes jelleget kölcsönözzön nekik. A transzcendentalizmusnak azonban, akárcsak a szenzualisztikus fenomenalizmusnak, csupán jelenségekkel van dolga. Szerintük a lét, a magán-való dolgok hozzáférhetetlenek...

nocsak!

[50] ... A megismerés „feltétlenségét" és általánosságát a dialektikus materializmus azáltal éri el, hogy a formákat *egyetemes*, *objektív-reális „szemléleteknek"* nyilvánítja. Ezen nyugszik a valóság *matematikai* vagy, ha úgy tetszik, „geometriai", vagyis pontos megismerésének lehetősége. A „geometriai" tér és a „tiszta idő" egyetemes-reális szemléletek és az érzéki világ „matematikai" megismerésének előfeltételét alkotják...

[51] ... De a dialektikus tudat egyszersmind képességet mutat arra, hogy felemelkedjék a természetnek mint „egésznek" „szemléletéhez", a természet egyetemes rendje szükségszerűségének, belső feltételezettségének szemléletéhez...

[52] ... Az ember olyan mértékben *ismer meg*, amilyen mértékben ő *hat a külvilágra* és amilyen mértékben őrá *hat a külvilág*. A dialektikus materializmus azt tanítja, hogy az embert főképp azok az érzetek serkentik a gondolkodásra, amelyeket a külvilágra gyakorolt hatása folyamán szerez... A dialektikus materializmus, abból a megfontolásból kiindulva, hogy uralkodni csak úgy lehet a természeten, ha az ember aláveti magát neki, azt diktálja nekünk, hogy összhangba hozzuk tevékenységünket a természet egyetemes törvényeivel, a dolgok szükségszerű rendjével, a világ általános fejlődéstörvényeivel...

[53] ... Parmenidész tehát a dolgok igazi lényegét (az „egyet") abban látta, ami gondolkodással vagy *ésszel* megismerhető és ami a folyó és változó jelenségek mögött rejlik. Ezzel az érzéki észleleteket elszakította alapjuktól, a fenomenális világot a metafenomenalisztikustól...

tyű!

[54] ... A racionalista metafizikusok számára az igazi realitás a fogalomban adott, a

szenzualisták számára viszont a reális az, ami az érzéki észleletben vagy szemléletben van adva. Az, ami az érzékek határain túl van, hozzáférhetetlen a megismerés számára. A megismerés tárgyát azok a jelenségek alkotják, amelyek abszolút valóságra emelkednek. Az empirikus tudat tartalma változékony és mindig mozgásban van. A minőség reális szubsztrátumát a fenomenalizmus elveti. Adott a jelenségek különfélesége, adott a sokaságuk, de szubsztanciális egység nincs...

[55] ... Kantnak ügyesen sikerült párosítania a fenomenalizmusnak a magán-való dolgok megismerhetetlenségére vonatkozó tanítását a metafizikus racionalistáknak a „magán-való dolgok“ abszolút-reális létének *fennállására* vonatkozó tanításával. ?

?

[56] ... a francia materialisták, élükön Holbachhal, a dolog *természetét* mint metafizikai lényegét szembeállították annak *tulajdonságaival*. Ez a szembeállítás bizonyos értelemben ugyanaz a dualizmus, mint Kantnál a „magán-való dolog“ és a „jelenségek“ között... hazugság!

[57] ... Ámde igazságtalanok volnánk a francia materializmussal szemben, ha azonosítanók a kantianizmussal. A tizennyolcadik század materializmusa mégiscsak elismeri, hogy *viszonylagosan* még a dolgok lényege is *megismerhető*... nec plus ultra* ügyetlen!

A francia materializmus, ugyanabból a megfontolásból kiindulva, hogy az anyag külső érzékeinkre hat, mégis elismeri, hogy a magán-való dolgok *egyes tulajdonságai megismerhetők*. De a francia materializmus nem elég következetes, mivel azt tanítja, hogy a dolgoknak csupán *egyes* tulajdonságai ismerhetők meg, „lényegük“ vagy „természetük“ viszont rejtve marad előttünk és nem ismerhető meg teljesen. Ez zagyvaság

[58] ... A dolog *tulajdonságainak* azok „természetével“ való szembeállítását Kant az agnosz-

* — szerfölött. — *Szerk.*

tikusoktól, a szenzualista fenomenalistáktól (közvetlenül Hume-tól) vette át...

A materializmus — a fenomenalizmussal és a szenzualizmussal ellentétben — a magán-való dolgoktól nyert benyomásainkat *objektív* jelentéssel bíróknak tekinti. Míg a fenomenalizmus (és a kantianizmus) nem lát semmiféle érintkezési pontot a dolgok tulajdonságai és „természetük", azaz a külvilág között, addig a francia materialisták már határozottan hangsúlyozzák, hogy a magán-való dolgok, legalább részben, éppen az általuk bennünk keltett *benyomások* alapján megismerhetők, hogy a dolgok tulajdonságai bizonyos fokig objektív-reálisak...

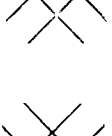

[60] ... A dialektikus materializmus a lét alapjává az anyagi szubsztanciát, a reális szubsztrátumot teszi. A dialektikus materializmus a világot „folyamatnak, szüntelen fejlődésben levő anyagnak" tekintette (Engels). A metafizikusok változatlan és feltétlen léte átalakul *változó létté. A szubsztanciális realitást változékonynak ismerik el*; a változások és a mozgások — reális létformák. A dialektikus materializmus leküzdi a „lét" és „nem-lét" dualizmusát, az „immanensnek" a „transzcendenssel", a dolgok tulajdonságainak magával a dologgal való metafizikus-abszolút szembeállítását. A dialektikus materializmus talaján lehetővé válik, hogy tudományosan összekapcsoljuk a magán-való dolgot a jelenségekkel, az immanenst a transzcendenssel, s leküzdjük egyfelől a magán-való dolgok megismerhetetlenségét és másfelől a minőség „szubjektivizmusát", mivel „a dolog természete" — amint Plehanov nagyon helyesen megjegyzi — „éppen tulajdonságaiban tárul fel". Éppen a magán-való dolgoktól nyert *benyomásaink* alapján van lehetőségünk ítélni a *magán-való dolgok tulajdonságairól*, az objektív-reális létről...

NB

[60—61] ... Az „immanens" objektív-reális jelleget ölt; a jelenségeken túl, a „megismerhetetlen" szférájában levő „transzcendens" átváltozik érzékeink számára hozzáférhetetlen, titokzatos lényegből tudatunk „immanens" tartalmává, az érzéki észlelet tárgyává. Az „imma-

nens“ „transzcendenssé“ válik, mivel *objektív-reális* jelentésre tesz szert, mivel lehetővé teszi, hogy a benyomások szerint ítéljünk a dolgok tulajdonságairól; a „transzcendens“ „immanenssé“ válik, mivel, bár a szubjektumon túl, de a *megismerhető* szférájában levőnek nyilvánítják. Ugyanilyen értelemben nyilatkozik Beltov is. „Eszerint az elmélet szerint“ — mondja — „a természet elsősorban jelenségek összessége. De mivel a magán-való dolgok a jelenségek nélkülözhetetlen feltételét alkotják, más szóval, mivel a jelenségeket az objektumnak a szubjektumra gyakorolt hatása idézi elő, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a természeti törvényeknek nemcsak *szubjektív*, hanem *objektív* jelentésük is van, vagyis hogy a *szubjektum* eszméinek kölcsönös viszonya — amikor az ember nem téved — megfelel *a rajta kívül* levő dolgok kölcsönös viszonyának.“* Csakis így oldódik meg helyesen és tudományosan a jelenségek és a magán-való dolgok kölcsönös viszonyának kérdése — a megismerésnek ez a legfontosabb kérdése, amellyel annyit vesződtek Kant, a metafizikusok és a fenomenalisták...

NB

NB Helyes igazságokat ördögien cikornyás, absztrúzus formában fejteget. Miért nem írt Engels ilyen érthetetlen nyelven?

[62] ... A lét és nem-lét egysége a levés — tanítja a dialektika. A konkrét materialista nyelvre lefordítva ez a tétel azt jelenti, hogy minden létező alapja a *matéria*, az *anyag*, amely a szüntelen fejlődés folyamatában van...

NB

[64] ... A test tehát nem merül ki észlelhetőségében, mint a szenzualista fenomenalisták vélik, hanem észleleteinktől teljesen függetlenül létezik, létezik „magáért-valóan“, mint „szubjektum“. De míg a test észleleteinktől függetlenül létezik, addig az észleletek teljes egészében a reánk ható testtől függnek. Az utóbbi nélkül nincsenek észleletek, nincsenek képzetek, fogalmak és eszmék. Gondolkodásunkat a lét határozza meg, vagyis azok a benyomások, melyeket a külvilágtól nyerünk. Ennek követ-

* N. Beltov: „Критика наших критиков“. 199. old.

NB keztében eszméinknek és fogalmainknak is *objektív-reális* jelentésük van.

[65] ... Az érzékeinkre ható test az általa keltett *hatás*, vagyis az észlelet *okának* tekintendő. A fenomenalisták vitatják a kérdés ilyen feltevésének még a lehetőségét is. A külső világ, vélik az | immanentikusok |, nemcsak hogy hozzáférhetetlen az észlelés számára, hanem el sem gondolható, még ha léteznék is ilyen világ...

! [67] ... fel kell tenni azt is, hogy észleleteink, mint két tényező — a külső világ és „érzékiségünk" — hatásának eredménye, *tartalmilag* sem

NB azonosak a külvilág tárgyaival, amely | közvetlenül, | intuitíve |* hozzáférhetetlen számunkra... (?

[69] ... A magán-való dolog a dialektikus materializmus szemszögéből a tárgy, amint magán- és „magáért-valóan" létezik. Éppen ebben az értelemben határozza meg Plehanov az anyagot „mint a magán-való dolgok összességét, mivel ezek a dolgok érzeteink forrásai".** Ez a magán-való dolog vagy anyag nem elvont fogalom, amely a dolgok konkrét tulajdonságai mögött leledzik, hanem „*konkrét*" *fogalom*. Az anyag léte nem választható el lényegétől, vagy — fordítva — lényege nem választható el lététől.

[70] ... Az a tárgy, amelynek nincsen semmilyen minősége vagy tulajdonsága, el sem gondolható, nem létezhet, nem bír semmilyen léttel. A külső világot észleleteinkből || konstruáljuk ||, azoknak a benyomásoknak alapján, ?? melyeket a külvilág, a magán-való tárgyak keltenek bennünk... A külső és belső világ között bizonyos különbség, de egyszersmind meghatározott hasonlatosság is van, úgyhogy a külvilág

---

* Ez a jel arra utal, hogy a „közvetlenül, intuitíve" szavak sorrendje felcserélendő. — *Szerk.*

** „Ennek a gondolkodáson kívüli létnek a képe az *anyag*, a realitás szubsztrátuma!" L. Feuerbach: „Werke". 2. köt. 289. old.

megismeréséhez benyomások alapján jutunk el, de éppen a külvilág tárgyai által keltett benyomások alapján. A tárgynak — a reánk gyakorolt hatása folytán nyert benyomásaink alapján — meghatározott tulajdonságokat tulajdonítunk. A benyomás két tényező eredője, és mint ilyen elkerülhetetlenül e két tényező természete által determinált és olyasvalamit foglal magában, ami természete az egyik és a másik tényezőnek, ami közös bennük...

[71] ... Csak a külső világot elismerő dialektikus materializmus talaján van lehetőség arra, hogy felépítsük a tisztán tudományos ismeretelméletet. Aki elveti a külső világot, az elveti érzeteink okát is és az idealizmushoz jut. De a külső világ alkotja a törvényszerűség [principiumát] is. És ha észleleteinkben meghatározott, rendezett összefüggés van, ez csak azért van így, mert ennek a törvényszerű összefüggésnek az alapját érzeteink oka, vagyis a külvilág alkotja...

ügyetlen és képtelen szó!

[72] ... Az előrelátás lehetősége nélkül lehetetlen tudományosan megismerni a természet és az emberi élet jelenségeit... De a külvilág tárgyai oksági viszonyban állnak nemcsak velünk, hanem egymással is, vagyis maguk a külvilág tárgyai között meghatározott kölcsönhatás áll fenn, s ha ismerjük ennek feltételeit, megint csak lehetőségünk van előre látni és előre megmondani nemcsak a tárgyak reánk gyakorolt hatását, hanem objektív, tőlünk független viszonyaikat és hatásaikat, vagyis a dolgok objektív tulajdonságait is...

[73] ... A dialektikus materializmus egyáltalán nem dönti el előre az anyag szerkezetének kérdését az atomisztikus vagy korpuszkuláris elmélet vagy valamely harmadik hipotézis feltétlen elismerése értelmében. És ha az atomok szerkezetére vonatkozó új tanok győzedelmeskednek, a dialektikus materializmus nem omlik össze, sőt ellenkezőleg, ragyogó igazolást nyer.

Aha! Plehanov hallgat erről az „új áramlatról", *nem ismeri.* Gyeborinnak *homályos* fogalma van róla. Helyes!

Valóban, mi a lényege a természettudomány területén jelentkező új áramlatnak? Mindenekelőtt az, hogy az atomról, melyet a fizikusok változatlan és legegyszerűbb, azaz elemi és felbonthatatlan „testnek" képzeltek, kiderül, hogy még elemibb egységekből, illetve részecskékből áll. Feltételezik, hogy az elektronok a lét végső elemei. De vajon állítja-e a dialektikus materializmus, hogy az atom a lét abszolút határa?...

Ostoba kifejezés!

[74] ... Hiba volna, ha machistáinkhoz hasonlóan azt gondolnók, hogy az elektron-elmélet elismerésével együtt megdől az *anyag* mint *realitás*, és ily módon az utóbbival együtt a dialektikus materializmus is, mely az *anyagot* tekinti az egyetlen realitásnak és az egyetlen alkalmas [[eszköznek]] a tapasztalat rendszerezésére... Elektronokból áll-e minden atom — ez a kérdés eldöntetlen, ez hipotézis, amely esetleg nem is igazolódik be. De ezenkívül, vajon kiküszöböli-e az elektron-elmélet az atomot; csak azt bizonyítja, hogy az atom *viszonylag* szilárd, oszthatatlan és változatlan... De az atomot mint reális szubsztrátumot nem küszöböli ki az elektron-elmélet...

[75] ... Foglaljuk össze. Formai oldalról, mint láttuk, a dialektikus materializmus lehetővé teszi az általános érvényű és objektív megismerést azáltal, hogy álláspontja szerint a lét formái a gondolkodás formái is, hogy minden olyan változásnak, mely az objektív világban végbemegy, megfelel az észleletek szférájában végbemenő változás. Ami pedig az anyagi mozzanatot illeti, a dialektikus materializmus a magán-való dolgok avagy külvilág avagy *anyag* elismeréséből indul ki. A „magán-való dolgok" megismerhetők. A feltétlent és abszolútat a dialektikus materializmus elveti. A természetben minden a változás és mozgás folyamatában van, melyek alapjául meghatározott *anyag-*

kombinációk szolgálnak. A lét egyik „aspektusa“ a dialektika szerint ugrások útján megy át a másikba. A legújabb fizikai elméletek nemcsak nem vetik el, hanem, ellenkezőleg, teljes egészében alátámasztják a dialektikus materializmus helyességét.

*A megjegyzések **beírásának ideje:***
Legkorábban 1909.
*Részben **megjelent:** „Leninszkij Szbornyik“ XII. köt. 1930.*
*Teljes egészében első **ízben** jelenik meg.*

V. SULJATYIKOV: „ОПРАВДАНИЕ КАПИТАЛИЗМА В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ. ОТ ДЕКАРТА ДО Э. МАХА“

MOSZKVA 1908

sic!

[5] . . . Értelmiségi körökben gyökeret vert a filozófiára vonatkozó hagyományos álláspont. . . A filozófiai eszméket túlságosan kevéssé és túlságosan lazán hozzák összefüggésbe bármiféle osztálytalajjal. . .

Igen-igen sok marxista vallja ugyanezt a nézetet. Meggyőződésük, hogy a proletár élcsapat soraiban megengedhető a filozófiai nézetek tarka változatossága, s nincs nagy jelentősége annak, hogy a proletariátus ideológusai materializmust vagy energetizmust, újkantianizmust vagy machizmust hirdetnek-e. . .

[6] . . . Az imént kifejtett nézethez ragaszkodni annyit jelent, mint naiv, rendkívül sajnálatos hibába esni. . . Kivétel nélkül valamennyi filozófiai szakkifejezés és formula, amellyel dolgozik*, . . . [számára] a társadalmi osztályok,

nem igaz ∨

csoportok, sejtek és kölcsönös viszonyaik megjelölésére szolgál. Amikor egyik vagy másik burzsoá gondolkodó filozófiai rendszerével van dolgunk, a társadalom osztályszerkezetének képével van dolgunk, amelyet egyezményes jelek

nem igaz!

segítségével rajzoltak meg, és amely egy bizonyos burzsoá csoport társadalmi profession de foiját** ábrázolja. . .

[7] . . . Ezeket a képeket nem tekinthetjük hasznosíthatóknak és a proletár világnézettel összhangba hozhatóknak. Ha ezt tennők, oppor-

---

* a filozófia. — *Szerk.*

** — hitvallását. — *Szerk.*

tunizmusba süllyednénk, összeegyeztetni próbálnánk az összeegyeztethetetlent...

...az ilyen újraértékelés első, ragyogó példájával már néhány évvel ezelőtt találkoztunk. A. Bogdanov elvtárs „Autoritatív gondolkodás“ című cikke* kétségkívül új korszakot nyit a filozófia történetében: e cikk megjelenése után a spekulatív filozófiának nincs többé joga arra, hogy két alapfogalmával, a „szellem“ és a „test“ fogalmával operáljon, megállapíttatott, hogy ezek az autoritatív viszonyok talaján alakultak ki, és a köztük fennálló antitézis a társadalmi antitézist tükrözte — a szervező „felső réteg“ és a végrehajtó „alsó réteg“ antitézisét. A polgári kritika bámulatos következetességgel hallgatta agyon az orosz marxista munkáját...

sic!

!!

micsoda ostobaság!

[8]... Ilyen viszonyok között a filozófiai fogalmak és rendszerek társadalmi-genetikai elemzése nemcsak kívánatos, hanem egyenesen elengedhetetlen is. A feladat szerfölött nehéz és bonyolult... A mai divatos rendszerek, például az újkantianizmus vagy a machizmus...

[9—10] ... Tanulmányunkat nem a szakemberek szűk körének szántuk... A démosz érdeklődést mutat a filozófia iránt... előadásmódunk némileg elemi jellegű... Az általunk védelmezett álláspontot... az olvasó könnyebben magáévá teheti, ha nem nagy tömegű, hanem gazdaságosan kiválogatott anyaggal szemléltetjük...

I

A SZERVEZŐ ÉS A SZERVEZETT „PRINCIPIUMOK“

[11] ... Létrejött a gazdasági egyenlőtlenség: a szervezők fokozatosan az egykor a társadalom

* Megjelent az „Из психологии общества“ c. cikkgyűjteményében.

tulajdonában levő termelési eszközök* tulajdonosává váltak...

[11—12] ... A „tekintélyuralmi" társadalom termelési viszonyai... Az ősi vadember mindenütt a szervező akarat megnyilvánulását kezdi látni... „... a végrehajtó hozzáférhető a külső érzékek számára — a végrehajtó a fiziológiai organizmus, a test; a szervező hozzáférhetetlen számára, feltételezi, hogy a testen belül van; ez — a szellemi személyiség"...

[13] ... A lélek fogalma egyre elvontabbá válik.

[14] ... Amikor a görög filozófia történetében feltették ezt a nevezetes kérdést: miként lehetséges, hogy a tiszta, változatlan, nem-anyagi

??

ez nyilvánvaló ostobaság!!

Szépírói fecsegés és üres frázis. Nagyonis „általános"!! Szólamok. Elkeni a vadembert és az őskommunizmust. A görög materializmust és idealizmust szintén.

csak idealizmus!

* A jelen esetben némiképp eltérünk a Bogdanov elvtárs javasolta magyarázattól: Bogdanov elvtárs nem ismerte el ez utóbbi körülménynek kétségtelen jelentőségét, sőt, meg sem említi. A szóban forgó kérdésről alkalmunk volt beszélni máshelyütt: „az osztályharc történetéből és gyakorlatából" c. munkában (a parancsnokló osztályok genezisével foglalkozó fejezetekben). Sz. Dorovatszkij és A. Csarusnyikov kiad.

szubsztanciából az anyagi világ mulando jelensegeinek sokfelesege fakadt? milyen viszonyban van a „lét“ a „levés“-sel? — ez, bármennyire bizonygassák is a legkulonfelébb filozofiatorteneszek, nem a tiszta emberi gondolat legmagasabb szárnyalása volt, nem a legonzetlenebb erőfeszítes annak erdekében, hogy megfejtsek a világmindenség nagy titkat es igy orok idokre boldoggá tegyek az emberi nemet. A dolog sokkal egyszerubb volt! Az efféle kerdesfelteves csupán azt mutatta, es nem mast, hogy a görog varosokban messze elorehaladt a tarsadalmi retegezódes folyamata, hogy a társadalom „felső“ es „also“ retegei kozott elmelyult a szakadek, s a szervezők regi ideologiaja, amely a kevésbe differenciált tarsadalmi viszonyoknak felelt meg, elvesztette letjogosultságát. Azelótt, bármilyen kulonbséget tettek a szubsztancia és a jelenseg-vilag kozott, nem ketelkedtek a ketto kozvetlen osszefuggeseben. Ma tagadjak ennek az osszefuggesnek a megletet. A szubsztanciat és a jelenseg-világot osszemerhetetlen nagyságoknak nyilvanitjak. Kapcsolat kozottuk csak kozbeeső láncszemek során át lehetséges. Vagy, filozófikusabb nyelven szolva, kolcsonos viszonyukat sem az érzékek, sem a kozonseges gondolkodas segitsegevel nem tudjuk megallapitani, ehhez valamifele kulon „eszme“, kulon intuicio kózremúkodese szukseges

úgy, úgy. Hát a görög materializmus?

és a szkeptikusok??

II

A SZERVEZŐ ÉS A SZERVEZETT „PRINCIPIUMOK“ A MANUFAKTURÁLIS TERMELES IDŐSZAKÁBAN

[15] ... Ugyanezt a kerdest — a szellemi es az anyagi „principium“ osszemerhetetlenségének, s a kettojuk koztí kozvetlen osszefugges hianyának kerdeset — vetettek fel es probalták megoldani az uj filozófia első tanitómesterei...

[16] ... Rendszerint mellékesen említik a reneszánsz es az utána kovetkezo korok spiritua-

lista szimpátiáit, holott ezek igen jellegzetesek*...

[17] ... A középkori kézműves, aki szervező volt, egyúttal végrehajtó funkciókat is betöltött — dolgozott a segédeivel együtt. A burzsoá manufaktúra-tulajdonos csak egy típusú funkciót ismer: ő merőben szervező. Az első esetben megvan ugyan a talaja „a tények" dualisztikus „ábrázolási módjának", amelyre Bogdanov elvtárs fényt derített, mégis némileg el van ködösítve a szervező és a végrehajtó antitézise, s ezért az ideológia területén ennek megfelelő antitézis, a szellemi és a testi, az aktív és a passzív principium antitézise nem öltheteti éles formát...

micsoda ostobaság

[17] ... A középkori kézműves műhelyében nem volt hely az úgynevezett tanulatlan, szakképzetlen munka képviselői számára. A manufaktúra-műhelyben már akad számukra munka. Ők alkotják az „alsó réteget". Velük rendelkeznek más rétegek, más munkáscsoportok, amelyek egymástól a szakképzettség fokában különböznek. Már ezek körében kialakulnak bizonyos szervező rétegek. Ha tovább haladunk felfelé a láncszemek rangsorán, akkor a vállalati technikai szervezés vezetőinek és az adminisztrátoroknak a csoportja következik. A vállalat tulajdonosa ily módon nemcsak mindennemű fizikai munkától, hanem számos tisztán szervezői kötelezettségtől is „mentesült"...

pl. a *betanítottak és* a mellettük *tanulók*

a 19. old.-hoz

frázis

[19] ... a középkori gondolkodókkal ellentétben, az új filozófia „atyjai" rendszereikben igen nagy figyelmet szentelnek a mulandó jelenségek világának, aprólékosan tanulmányozzák e világ szerkezetét, fejlődését, részei kölcsönös viszonyának törvényeit, megalkotják a természetfilozófiát. A manufaktúrák irányítóinak ugyanaz az „emelkedett" pozíciója, amely az új filozófia atyjainak a szervezői akarat „tiszta" eszméjét sugalmazta, ihlette ezeket a filo-

nem abban a szellemben, mint nálad

* Emlékeztetünk arra, hogy Marx a „Tőke" I. kötetében — és K. Kautsky kimutatja az elvont vallási nézetek és az árutermelés fejlődése közötti összefüggést.

zófusokat hasonlóképpen az anyagi valóság folyamatainak, vagyis a szervezésnek alávetett tömeg körében lejátszódó folyamatoknak mechanikus magyarázatára.

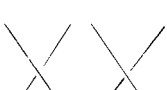

Arról van szó, hogy a manufaktúra irányítója csupán a végső láncszem a szervező láncszemek eléggé hosszú láncolatában. . . Hozzá viszonyítva a többi szervező alárendelt, és mint a szervezésnek alávetett, szembenáll vele. . . De mivel szerepük különbözik a legfőbb irányító szerepétől, mivel szerepük a technikai munkában való részvételre korlátozódik, a legfőbb irányító pedig ettől a munkától „mentesült“, ezért elmosódik „szellemi“ jellegük, ezért az ő tevékenységüket úgy értékelik, mint az „anyag“ tevékenységét. . .

ki? Lásd 17. old.

ostobaság!

[21—22] . . . A burzsoá rendszer egyáltalában kétarcú Janus. . . Igaz, hogy a dualizmus határozott megfogalmazásával csak a kartezianizmusban, abban a rendszerben találkozunk, amely éppen az új gazdasági korszak hajnalán jött létre; igaz, hogy a későbbi filozófiai rendszerek, Spinoza rendszerétől kezdve, ellentmondásosnak nyilvánítják az Isten és világ, a szellem és a test karteziánus szembeállítását. . . A polgári filozófia materialista és pozitív rendszerei viszont nem a dualista nézőpont fölött aratott diadalról tanúskodnak. A polgári metafizika és a polgári „pozitív világnézet“ közti különbség nem oly nagy, mint első pillantásra látszhatik. . . A materializmus részéről kiinduló támadás nem a metafizika alapvető premisszája ellen irányul: a szervező akarat fogalmát a materializmus nem törli el. Ez a fogalom szerepel, csak más elnevezésekkel: a „szellem“ helyébe például az „erő“ lép. . .

NB

[22—23] . . . A XVII. században, „viharos törekvéseinek“ napjaiban az angol burzsoázia azt a tant hirdette, amely szerint a világon mindent úgy kell magyarázni, mint anyagi részecskék mechanikai szükségszerűséggel végbemenő mozgását. Az angol burzsoázia lerakta akkoriban

A filozófia történetének ebben az ellaposításában teljesen megfeledkezett a

burzsoázia harcáról a feudalizmus ellen

a nagykapitalista gazdaság fundamentumát... Az egész világot immanens törvények szerint egyesített anyagi részecskék szervezetének formájában ábrázolták...

[23—24]... Efféle értekezésekkel árasztotta el a francia burzsoázia a könyvpiacot a XVIII. sz. második felében... Márpedig hogy mi a vállalatok belső felépítése, azt tudjuk: az anyag és a mechanikai folyamatok birodalma. Innen az általánosítás: az ember — gép, a természet — gép...

nem innen

... Az anyag mozgását maga az anyag, pontosabban, az anyag saját ereje szabja meg (Holbach). Mint látjuk, a szervező akarat ismét nagymértékben átalakult, de megállapítják, hogy jelen van, és feltétlenül szükségszerűnek tekintik.

és harcuk a papi maszlag ellen? Suljatyikov, meghamisítottad a történelmet!

... A manufaktúrák gazdái [nem] úgy léptek fel, mint a „Sturm und Drang" forradalmi képviselői... ?

III

A KARTEZIANIZMUS

[25] ... A szervezetteknek *szükségük van* a szervezőre ...

[26]... A közbeeső szervező láncszemek — az „egyéni lelkek" — szervező szerepüket csak a legfelső szervező központ létezése esetén tudják betölteni. Csupán ez utóbbi hozza őket érintkezésbe a szervezett egésznek, a manufaktúraműhelynek keretében a proletariátussal — az „anyaggal"...

NB micsoda ostobaság! *proletariátus = anyag*

[27] ... Az ember descartes-i fogalma nem egyéb, mint a gondolkodás meghatározott formájának, „a tények ábrázolása meghatározott módjának, a pszichikumban való egyesítésük meghatározott típusának" további kiterjesztése.

ostobaság

Láttuk, hogy Descartes rendszerében a világ a manufaktúra típusa szerint szervezett. . .

. . . A szellemi munka kultuszáról van szó. . .

[28] . . . Én szervező vagyok, s mint ilyen, csak akkor létezhetem, ha szervező, nem pedig végrehajtó funkciókat töltök be: ez a descartes-i állítás jelentése, ha lefordítjuk az osztályviszonyok nyelvére. . .

. . . A köznapi, naiv szemlélet a külső világot olyannak ábrázolja, amilyennek az érzékek prizmáján át kirajzolódik. . .

[29] . . . A munkásnak pusztán mint szíjgyártónak vagy pusztán mint kárpitosnak fogalma átadja helyét az általában vett munkás fogalmának. A szakma nem „lényege“ többé a munkaerőnek. . .

és Platón „ideái“

[31] . . . Az időt, magyarázza Descartes, nem tekinthetjük az anyag tulajdonságának: az idő „a gondolkodás modusza“, nemfogalom, melyet a gondolkodás hoz létre. . .

[32—33] A filozófia mostantól kezdve a tőke hű szolgálója. . . A filozófiai értékek újraértékelését a szervező felső rétegekben és a szervezett alsó rétegekben végbement eltolódások határozták meg. Új szervezők, új szervezettek — új fogalmak az Istenről és a lélekről, új fogalmak az anyagról. . .

IV

SPINOZA

[37]. . . A lélek és a test mindennemű kapcsolata csak Istenen keresztül. A közbeeső szervező láncszemek mindennemű kapcsolata a szervezett tömeggel — csak a legfelső szervező jóváhagyásával! . . .

. . . Az anyag mozgása és a lélek tevékenysége csupán *egy és ugyanazon* folyamat két oldala. Szó sem lehet a lélek és az anyag bármiféle kölcsönhatásáról.

[41]... Számára a tapasztalat, az érzéki észlelés a dolgok megismerésének múlhatatlan feltétele...

[42]... De ... amikor Spinoza meghalt, a földi maradványait vivő halottaskocsit, mint tudjuk, nagy pompával elkísérte a holland burzsoázia ‚színe-java'. S ha közelebbről megismerkedünk ismerőseinek és levelezőinek körével, ismét találkozunk a burzsoáziának — és nemcsak Hollandia, hanem egyben a világ burzsoáziájának — ‚színe-javával'... A burzsoázia Spinozában a maga dalnokát tisztelte.

gyerekesség

Spinoza világfelfogása a diadalmaskodó tőke, a mindent magába szippantó, mindent központosító tőke dala. Az egyazon szubsztancián kívül nincs lét, nincsenek dolgok: a nagy manufaktúrán kívül nem létezhetnek termelők...

V

LEIBNIZ

üres fecsegés

[45] Leibniz Istene egy mintaszerűen megszervezett vállalat tulajdonosa, aki maga is kiváló szervező...

VI

BERKELEY

ezt megmagyarázta! primitív materializmus à la *Loria*

[51]... Az angol kapitalista burzsoázia Sturm und Drang-időszakának felelt meg Hobbes materializmusa. A manufaktúra számára megtisztult a talaj, a manufaktúra-tulajdonosokra nyugodtabb idők köszöntöttek: Hobbes materializmusát felváltja Locke felemás rendszere. A manufaktúra helyzetének további megszilárdulása maga után vonja a materializmusellenes megnyilvánulások lehetőségét. 1) 2) 3)

és a relativizmus a görögöknél

[56]... „A munkások vonzásának és taszításának minden akadály nélkül kell végbemennie": az észlelt komplexumokban nincsenek egyáltalában semmiféle abszolút elemek. Minden viszonylagos.

VII
HUME

[61] . . . Kétségtelen, hogy rokonságban van az előző fejezetekben szereplő összes gondolkodókkal. . .

homályos és pontatlan

A filozófiai szkepticizmusnak Hume által elfoglalt álláspontja éppen a tőkés organizmusról alkotott hasonló elképzelésnek felel meg.

Mindent egy kalap alá vesz! az idealizmus is, a szkepticizmus is, minden „megfelel“ a manufaktúrának! Suljatyikov elvtárs, szimpla, igen szimpla

IX
FICHTE, SCHELLING, HEGEL

[81] . . . Letrejönnek az úgynevezett objektív idealista rendszerek. . .

? és Fichte?

[88] . . . az objektív idealisták. . .

× Fichte?

[94] . . . De tudjuk, hogy a burzsoá világfelfogás összes rendszereiben az „anyagot“ alárendelt principiumnak tekintik (még a materialisták is, akik, ismételjük, az „erő“ fogalmának bevezetésével jelzik e principium alárendelt helyzetét). . .

ostobaság hát a „mozgás“ fogalma?

[98] . . . Fichte antitetikus módszerétől és Schelling potencia-tanától csak egy lépés a hegeli dialektikáig. S a hegeli dialektikával kapcsolatban még néhány kiegészítő megjegyzést kell tennünk mindazok után, amit ebben a fejezetben az antitetikus módszerről mondottunk. A dialektika „reális indítékát“ már tisztáztuk.

micsoda ostobaság

Hegel csak teljesebben megindokolta az „ellentétek“ útján végbemenő fejlődés elméletét,

Fichte — objektív idealista!!!

amelyet a két másik objektív idealista körvonalazott...

[98—99] ... Hegel újítása a „reális" viszonyok köréből a következő tényt hangsúlyozza. A funkciók és a szerepek differenciálódása a manufaktúrában maximumát éri el. Minden egyes végrehajtó és minden egyes szervező csoport rétegekre bomlik. Azok a funkciók, amelyek valamely meghatározott csoportot illettek meg, megoszlanak különböző, újonnan kialakuló csoportok között. Mindegyik csoport szétforgácsolódik, új csoportokat választ ki magából. S a manufaktúra-tulajdonosok ideológusa ezt a szétforgácsolódási folyamatot úgy tekinti, mint ennek vagy amannak a „principiumnak" *belső fejlődési* folyamatát.

micsoda ostobaság!

X

A „MANUFAKTURÁLIS" FILOZÓFIA ÚJJÁSZÜLETÉSE

[100] ... A spekulatív filozófia elveszti hitelét a burzsoá társadalomban. Igaz, hogy ez a folyamat nem egy csapásra megy végbe. De a gép sem egy csapásra hódította meg az ipar területét...

micsoda ostobaság!

[101] ... Mivel magyarázható az új ideológiai rendszerek pozitív jellege? pusztán a kontrasztok törvényével, pusztán azzal a törekvéssel, hogy a „fordítottját" tegyék annak, ami a tegnap „hitvallása" volt?...

Az egyénített „komplexumok" — Iván, Péter, Jakab — eltűnnek. Helyettük megjelenik a műhelyekben a munkás általában. Az „anyag" visszakapja a tőle kisajátított „minőségeket"...

[102] ... Az anyagot rehabilitálják. A polgári társadalom bevezeti egy új bálvány — a „környezet" — kultuszát... Ezzel ugyan még nem tévesztik szem elől, hogy bármiképp is van, az anyag anyag, vagyis szervezendő tömeg

micsoda ostobaság!

marad, s mint ilyen, nem létezhet „irányító“ nélkül. S az anyaghoz hozzárendelik az „erőt“ mint a szervezői kötelezettségek specialistáját. Értekezéseket írnak a Stoff und Kraft-ról (az „anyagról és az erőről“). . .

[104] . . . A gyárak legújabb szervezetének a manufaktúra belső szerkezetével való összehasonlítása már a priori diktálja a választ: a burzsoá világfelfogás új válfajának reprodukálnia kell a manufaktúra korszak világfelfogásának lényeges vonásait. . .

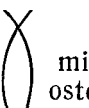

micsoda ostobaság

[106] . . . Az újkantianizmust felváltja a „Kant előtti“ gondolati rendszerek felé tett „fordulat“.

XI

W. WUNDT

[108] . . . „*sohasem szabad elválasztani az objektumot a képzettől és a képzetet az objektumtól*“. . .

NB

[113] . . . Az idézett okfejtésekből már eléggé világosan kirajzolódik, hogy Wundt olyan filozófus, aki feladatául a materializmus elleni harcot, vagy a divatos kifejezéssel élve, az „Überwindung des Materialismus“-t, a „materializmus leküzdését“ tűzte ki, — s mégsem vallotta magát ama iskola hívének, amelyet a materializmus hagyományos ellenfelének tekintenek. . .

[114] . . . A közbeeső szervezői láncszemeknek és a „fizikai“ munka, a „legalsó végrehajtók“ képviselőinek efféle kiegyenlítődését a filozófia területén éppen az a törekvés mutatja, hogy a „szubjektumot“ és az „objektumot“, a „pszichikait“ és a „fizikait“ úgy jellemezték, mint ami „*osztatlan*“ egészet alkot, az a törekvés, hogy az említett jelenségek közti antitézist a megismerési funkcióra redukálják. Avenarius tanítása az elvi koordinációról, Ernst Mach tanítása a pszichikai és a fizikai viszonyáról, Wundt tanítása a képzetekről és objektumokról — mind-mind azonos jellegű tanítás. . .

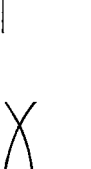

ostobaság

ez *helyes*, de nem ebben a *fogalmazásban*

ha-ha! eklektikus nincs igaza

[116] ... Mindeddig Wundt monista nézeteitől nem lehetett elvitatni bizonyos következetességet. Hasonlóképpen, nem gyanúsítható azzal, hogy rokonszenvezik az idealizmussal...

[118] ... Éppen ilyenfajta ugrást tesz meg Wundt, amikor a „képzetek-objektumok" tanítása után előáll a „pszichofizikai paralelizmusról" szóló okfejtéseivel...

[121] ... Az „attributumok" átváltoznak „sorokká", de ez lényegében inkább szavakban véghezvitt reform...

helyes

[123] ... A szellemi principiumnak tulajdonítja az elsőséget...

?

[123—124] ... Minden testinek okvetlenül megvan a maga pszichikai korrelátuma. *Egyetlen* munkás sem termelhet, bármilyen egyszerű funkciót töltsön is be, semmiféle terméket, nem találhat alkalmazást munkaereje számára, nem létezhet, ha nem áll egy bizonyos szervező közvetlen, részletekbe menő „irányítása" alatt...

?

... De a pszichikai sor - ezek a „szervezők", „kísérletük" pedig a „fizikai sor" - a munkások számára nem egyéb, mint függőség...

[128] ... A filozófiának tehát, Wundt véleménye szerint, át kell lépnie a tapasztalat határait, „ki kell egészítenie" a tapasztalatot. A filozófiai elemzést egészen addig kell folytatni, ameddig el nem jutunk az *egység* eszméjéhez, mely átfogja mindkét egymástól független sort. Miután Wundt kifejtette ezt a nézetét, sietve azonnal egy számára fontos fenntartással él: kijelenti, hogy a világ egységét elgondolhatjuk *vagy* anyagi egységnek, vagy szellemi egységnek; a problémának harmadik megoldása nem létezik...

[129] ... Az egyetemes egységre vonatkozó eszméjét Wundt nem hajlandó szubsztanciának nevezni. Úgy határozza meg, mint a tiszta ész eszméjét, vagyis Kant szellemében. Miként a kanti Isten a legfőbb „formáló", nem-szubsztanciális principium eszméje, éppúgy a wundti minden-egység annak a nem-szubsztanciális

egésznek az eszméje, amelynek révén minden jelenség létértelmet, változtathatatlan értéket nyer. Ennek az eszmének a fényében eltűnik az a „sivár és vigasztalan“ világnézet, amely a jelenségek igazi lényegét külső elrendezésükben, mechanikus összefüggésükben látja. Ehelyett magunkévá tesszük azt a nézetet, hogy a kozmikus mechanizmus a szellemi tevékenység és alkotás külső burka. . .

[130] . . . Wundt emellett fokozottan hangsúlyozza az *aktualitás* elemét. Az egyetemes egységnek, a „világalapnak“ az eszméje nála az *egyetemes akarat* eszméjére redukálódik. . .

[131] . . . Megengedjük magunknak, hogy ne bocsátkozzunk az általa megfogalmazott tétel taglalásába, ne világítsuk meg „voluntarizmus“-elméletét. . .

. . . Tehát a tőkés burzsoázia mai élcsapatának ideológusai nem beszélhetnek semmiféle „állandó“ szervezett principiumokról, hanem ellenkezőleg, ezeket úgy kell jellemezniök, mint amelyek a legnagyobb mértékben változékonyak, mint amelyek örökösen a mozgás állapotában vannak. . .

ostobaság! És Schopenhauer?

XII

AZ EMPIRIOKRITICIZMUS

[133] . . . Wundt kritikája nem volt megsemmisítő erejű, képzeletbeli célba talált. Wundt fellépése, majd az Avenarius-tanítványok táborának ezt követő válasza* nem két különböző osztály vagy egyazon osztályhoz tartozó két nagy csoport világfelfogásának összeütközését jelezte. Az említett filozófiai versengés társadalomgazdasági indítéka az adott esetben a legújabb kapitalista szervezetek legjobban előrehaladott és kissé kevésbé előrehaladott típusai közti — viszonylag jelentéktelen — különbség volt. . .

pontatlan

igaz!

helyes

Majd Willy, Petzoldt (kétszer) Kleinpeter.

* Elsőnek Carstanjen válaszolt

így van nocsak?? Persze, de ebből nem következik, hogy a funkcionalitás nem lehet az okság *válfaja*

[134]... Többet kell mondanunk: az empiriokritikai filozófiát *elsősorban* az említett eszme *apológiájának* kell felfognunk. A funkcionális függés fogalma az oksági függés *tagadása*...

[135—136] ... Höffding következtetését általában véve helyesnek kell elfogadni. Csupán a „célszerűség motívumaira" tett utalása szerencsétlen; ezek a motívumok ködösek és meghatározatlanok.

igaz?

Avenarius a jelen esetben csak engedményt tett a materialista szóhasználatnak, olyan engedményt, amely társadalmi helyzetéből fakad... A vulgáris spiritualizmushoz képest a „paralelisták" nézetei sokak előtt materialistáknak tűnhettek fel. Ugyanez vonatkozik az empiriokriticizmus nézeteire is. Igen nagy a materializmushoz való közelítésük lehetősége... S az olvasóközönség széles rétegei körében az a vélemény alakult ki az empiriokriticizmusról, hogy az materialista iskola. Mi több, még a szakfilozófusok is tévesen ítélik meg: maga Wilhelm Wundt, a legújabb filozófia patriarchája is „materializmusnak" nevezte. Végül, ami a legérdekesebb, az empiriokritikusok is, bár elhatárolják magukat a materializmustól, néha mégis a materializmus terminológiájával élnek, sőt néha szinte meginognak materialistaellenes nézeteikben...

hm?

hazugság!

miért? ezt nem értetted meg! aha!

[137] ... Ez az a reális indíték, amely az empiriokriticizmusnak azt sugallta, hogy az emberi megismerést a „biológiai" osztályozás elve alapján osztályozza. Az efféle „biológiának" azonban, ismételjük, semmi köze sincs a materializmushoz...

[138—139] ... a dualizmus — tanítja Avenarius — elvonatkoztató gondolkodásunk — az „introjekció" — bizonyos folyamatának terméke...

Ám a „külső" és a „belső" világ antitézise merő fikció.

Ennek az antitézisnek az elemzése rendkívül fontos, el kell vezetnie a monista világnézet megalapozásához. Avenarius filozófiai rendszerének magyarázói nyomatékosan hangsúlyozzák ezt a körülményt. „Az introjekció megengedhetetlenségének feltárásával“ — jelenti ki az egyik kommentátor* — „két célt akarnak elérni. . .“

[140] . . . az alárendelt szervezőnek, ha az ő „abszolút“ álláspontjára helyezkedünk, vagyis ha úgy tekintjük, mint az őt kormányzó „akarattól“ független szervezőt, a munkások személyében szintén csak „dologgal“ vagy „testtel“ van dolga. De vegyük a második esetet: az alárendelt szervező a legfelsőbb „akarat“ szempontjából nemcsak szervezett, hanem szervező is. . . A volt „objektum“, aki most „szubjektummá“ vált, „szervezi“ az anyagot: az ember magába fogadja a fát, de az átalakított fát, a fa „képzetét“. . .

hohó, ez gyanús! Olcsó magyarázatok, a lényeg elemzése nélkül!

[141—142] . . . „az emberi tapasztalat teljességét“ bizonyítja Avenariusnak az elvi koordinációról szóló tanítása is. . .

. . . Avenariusnál, akárcsak Wundtnál, a „sorok“ lényegileg „összemérhetetleneknek“ bizonyulnak. S a materialista világfelfogás helyett, amely a „tapasztalat teljességéről“ szóló kategorikus kijelentéseket figyelembe véve várható lett volna, az empiriokriticizmusnak az idealizmus iránti rokonszenvét tanúsító nézetek bukkannak fel. . .

De az idealista konstrukciókban Wundt és Avenarius útjai szétválnak. A „Filozófia rendszere“ szerzője elfogultságot. mutat a „kantiánus“ motívumok irányában. Az „Emberi világfogalom“ szerzője olyan nézeteket fejt ki, amelyek közel viszik őt a valaha Berkeley által elfoglalt álláspontho z.

igaz!

Sietünk ehhez magyarázatot fűzni. Egyáltalán nincs szándékunkban azt állítani, hogy a cloyne-i püspök művei határozták meg Avenarius nézőpontját, hogy közvetlen hatással voltak rá. De a két filozófus idealista álláspontjának hasonlósága kétségtelen. Erről a hasonlóságról

* Rudolf Wlassak; idézi Mach „Az érzetek elemzésé“-ben. 46. old.

igaz!

tanúskodik az elvi koordináció már említett tana egészében véve.

Ez félreértés Suljatyikov részéről

Avenarius ugyanolyan egyértelműen, mint Berkeley, felállítja ezt a tételt: a szubjektumon kívül nincsenek objektumok. Minden egyes „dolognak" okvetlenül „vonatkoznia" kell a funkcionális központ szerepét betöltő központi idegrendszerre...

[144]... A legfelsőbb „irányító" nem szerepel ugyan sem az ész kanti eszméjének, a kanti „formának", sem a Wundt-féle „egyetemes egységnek" alakjában. Mégis megvan, mégis a filozófiai rendszer fő eleme. Minden jelenséget éppen *ennek a szempontjából* vizsgálnak. „Láthatatlan" jelenlétét a szervezői principium rendkívül nagyra értékelése követeli, amelyet a szervezett szervezőkről alkotott elképzeléssel együtt állítottak fel. S ebben az *általános* világképben, amelyet Avenarius filozófiai fejtegetései festenek, éppen a szervező tényezők szervezői jellege lép előtérbe...

bien!

hm? hm?

A világ Avenariusnál központi idegrendszerek halmaza. Az „anyag" tökéletesen meg van fosztva mindennemű „minőségtől" — az „elsődlegesektől" éppúgy, mint a „másodlagosaktól"—, melyeket valaha elválaszthatatlan tartozékának tekintettek. Az anyagban mindent teljesen a „szellem", vagy — a „Tiszta tapasztalat kritikája" szerzőjének terminológiájával élve — a központi idegrendszer határoz meg...

félreértés

[145] A „Tiszta tapasztalat kritikájá"-nak szerzője igen következetesen érvényesíti a Berkeley-stílusú idealizmus szempontját...

NB

[146]... Mach tanítása az „*én*"-ről mint logikai szimbólumról...

Avenariushoz hasonlóan, Mach is két „sort" ismer: pszichikait és fizikait (az elemek kapcsolódásának két fajtáját). Miként Avenariusnál, ezek a sorok itt is összemérhetetlenek s egyúttal nem mások, mint gondolkodásunk fikciói. Váltakozva hol a monista, hol a dualista nézőpont jelenik meg: a közbeeső szervezői láncszemeket váltakozva hol mint szervezett, hol mint szervező principiumot jellemzi. S, akárcsak Avenarius, végeredményben kihirdeti a „szervező

akarat“ diktatúráját. Idealista világkép rajzolódik ki: a világ *„érzetek“* komplexuma.

félreértés aha!

[147] . . . Mach ellenvetését nem nevezhetjük szerencsésnek. Filozófiai rendszerének központi fogalma, a híres „érzet“, egyáltalán nem tagadja nemcsak a szervező, hanem a legfelsőbb szervező principiumot sem. . . Az *„én“* képzete felett gyakorolt kritikát Machnak az a szemlélet diktálta, amely az alárendelt szervezőket szervezett „tömegnek“ tekinti. . .

félreértés

badarság!

[148—149] . . . Wundt, Avenarius és Mach spekulatív konstrukcióin kívül elemezhettük volna például a legújabb nyugat-európai filozófia olyan neves képviselőinek nézeteit, mint Renouvier, Bradley vagy Bergson. . .

NB

A filozófia területe a burzsoá ideológia igazi „Bastille“-ja. . . Figyelembe kell vennünk, hogy a burzsoá filozófusok sem alszanak, s erősítik állásukat. Sőt, ma az a meggyőződés tölti el őket, hogy állásaik egyszerűen bevehetetlenek. A marxizmus zászlaja alatt álló egyes írók „idealista“ szimpátiái viszont különösen kedvező talajt teremtenek az efféle meggyőződés számára. . .

TARTALOMJEGYZÉK

XI. Wundt. | Ostwald | ..... 107 | nincs a könyvben |

Az egész könyv a materializmus mértéktelen elsekélyesítésének iskolapéldája. A korszakok, alakulatok, ideológiák konkrét elemzése helyett *üres frázis* a „szervezőkről“ és a nevetségességig erőltetett, a képtelenségig hamis összehasonlítások.

A materializmus torzképe a *történelemben.*

Kár pedig, mert materialista törekvések vannak benne.

A megjegyzések beírásának ideje:
Legkorábban 1908.

Először megjelent:
„Proletarszkaja Revoljucija“
1937. 8. szám.

G. V. PLEHANOV: „H. Г. ЧЕРНЫШЕВСКИЙ“

„SIPOVNYIK“ KIAD. SZENTPÉTERVÁR 1910[171]

BEVEZETÉS

NB*

[51] ... A krími háború [52] szerencsétlen kimenetele arra kényszerítette a kormányt, hogy néhány engedményt tegyen a társadalom művelt rétegeinek, és legalábbis a legégetőbb, már régóta szükségessé vált reformokat végrehajtsa. Csakhamar napirendre került a parasztok felszabadításának kérdése, amely a legegyértelműbben érintette az összes rendek érdekeit. Kell-e mondanunk, hogy Nyikolaj Gavrilovics nagy lelkesedéssel fogott hozzá e kérdés kidolgozásához? Az 1857—1858-as évekből származnak a parasztkérdésről írott kiváló cikkei. Ma már meglehetősen jól ismerjük, milyenek voltak társadalmunk erőviszonyai a jobbágyrendszer megszüntetésének korában. Ezért erről csak mellékesen szólunk, csupán amennyiben szükség van rá annak a szerepnek a tisztázásához, amelyet ebben az ügyben akkori haladó újságírásunk, élén Csernisevszkijjel, magára vállalt. Közismert, hogy ez az újságírás szenvedélyesen védelmezte a paraszti érdekeket. Szerzőnk sorra írta a cikkeket, amelyekben a parasztok földdel való felszabadítását védelmezte, s hangoztatta, hogy a parasztoknak jutó osztásföldek megváltása

* Itt és másutt a ferde vonalakkal aláhúzott NB azt jelenti, hogy Lenin az NB betűket az oldal sarkába írta, és azok nyilvánvalóan az egész oldalra vonatkoznak. Ezért az ilyen esetekben az oldal teljes szövegét közöljük. — *Szerk.*

semmiféle nehézséget sem okozhat a kormánynak. Ezt a tételt általános elméleti megfontolásokkal is, a legrészletesebb, példákon alapuló számításokkal is bizonyította. „Miképpen is okozhat nehézséget a föld megváltása? Hogyan is múlhatja felül a nép erőit? Ez nem valószerű“ — írta a „Nehéz-e a föld megváltása?“ c. cikkében. — „Ez ellentmond a nemzetgazdaság alapfogalmainak. A politikai gazdaságtan világosan kimondja, hogy mindazok az anyagi tőkék, amelyeket egy bizonyos nemzedék az előző nemzedékektől kap, nem nagyon jelentős értéket képviselnek ahhoz az értéktömeghez képest, amelyet az illető nemzedék munkájával termel. Például a francia nép egész földje, az ország minden épületével és a bennük levő összes javakkal, a hajókkal és rakományaikkal, minden jószággal, minden pénzzel és egyéb gazdagsággal együtt alig százmilliárd frank értéket képvisel, a francia nép munkája viszont évente tizenötmilliárd franknyi vagy még ennél is több értéket termel, vagyis a francia nép mindössze hét év alatt akkora értéktömeget termel, amely egyenlő a La Manche-csatornától a Pireneusokig húzódó egész Franciaország értékeivel. Ha tehát a franciáknak valakitől meg kellene váltaniuk egész Franciaországot, ezt megtehetnék egyetlen [53] nemzedék alatt úgy, hogy a megváltásra csupán jövedelmeik egyötödét fordítanák. Nálunk pedig miről van szó? Vajon nekünk egész Oroszországot minden gazdagságával egyetemben kell-e megváltanunk? Nem, pusztán a földet. S vajon az egész orosz földet? Nem, a megváltás csak az Európai-Oroszországnak azon kormányzóságaira vonatkozik, amelyekben a jobbágyi állapot gyökeret vert“ stb.* Csernisevszkij ezután kimutatja, hogy a megváltásra kerülő földek az Európai-Oroszország területének csupán egyhatod részét tennék ki, s nyolc tervet is javasol a megváltás lebonyolítására. Mint mondja, a kormány, ha valamelyik tervét elfogadja, megválthatja az osztásföldeket a parasztok megterhelése nélkül, sőt még nagy hasznot is juttathat vele az államkincstárnak. Csernisevszkij valamennyi tervének alapja az az elképzelés volt, hogy „a megváltás összegének meghatározásakor lehetőleg mérsé-

* Сочинения. IV. köt. 335—336. old.

kelt árakat kell szabni". Ma már tudjuk, hogy kormányunk mennyire tartotta szem előtt a parasztság érdekeit a jobbágyrendszer megszüntetésekor, és mennyire fogadta meg Csernisevszkijnek a mérsékelt megváltási árak megállapítására vonatkozó tanácsait. A parasztok felszabadításával kapcsolatban kormányunk egy pillanatra sem feledkezett meg az államkincstár hasznáról, de annál kevésbé gondolt a parasztok érdekeire. A megváltás lebonyolítása során kizárólag a kincstár és a földesurak érdekeit tartották szem előtt.

Szocial-Demokrat 1. sz. 152. old.

...[57] De Csernisevszkijnek nemcsak gazdasági kérdésekben kellett késhegyig menő vitát folytatnia. Ellenfelei pedig nemcsak a liberális közgazdászok voltak. Mennél befolyásosabbá vált az orosz irodalomban a „Szovremennyik" köre, annál több támadás érte a legkülönbözőbb [58] oldalakról ezt a kört általában, s szerzőnket különösen. A „Szovremennyik" munkatársait veszélyes embereknek tekintették, akik készek megdönteni az összes hírhedt „alapokat". Néhányan „Belinszkij barátai" közül, akik kezdetben még lehetségesnek tartották, hogy együtt haladjanak Csernisevszkijjel és elvbarátaival, visszahőköltek a „Szovremennyik"-től mint a „nihilisták" lapjától, s kiabálni kezdték, hogy Belinszkij sohasem hagyta volna jóvá

NB

Eddig Szocial-Demokrat 1. sz. 152. old.

a lapnak ezt az irányát. Így járt el I. Sz. Turgenyev*. Még Herzen is rámordult a „pojácákra" „Kolokol"-jában. Figyelmeztette őket, hogy „kedves pojácáink, miközben csúfolódásukat elfecsérlik a leleplező irodalomra, megfeledkeznek arról, hogy ezen a csúszós úton »elfütyörészhetnek«** nemcsak Bulgarinig és Grecsig, hanem

* Csernisevszkij elmondja, hogy Turgenyev őt még úgy-ahogy elviselte, de végképp nem állhatta Dobroljubovot. „Maga közönséges kígyó, de Dobroljubov — pápaszemes kígyó" — mondotta Csernisevszkijnek. (Lásd „Elismerésem jeléül" c., már idézett levelét. Сочинения. IX. köt. 103. old.)

** Utalás a „Szvisztok" [„Fütty"] c. lapra. — *Szerk.*

egészen a nyakukba akasztott Sztanyiszlavrendig“. Herzen hangsúlyozta, hogy a „leleplező irodalomban“, amelyet a „pojácák“ kigúnyolnak, kiváló írások vannak. „Azt képzelik, hogy Scsedrin összes elbeszéléseit és néhány mást is most csak úgy mindenestül a vízbe lehet dobni, az Oblomovval egyetemben? Önök túlságosan pazarlók, uraim!“* A Scsedrinre való utalás nagyon ügyetlen volt, mert maga Csernisevszkij igen nagyra becsülte Scsedrin műveit. Általában, mindenből látható, hogy Herzent tévútra vezették afféle liberális barátai, mint Kavelin. A „pojácák“ — vagy a „fütyörészők“, ahogyan Oroszországban nevezték őket — nem a leleplezéseket gúnyolták ki, hanem azokat a naiv embereket, akik megfeledkezve Krilov „A macska és a szakács“ c. meséjének tanulságáról, nem tudtak vagy nem akartak továbbmenni az ártatlan leleplezéseknél.**

NB

Magának Herzennek igen hamar fel kellett ismernie, milyen rosszak politikai értelemben azok a liberális barátai, akik Csernisevszkijjel való viszonyát vizsgálgatták. Amikor szakítania kellett K. D. Kavelinnel, talán ő maga is azt mondotta magában, hogy az „epéseknek“ egyben-másban igazuk volt.*** [59]

NB

Egyébként a jólnevelt liberálisok különleges elégedetlenségét kihívó „Szvisztok“-ban megjelent cikkek többsége nem Csernisevszkij tollából származik. Ő csak ritkán működött közre a lapban, mivel el volt halmozva egyéb munkával. Irodalmi működésének utolsó éveiben a „Szovremennyik“-nek rendszeresen minden egyes füzetébe írt, sőt legtöbbször mindegyik füzetben több cikke is megjelent. A folyóirat különböző rovatai között cikkei

NB

* A „Very dangerous!!“ c. cikk a „Kolokol“ 44. számában.

** A „Very dangerous“ c. cikkről és többékevésbé sejthető következményeiről lásd egyebek között Vetrinszkij úr „Герцен“ c. könyvét. Szentpétervár 1908. 354. old.

*** E szakítás történetét nyomon kísérhetjük K. D. Kavelinnek és I. Sz. Turgenyevnek A. I. Herzenhez írt levelei alapján, melyeket M. Dragomanov kiadott Genfben, 1892-ben.

rendszerint így oszlottak meg: először írt egy cikket valamely általános elméleti kérdésről, azután politikai szemlét írt, majd néhány új könyvet boncolgatott, s végül, mintegy pihenésül és szórakozásul, még polemikus kirohanásokat intézett ellenfelei ellen. Az 1861-es „Szovremennyik"-ben kiváltképpen sok vitacikke jelent meg... Ebből az esztendőből származnak híres cikkei: a „Polemikus szépségek", a „Nemzeti tapintatlanság" (a lvovi „Szlovo" ellen), a „Népi zagyvaság" (Akszakov „Gyeny"-je ellen; e cikkre még visszatérünk), továbbá számos polemizáló megjegyzés az orosz és a világirodalmi rovatban.

A „Polemikus szépségek"-ben kiváltképpen érdekes most, hogyan vélekedik szerzőnk a maga irodalmi működéséről. Ezt itt ismertetjük. Csernisevszkij nagyon jól tudja, hogy kiemelkedő helyet foglal el az orosz irodalomban. Ellenfelei nagyon félnek tőle és időnként bókolni kezdenek neki. De neki szemernyi örömet sem szerez növekvő hírneve. Túlságosan kevésre tartja az orosz irodalmat, semhogy tiszteletreméltónak tekintse a benne elfoglalt kiemelkedő helyet. Csernisevszkijt „teljesen hidegen hagyja a saját irodalmi hírneve". Csupán egy kérdés érdekli: meg tudja-e őrizni gondolati és érzelmi frisseségét azokra a jobb napokra, amikor irodalmunk tényleg hasznos lesz a társadalom számára. „Tudom, hogy jobb idők jönnek majd az irodalmi tevékenységre, amikor ez tényleges hasznot hoz majd a társadalomnak, és az fogja valóban kiérdemelni a hírnevet, akiben van erő. S arra gondolok, megmarad-e addig az a képességem, hogy kellően szolgáljam a társadalmat? Ehhez friss erő, friss meggyőződés kell. S látom, hogy már a »tiszteletreméltó« írók, vagyis a kikopott írók közé kezdek számítani, akik elmaradtak a társadalmi szükségletek mozgásától. Ez keserű dolog. De mit lehet tenni? Az évek nem múlnak el nyomtalanul. Kétszer nem leszünk fiatalok. [60] Csak irigykedhetem azokra, akik fiatalabbak és frissebbek nálam"...*

[61] Ebben az időben, legalábbis az orosz „társadalom" egy részében ízzóvá vált a hangulat. A tanulóifjúság lázadozott, titkos forra-

* Сочинения. VIII. köt. 231. old.

dalmi szervezetek alakultak, amelyek felhívásokat és programokat nyomtattak és várták a parasztság közeli felkelését. Mint már tudjuk, Csernisevszkij teljesen lehetségesnek tartotta, hogy Oroszországban „komoly idők“ következnek be, s még látni fogjuk, milyen erősen érződött publicisztikai munkásságában a közhangulat forrongása. De vajon volt-e valami kapcsolata a titkos társaságokkal? Erre a kérdésre egyelőre még nem lehet biztos választ adni, sőt, ki tudja, lesznek-e valaha is adataink e kérdés eldöntésére. M. Lemke úr véleménye szerint, aki igen alaposan tanulmányozta Csernisevszkij munkásságát, „feltételezhető“ (az ő kiemelése), „hogy ő írta azt a felhívást »Az uradalmi parasztokhoz«, amelynek megfogalmazásában a bíróság bűnösnek nyilvánította őt“. Feltételezését M. Lemke úr e kiáltvány nyelvére és tartalmára való utalással támasztja alá. Úgy véljük, hogy ezek az utalások nem alaptalanok. De sietünk Lemke úrral együtt megismételni, hogy „mindezek többé-kevésbé valószínű elgondolások, és csak azok“.* Eléggé megalapozottnak tartjuk Lemke úrnak azt a véleményét is, hogy a „Velikorussz“ c. ismert lap részben Csernisevszkij műve volt. Lemke úr feltételezését Sztahevics úr szavaival támasztja alá; Sztahevics, aki néhány évet Csernisevszkijjel együtt töltött Szibériában, a következőket írja: „Észrevettem, hogy Csernisevszkij nyilvánvalóan rokonszenvezik a meghatározatlan időközökben megjelenő »Velikorussz« c. lappal; úgy emlékszem, három szám látott napvilágot. Amikor Nyikolaj Gavriloviccsal beszélgettem, olykor észrevettem, hogy gondolatainak tartalma és kifejezési módja is [62] igen erősen emlékeztet a »Velikorussz« c. lapra, s eldöntöttem magamban, hogy ő vagy szerzője, vagy legalábbis társszerzője volt ezeknek a lapoknak, amelyek az alkotmányos reformok szükségességét hirdették.“** Teljesen egyet-

NB

* M. K. Lemke: „N. G. Csernisevszkij munkássága“. Biloje, 1906. 4. sz. 179. old.

** M. K. Lemke: „A »Velikorussz« szerkesztőinek pere“. Biloje, 1906. 7. sz. 92. old. Sztahevics úr cikkét a „Zakaszpijszkoje Obozrenyije“, 1905. 143. száma közölte.

NB

értünk Sztahevics úrral: a „Velikorussz“ nyelvezetében és tartalmában csakugyan nagyon hasonlít Csernisevszkij publicisztikai cikkeire. S ha Csernisevszkij valóban a lap írója volt, ez természetesen megmagyarázza azt a körülményt is, hogy a „Velikorussz“ sokkal okosabb és taktikusabb volt a korabeli hasonló „lapocskáknál“.

Az oroszországi szélsőséges párt mozgolódásával egyidejűleg Lengyelországban is növekedett a forradalmi mozgalom. Volt-e Csernisevszkijnek valamiféle rendszeres kapcsolata a lengyel forradalmárokkal, akikből akkoriban sok volt Pétervárott? Erre megint csak nincs semmilyen útmutatás. Nem kívánunk feltevésekbe bocsátkozni, s hogy megvilágítsuk Csernisevszkijnek a lengyel ügy iránt érzett általános rokonszenvét, csak a műveiből leszűrhető adatokra szorítkozunk, de ilyen adat is kevés van.

Szocial-Demokrat 1. sz. 157. old.

Tudjuk, hogy a szlavofilok nagyon helyeselték a galíciai ruszinok harcát a lengyelek ellen. Csernisevszkij mindig rokonszenvezett a kisoroszokkal. Nagy hibának tartotta, hogy Belinszkij elutasító álláspontra helyezkedett a kialakulóban levő kisorosz irodalommal szemben. A „Szovremennyik“ 1861 januári füzetében Csernisevszkij igen rokonszenvező cikket tett közzé az „Osznova“ c. kisorosz lap megjelenése alkalmából. De a galíciai ruszinoknak a lengyelek ellen folytatott harcát nem tudta minden tekintetben helyeselni. Először is, nem tetszett neki, hogy a ruszinok a bécsi kormánynál kerestek támogatást. S ugyancsak nem tetszett neki, hogy a galíciai ruszinok mozgalmában a papságnak nagy befolyása volt. „Világi dolgokkal“ — írta — „világi embereknek kell foglalkozniok.“ S végül, nem tetszett Csernisevszkijnek ama kérdés kizárólagosan n e m z e t i feltevése, amelyben ő elsősorban g a z d a s á g i kérdést látott. A „Nemzeti tapintatlanság“ c. cikkében („Szovremennyik“, 1861 július), amelyet a lvovi „Szlovo“ ellen írt, Csernisevszkij [63] hevesen támadta ennek a lapnak túltengő nacionalizmusát. „Könnyen meglehet“ — írta —, „hogy a való viszonyok pontosabb szemügyre vétele esetén a lvovi »Szlovo« meglátta volna az alapvető kérdést, amely teljesen idegen a nemzetiségi kérdéstől — a rendi kérdést. Könnyen meglehet, hogy ezen az oldalon is meg amazon is látott volna ruszinokat is meg len-

gyeleket is — különböző nemzetiségű, de azonos társadalmi helyzetű embereket. Nem hisszük, hogy a lengyel muzsik ellenezné a ruszin parasztok szolgáltatásainak és általában életének könnyítését. Nem hisszük, hogy a ruszin nemzetiségű földbirtokosok érzelmei ebben a kérdésben nagyon különböznének a lengyel földbirtokosok érzelmeitől. Ha nem tévedünk, a galíciai kérdés a rendi, nem pedig a nemzetiségi viszonyokban gyökerezik.“

Csernisevszkijnek az Ausztria kötelékébe tartozó nemzetiségek kölcsönös gyűlölködését annál inkább taktikátlannak kellett tartania, mivel a bécsi kormány akkor, mint korábban is, nagy hasznot húzott belőle. „Ha jól meggondoljuk a dolgot, akkor nem is csodálkozunk az Osztrák Birodalom tartós fennállásán“ — írta a „Szovremennyik“ ugyanazon számának politikai szemléjében, amelyben a „Nemzeti tapintatlanság“ c. cikk is megjelent —, „hogy is ne tartaná magát a határain belül élő nemzetiségek ilyen kitűnő politikai tapintata mellett.“ Az ausztriai németeket, cseheket, horvátokat és, mint láttuk, ruszinokat, Csernisevszkij egyaránt „értelmetleneknek“ tartotta. Attól félt, hogy a kiváltképp 1848—1849-ben megnyilvánult szláv „értelmetlenség“ ismét nagyon messzire megy majd. A hatvanas évek elején Magyarország elkeseredett harcot vívott a reakciós bécsi centralistákkal. A magyarok elégedetlensége olyan méreteket öltött, hogy egy időben várható volt országukban a forradalom kirobbanása. Szerzőnk politikai szemléiben nemegyszer hangoztatta annak veszélyét, hogy egy magyarországi forradalmi megmozdulás esetén az ausztriai szlávok ismét a reakció engedelmes eszközei lesznek. Sok ausztriai szláv nemzetiség akkori taktikája csak fokozhatta az ilyen veszélyt, mivel az ausztriai szlávok arra vetemedtek, hogy dicsekedjenek az 1848—1849-es eseményekben játszott szégyenletes szerepükkel. Csernisevszkij szigorúan elítélte ezt a taktikát, s bebizonyította, hogy ellenkezőleg, előnyösebb lenne nekik a bécsi kormány ellenségeit támogatniuk, akiktől igen lényeges engedményeket kaphatnának. Ezt mondotta a horvát—magyar viszonnyal kapcsolatban, [64] ugyanezt mondogatta a ruszinoknak is. „A ruszinokkal szemben ellenséges rendi párt“ — olvassuk a „Nemzeti tapintatlanság“ c. cikkben — „ma hajlandó engedményekre, . .

Erről bizony nem ártana elgondolkoznia a lvovi »Szlovó«-nak; talán azok az engedmények, amelyekre őszintén készek az ellenségeinek látszó emberek, talán ezek az engedmények oly nagyok, hogy teljesen kielégítenék a ruszin parasztokat, de mindenesetre kétségtelen, hogy ezek az engedmények mérhetetlenül nagyobbak és mérhetetlenül fontosabbak mindannál, amit a ruszin parasztok az osztrákoktól kaphatnak"...

Eddig Szocial-Demokrat 1. sz. 158. old.

[65] ... Végül, a „Prológus" c. regény első részében Volgin és Szokolovszkij (Szerakovszkij?) baráti viszonyát ábrázolja. Volginnak tetszik, hogy Szokolovszkij odaadóan hű a maga [66] meggyőződéséhez, hogy hiányzik belőle az önző kicsinyesség, tud uralkodni magán, s ezt az igazi agitátor szenvedélyes lelkesedésével párosítja. Volgin Szokolovszkijt i g a z e m b e r n e k nevezi, s azt gondolja, hogy liberálisaink sokat tanulhatnának tőle. Mindez nagyon érdekes*, de ez sem derít fényt arra, volt-e Csernisevszkijnek valami gyakorlati köze a lengyel ügyhöz.

NB

NB

Csernisevszkij akkor 34 év körül járt. Szellemi erőinek teljes virágában volt, s ki tudja, milyen magaslatokra emelkedhetett volna fejlődésében! De már nem sokáig élhetett szabadon. A szélsőséges párt elismert vezetője, a materializmus és a szocializmus rendkívül befolyásos hirdetője volt. A forradalmi ifjúság „főkolomposának" tekintették, s őt vádolták az ifjúság minden fellángolásáért és lázongásáért. Miként hasonló esetekben történni szokott, a szóbeszéd felfújta a dolgot, s Csernisevszkijnek még olyan szándékokat és tetteket is tulajdonított, amilyenek távol álltak tőle. A „Prológus prológusá"-ban Csernisevszkij maga írja le azokat a rokonszenvező-liberális pletykákat, amelyek Volginnak

idem Szocial-Demokrat 1. sz. 165—166. old.

* Volgin kivált nagyrabecsülte Szokolovszkijban „m e g f o n t o l t s á g á t", amely abban nyilvánult meg, hogy 1848-ban Volhiniában, összes elvbarátai közül egyedül ő nem vesztette el a fejét, és teljes hidegvérrel átgondolta a fegyveres felkelés esélyeit, amelyek csaknem a nullával egyenlőknek látszottak.

(azaz neki magának) az orosz száműzöttek londoni körével való állítólagos kapcsolatáról keringtek Pétervárott. Ezek a pletykák a legjelentéktelenebb indítékokból keletkeztek, amelyeknek egyáltalában semmi közük sem volt a politikához. S mint szokásos, az ügy nem maradt a pletyka keretei között. Az „ohrana“-sajtó már régóta közölt irodalmi denunciálásokat Csernisevszkijről. 1862-ben a „Szovremennyik“-et ideiglenesen betiltották. Majd megjelentek a nem-irodalmi denunciálások is. „Ő Császári Felsége Kancelláriája Harmadik Ügyosztályának vezetője“ — mondja a Csernisevszkij ügyében kiadott vádirat — „névtelen levelet kapott, amely óvja a kormányzatot Csernisevszkijtől, »az ifjúságnak ettől a főkolomposától, a ravasz szocialistától«; »ő maga azt mondotta, hogy sohasem fogják rajtacsípni«; ártalmas agitátornak nevezik, és kérik, hogy mentsék meg a társadalmat az ilyen embertől; »Csernisevszkij összes volt barátai, liberális emberek, látván, hogy tendenciái már nem szavakban, hanem tettekben nyilvánulnak meg... eltávolodtak tőle. Ha nem távolítják el Csernisevszkijt«, írja [67] a levél szerzője, »akkor baj lesz és vér fog folyni; őrült demagógok, elkeseredett emberek bandájáról van szó... Talán szétverik őket, de mennyi ártatlan vér ömlik majd miattuk... Voronyezsben, Szarátovban, Tambovban, mindenütt léteznek a hasonszőrű szocialisták bizottságai, mindenütt fellázítják az ifjúságot... Küldjék el Csernisevszkijt, ahova akarják, de mielőbb fosszák meg tevékenységi lehetőségétől... Szabadítsanak meg minket Csernisevszkijtől a köz nyugalma érdekében«“...

[71] ...Miben rejlett a „Mit tegyünk?“ rendkívüli sikerének titka? Abban, amiben általában az irodalmi alkotások sikerének titka rejlik, abban, hogy ez a regény eleven és közérthető választ adott az olvasóközönség jelentős részét élénken érdeklő kérdésekre. A benne kimondott gondolatok önmagukban véve nem voltak újak; Csernisevszkij ezeket teljes egészében a nyugat-európai irodalomból merítette. George Sand Franciaországban már jóval előbb hirdette a férfi és a nő szabad és főképpen őszinte, becsületes kapcsolatát a szerelemben.* Lucrezia

* Mellesleg megjegyezzük, hogy Goethe „Wahlverwandtschaften“-ja szintén állásfoglalás

Floriani, ami a szerelemben kinyilvánított erkölcsi követelményeit illeti, semmiben sem különbözik Vera Pavlovna Lopuhova-Kirszanovától. A „Jacques" c. regényből pedig [72] nem lenne nehéz hosszú szemelvényeket hozni, amelyekből kitűnik, hogy a „Mit tegyünk?" c. regény olykor csaknem teljesen George Sand szabadságszerető és önfeláldozó hősének gondolatait és fejtegetéseit reprodukálja.* S nem csupán George Sand hirdette az efféle kapcsolatok szabadságát: Ezt hirdette, mint tudjuk,

---

az ilyen kapcsolatok mellett. Ezt igen jól megérti a német irodalom egynémely német történésze, akik nem mernek becsmérelni ilyen tekintélyes írót, de filiszteri erkölcsösségük miatt egyetérteni sem mernek vele, s ezért rendszerint valami teljesen érthetetlen zagyvaságot fecsegnek a nagy német állítólagos furcsa paradoxonjairól.

21* * Csernisevszkij naplójában 1853. március 26-án feljegyezte a menyasszonyával folytatott következő beszélgetést: „»Talán azt hiszi, hogy megcsalom?« —» Nem hiszem, nem számítok rá, de átgondoltam ezt az eshetőséget is.« — »Mit tenne akkor?« — Elmeséltem neki George Sand Jacques-ját. »És akkor maga is agyonlőné magát?«—»Nem hiszem«, – és azt mondottam, hogy igyekszem megszerezni neki George Sand-t (nem olvasta, vagy legalábbis nem emlékszik eszméire)." (Сочинения. X. köt. 2. rész, 3. szakasz, 78. old.) Nem tartjuk fölöslegesnek, hogy még egy részletet idézzünk Csernisevszkij és menyasszonya beszélgetéséből: „S hogy milyen lesz ez a viszony — arra tegnapelőtt ezt mondotta: külön szobánk lesz, és engedély nélkül nem jöhet be hozzám; ezt én magam is így akartam elrendezni, s talán komolyabban gondolom ezt, mint ő; — ő valószínűleg csak azt érti ezen, hogy nem akarja, hogy megunjam őt, én viszont azt, hogy általában minden férjnek rendkívül tapintatosnak kell lennie házastársi viszonyában feleségével szemben." (Ugyanott, 82. old.) Csaknem szó szerint ugyanez a beszélgetés folyik le Vera Pavlovna és Lopuhov között a „Mit tegyünk?"-ben.

---

* Ezek a Lenin által írt számok Plehanov könyve 72. oldalának sorait jelzik. — *Szerk.*

Robert Owen és Fourier is, akik döntő módon hatottak Csernisevszkij világszemléletére.* S mindezek az eszmék már a negyvenes években lelkes rokonszenvvel találkoztak nálunk. Belinszkij több ízben szenvedélyesen síkraszállt cikkeiben a szerelmi kapcsolatok szabadsága és őszintesége mellett. Az olvasó minden bizonnyal emlékszik, milyen keserű szemrehányást tett Puskin Tatjánájának a „féktelen Visszarion“ amiatt, hogy bár Anyegint szerette, de mert már „másé“ volt, nem követte szíve hajlamát és továbbra is öreg férjével maradt, akit nem szeretett. „A negyvenes évek“ legjobbjai a nőhöz való viszonyukban ugyanazokhoz az elvekhez igazodtak, mint Lopuhov és Kirszanov. Ám a „Mit tegyünk?“ megjelenéséig ezeket az elveket csak egy maroknyi „kiválasztott“ osztotta; az olvasóközönség tömege egyáltalán nem értette őket. Még Herzen sem szánta rá magát, hogy „Ki a bűnös?“ c. regényében [73] teljesen és világosan kimondja ezeket az elveket. A. Druzsinyin „Polinyka Szaksz“ c. elbeszélésében** határozottabban dönti el a kérdést. De ez az elbeszélés túlságosan szürke, ráadásul szereplői, akik az úgynevezett előkelő — hivatalnoki és rangos — társasághoz tartoznak, egyáltalában nem érdekelték a „raznocsinyecéket“, akik a Miklós-féle rendszer bukása után az olvasóközönség balszárnyát alkották. A „Mit tegyünk?“ megjelenésével minden megváltozott, minden világos, éles és határozott lett. Semmiféle kétségnek nem volt többé helye. A gondolkodó embereknek nem maradt más hátra, mint: vagy a szerelemben Lopuhov és Kirszanov elveit követni, vagy meghajolni a házasság

NB

NB

* Aligha kell emlékeztetnünk arra, milyen erélyes propagandát fejtett ki ebben a tekintetben Robert Owen. Fourier-től pedig a következő mélyértelmű szavakat idézzük: „les coutumes en amour ... ne sont que formes temporaires et variables, et non pas fond immuable“ [a szerelemben a szokások ... csak időleges és változó formák, és nem megváltozhatatlan alap]. (Oeuvres complètes de Ch. Fourier. IV. köt. 84. old.)

40 41 42

** „Szovremennyik“, 1847. 12. sz.

szentsége előtt, s ha új érzelem támad bennük, a titkos szerelmi kalandok régi, bevált eszközéhez folyamodni, vagy, végül, teljesen elnyomni magukban minden szerelmi érzést, minthogy egy másik emberhez *tartoznak*, bár ezt már nem szeretik. És teljesen tudatosan kellett választaniuk. Csernisevszkij annyira tisztázta ezt a kérdést, hogy a szerelmi kapcsolatok régebben természetes spontaneitása és közvetlensége teljesen lehetetlenné vált. A tudat ellenőrzése kiterjedt a szerelemre, s a férfi—nő viszony tudatos szemlélete a nagyközönség közkincse lett. S ez kiváltképpen fontos volt nálunk a hatvanas években. Az Oroszországban végrehajtott reformok fenekestül felforgatták nemcsak társadalmi, hanem családi viszonyainkat is. A fénysugarak olyan zugokba is behatoltak, ahol azelőtt teljes sötétség honolt. Az orosz emberek kénytelenek voltak magukba tekinteni, józanul szemügyre venni a barátaikhoz, a társadalomhoz és a családhoz fűződő kapcsolataikat. A családi kapcsolatokban, a szerelemben és a barátságban nagy szerephez jutott egy új elem: a *meggyőződés*, amely azelőtt csupán az „idealisták" alig maroknyi csoportjánál volt megtalálható. A meggyőződésbeli különbség váratlan szakítások oka lett. A nő, akit valakihez „hozzáadtak", nem egyszer irtózattal fedezte fel, hogy törvényes „birtokosa" sötétfejű, megvesztegethető, a felsőbbség előtt hajlongó talpnyaló. A férfi, aki élvezettel „birtokolta" valaha szépséges feleségét, és akit, önmaga számára is váratlanul, magával ragadott az új eszméknek az áramlata, nem egyszer elkeseredetten látta, hogy bájos játékszerét egyáltalában nem az „új emberek" és nem az „új nézetek" érdeklik, hanem az új ruha és a tánc, no meg [74] a férjének a rangja és a fizetése...

[75] ... Vera Pavlovna álmaiban Csernisevszkij szocialista nézeteinek olyan vonását látjuk, amelyre az orosz szocialisták egészen a közelmúltig, sajnos, nem fordítottak kellő figyelmet. Ezekben az álmokban megkap bennünket Csernisevszkij tudatosan vallott felfogása, mely szerint a szocialista rend csakis a burzsoá korban kifejlődött technikai erőknek a termelésben való széleskörű alkalmazásán alapulhat. Vera Pavlovna álmaiban a munka óriási hadseregei együttesen termelnek, s Közép-Ázsiából Orosz-

országba, a forró éghajlat alól hideg országokba költöznek. Mindezt persze Fourier segítségével is el lehetett képzelni, de hogy ezt nem ismerte az orosz olvasóközönség, az még az úgynevezett orosz szocializmus történetének ezt követő szakaszából is látható. Forradalmáraink a szocialista társadalomról alkotott elképzeléseikben gyakran odáig jutottak, hogy azt olyan paraszti faluközösségek szövetségének formájában képzelték el, amelyek szántóföldjeiket még az özönvíz előtti faekével művelik, ugyanúgy, ahogyan Sötét Vaszilij korában túrták a földet. De magától értetődik, hogy az ilyen „szocializmus“ egyáltalában nem tekinthető szocializmusnak. A proletariátus felszabadítása csak úgy mehet végbe, hogy az ember felszabadul „a föld hatalma“ és általában a természet hatalma alól. Ahhoz pedig, hogy az ember felszabadulhasson e hatalom alól, okvetlenül szükségesek a munka azon [76] seregei és a modern termelőerőknek a termelésben való ama széleskörű felhasználása, amiről Csernisevszkij beszélt Vera Pavlovna álmaiban, s amiről mi, a „gyakorlatiasságra“ való törekvésünkben tökéletesen megfeledkeztünk.

NB vö. Szocial-Demokrat 1. sz.

Csernisevszkij tanúja volt nálunk az „új

1

emberek“ új típusa megszületésének. Ezt a típust Rahmetov alakjában ábrázolta. Szerzőnk ujjongva üdvözölte ennek az új típusnak a megjelenését, és nem tudott lemondani arról az örömről, hogy akár csak elmosódott profilját megrajzolja. Ugyanakkor szomorúan előrelátta, milyen sok kín és szenvedés vár az orosz forradalmárra, akinek élete szükségképpen kemény harc és súlyos önfeláldozás lesz. És Csernisevszkij Rahmetovban igazi aszkétát mutat be nekünk. Rahmetov a szó szoros értelmében kínozza magát. Mint lakásadónője mondja, teljesen „könyörtelen önmagához“. Még azt is elhatározza, hogy kipróbálja, vajon képes lenne-e elviselni a kínvallatást, s ezért egész éjjel egy szögekkel teletűzdelt nemezdarabon fekszik. Sokan, köztük Piszarev is, ebben puszta különcködést láttak. Egyetértünk azzal, hogy Rahmetov jellemének egyik-másik vonását másképp lehetett volna ábrázolni. De jellemének egésze mégis teljesen

1 — a Szocial-Demokratban „forradalmár“ (1. sz. 173. old.)[172]

valósághű | a hatvanas és hetvenes években

2 — „az orosz forradalmárok“
3 — „óriási“ (Szocial-Demokrat 1. sz. 174. old.)

2
kiemelkedő szocialistáink | csaknem mind-

3
egyikében | nem kis | adag rahmetovoskodás volt.

Bevezetésünk végéhez érve, kijelentjük, hogy mindeddig nem értékelték kellőképpen Csernisevszkij jelentőségét az orosz irodalomban. V. G. Korolenko visszaemlékezései mutatják, mennyire félreértik nálunk Csernisevszkijt még sokan azok közül is, akik igen nagy jóindulatot tanúsítanak iránta. Korolenko, ez a tehetséges és okos író valamiféle „racionalista ökonomistának“ festette le, aki emellett hisz a „Comte-féle rendező értelemben“.* Ha a „rendező értelemre“ vonatkozó szavaknak van valamilyen értelmük, akkor azt jelentik, hogy Csernisevszkij a társadalmi jelenségeket idealista szemszögből nézte, akárcsak maga Comte is. De az, aki a társadalmi jelenségeket az i d e a l i z m u s szemszögéből tekinti, nem nevezhető ö k o n o m i s t á n a k, annál az egyszerű oknál fogva, mert ezzel az elnevezéssel — bár, mellesleg, szintén nem egész helyesen — azokat illetik, akik, minthogy nem hisznek [77] a rendező értelem erejében, a gazdaság rendező erejében hisznek. A rendező értelem erejében hivő „ökonomista“ hasonlítana a mózesi kozmogóniát elfogadó darwinistához. Ám nem ez a legfontosabb. A legfontosabb itt az, hogy Korolenko úr Csernisevszkij „ökonomizmusával“ „szubjektivistáink“ szociológiai nézeteit állítja szembe. „Miután nem voltunk már többé »racionalista ökonomisták«, mi sem topogtunk egy helyben. A pusztán gazdasági sémák helyett az az irodalmi irányzat, amelynek fő képviselője N. K. Mihajlovszkij, a biológiai jellegű törvények és párhuzamok egész perspektíváját tárta elénk, a gazdasági érdekek játékának pedig alárendelt helyet utalt ki.“**

NB

* Korolenko: „Отошедшие.“ 78. old.
** Korolenko: „Отошедшие.“ 79—80. old.

Csakugyan, „nem topogtak egy helyben“! A „biológiai jellegű törvények és párhuzamok“ Mihajlovszkij által feltárt „perspektívája“ óriási lépés volt hátrafelé Csernisevszkij társadalmi nézeteihez képest.* N. K. Mihajlovszkij P. L. Lavrov tanítványa volt, aki — mint „A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez“ c. könyvünkben kimutattuk — a társadalmi fejlődés menetére vonatkozó nézeteiben Bruno Bauer követője volt. Ezért annak, aki tisztázni akarja, hogyan viszonylik Csernisevszkij világszemlélete „szubjektivistáink“ világnézetéhez, elsősorban igyekeznie kell, hogy megértse, miként viszonylik Bruno Bauer nézeteihez Feuerbach filozófiája, amelyet Csernisevszkij követett. Itt pedig a dolog világos és egyszerű: Feuerbach jóval megelőzte Bruno Bauert.

Csernisevszkijről írt első cikkünkhöz, melyet halálhírének friss benyomása alatt írtunk és a jelen kiadásban teljesen átdolgoztunk, mottóul szerzőnknek feleségéhez írt leveléből a következő szavakat választottuk: „A mi kettőnk élete a történelemé, évszázadok múlnak el, s nevünk mindig kedves lesz az emberek előtt, s hálával fognak emlékezni rá akkor is, amikor már nem lesznek többé azok, akik velünk együtt éltek.“ Ez a levél 1862. október 5-én íródott, vagyis akkor, amikor szerzője már börtönben ült.

NB

* Nem csoda, hogy Csernisevszkij, mint ugyancsak Korolenko úr tanúsítja, teljesen elutasította ezeket a „törvényeket és párhuzamokat“.

ELSŐ RÉSZ
N. G. CSERNISEVSZKIJ FILOZÓFIAI, TÖRTÉNELMI ÉS IRODALMI NÉZETEI

ELSŐ SZAKASZ
N. G. CSERNISEVSZKIJ FILOZÓFIAI NÉZETEI

Első fejezet
CSERNISEVSZKIJ ÉS FEUERBACH

[81] ... E mű első kiadásában — munkánk
|8| első cikkét, amely egyebek között Csernisevszkij filozófiai nézeteit tárgyalta, 18|9|9 végén írtuk — kifejeztük azt a meggyőződésünket, hogy szerzőnk, filozófiai nézeteit tekintve, Feuerbach követője volt. Meggyőződésünk, magától értetődően, mindenekelőtt azon alapult, hogy összehasonlítottuk Feuerbach nézeteivel Csernisevszkijnek azokat a gondolatait, amelyeknek több-kevesebb filozófiai vonatkozásuk van...

Harmadik fejezet
VITA JURKEVICCSEL ÉS MÁSOKKAL

...[101] Jurkevics Csernisevszkijnek azt a gondolatot tulajdonítja, hogy az anyagi és a pszichikai jelenségek között **nincs semmi különbség**, és diadalmasan kérdezi, miképpen keletkeznek az érzetek az idegmozgás eredményeként. Ez régi ostobaság, amellyel már régóta zaklatják a materialistákat, s amelyből csak az következik, hogy a materializmust „kritizálni" óhajtó emberek nem ismerik a materializmusnak még az ábécéjét sem. Csernisevszkij sehol sem mondja cikkében, hogy nincs semmilyen különbség az úgynevezett [102]

fizikai jelenségek és a pszichikai jelenségek között. Ellenkezőleg, kategorikusan elismeri e különbség fennállását; de véleménye szerint ez a különbség egyáltalában nem teszi jogosulttá, hogy a pszichikai jelenségeket külön nem-anyagi tényezőre vonatkoztassuk. Ismerjük már azt a megjegyzését, hogy minden tárgyban igen sok különböző minőség van. Most ezt részletesebben ismertetjük. „Például“ — mondja Csernisevszkij — „a fa nő, ég; azt mondjuk, hogy két minősége van: növekedési ereje és gyúlékonysága. Mi a hasonlóság e minőségek között? E két minőség teljesen különböző; nincs olyan fogalom, a minőség általános fogalmán kívül, amelybe mindkét minőség belefoglalható lenne; nincs olyan fogalom, a jelenség fogalmán kívül, amelybe az e minőségeknek megfelelő jelenségek mindkét sora belefoglalható lenne. Vagy például, a jég kemény és csillogó; mi a közös a keménységben és a csillogásban? Az egyik minőségtől a másikig húzódó logikai távolság mérhetetlenül nagy, vagy jobbanmondva, nincs köztük semmiféle, sem kicsiny, sem nagy logikai távolság, mert nincsenek egymással semmilyen logikai viszonyban. Ebből látjuk, hogy teljesen különnemű minőségeknek egy tárgyban való egyesülése a dolgok általános törvénye.“ Ugyanez a helyzet azzal a minőséggel is, amelyet érzékelési és gondolkodási képességnek nevezünk. E képességnek az élő organizmus úgynevezett fizikai minőségeitől való távolsága mérhetetlenül nagy. Ám ez nem gátolja, hogy egy és ugyanazon szervezet minősége legyen, amely szervezet rendelkezik kiterjedéssel is, a mozgás képességével is . . .

nem mérhetetlenül (bár még nem ismerjük ezt a „mértéket“)

[103] . . . Már J. Priestley mondotta „Disquisitions“ c. munkájában, hogy nagy visszaélés volna a materialista tanítással az a gondolat, hogy az agy rezgései azonosak az észleléssel. „Könnyű kialakítanunk“ — mondotta — „az olyan rezgések képzetét, amelyeket nem kísér észlelés. De feltételezzük (it is supposed), hogy az agy a rezgésekre való képességén kívül az észlelés vagy az érzékelés képességével is rendelkezik; valóban nem tudjuk, miért ne rendelkezhetnék ezzel a képesség-

NB

gel."* Ez az újkor valamennyi kiváló materialistájának a véleménye is, kivéve persze Feuerbachot és Csernisevszkijt. A materializmus ellenfeleinek — a következetes és a nemkövetkezetes, a tudatos és a nem-tudatos idealistáknak — e tanról mondott bírálatukban elsősorban arról kellett volna meggyőzniök bennünket, hogy erre vonatkozóan többet tudnak Priestleynél, s ki kellett volna mutatniok, milyen indokok gátolják őket abban, hogy Priestleyvel együtt elismerjék, miszerint az agy, a rezgésekre való képességén kívül rendelkezhet az észlelés képességével is. Kétségkívül, vannak ilyen indokaik. Ám ezek arra a spiritualista előítéletre vezethetők vissza, hogy az anyag önmagában — vagyis amikor a szellem nem keltette életre — holt, és nemcsak észlelésre, hanem még mozgásra is képtelen. A materialistákkal való vitában ilyen indokokra hivatkozni annyit jelent, mint nyilvánvaló petitio principiit elkövetni, vagyis arra a tételre támaszkodni, amelyet éppen bizonyítani kell. Többé-kevésbé homályosan ezt a materializmus ellenfelei is érzik. Ezért rendszerint nagyon óvakodnak felhozni azokat az indokokat, amelyek miatt nem ismerik el, hogy az észlelés képessége az anyag egyik tulajdonsága, s inkább azt cáfolják, amit, legalábbis az újkorban, egyetlen neves materialista sem mondott, vagyis hogy az észlelés azonos a mozgással.** Az olvasóra bízzuk, hogy ítéletet mondjon az efféle kritikáról, és ez a kritika manapság nálunk divatosabb, mint bárhol és bármikor volt...

[105] ... „Magától értetődően" — ismeri el Csernisevszkij —, „amikor arról beszélünk, hogy a testek állapota különböző aszerint, hogy bennük kémiai folyamat megy végbe vagy sem,

* Disquisitions relating to Matter and Spirit. By Joseph Priestley. I. köt. Második kiadás. Birmingham 1780. II, 121. old.

** Megengedjük, hogy az ókori materialistáknál, például Démokritosznál és Epikurosznál lehettek bizonyos homályosságok e tekintetben, bár ez korántsincs bebizonyítva: hiszen ne feledjük, hogy e gondolkodók nézetei nem maradtak ránk teljes formájukban.

NB

akkor csak a folyamat erős, gyors lefolyása és igen lassú, gyenge lefolyása között fennálló mennyiségi különbségről szólunk. Voltaképpen minden testben állandóan kémiai folyamat megy végbe; a gerenda például, mégha nem is gyújtják fel, nem is égetik el a kemencében, hanem nyugodtan, látszólag minden változás nélkül áll a ház falában, valamikor ugyanolyan véget ér, mint amilyenre az égés következtében jutna: fokozatosan elkorhad, s szintén csak hamu marad belőle (a korhadt fadarab pora, s a fadarab korábbi helyén végül is csak a hamu ásványi részecskéi maradnak). Ám ha ez a folyamat rendkívül lassan és gyengén megy végbe, mint például a ház falában levő gerenda közönséges elkorhadása esetén, akkor a folyamatban részt vevő testre jellemző minőségek is olyan mikroszkopikus gyengeséggel nyilvánulnak meg, amely a mindennapi életben teljesen észrevehetetlen. Például a ház falában levő fa lassú korhadása esetén szintén fejlődik hő; de az a hőmennyiség, amely az égés során néhány órára összpontosulna, most néhány évtizedre hígul fel (ha szabad ezt a kifejezést használni), úgyhogy nem jár semmiféle gyakorlatilag megragadható eredménnyel: e hő léte a gyakorlati ítéletek szempontjából elenyésző. Akárcsak a bor íze egy egész tó vizében, amelybe egy csepp bort öntöttek: tudományos szempontból ez a tó vizének és a bornak a keverékét tartalmazza; de a gyakorlatban úgy kell vennünk, mintha egyáltalában nem volna benne bor.“

[106] E kitűnő sorok feljogosítanak bennünket arra a gondolatra, hogy Csernisevszkij e tekintetben sem látott semmiféle szakadékot a szervezett és a szervezetlen anyag között. Természetesen, az állati szervezet — s kiváltképpen a zoológiai létra legmagasabb fokán álló állatnak, az embernek a szervezete — a szóban forgó vonatkozásban olyan tulajdonságokat mutat, amelyek teljesen idegenek a szervezetlen anyagtól. De hiszen a fa égésének folyamata is számos olyan jelenséggel jár együtt, amelyek nincsenek meg a fa lassú korhadásában. Ám e két folyamat között nincs lényegi különbség. Ellenkezőleg, lényegében véve ez egy és ugyanazon folyamat; csupán az első esetben igen gyorsan, a második esetben pedig rendkívül lassan zajlik le. Ezért az e folyamatban részt vevő testre jellemző minőségek az első esetben

igen erősek, a másodikban pedig „mikroszkopikus gyengeséggel nyilvánulnak meg, amely a mindennapi életben teljesen észrevehetetlen". A pszichikai jelenségek kérdésére alkalmazva ez azt jelenti, hogy az anyag szervezetlen formában is rendelkezik azon alapvető „érzékelési" képességgel, amely a magasabbrendű állatoknál olyan gazdag „szellemi" eredményeket hoz. A szervezetlen anyagban azonban ez a képesség végtelenül kicsiny fokban van meg. Ezért teljesen észrevehetetlen a kutató számára, s nullának vehetjük anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is megkockáztatnánk bármilyen számottevő hiba lehetőségét. De mégsem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez a képesség az anyagnak általában sajátja, s ennélfogva semmi alapunk sincs arra, hogy valamiféle csodának tekintsük ott, ahol különlegesen nagy erővel jelenik meg, mint például általában a magasabbrendű állatoknál, s legfőképp az embernél. Csernisevszkij, amikor — az akkori sajtóviszonyaink között szükséges óvatossággal — kimondotta ezt a gondolatot, olyan materialistákhoz került közel, mint Lamettrie és Diderot, akik a fölösleges teológiai függelékektől megszabadított spinozizmus nézőpontjára helyezkedtek...

NB

[107] ... Jurkevics is azt állította, hogy a mennyiségi változások nem magában a tárgyban, hanem a tárgynak az érzékelő szubjektumhoz való viszonyában csapnak át minőségi változásokba. Ez azonban igen durva logikai hiba. Az objektumnak ahhoz, hogy megváltozzék az érzékelő szubjektumhoz való viszonyában, előbb önmagában kell megváltoznia. Ha a jég számunkra nem azokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mint a vízgőz, ez azzal magyarázható, hogy a víz részecskéinek egymáshoz való viszonya az első esetben egészen más, mint a másodikban. De ebből elég...

nem logikai, hanem ismeretelméleti

Tudjuk, mennyire megvetően kezelte Csernisevszkij Jurkevics érveit. Nem állt neki boncolgatni ezeket az érveket — erre a cenzúraviszonyok miatt nem is volt lehetősége —, hanem egyszerűen kijelentette, hogy elavultak és cseppet sem meggyőzőek.

„Én magam is szeminarista voltam“ — írta a „Polemikus szépségek“-ben. — „Tapasztalatból ismerem az olyan emberek helyzetét, akik úgy nevelkedtek, mint Jurkevics nevelkedett. Láttam embereket, akik olyan helyzetben voltak, mint ő. Ezért nehéz gúnyolódnom rajtuk: hiszen azon gúnyolódnék, hogy nincs lehetőségük rendes könyvekhez jutni, hogy teljesen magukra maradtak fejlődésükben, olyan helyzeten gúnyolódnék, amely minden lehető tekintetben elképzelhetetlenül nehéz.

Nem tudom, hány éves Jurkevics úr; ha már nem fiatal, késő, hogy törődjünk vele. De ha még fiatal, örömmel bocsátom rendelkezésére kicsiny könyvtáramat.“

Volinszkij úr mostanáig a legnagyobb mértékben elégtelennek [108] tartja ezt a választ. Az a véleménye, hogy Csernisevszkij csakis azért felelt így, mert nem tudja alaposan megcáfolni Jurkevicset. Mint látjuk, ugyanígy gondolkodott néhány zsurnaliszta is a hatvanas évek elején. Dudiskin például az „Otyecseszt-vennije Zapiszki“-ban pontról pontra felsorolta Jurkevics állítólag megdönthetetlen érveit, s Csernisevszkijhez fordulva, ezt írta:

„Úgy látszik, a dolog világos; már nem másvalakiről van szó, hanem önről, nem általában a filozófiáról és a fiziológiáról, hanem arról, hogy ön nem jártas ezekben a tudományokban. Mire jó itt ez a villámhárító a szemináriumi filozófiáról? Miért kell összekeverni teljesen különböző dolgokat és azt mondani, hogy ön mindezt már a szemináriumban tudta, sőt még ma is betéve tudja?“

Csernisevszkij erre azt felelte, hogy Dudiskin a szemináriumi füzetecskékben való járatlansága miatt nem érthette meg, miről van szó. „Ha annyi fáradságot vett volna magának, hogy átnézze ezeket a füzetecskéket“ — folytatja Csernisevszkij —, „látta volna, hogy mindazokat a fogyatékosságokat, amelyeket Jurkevics úr nálam felfedez, ezek a füzetecskék felfedezik Arisztotelészben, Baconben, Gassendiben, Locke-ban stb., stb., vagyis minden filozófusban, aki nem volt idealista. Tehát engem mint írót egyénileg egyáltalában nem illetnek ezek a szemrehányások; tulajdonképpen azokat az elméleteket illetik, amelyek népszerűsítését hasz-

NB

nosnak tartom. Ha nem hiszi, lapozzon bele a Jurkevics úrral azonos irányzathoz tartozó »Filozófiai szótár«-ba, melyet Sz. G. úr adott ki, s meglátja, hogy mindenkiről, aki nem idealista, ott ugyanaz olvasható: hogy a pszichológiát nem ismeri, hogy a természettudományokhoz nem konyít, hogy a belső tapasztalatot elveti, hogy a tények előtt csődöt mond, hogy a metafizikát összezavarja a természettudományokkal, hogy az embert lealacsonyítja stb., stb. . . .“

Negyedik fejezet

AZ ERKÖLCSRE VONATKOZÓ TANÍTÁS

[111] . . . Általánosságban, Csernisevszkijnek az ésszerű önzésre vonatkozó nézetében erősen észrevehető a valamennyi „felvilágosító időszakra“ (Aufklärungsperioden) jellemző törekvés, hogy az értelemben keressen támaszt az erkölcs számára, s az egyes egyén többé vagy kevésbé megalapozott mérlegelésében keresse az illető jellemének és tetteinek magyarázatát. Néha Csernisevszkij idevágó okfejtései úgy hasonlítanak Helvétius és a vele egy álláspontón levő gondolkodók okfejtéseihez, mint egyik vízcsepp a másikhoz. Csaknem ugyanilyen élénken emlékeztetnek Szókratésznak, az ókori görög felvilágosodás jellegzetes képviselőjének okfejtésére; Szókratész, amikor a barátságot védelmezte, azt bizonyította, hogy h a s z n o s, ha az embernek barátai vannak, mivel ezek jó szolgálatot tehetnek [112] a bajban. Az efféle szélsőséges racionális magatartást az magyarázza, hogy a felvilágosodás hívei rendszerint nem tudtak a f e j l ő d é s á l l á s p o n t j á r a helyezkedni.*

NB

Tudjuk, hogy Csernisevszkij elmélete szerint az ember természeténél fogva se nem jó, se nem rossz, hanem a körülmények szerint válik jóvá

* Bővebbet erről lásd „Beiträge zur Geschichte des Materialismus — Holbach, Helvétius und Karl Marx“ c. könyvünkben. Stuttgart 1896. [Magyarul: Adalékok a materializmus történetéhez. Budapest 1951. — *Szerk.*]

vagy rosszá.* Ha elismernénk, hogy az embert tetteiben mindig a számítás vezeti, akkor másképpen kellene megfogalmaznunk Csernisevszkijnek az emberi természetre vonatkozó nézetét: azt kellene mondanunk, hogy az ember természeténél fogva se nem jó, se nem rossz, hanem csak számító, s ez a tulajdonsága a körülményektől függően lesz többé vagy kevésbé erős. Az ilyen megfogalmazás azonban aligha nyerte volna el szerzőnk tetszését.

Mi Csernisevszkij elmélete szerint a jó, mi a rossz? Erre ugyancsak „Antropológiai elv a filozófiában“ c. — mint az olvasó látja, fölöttébb tartalmas — cikke ad választ. „Az egyes ember“ — mondja ott — „jó cselekedeteknek más emberek azon tetteit nevezi, amelyek számára hasznosak; a közvélemény azt tartja jónak, ami az egész társadalom vagy tagjainak többsége számára hasznos; végül általában az emberek nemzeti és rendi különbség nélkül azt nevezik jónak, ami általában az ember számára hasznos.“ Gyakran megesik, hogy a különböző nemzetek és rendek érdekei ellentmondanak egymásnak vagy az általános emberi érdekeknek; ugyancsak gyakran előfordul, hogy egyvalamely rend érdekei ellentétesek az egész nemzet érdekeivel. Hogyan döntsük el ilyenkor, hol a jó és hol a rossz?

---

* Egyébként nem árt megjegyezni, hogy szerzőnk korábban más nézetet hangoztatott az emberi természetről. Eszerint az ember „természeténél fogva hajlamos az igaz meg a jó tiszteletére és szeretetére és minden gonosznak a megvetésére, olyan lény, amely a jó és az igaz törvényeit csak tudatlanságból, tévedésből, vagy jelleménél és értelménél erősebb körülmények hatása folytán képes megsérteni, de sohasem tudja a maga jószántából és szabadon előnyben részesíteni a rosszat a jóval szemben“ (lásd Scsedrin „Kormányzósági jegyzetei“-ről írt cikkét. Szovremennyik, 1857. 6. sz.; újból megjelent Csernisevszkij „Полное собрание сочинений“ III. kötetében. Az idézett sorok e kötet 221—222. oldalán találhatók). Ez közelebb áll Szókratészhoz, semmint a mai fejlődéstanhoz.

II. SZAKASZ
N. G. CSERNISEVSZKIJ TÖRTÉNELMI NÉZETEI

Második fejezet
MATERIALIZMUS CSERNISEVSZKIJ TÖRTÉNELMI NÉZETEIBEN

[159] ... Csernisevszkij Feuerbach nézeteit alkalmazta az esztétikára, s itt, mint alább látni fogjuk, bizonyos értelemben egészen kiváló eredményeket ért el. De következtetései itt sem voltak tökéletesen kielégítőek, mivel az emberiség esztétikai fejlődésének teljesen helyes fogalma feltételezi az általános történetfelfogás kidolgozását. Ami ezt az általános történetfelfogást illeti, Csernisevszkij csak néhány — bár nagyon helyes — lépést tudott tenni ennek kidolgozása felé. Az ilyen lépésekre példák a műveiből az imént [160] közölt hosszabb részletek...

Harmadik fejezet
IDEALIZMUS CSERNISEVSZKIJ TÖRTÉNELMI NÉZETEIBEN

Csernisevszkij azon cikkében, amelyet V. P. Botkin „Levelek Spanyolországról" c. ismert könyvének szentelt (Szovremennyik, 1857. 2. könyv), a következőket olvassuk:

„Ha a nép ellenséges kasztokra oszlik, ez jobb jövőjének egyik legerősebb akadálya, — Spanyolországban nincs meg ez a végzetes megoszlás, nincs olyan kibékíthetetlen ellenségeskedés a rendek között, hogy mindegyikük kész lenne feláldozni a legbecsesebb történelmi vívmányokat, csak hogy kárt okozzon a másik rendnek, — Spanyolországban az egész nemzet egyetlen egységnek érzi magát. Ez a sajátosság olyan rendkívüli Nyugat-Európa népei között, hogy a legnagyobb figyelemre méltó, s úgy tekinthetjük, hogy ez már egymagában is kezeskedik az ország boldog jövőjéről."*

Ez nem elírás, mert Csernisevszkij néhány oldallal odább, ugyanebben a cikkében így ír:

---

* Сочинения. III. köt. 38. old.

„A civilizált nemzetek nagy részével szemben a spanyol nép egy rendkívül fontos vonatkozásban vitathatatlan fölényben van: a spanyol [161] rendeket nem osztja meg sem beléjük gyökerezett gyűlölet, sem lényeges érdekellentét; a spanyol rendek nem alkotnak egymással ellenséges kasztokat, mint ezt sok más nyugateurópai országban látjuk; ellenkezőleg, Spanyolországban az összes rendek egyetértésben törekedhetnek egyazon célra“*...

[163] ... Az utópista szocialisták idealista nézőpontból szemlélték koruk társadalmának egész további sorsát. Azt a meggyőződést vallották, hogy e társadalom sorsát a „vélemények“ fogják eldönteni, vagyis a társadalom tagjainak a különböző reformátorok által javasolt társadalmi átalakításra vonatkozó nézetei. Az utópista szocialisták nem vetették fel azt a kérdést, mitől függ, hogy valamely társadalomban ilyen és nem másmilyen nézetek uralkodnak. Ezért nem is kívánták tovább kidolgozni a materialista történelemmagyarázatnak azokat az elemeit, melyek tanításaikban kétségkívül nagy számban fellelhetők. Ellenkezőleg, hajlottak arra, hogy az emberiség múltbeli történelmét is idealista nézőpontból tekintsék. Ennek következtében a történelemre vonatkozó okfejtéseikben igen gyakran teljesen kétségtelen és — azt hihetnők — a legnyilvánvalóbb ellentmondásokba ütközünk: a látszólag teljesen materialista szellemben értelmezett tények egyszerre csak teljesen idealista magyarázatot nyernek; s megfordítva, az idealista magyarázatokat lépten-nyomon teljesen materialista kitérések szakítják meg. Ez az ingadozás, ez az állandó — a mai olvasó számára szembeötlő, de a szerző számára észrevétlen — átmenet a materializmusról az idealizmusra és az idealizmusról a materializmusra, érezhető Csernisevszkij történelmi fejtegetéseiben is, aki ebben a tekintetben erősen hasonlít a Nyugat nagy utópistáira. Végeredményben Csernisevszkij, akárcsak a nyugati utópisták, ismételjük, hajlik az idealizmusra.

Ez jól látható „Róma bukásának okairól (Montesquieu nyomán)“ c. érdekes cikkében, amely a „Szovremennyik“ 1861-es évfolyamá-

* Сочинения. 44. old.

ban (5. könyv) jelent meg. Csernisevszkij ebben az írásában erélyesen szembeszáll azzal a nagyon elterjedt nézettel, hogy a Nyugat- [164] Római Birodalom belső fejlődésképtelensége következtében bukott el, míg a barbárok, akik véget vetettek létének, a haladás új csíráit hozták magukkal...

Ebben a cikkben szó sincs sem Róma belső társadalmi viszonyairól, amelyek gyengeségét okozták és amelyekre már ugyancsak Guizot rámutatott „Essais sur l'histoire de France" c. művének első cikkében, sem az együttélés azon formáiról, amelyekből a germán barbárok a Nyugat-Római Birodalom bukása korában erejüket merítették. Sőt, Csernisevszkij megfeledkezett Plinius híres szavairól is, amelyeket máshelyütt ő maga idéz: latifundia perdidere Italiam (Itáliát a latifundiumok veszejtették el). Csernisevszkijnek „a haladásról adott formulájában" — ahogy ezt nálunk később kifejezték — [165] nem marad hely valamely ország belső viszonyai számára. Minden a szellemi fejlődésre redukálódik. Csernisevszkij határozottan kijelenti, hogy a haladás az értelmi fejlődésen alapszik, s „legfőbb oldala éppen az ismeretek eredményei és fejlődése". Eszébe sem jut, hogy „az ismeretek eredményei és fejlődése" a társadalmi viszonyoktól függhetnek, amelyek egyes esetekben előmozdítják, más esetekben pedig hátráltatják ezt az eredményt és ezt a fejlődést. A társadalmi viszonyokat úgy ábrázolja, mint bizonyos vélemények elterjedésének puszta következményét. Éppen most olvastuk el újból a következő szavakat: „utat tör a történelmi ismeret; ez csökkenti a hamis fogalmak számát, amelyek gátolják az embereket társadalmi életük megszervezésében, és a társadalmi élet jobban meg van szervezve, mint azelőtt". Ez nagyon is eltér attól, amit szerzőnk Roscher könyvéről írt cikkében mondott. Ott, többek között, arra lyukadt ki, hogy nem szabad, sőt nevetséges is, úgy ítélkezni a tudósokról, mint iskolásgyermekekről: nem ismerte ezt meg ezt a tudományt, s ezért hibás nézetre jutott. Ott, többek között, arra lyukadt ki, hogy a lényeg nem egy bizonyos tudós ismereteinek mennyisége, hanem az, hogy milyenek a tudós által képviselt csoport érdekei. Egyszóval, ott arra lyukadt ki, hogy a társadalmi nézeteket a társadalmi érdekek, a társadalmi gondolatot pedig a társadalmi élet határozza meg. Most pont a fordítottjára lyukad

ki. Most kiderül, hogy a társadalmi élétet a társadalmi gondolat határozza meg, és ha a társadalmi rendnek vannak bizonyos fogyatékosságai, ennek az az oka, hogy a társadalom, mint valami iskolásgyermek, rosszul vagy keveset tanult, s ezért hibás fogalmakra jutott. Meghökkentőbb ellentmondást el sem lehet képzelni...

[170] ... Ami Oroszországnak a „régi világhoz“ való viszonyát illeti, Herzen nézete erős szlavofil hatásra alakult ki, és téves volt. De hibás nézethez úgy is el lehet jutni, ha többékevésbé helyes módszert alkalmazunk, éppen úgy, ahogyan helyes nézetre lehet jutni többékevésbé hibás módszer alkalmazásának eredményeként. Ezért jogos, hogy feltegyük a kérdést: hogyan viszonyult az a módszer, amelynek segítségével Herzen kidolgozta helytelen nézetét, ahhoz a módszerhez, amely Csernisevszkijt e nézet teljesen megérdemelt tagadásához és kigúnyolásához vezette...

Ötödik fejezet

CSERNISEVSZKIJ ÉS MARX

[188] ... Emlékeztethetnek bennünket arra, hogy — miként megjegyeztük — Csernisevszkij általunk taglalt recenziói már azután jelentek meg, hogy Marx és Engels történeti nézetei egységes egésszé alakultak. Erről nem is feledkezünk meg. De úgy gondoljuk, hogy ez nem pusztán időrendi kérdés. Lassalle fő művei szintén már azután jelentek meg, hogy Marx és Engels történeti nézetei egységes formába ötvöződtek, mégis, eszmei tartalmukat tekintve, ezek a munkák szintén a történelmi idealizmusról a történelmi materializmusra való átmenet időszakába tartoznak. Nem az a lényeg, hogy mikor jelent meg valamely mű, hanem az, hogy mi a tartalma.

Ha az elmúlt történelmi időszakokban az ismeretek haladását a gazdasági viszonyok struktúrája szabta meg, akkor, korunkra áttérve, Csernisevszkijnek fel kellett tennie a kérdést: milyenek e kor azon gazdasági sajátosságai, amelyek a társadalmi igazság feltárására vezettek és biztosították annak jövőbeli megvalósulását. Ám ahhoz, hogy valaki ezzel a kérdéssel foglalkozzék, határozottan szakítania kellett az idea-

lizmussal és szilárdan a történelem materialista magyarázatának talajára kellett állnia. Nem ismételgetjük, hogy Csernisevszkij még távol állt az idealizmussal való szakítástól és hogy a társadalmi fejlődés további menetéről alkotott elképzelése teljesen idealista volt. Csupán arra kérjük az olvasót, jegyezze meg, hogy Csernisevszkij, történelmi idealizmusa következtében, a jövőről alkotott elképzeléseiben az első helyet az „élenjáró" embereknek — mint nálunk ma mondani szokás: az értelmiségieknek [189] — juttatta, akiknek el kell terjeszteniök a tömegek körében a végre felfedezett társadalmi igazságot. A tömegnek az előnyomuló hadseregtől elmaradt katonák szerepét juttatja. Persze, egyetlen értelmes materialista sem fogja állítani, hogy az átlagos „egyszerű ember" tudása, csak azért, mert egyszerű ember, vagyis „tömegember", nem kevesebb, mint az átlagos „értelmiségié". Terszetesen kevesebb. Csakhogy nem az „egyszerű ember" ismereteiről, hanem cselekedeteiről van szó. Az emberek cselekedeteit viszont nem mindig ismereteik, és sohasem csupán ismereteik határozzák meg, hanem — és legfőképpen — helyzetük is, amelyet meglevő ismereteik csak megvilágítanak és tudatossá tesznek. Itt ismét emlékeztetnünk kell általában a materializmus és különösen a materialista történelemmagyarázat alaptételére: nem a tudat határozza meg a létet, hanem a lét a tudatot. Az „értelmiséghez" tartozó ember „tudata" fejlettebb, mint a „tömeghez" tartozó emberé. De a tömeghez tartozó embernek a maga „léte" sokkal határozottabb cselekvési módot diktál annál, amilyent az értelmiséginek a maga társadalmi helyzete diktál. A materialista történelemszemlélet ezért csupán bizonyos, méghozzá igen korlátozott értelemben engedi meg, hogy a „tömeghez" tartozó embernek az értelmiségi emberhez viszonyított elmaradottságáról beszéljünk: bizonyos értelemben az „egyszerű ember" kétségtelenül elmarad az „értelmiségitől", de más értelemben kétségtelenül előtte jár. S éppen azért, mert ez így van, a materialista történelemmagyarázat híve, bár nem csatlakozik a feketeszázas és szindikalista táboroktól kiinduló ostoba értelmiségellenes kirohanásokhoz, sohasem lesz hajlandó az értel-

NB

NB

NB

miségnek a történelem Demiurgosza szerepét tulajdonítani, ahogyan az idealisták rendszerint teszik. Különböző fajtájú arisztokratizmus van. A történelmi idealizmus a „tudás arisztokratizmusában“ vétkes.

Az, ami Csernisevszkij történelmi nézeteiben a feuerbachi materializmus kidolgozatlansága által okozott fogyatékosság volt, utóbb az orosz szubjektivizmus alapja lett; e szubjektivizmusnak semmi köze sem volt a materializmushoz és határozottan szembehelyezkedett vele nemcsak a történelem területén, hanem a filozófia területén is. A szubjektivisták hivalkodóan a hatvanas évek legjobb hagyományai folytatóinak nevezték magukat. Valójában e korszak sajátos világszemléletének csak a gyenge oldalait [190] folytatták...

Hatodik fejezet

CSERNISEVSZKIJ UTOLSÓ TÖRTÉNELMI MŰVEI

[199] ... Ha Csernisevszkij következetesen kifejtette volna az itt kimondott gondolatot, akkor teljesen le kellett volna mondania a Róma bukásának okairól írt, előttünk már ismert cikkében foglalt idealista nézetéről. De éppen arról van szó, hogy efféle gondolatokat csak mellesleg mond ki, és nem fejti ki őket részletesebben. Amikor kimondja őket, egyáltalában nem tartja szükségesnek, hogy lemondjon a történelmi idealizmusról, s ez nem azért van, mert különös rokonszenvvel viseltetik az idealizmus mint filozófiai elmélet iránt. Ezzel az elmélettel szemben Csernisevszkij általában szélsőségesen tagadó álláspontra helyezkedik. Bár a történelmi fejlődés menetét illetően idealista nézetet vall, továbbra is következetes materialistának tartja magát. Csernisevszkij téved. De tévedése Feuerbach materialista rendszerének egyik fő fogyatékosságában gyökerezik. Marx igen helyesen jegyezte meg: Feuerbach konkrét — a csak gondolatainkban létező objektumoktól valóban megkülönböztetett objektumokat akar. De nem jut el odáig, hogy az emberi tevékenységet t á r g y i tevékenységnek fogja fel. Ennélfogva „»A kereszténység lényege« c. művében

Ugyanez Plehanov Csernisevszkijről írt könyvének fogyatékossága

csak az elméleti viszonyulást tekinti az igazán emberinek"... * Csernisevszkij, tanítójához hasonlóan, szintén csaknem kizárólag az ember „elméleti" tevékenységére fordítja figyelmét, s ennek következtében az ő szemében a szellemi fejlődés a történelmi mozgás legmélyebben rejlő oka...

[205] ... Csernisevszkij szerint a történelemben a bűn mindig elnyeri méltó büntetését. Valójában az általunk ismert történelmi tények semmilyen alapot sem nyújtanak ehhez a talán vigasztaló, de mindenesetre naiv nézethez. Bennünket csak az a kérdés érdekel, hogyan alakulhatott ki ez a nézet szerzőnknél. Erre a kérdésre pedig azzal válaszolhatunk, hogy utalunk arra a korra, amelyben Csernisevszkij élt. Ez a társadalom fellendülésének kora volt, amelynek, mondhatni, erkölcsi szüksége volt olyan nézetekre, amelyek megszilárdíthatták a rossz múlhatatlan vereségébe vetett hitet...

HARMADIK SZAKASZ

N. G. CSERNISEVSZKIJ IRODALMI NÉZETEI

Első fejezet

AZ IRODALOM ÉS A MŰVÉSZET JELENTŐSÉGE

[221] ... Az a felfogás, amely szerint a művészet j á t é k, kiegészítve azzal a felfogással, hogy a játék a „gyermek munkája", rendkívül éles fényt derít a művészet lényegére és történetére. Első ízben teszi lehetővé, hogy a művészet lényegét és történetét materialista szemszögből vizsgáljuk. Tudjuk, hogy Csernisevszkij, irodalmi működésének legelején, a maga módján nagyon sikerült kísérletet tett arra, hogy Feuerbach materialista filozófiáját az esztétikára alkalmazza. Ennek a kísérletnek külön munkát szenteltünk.** Ezért itt csak annyit mondunk, hogy

* Lásd a Feuerbach-téziseket, amelyeket Marx még 1845 tavaszán írt.

** Lásd a „Csernisevszkij esztétikai elmélete" c. cikket a „За двадцать лет" gyűjteményben.

bár ez a kísérlet a maga módján nagyon jól sikerült, mégis, éppúgy mint Csernisevszkij történelmi nézetei, tükrözte Feuerbach filozófiájának alapvető fogyatékosságát: a történelmi, vagy pontosabban szólva, dialektikus oldal kidolgozatlanságát. És csakis azért, mert a magáévá tett filozófiának ez az oldala nem volt kidolgozva, kerülhette el Csernisevszkij figyelmét, hogy milyen fontos a játék fogalma a művészet materialista magyarázata szempontjából...

Második fejezet

BELINSZKIJ, CSERNISEVSZKIJ, PISZAREV

[236] ... „Tartós élvezetet csak a valóság nyújt az embernek; komoly jelentőségük csak azoknak a kívánságoknak van, amelyeknek alapja a valóság; sikert[237]csak azoknak a reményeknek beteljesülésétől várhatunk, amelyeket a valóság ébreszt és csak azokban a dolgokban, amelyeket a valóságban elénk táruló erők és körülmények segítségével viszünk végbe.“*

NB

Ez a „valóság“ új fogalma volt. Csernisevszkijnek, amikor azt mondotta, hogy ezt a fogalmat a transzcendentális filozófia homályos utalásaiból a modern gondolkodók munkálták ki, Feuerbach lebegett a szeme előtt. S igen helyesen fejtette ki a valóság feuerbachi fogalmát. Feuerbach azt mondotta, hogy az érzékiség vagy a valóság azonos az igazsággal, vagyis hogy a tárgyat igazi értelmében csak az érzékelés adja. A spekulatív filozófia úgy vélte, hogy a tárgyakról pusztán az érzéki tapasztalat alapján kialakított képzetek nem felelnek meg a tárgyak valóságos természetének, s ezeket a képzeteket a tiszta gondolkodás, vagyis az olyan gondolkodás segítségével kell igazolni, amelyik nem alapszik az érzéki tapasztalaton. Feuerbach határozottan fellépett ez ellen az idealista felfogás ellen. Állította, hogy a tárgyakról érzéki tapasztalatunk alapján kialakított képzetek teljesen megfelelnek a tárgyak természetének.

* Сочинения Н. Г. Чернышевского. II. köt. 206. old.

A baj csak az, hogy fantáziánk gyakran eltorzítja ezeket a képzeteket, amelyek ezért ellentmondásba kerülnek érzéki tapasztalatunkkal. A filozófiának kell kiűznie képzeteinkből a torzító fantasztikus elemet, s képzeteinket összhangba kell hoznia az érzéki tapasztalattal. Vissza kell vezetnie az emberiséget a valóságos tárgyaknak az ókori Görögországban uralkodó és a fantázia által el nem torzított szemléletéhez. S ha az emberiség áttér az ilyen szemléletre, akkor visszatér önmagához, mert a képzelet szüleményeinek alávetett emberek maguk is csak fantasztikus, nem pedig valóságos lények lehetnek. Mint Feuerbach kifejezte, az ember lényege az érzékiség, azaz a valóság, nem pedig a képzelet szüleménye és az absztrakció. A filozófia és a tudomány feladata általában az, hogy visszaállítsa jogaiba a valóságot. De ha ez így van, akkor ebből önmagától adódik az a következtetés, hogy az esztétikának mint tudományágnak a feladata szintén az, hogy visszaállítsa jogaiba a valóságot és harcoljon az emberi képzetek fantasztikus eleme ellen. Csernisevszkij esztétikai nézetei éppen erre a feuerbachi filozófiából leszűrt következtetésre épültek; ez volt disszertációjának fő gondolata. S kétségtelen, hogy ugyanerre a következtetésre gondolt Belinszkij, amikor [238] az irodalomra vonatkozó — utolsó előtti — évi áttekintésében a „valóság" fogalmát új fogalomnak nevezte...

[242] ... Köztudomású, hogy a hatvanas évek kritikája, például Dobroljubov kritikája, nemegyszer publicisztikába ment át. Ezért, amikor Csernisevszkijről szólunk, nem annyira bizonyítani, mint inkább illusztrálni fogjuk ezt a gondolatot. Az „Atenej" 1858. évi 3. számában a kritika-rovat közölte Csernisevszkij cikkét: „Orosz ember találkán. Elmélkedések Turgenyev »Aszja« c. elbeszélésével kapcsolatban." Ez a cikk a publicisztikai kritika egyik legragyogóbb példája. Magáról Turgenyev elbeszéléséről, amelyet Csernisevszkij „úgyszólván az egyetlen jó új elbeszélésnek" nevez, a cikkben igen kevés szó esik, majdnem semmi. A szerző csak arra a jelenetre fordítja figyelmét, amelyben az elbeszélés hőse szerelmet vall Aszjának, s e jelenettel kapcsolatban „elmélkedésekbe" bocsátkozik. Az olvasó természetesen emlékszik arra, hogy Turgenyev hőse a döntő pillanatban

megijedt és meghátrált. Éppen ez a körülmény készteti Csernisevszkijt „elmélkedésekre“. Csernisevszkij megjegyzi, hogy a határozatlanság és a gyávaság nemcsak ennek a hősnek jellemző tulajdonsága, hanem legjobb szépirodalmi műveink legtöbb hősének is. Emlékeztet Rugyinra, Beltovra, Nyekraszov Szasájának mesterére, s mindegyikükben ugyanezt a tulajdonságot fedezi fel. Nem az írókat vádolja ezért, mert ők csak észrevették azt, amivel a valóságban lépten-nyomon találkozunk. Az orosz emberekben nincsen bátorság, azért nem bátrak a szépirodalmi művek szereplői sem. Az orosz emberekben pedig azért nincs bátorság, mert nem szokták meg, hogy részt vegyenek a közügyekben. „Ha társaságba megyünk, látunk magunk körül embereket egyenruhában és civilben, szalonkabátban vagy frakkban; ezek az emberek öt és fél vagy hat láb magasak, sőt néha magasabbak is; vagy van bajuszuk és [243] szakálluk, vagy nincs; s mi azt hisszük, hogy férfiakkal állunk szemben. Ez tökéletes tévedés, optikai csalódás, hallucináció, semmi egyéb. Ha valaki nem szokta meg, hogy önállóan részt vegyen az állampolgári ügyekben, ha nem tett szert állampolgári öntudatra, akkor a hímnemű gyermekből, ha felnő, középkorú, majd hajlottkorú hímnemű lény lesz, de férfi nem lesz belőle, legalábbis nem válik belőle nemes jellemű férfiú.“* A humánus és művelt embereknél a nemes férfiasság hiánya méginkább szembeszökő, mint a tanulatlan embereknél, mert a humánus és művelt ember szeret fontos témákról beszélgetni. Lelkesen és ékesszólóan beszél, de csak addig, amíg nem kerül sor rá, hogy a szavakról a tettekre térjen át. „Amíg nem kerül sor tettre, és csak beszélgetéssel és ábrándozással kell megtölteni az üres időt, az üres fejet vagy az üres szívet, addig a hős nagyon harcias; de amikor arra kerül a sor, hogy nyíltan és pontosan kifejezze érzéseit, a hősök nagyrésze már ingadozni kezd és nyelvük már nehezebben forog. Néhányuknak, a legbátrabbaknak még úgy-ahogy sikerül összeszedni erejüket és dadogva kifejezni valamit, ami zavaros fogalmat ad gondolataikról. De próbáljuk csak meg szavukon fogni őket és ezt mondani nekik: ti ezt és ezt akarjátok; nagyon

Szocial-Demokrat 1. sz. 143. old.

* Сочинения. I. köt. 97—98. old.

örvendünk; fogjatok hát neki a cselekvésnek és mi támogatunk titeket, — az ilyen válasz esetén a legbátrabb hősök egyik fele elájul, a másik fele igen goromba szemrehányást tesz nekünk, amiért ilyen kényes helyzetbe hoztuk, mondogatni kezdik, hogy nem vártak ilyen javaslatokat, hogy teljesen elvesztik a fejüket, nem tudnak semmilyen elhatározásra jutni, mert hogyan is lehetne olyan gyorsan, s egyébként is ők becsületes emberek, és nemcsak becsületesek, hanem nagyon békések is, s nem akarnak kellemetlenségeket okozni nekünk, s egyáltalában vajon csakugyan lehet-e törődni mindazzal, amiről az emberek azért beszélnek, mert nincs semmi dolguk, s hogy a legjobb nem kezdeni hozzá semmihez, mert minden vesződséggel és hercehurcával jár, egyelőre semmi jóra nem vezethet, hisz tudvalevőleg ők korántsem ezt várták, erre nem voltak elkészülve stb."*

Szocial-Demokrat 1. sz. 144. old. — „az orosz liberalizmus maró és találó kritikája"[173]

A képet, mondhatni, mesteri kéz festette. De ez a mester nem kritikus, hanem publicista volt.

NB

[245] ... Az idők követelménye viszont, véleménye szerint, [246] az volt, hogy a parasztságnak engedményeket tegyenek. Csernisevszkij a „tiszteletreméltó" urakat az Evangélium szavaival inti: „Légy jóakarója a te ellenségednek hamar, amíg az úton vagy vele, hogy ellenséged valamiképpen a bíró kezébe ne adjon, és a bíró oda ne adjon a poroszló kezébe, és tömlöcbe ne vessen téged. Bizony mondom néked: ki nem jössz onnét, mígnem megfizetsz az utolsó fillérig." (Máté, 5. 25. és 26.)**

NB ×

Magyarázatok nélkül is világos, hogy ha egy adott társadalmi osztálynak vagy rétegnek bizonyos gyakorlati cselekvésre való képességét illetően bármilyen elméleti következtetésre jutunk, bizonyos fokig mindig szükség van arra, hogy ezt a tapasztalat igazolja, s ennélfogva az ilyen következtetés csak bizonyos, többé-kevésbé szűk határok között tekinthető a priori megbízhatónak. Így például teljesen megbízhatóan meg lehetett jósolni, hogy a nemességnek még a műveltebb

* Сочинения I. köt. 90—91. old.
** Сочинения. I. köt. 102. old.

része sem lesz hajlandó feláldozni érdekeit a parasztok kedvéért. Ennek a jóslatnak egyáltalában nem volt szüksége gyakorlati igazolásra. De amikor meg kellett határozni, milyen mértékben képes a művelt nemesség s a j á t é r d e k é b e n engedményeket tenni a parasztoknak, akkor már senki sem tudta egészen megbízhatóan előre kijelenteni: a nemesség ebben az irányban nem lépi át ezt.meg ezt a határt. Itt mindig feltételezhető volt, hogy a nemesség bizonyos körülmények között valamennyire túlmegy ezen a határon, ha saját előnyeinek némileg helyesebb megértésére jutott. A gyakorlati embernek, amilyen a szóban forgó esetben Csernisevszkij, nemcsak meg lehetett, hanem meg is kellett próbálnia a nemeseket meggyőzni arról, hogy tulajdon előnyeik követelik, hogy a felszabadított parasztoknak némi engedményeket tegyenek. Így tehát az, ami cikkében ellentmondásnak tetszhetett — hogy értelmes és határozott lépést követel olyan emberektől, akiket ugyanakkor képteleneknek tart a határozottságra és értelmességre, és ezt meg is magyarázza, mint a körülmények szükségszerű termékét — valójában nem foglalt magában ellentmondást. Ilyen látszólagos ellentmondásokat az olyan emberek politikai gyakorlatában is találhatunk, akik a történelem materialista magyarázatának szilárd talaján állnak. Ámde itt egy igen lényeges fenntartással kell élnünk. Amikor a materialista egy adag óvatossággal alkalmazza elméleti következtetéseit [247] a gyakorlatra, mégis kezeskedhetik arról, hogy ezek a következtetések tartalmazzák a legvitathatatlanabb megbízhatóság bizonyos elemét. S ez azért van, mert amikor a materialista azt mondja, hogy „minden a körülményektől függ“, akkor tudja, melyik oldalról kell várni azoknak az új körülményeknek a megjelenését, amelyek a számára kívánatos irányban megváltoztatják az emberek akaratát; jól tudja, hogy ezeket az új körülményeket végső soron a „gazdaság“ oldaláról kell várni, s hogy minél helyesebben elemzi a társadalom társadalomgazdasági életét, annál megbízhatóbb lesz a társadalom jövőbeli fejlődésére vonatkozó előrelátása. Nem ez a helyzet az idealistával, akinek az a meggyőződése, hogy „a vélemények kormányozzák a világot“. Ha a „vélemények“ a társadalmi mozgás legmélyebb okai, akkor azok a körülmények, amelyektől a társada-

NB

NB

lom további fejlődése függ, főképpen az emberek tudatos tevékenységéhez idomulnak, e tevékenység gyakorlati befolyásolásának lehetőségét pedig az szabja meg, hogy mennyire képesek az emberek a logikus gondolkodásra, valamint a filozófia vagy a tudományok által feltárt új igazságok elsajátítására. De ez a képesség maga is a körülményektől függ. Így tehát az idealista, miután elismerte azt a materialista igazságot, hogy az emberek jelleme és természetesen nézetei is a körülményektől függnek, bűvös körbe jut: a nézetek a körülményektől függnek, a körülmények pedig a nézetektől. Ebből a bűvös körből sohasem tört ki a „felvilágosítók" gondolata az elméletben. A gyakorlatban viszont az ellentmondást rendszerint úgy oldották meg, hogy sürgető felhívással fordultak minden gondolkodó emberhez, függetlenül azoktól a körülményektől, amelyek közepette ezek az emberek éltek és tevékenykedtek. Amit most mondunk, talán szükségtelen, és ezért unalmas kitérőnek látszhat. Ám valójában erre a kitérőre szükségünk volt. Segítségünkre lesz abban, hogy megértsük a hatvanas évek publicisztikai kritikájának jellegét.

NB

Ha a „felvilágosítók" gyakorlati reménységei a gondolkodó embereknek, vagyis lényegében véve ugyanazoknak a „felvilágosítóknak" az eszéhez és jóakaratához idomulnak, akkor nyilvánvaló, hogy az a kritika, amely ezeket az embereket támogatni kívánja, a szépirodalomtól mindenekelőtt azt követeli, hogy pontosan ábrázolja a társadalmi életet, minden előnyével és fogyatékosságával, összes „pozitív" és „negatív" jelenségeivel együtt. Csakis az élet minden oldalának pontos ábrázolása adhatja meg a „felvilágosítónak" az életről való ítéleteihez nélkülözhetetlen tényanyagot ...

[253] ... De történetesen N. Uszpenszkij még határozottabban nyilatkozott. Ezt írta például: „A mostani parasztoktól, akik nemrégen a jobbágyi állapot áldozatai voltak, nincs mit várnunk: — nem fognak feléledni! ... a sorvadást aligha fogja valamikor is meggyógyítani az orvostudomány, mert ez a betegség organikus sérülésen alapszik..."* Ezzel

* Сочинения Н. В. Успенского. II. köt, 1883. 202. old.

már fölöttébb nehezen érthettek egyet a „hetvenes évek emberei". Főleg ebből fakadt, hogy e korszak kritikája nem tanúsított jóindulatot N. V. Uszpenszkij iránt.

Az olvasó talán azt kérdezi majd: s vajon könnyen egyetérthetett-e Uszpenszkijnek a „mostani parasztokra" vonatkozó teljesen pesszimista nézetével maga Csernisevszkij, aki minden bizonnyal lehetségesnek tartotta akkoriban, hogy a jobbágyrendszer megszüntetésének feltételeivel elégedetlen nép körében kiterjedt mozgalom indul meg. Erre azt feleljük, hogy ez persze nem lett volna könnyű Csernisevszkijnek, ha kötelezőnek érezte volna magára nézve, hogy feltétel nélkül mindenben egyetértsen N. V. Uszpenszkijjel. De éppen arról van szó, hogy nem feltétlenül értett egyet Uszpenszkijjel. Teljesen valószerűeknek tartotta N. V. Uszpenszkij vázlatait, de nem vont le belőlük pesszimista következtetést. Csernisevszkij ezt írta: „Az egyszerű népben, akárcsak valamennyi más rétegben is, a tucatemberek életének szokásos menetén a maradiság uralkodik, az egyszerű népben a maradiság éppúgy korlátolt és alantas, mint valamennyi többi rétegben. Uszpenszkij úr érdeme abban áll, hogy mindenféle leplezgetés és szépítgetés nélkül merte ábrázolni az egyszerű emberek maradi gondolatait és cselekedeteit, érzelmeit és szokásait. A kép egyáltalában nem vonzó: lépten-nyomon ostobaság és szenny, kicsinyesség és korlátoltság.

NB

De ne vonjanak le ebből semmiféle elhamarkodott következtetést arra vonatkozóan, hogy indokoltak-e vagy indokolatlanok a reményeik, ha a nép sorsán javítani akarnak, vagy aggodalmaik, ha eddig a nép ostobaságát és ernyedtségét tartották érdeküknek. Nézzék a legközépszerűbb, legszürkébb, gyenge jellemű, alantas embert: bármennyire apatikusan és kicsinyesen folyt is élete, előfordulnak benne egészen más [254] színezetű pillanatok, a hathatós erőfeszítések, a merész döntések pillanatai. Ugyanezzel találkozunk minden egyes nép történelmében is."*

NB

NB

* Сочинения Н. Г. Чернышевского, VIII. köt. 357. old.

Lehetséges, hogy azok a körülmények, amelyektől végső soron minden függ, úgy alakulnak, hogy még a közömbös tömeg is képes lesz hathatós erőfeszítésekre és merész döntésekre. S míg várjuk a pillanatot, amikor ezek a körülmények kedvező fordulatot vesznek, figyelmesen tanulmányozni kell az elmaradott tömeget. A merész döntéseket sohasem az egyszerű emberek tömege kezdeményezi; de feltétlenül ismerni kell az e tömeget alkotó emberek tulajdonságait, „hogy tudjuk, milyen ösztönzésekkel lehet hatni kezdeményezőkészségükre"*. S minél pontosabban fogja a szépirodalom reprodukálni a néptömegek tulajdonságait, annál jobban megkönnyíti azoknak az embereknek a dolgát, akiknek kedvező körülmények esetén vállalniok kell a nagy döntések kezdeményezését.

Most arra kérjük az olvasót, emlékezzék rá, hogy Csernisevszkij disszertációjának egyik tézisében hangsúlyozta, hogy a művészet legfőbb ismérve az élet reprodukciója, s ehhez hozzáfűzte: „a művészeti alkotásoknak gyakran más jelentőségük is van: az élet magyarázása; gyakran megvan az a jelentőségük is, hogy ítéletet mondanak az élet jelenségeiről". Az, amit akár csak egyetlen cikkből, a „Nem a változás kezdete?" c. cikkből idéztünk, világosan mutatja, mennyire hajlamos volt az irodalomkritika Csernisevszkij személyében arra, hogy az élet reprodukálását főképpen olyan nyersanyagként tartsa sokra, mely az élet megmagyarázására és a róla való ítélkezésre (az élet jelenségeiről való ítéletek kialakítására) szolgál. S ugyanez a hajlam mutatkozik meg határozottan Csernisevszkijnek valamennyi többi irodalmi cikkében is. Lássuk, mit mond például A. N. Plescsejev versesköteténél írt recenziójában. (Szovremennyik, 1861. 3. szám.)

Elégedetlenül emlékszik vissza arra az időre, amikor kritikánk lenézően, sőt rosszakaratúan kezelte Plescsejevet. „Furcsa most erre emlékezni" — mondja. — „Vajon azok a fennkölt érzelmek, nemes gondolatok, amelyeket Plescsejev úr kis könyvecskéjének minden egyes oldala árasztott, oly mindennapos jelenségek voltak az akkori orosz költészetben, hogy lenézően el lehetett fordulni tőluk? És egyáltalá-

* Сочинения. VIII. köt. 346. old.

ban, mikor lehetséges és megengedhető ilyesmi?“ Plescsejevnek, mint Csernisevszkij mondotta, nem volt nagy költői ereje, s törekvéseit [255] meg reményeit jókora határozatlanság jellemezte. De sok őszinteség volt benne, s a tőle független viszonyok miatt nem tudta reményeit szabatosabban kifejezni.

[262] . . . Piszarevnek óriási írói tehetsége volt. De bármily nagy élvezetet talál cikkeinek irodalmi csillogásában az elfogulatlan olvasó, mégis el kell ismernünk, hogy a „piszareveskedés“ mintegy az abszurdumig vitte „felvilágosítóink“ idealizmusát. . .

[266] . . . Mihajlovszkij néhány szociológiai cikkét most lefordították franciára és, ha nem tévedek, németre. Nagy európai hírnevet, azt hisszük, nem fog velük szerezni. De könnyen lehet, hogy egyik-másik európai gondolkodó azok közül, akik a marxizmussal szemben táplált gyűlöletből „Kanthoz vissza!“-hátrálnak, dicséretreméltónak találja majd ezeket az írásokat. Az efféle dicséretekben, legújabb irodalomtörténészünk véleménye ellenére nem lehet semmi hízelgő. De a legnagyobb mértékben figyelemreméltó a történelem iróniája, amely a reakció elméleti fegyverévé fordítja azt, ami a többé-kevésbé haladó utópizmusban ártatlan elméleti hiba volt.

NB

MÁSODIK RÉSZ
N. G. CSERNISEVSZKIJ POLITIKAI ÉS KÖZGAZDASÁGTANI NÉZETEI

ELSŐ SZAKASZ
N. G. CSERNISEVSZKIJ POLITIKAI NÉZETEI

Első fejezet
AZ UTÓPIKUS SZOCIALIZMUS

[280] . . . Cikkének további részében elmondja, milyen furcsa és olykor nevetséges cselekedetekre ragadtatták magukat a saint-simonisták szélsőséges egzaltáltságukban. Csernisevszkij szalonhősöknek nevezi őket, akiket elfogott a filantrópia rohama. De Csernisevszkij, amikor ilyen szigorú ítéletet mond róluk, egyben fenntartással is él. A saint-simonista mozgalom a társadalom átalakítására vonatkozó eszmének első megnyilvánulása volt, és ennek az első megnyilvánulásnak történelmi szempontból [281] igen nagy fontossága van. Megmutatja, hogy eljött az idő, amikor a társadalomnak foglalkoznia kell azokkal a reformeszmékkel, amelyek első ízben a saint-simonizmus nem kielégítő formájában jelentek meg.

NB

Befejezésül Csernisevszkij a reformeszmékről beszél: „Hamarosan látni fogjuk, hogy ezek az eszmék megfontoltabb formákban jelennek meg és eljutnak olyan emberekhez, akiknél már nem lelkes szórakozásul szolgálnak, hanem saját szükségletük ügyévé válnak, s amikor kezd okosan törődni a maga jólétével az az osztály, mellyel a saint-simonisták bábjátékot akartak játszani, akkor valószínűleg jobb lesz az élete

NB

ezen a földön, mint most.“* Ez rendkívül fontos megjegyzés. Mutatja, hogy Csernisevszkij a nyugat-európai szocializmus jövőjére vonatkozó fejtegetéseiben igen közel jutott az osztályharc elméletéhez. De már tudjuk, milyen szerepet játszott ez az elmélet Csernisevszkij történelmi nézeteiben. Néha segítségére volt abban, hogy igen szerencsés magyarázatát adja *néhány egyes történelmi jelenségnek*; de ez az elmélet őszerinte inkább fölöttébb lényeges akadálya, semmint elengedhetetlen feltétele a haladásnak az osztálytársadalomban. Amint az olvasó bizonyára emlékszik rá, abban, hogy Spanyolországban az osztályharc kevéssé fejlett, Csernisevszkij az ország jövőbeli fejlődésének egyik biztosítékát látta. Az 1848-as franciaországi eseményekről írt fejtegetéseiben, akárcsak az előbb idézett sorokban, mintha arra a gondolatra hajlana, hogy most a proletariátus felszabadító mozgalma válik Nyugat-Európában a társadalmi haladás fő motorjává. De ez a gondolat nála a materialista történelemmagyarázat azon csíráinak egyike marad, amelyekre, szerzőnk történelmi nézeteiről szólva, több ízben felhívtuk az olvasó figyelmét...

[282] ... Az európai „egyszerű emberek“ elmaradottságát ő azzal magyarázza, hogy bizonyos tudományos fogalmak még nem jutottak el a néphez. Ha majd eljutnak hozzá, ha majd az „egyszerű emberek“ megismerkednek a „szükségleteiknek megfelelő“ filozófiai nézetekkel, akkor már nem lesz messze az új elvek győzelme a Nyugat társadalmi életében.** Csernisevszkij nem teszi fel azt a kérdést, vajon vannak-e ebben az életben olyan jelenségek, amelyek objektív biztosítékul szolgálhatnak arra, hogy az új filozófiai eszmék végül is valóban eljutnak az „egyszerű néphez“. Neki nincs szüksége *ilyen* biztosítékra, mivel számára az új elvek győzelmének teljesen elegendő záloga ezen elvek természete, valamint az ember természete...

NB

* Сочинения Н. Г. Чернышевского. VI. köt. 150. old.

** Сочинения. VI. köt. 205—206. old.

Második fejezet

AZ UTÓPIKUS SZOCIALIZMUS

(Folytatás)

[289] . . . Csernisevszkij a szocializmus kérdését, akárcsak a történelmi fejlődés valamennyi többi általános kérdését, az idealizmus szemszögéből nézi. S a fontos történelmi jelenségeknek ez az idealista szemlélete a szocializmus fejlődésének utópikus szakaszán minden országban jellemző volt a szocializmusra. Az utópikus szocializmusnak ez a vonása olyan nagy fontosságú, hogy itt meg kell állnunk, nem riadva vissza az ebben az esetben nagyon is lehetséges

túl sok! || néhány ismétléstől.

Harmadik fejezet

CSERNISEVSZKIJ „SAJÁT" TERVE ÉS A FÖLDKÖZÖSSÉG KÉRDÉSE

[313] . . . „Tegyük fel" — mondja, a „példázatokkal" való kedvelt magyarázási módjához folyamodva — „tegyük fel, hogy érdekemben áll pénzt átvenni olyan élelem megőrzéséért, amelynek készletéből az önök ebédjét állítják elő. Magától értetődően, ha én ezt tulajdonképpen az önök iránti rokonszenvből teszem, akkor buzgóságom azon a feltételezésen alapszik, hogy az élelem az önöké, s hogy az abból készült ebéd egészséges és hasznos önöknek. Képzeljék el viszont, milyen érzések fognak el, amikor megtudom, hogy az élelem egyáltalában nem az önöké, s hogy mindegyik belőle készült ebédért annyi pénzt vesznek el önöktől, amennyit nemcsak hogy nem ér meg maga az ebéd, hanem amennyit nagy anyagi megerőltetés nélkül ki sem tudnak fizetni. Milyen gondolatok jutnak eszembe ilyen fölöttébb furcsa felfedezés esetén?... Milyen ostoba voltam, hogy olyasmiért fáradoztam, amelynek hasznosságához nincsenek biztosítva a feltételek! Csak az ostoba fáradozhat a tulajdonnak bizonyos kezekben való megőrzése érdekében, mielőtt megbizonyosodott róla, hogy a tulajdon ezekbe a kezekbe jut, méghozzá előnyös feltételek mellett... Inkább vesszen el ez az egész élelem, amely csak kárt okoz olyasvalakinek, akit szeretek! Inkább vesszen el min-

den, ami csak tönkreteszi önöket! Bosszúság önök miatt, szégyen ostobaságom miatt — ezek az érzéseim!“*

[315] ... El kell ismerni, Csernisevszkij már irodalmi működésének legkezdetén sokkal több elmélyültségről tett tanúságot az obscsinára vonatkozó fejtegetéseiben, mint sok-sok „orosz szocialista“ még a kilencvenes évek derekán is, amikor már, azt hihetnénk, csak a vak nem látta, hogy hírhedt „ősi pilléreink“ minden eresztékükben recsegnek-ropognak. Csernisevszkij már 1857 áprilisában ezt írta: de „nem szabad szemet hunynunk afölött, hogy Oroszország, amely mindeddig kevéssé vett részt a gazdasági haladásban, ebbe gyorsan belesodródik, és mindennapi életünk, amely mindeddig csaknem teljesen távol maradt azoknak a gazdasági törvényeknek a hatásától, melyek erejüket csupán a gazdasági és kereskedelmi tevékenység fokozódása esetén tárják fel, kezd gyorsan e törvények érvénye alá kerülni. Talán mi is hamarosan belesodródunk a konkurrencia törvényének teljes hatókörébe.“**

Ez éppen az, amit narodnyik teoretikusaink Csernisevszkij után oly sokáig és gondosan lepleztek saját maguk és olvasóik előtt. Igazat mond az Írás: csillag a csillagtól különbözik dicsőségre nézve... Csernisevszkijnek, miután meggyőződött arról, hogy nálunk nincsenek meg azok a feltételek, melyek a föld obscsina-tulajdonát a nép jólétének forrásává tennék, látnia kellett, hogy az obscsina iránti rokonszenve valójában igen kevéssé hasonlít ahhoz a szimpátiához, mellyel a szlavofilok viseltetnek az obscsina iránt. „Róma bukásának okairól“ c. cikkében Csernisevszkij azt mondja, hogy bár az obscsina talán bizonyos haszonnal járna Oroszország további fejlődésére nézve, büszkélkedni vele nevetséges, mivel [316] mégiscsak gazdasági elmaradottságunk jele. Majd a következő példát hozza fel: az európai mérnökök, mondja, most az alkalmazott mechanikát felhasználják függőhidak építéséhez. De egyszer csak kiderül, hogy valamelyik — nem emlékszik pontosan, melyik — elmaradott ázsiai országban az ottani mérnökök már régen építettek függőhidakat az erre alkalmas

* Сочинения. IV. köt. 307. old.
** Сочинения. III. köt. 185. old.

helyeken. Azt jelenti-e ez, hogy az ázsiai alkalmazott mechanikát egy színvonalra lehet helyezni az európaival? Egyik híd nem olyan, mint a másik, és az ázsiai mérnökök függőhídja messze-messze elmarad az európai függőhíd mögött. Persze, amikor az olyan ázsiai országban, amely réges-régen ismeri a függőhidakat, megjelennek az európai technikusok, ők könnyebben meg tudják majd győzni némelyik mandarint arról, hogy a legújabb függőhidak nem istentelen furfangosságok. De ennyi az egész. Az ázsiai ország, függőhídjai ellenére is elmaradott ország marad, Európa pedig mégis tanítómestere lesz. Ugyanígy van ez az orosz obscsinával is. Lehet, hogy az obscsina megkönnyíti hazánk fejlődését; de fejlődéséhez a fő lökést mégiscsak a Nyugat fogja adni, és mégsem nekünk jutott osztályrészül, hogy — akár az obscsina segítségével is — megreformáljuk az emberiséget...

Negyedik fejezet

SZOCIALIZMUS ÉS POLITIKA

[317] ... Aki Csernisevszkij művei alapján igyekszik fogalmat alkotni magának szerzőjük politikai nézeteiről, kezdetben bizonyos zavart érez, hacsak nem közömbös [318] a politika iránt. Csakugyan, az az ember, aki Belinszkij után irodalmunk haladó törekvéseinek legnagyszerűbb képviselője volt, kezdetben politikailag közömbösnek látszik. S nem azért, mert tollából néhány nem éppen szerencsés kifejezés csúszik ki; nem valamiféle elírás folytán, hanem azon általános elvek következtében, amelyek alapján olykor a nyugat-európai élet legfontosabb jelenségeit megítéli. Bizonyítékul „A pártok harca Franciaországban XVIII. Lajos és X. Károly alatt" c. cikkére hivatkozunk. („Szovremennyik", 1858. 8. és 9. sz.) Ott a következőket olvashatjuk:

„A liberálisok és a demokraták sarkalatos kívánságai, alapvető indítékai lényegbevágóan különböznek egymástól. A demokraták szándéka az, hogy a lehetőséghez mérten megszüntessék a felsőbb osztályoknak az alsóbb osztályok fölötti elhatalmasodását az állami berendezkedésben, egyfelől csökkentsék a felsőbb rétegek erejét és

gazdagságát, másfelől növeljék az alsóbb rétegek súlyát és jólétét. Hogyan kellene ebben az értelemben a törvényeket megváltoztatni és a társadalom új berendezését támogatni, az nekik szinte mindegy. Ezzel szemben a liberálisok semmiképpen sem értenek egyet azzal, hogy a társadalomban az alsóbb rétegek jussanak fölénybe, mert ezek a rétegek műveletlenségüknél és szűkös anyagi helyzetüknél fogva közömbösek azon érdekekkel szemben, amelyek a legfontosabbak a liberális párt számára, nevezetesen a szólásszabadság jogával és az alkotmányos berendezkedéssel szemben. A demokrata számára Szibériánk, ahol az egyszerű nép jólétnek örvend, messze fölötte áll Angliának, ahol a nép többsége nagy ínségben él. A demokrata valamennyi politikai intézmény közül csak egynek kibékíthetetlen ellensége — az arisztokráciának; a liberális csaknem mindig úgy véli, hogy csupán az arisztokratizmus bizonyos foka esetén juthat el a társadalom a liberális berendezkedéshez. Ezért a liberálisok rendszerint halálos gyűlöletet táplálnak a demokraták iránt, mondván, hogy a demokratizmus zsarnokságra és a szabadság halálára vezet“*...

vö. Szocial-Demokrat 1. sz. 124. old.

[319]... Csernisevszkij továbbá olyan érvekkel magyarázza meg gondolatát, amelyek még inkább alátámasztják azt a feltevésünket, hogy demokratákon ő a szocialistákat érti. A következőket mondja: „Elméleti szempontból a liberalizmus vonzónak látszhat az anyagi nélkülözést nem ismerő szerencsés embernek: a szabadság igen kellemes dolog. De a liberalizmus igen szűken, teljesen formális módon értelmezi a szabadságot. Számára a szabadság az elvont jogban, a papíron lefektetett engedélyben, a jogi tilalom hiányában áll. Nem akarja megérteni, hogy a jogi engedélynek csak akkor van értéke az ember számára, ha megvannak az anyagi eszközei, hogy éljen ezzel az engedéllyel.** A népnek nincsen anyagi lehetősége arra, hogy éljen a politikai szabadsággal. A nép többsége majdnem minden országban írástudatlan. Miért is tartaná sokra a szólásszabadság jogát? A népet az ínség és a tudatlanság az államügyek [320] teljes meg nem értésére kárhoztatja. Miért is érdekeljék a

* Сочинения. IV. k·t. 156—157. old.
** Сочинения. IV. köt. 157. old.

parlamenti viták?“ Csernisevszkij kategorikusan kijelenti, hogy „nincs olyan európai ország, ahol a nép óriási többsége ne lenne teljesen közömbös azok iránt a szabályok iránt, melyek a liberalizmus kívánságainak és fáradozásának tárgyát alkotják“*. . .

NB

[329] . . . A „Szovremennyik“ 1859. évi 6. füzetének politikai szemléjében Csernisevszkij, miután hírt ad arról, hogy Németországban fokozódik a mozgalom, amely a Német [330] Szövetségnek Ausztria javára való beavatkozását követeli, megjegyzi: „nem az egyszerű emberekről beszéltünk, hanem tulajdonképpen azokról az osztályokról, amelyekben összpontosul a közvélemény, amelyek politikai ügyekkel foglalkoznak, újságot olvasnak és befolyásolják az ügyek menetét — ez olyan tömeg, amely mindenütt az önzés és a cselszövés játékszere“.**

NB

Az „egyszerű emberek“ nem olvasnak újságot, nem foglalkoznak politikai ügyekkel és nincs befolyásuk ezek menetére. Ez a helyzet jelenleg, amíg még mélyen szunnyad öntudatuk. Ám ha majd felébred öntudatuk a hadrakelt történelmi sereg azon élenjáró osztagának hatására, mely a modern tudomány eredményeit elsajátító „legjobbakból“ áll, akkor az „egyszerű emberek“ megértik, hogy feladatuk a társadalom gyökeres átalakítása, s akkor majd hozzáfognak ehhez az átalakításhoz, amelynek nincs közvetlen köze a politikai berendezkedés formáinak kérdéséhez. Ez volt Csernisevszkij uralkodó nézete, amely meg is nyilvánul nagyszámú politikai szemléinek többségében.***

Plehanov az idealista és a materialista történelemszemlélet *elméleti* különbsége miatt *nem vette észre* a liberális és a demokrata között fennálló gyakorlati-politikai és *osztály*különbséget

Ha ez a lényegében idealista politikai szemlélet olykor teret enged egy másik nézetnek, amely mintegy a materialista felfogás csírája, akkor ez csak kivétel, teljesen hasonlóan ahhoz, amellyel Csernisevszkij történelmi nézeteinek tanulmányozásakor találkoztunk: az olvasó emlékezni fog arra, hogy ezekben a nézetekben, me-

* Сочинения. IV. köt. 158. old.
** Сочинения. V. köt. 249. old.
*** Ezek a szemlék, terjedelmüket tekintve, összes műveinek legalább két kötetét foglalják el.

Союза въ пользу Австріи, замѣчаетъ „мы говорили не о простолюдинахъ, а собственно о классахъ, въ которыхъ сосредоточивается общественное мнѣніе, которые заняты политическими дѣлами, читаютъ газеты и обнаруживаютъ вліяніе на ходъ дѣлъ,—эта толпа, повсюду служащая игрушкою своекорыстія и интриги" *).

„Простолюдины" не читаютъ газетъ, не занимаются политическими дѣлами и не имѣютъ вліянія на ихъ ходъ. Такъ обстоитъ дѣло теперь, пока еще глубоко спитъ ихъ сознаніе. А когда оно пробудится подъ вліяніемъ передового отряда дѣйствующей исторической арміи, состоящаго изъ „лучшихъ людей", усвоившихъ себѣ выводы современной науки, тогда „простолюдины" поймутъ, что ихъ задача состоитъ въ коренномъ переустройствѣ общества, и тогда они возьмутся за дѣло этого переустройства, не имѣющее прямого отношенія къ вопросамъ о формахъ политическаго устройства. Таковъ былъ преобладавшій взглядъ Чернышевскаго, который и обнаруживается въ большинствѣ его многочисленныхъ политическихъ обозрѣній **). Если иногда этотъ, по существу своему идеалистическій, взглядъ на политику уступаетъ мѣсто другому взгляду, являющемуся какъ бы зачаткомъ матеріалистическаго пониманія, то это есть лишь исключеніе, совершенно подобное тому, съ которымъ мы встрѣчались при изученіи историческихъ взглядовъ Чернышевскаго. Читатель помнитъ, что въ этихъ взглядахъ, тоже идеалистическихъ по своему существу, тоже встрѣчались зачатки матеріалистическаго взгляда на исторію. Поясними же теперь двумя примѣрами, какой характеръ должны были принимать политическія обозрѣнія Чернышевскаго подъ вліяніемъ только что указаннаго нами и преобладавшаго у него взгляда на отношеніе политики къ главнымъ задачамъ рабочаго класса.

Первый примѣръ. Въ январѣ 1862 года онъ въ своемъ политическомъ обозрѣніи вступаетъ въ споръ съ прусской либеральной „National Zeitung" по поводу внутренней политики Австріи. „National Zeitung" писала „судьба Австріи да послужитъ для другихъ государствъ урокомъ, чтобы они не дѣлали расходовъ, превышающихъ финансовую ихъ силу. Причиною разоренія Австріи служитъ безмѣрность расходовъ ея на войско". Чернышевскому не нравится это размышленіе „National Zeitung". Онъ

*) Сочиненія, т. V, стр. 249.

**) Эти обозрѣнія составляютъ по объему, по крайней мѣрѣ, два тома полнаго собранія его сочиненій.

Plehanov „N. G. Csernisevszkij" c. könyvének egyik oldala, Lenin megjegyzéseivel

lyek lényegüket tekintve ugyancsak idealisták, ugyancsak megtalálhatók a materialista történelemszemlélet csírái. Világítsuk most meg két példán, milyen jelleget kellett ölteniük Csernisevszkij politikai szemléinek annak a nála uralkodó nézetnek a befolyására, amelyet — mint az imént kimutattuk — a politikának a munkásosztály fő feladataihoz való viszonyáról vallott.

? |

Az első példa. 1862 januárjában, politikai szemléjében Ausztria belpolitikájával kapcsolatosan vitába száll a porosz liberális „National Zeitung“-gal. A „National Zeitung“ ezt írta: „Ausztria sorsa szolgáljon tanulságul más államoknak, hogy ne bocsátkozzanak pénzügyi erejüket meghaladó kiadásokba. Ausztria anyagi romlásának oka, hogy mértéktelenül költekezik a hadseregre.“ Csernisevszkijnek nem tetszik a „National Zeitung“ ezen okoskodása.

NB
NB
NB

[331] ... Az efféle érveknek, melyek arra a következtetésre vezettek, hogy a zsarnoki osztrák kormány teljesen helyesen jár el, meg kellett hökkenteniök és csakugyan meg is hökkentették a „Szovremennyik“ igen sok olvasóját. Ezek az érvek [332] még csak nem is a politikai szabadságjogok iránti közömbösség, hanem egyenesen az obskuránsokkal való rokonszenvezés benyomását keltették. Csernisevszkijt ellenfelei nemegyszer megvádolták ilyen rokonszenvvel. Éppen az efféle vádaskodások folytán teszi Csernisevszkij 1862 márciusi politikai szemléjének végén ezt az ironikus vallomást: „semmi sem szórakoztat minket jobban, mint a liberalizmus — így hát nagy kedvünket leljük is benne, hogy bárhol felkutassuk a liberálisokat s mulassunk rajtuk“. Ám valójában Csernisevszkij természetesen nem azért írta paradox szemléit, hogy „mulasson“ a liberálisokon, s nem is azért, hogy védelmébe vegye a zsarnoki kormányzatokat. Szemléinek alapja az a gondolat volt, hogy az adott társadalmi viszonyok között a dolgok nem mehetnek másként, mint ahogyan mennek, s aki azt akarja, hogy másként menjenek, annak erőfeszítéseit a társadalmi viszonyok gyökeres átalakítására kell fordítania. Aki másképp jár el, az csak elfecsérli idejét. A liberálisok éppen azzal hívták ki maguk ellen Csernisevszkij

Vö. Szocial-Demokrat 1. sz. 144. old.[174]

megváltoztatva!!

gúnyját, hogy csillapító írt javasoltak ott, ahol radikális gyógymódra volt szükség.*

Vö. Szocial-Demokrat 1. sz. 144. old. a hang![175]

A második példa: Ugyanazon év áprilisában a porosz kormány és a porosz képviselőház összeütközése kapcsán Csernisevszkij ismét mintha az abszolutizmus oldalára állna az abszolutizmusnak a liberalizmus ellen folytatott harcában. Mint mondja, a liberálisok hiába csodálkoztak azon, hogy a porosz kormány nem tett nekik jószántából engedményeket, hanem inkább felkavarta az országot a parlament feloszlatásával. „Úgy véljük" — írta —, „hogy a porosz kormánynak így is kellett cselekednie."** Ennek ismét meg kellett hökkentenie a naiv olvasót, aki ebben a szabadság elárulását láthatta. Magától értetődik azonban, hogy szerzőnk itt sem a zsarnokság védelméért szállt hadba, hanem csak fel [333] akarta használni a poroszországi eseményeket arra, hogy legéleselméjűbb olvasóival helyes nézetet közöljön arra a fő feltételre vonatkozóan, amelytől minden nagy társadalmi összeütközés kimenetele végső soron függ. S erről a következőket mondja:

NB

„Miként az államok közötti vitákat kezdetben diplomáciai úton folytatják, éppúgy az államon belül az elvekért folyó harcot kezdetben békés ráhatással, vagyis az úgynevezett törvényes úton vívják. De miképpen az államok közötti vita, ha elég nagy fontossággal bír, mindig

* Csernisevszkij „A politikai gazdaságtan alapelemei"-ben hangsúlyozta, hogy a fennálló gazdasági rend nem felel meg „a józan elmélet követelményeinek", s fejtegetését néha ezzel a kérdéssel szakítja félbe: „vajon megmaradhat-e az olyan életforma, amely lehetővé teszi az efféle diszharmóniát?" (Lásd például Сочинения. VII. köt. 513. old.) Erre a kérdésre akarták rávezetni olvasóit politikai szemléi is, kivált azok, amelyekből az a „képtelen" következtetés fakadt, hogy a jobboldaliak nem ellenségei, hanem védelmezői a zsarnokságnak. Az ilyen következtetés Csernisevszkijnél csak egy további érv a jelenlegi „életforma" ellen. De a liberálisok ezt gyakran nem értették meg.

** Сочинения. IX. köt. 236. old.

eljut a háborús fenyegetőzésekig, éppúgy történik az állam belső ügyeiben is, ha a dolog igen fontos. Ha a vitázó államok ereje túlságosan egyenlőtlen, akkor a dolog rendszerint már pusztán a háborús fenyegetőzésekkel megoldódik: a gyenge állam végrehajtja az erős állam akaratát, s ezzel elhárul a tényleges háború. Éppígy a fontos belső ügyekben is csak azáltal hárul el a háború, ha az egyik vitázó fél túlságosan gyengének érzi magát a másikhoz képest: ekkor megijuhászodik, mihelyt meglátja, hogy a szemben álló párt valóban elhatározta, hogy háborús lépésekhez folyamodik. De ha a két vitázó állam ereje nem annyira egyenlőtlen, hogy a gyengébbik ne reménykedhetnék a támadás visszaverésében, akkor a dolog a fenyegetésektől eljut a háborúig is. A védekező félnek nagy előnye van, s ezért, ha nem túlságosan gyenge, nem csügged el az erősebb ellenfél támadási szándékától."*

NB

Csernisevszkij éppen ebből a szemszögből nézte azt, ami akkor Poroszországban történt. Csakis azért vette védelmébe és dicsérte a porosz kormányt — ezt észre kell vennünk —, mert „a lehető legjobban járt el a nemzeti haladás érdekében" azzal, hogy lerombolta azoknak a naiv poroszoknak a politikai illúzióit, akik, nem tudni, milyen alapon, azt képzelték, hogy az igazán alkotmányos kormányzás rendszere náluk önmagától, a régi renddel való harc nélkül honosul meg. S ha Csernisevszkij egy cseppet sem rokonszenvezett a porosz liberálisokkal, sőt, élcelődött rajtuk, ez azzal magyarázható, hogy — mint helyesen vélte — céljaikat ők is [334] a politikai ellenségeik ellen vívott elszánt harc nélkül akarták elérni. A képviselőház és a kormány összeütközésének lehetséges kimeneteléről szólva, Csernisevszkij nagy éleslátással megjegyzi, hogy „a Poroszországban ma uralkodó közvéleményből ítélve feltételeznünk kell, hogy a jelenlegi rendszer ellenfelei túlságosan gyengének tartják magukat a fegyveres harcra, s készek meghunyászkodni, amikor a kormány először erélyesen megfenyegeti őket azzal, hogy háborús

NB

NB

* Сочинения. IX. köt. 241. old.

rendszabályokhoz folyamodik".* Így is történt. Csernisevszkijnek igaza volt, hogy megvetette a porosz liberálisokat. Ők tényleg azt akarták, hogy Poroszországban az alkotmányos rend önmagától honosodjék meg. Nemcsak hogy nem léptek a határozott tettek mezejére — ezt nem is lehetne rossz néven venni tőlük, mert a társadalom akkori erőviszonyai mellett ez lehetetlen volt —, de elvileg elvetették az ilyen tettek minden gondolatát, azaz, amennyire tőlük függött, gátolták a társadalmi erők olyan változását, amely a jövőben lehetővé tehetett volna ilyen tetteket. Csernisevszkij ezt nem tudta megbocsátani nekik, mint ahogyan Lassalle sem tudta. Figyelemreméltó, hogy ugyanabban az időben, amikor Csernisevszkij politikai szemléiben kigúnyolta a porosz liberálisokat, Lassalle beszédeiben ostorozta őket. S méginkább figyelemreméltó, hogy a német agitátor ezekben a beszédekben néha ugyanazokat a szavakat használta, mint Csernisevszkij, amikor arról beszélt, hogy a társadalmi erők viszonya minden egyes ország politikai rendszerének alapja. Lassalle-nak sok tekintetben ugyanazok voltak a tanítómesterei, mint Csernisevszkijnek. Természetes, hogy mindkettőjük politikai gondolkodása egyazon irányban haladt, s részben egybeeső eredményekre jutott. Azért mondjuk „r é s z b e n", mert amikor kiemeljük, hogy Lassalle és Csernisevszkij nézetei között nagy h a s o n l ó s á g van, nem szabad szemet hunynunk a köztük levő k ü l ö n b s é g fölött sem. Lassalle nem éri be azzal a következtetéssel, hogy minden egyes ország alkotmánya a benne fennálló társadalmi erőviszonyok jogi kifejezése. Igyekszik megtalálni azokat az okokat, amelyek meghatározzák ezeket a viszonyokat, s az okokat a társadalom gazdaságában fedezi fel. Lassalle-nak e kérdéssel foglalkozó beszédeit materialista szellem hatja át, amit egyáltalán nem mondhatunk el például a Fichte filozófiájára [335] vonatkozó beszédéről, vagy „A s z e r z e t t j o g o k r e n d s z e r e" c. munkájáról. Csernisevszkij sem hagyja figyelmen kívül a társadalmi erőviszonyok meghatározó okait, de elemzésében a társadalmi öntudatig jut el, s ott megtorpan, vagyis

? NB

* Сочинения. IX. köt. 241. old.

nem lépi át azt a határt, mely a történelmi idealizmust a történelmi materializmustól elválasztja. Lassalle-lal ellentétben Csernisevszkij a porosz ügyekre vonatkozó okfejtéseiben sokkal következetesebb idealistának mutatkozik, mint számos más politikai vagy történelmi tárgyú cikkében. Ezt a különbséget teljes egészében szintén a „társadalmi erőviszonyok“ számlájára kell írnunk. Poroszországban, bármennyire gyenge volt is a porosz kapitalizmus ahhoz képest, amilyen ma, mégis megkezdődött már a szó újabb értelmében vett munkásmozgalom; Oroszországban pedig csak az a raznocsinyec-mozgalom indult virágzásnak, amelyet rendszerint az értelmiség mozgalmának neveznek. A munkásmozgalom szükségleteinek hatására gyakran még az idealisták is kénytelenek materialista módon gondolkodni. A munkásmozgalom szükségleteinek ilyen hatására sok példát találhatunk a mai Franciaországban. S megfordítva, az értelmiség mozgalma néha még materialistákat is a teljesen idealista gondolkodás útjára taszít. Ez különösen jól megfigyelhető a mai Oroszországban.

azaz demokratikus

Csernisevszkij politikai szemléi a „legjobbaknak“ voltak szánva, akiknek tudniok kellett, mire tanítsák az elmaradott tömeget. A „legjobbak“ dolga főképpen a propagandára korlátozódott. De nem kizárólagosan arra. Az „egyszerű nép“, általánosságban szólva, nem szerepel a politikai színtéren. S az, ami ezen a színtéren történik — ugyancsak általánosságban szólva —, nemigen érinti érdekeit. De vannak kivételes korszakok, amelyekben a népi tömeg felébred megszokott álmából, s erélyes, habár gyakran kevéssé tudatos kísérleteket tesz sorsa megjavítására. Ilyen kivételes korszakokban a „legjobbak“ tevékenysége többé-kevésbé elveszíti túlnyomóan propagandisztikus jellegét és agitációs tevékenységgé válik. Csernisevszkij ezt mondja az ilyen korszakokról:

NB

NB

„A történelmi haladás lassan és nehezen megy végbe . . . [336] olyan lassan, hogy ha igen rövid időszakokra szorítkozunk, akkor az ingadozások, melyeket a történelem előrehaladó menetén-

ben jelentkező véletlen körülmények előidéznek, elhomályosíthatják előttünk az általános törvény hatását. Hogy meggyőződjünk az általános törvény változatlanságáról, elég hosszú idő eseményeinek menetét kell mérlegelnünk... Hasonlítsuk össze Franciaország társadalmi intézményeinek és törvényeinek állapotát 1700-ban és most — a különbség rendkívül nagy, s teljes egészében a jelen javára szól; pedig majdnem az egész másfél évszázad nagyon súlyos és komor volt. Ugyanez a helyzet Angliában. Honnan ered a különbség? A különbséget állandóan előkészítette az, hogy minden egyes nemzedék legjobbjai koruk életét rendkívül súlyosnak találták; óhajaik közül a társadalom legalább néhányat lassacskán megértett, s aztán, valamikor, sok év elteltével, szerencsés esetben fél évig, egy esztendeig, talán három vagy négy évig is munkálkodott azon, hogy legalább néhányat megvalósítson azon kevés óhaj közül, amelyek a legjobbaktól kiindulva behatoltak körébe. A munka sohasem volt sikeres: a feladat felénél már kiapadt a buzgalom, ellankadtak a társadalom erői és a társadalom gyakorlati élete ismét hosszas pangásba fulladt, s a legjobbak, ha végigkísérték az általuk sugallt munkát, akárcsak azelőtt, korántsem látták megvalósultnak óhajaikat, és akárcsak azelőtt, ismét panaszkodniok kellett az élet súlyos volta miatt. De a nemes felbuzdulás rövid időszakában sokmindent átalakítottak. Természetesen az átalakítás sebtében történt, nem volt idő gondolkodni az új toldalékok csinosságáról, s ezek teljes kidolgozására nem került sor, nem volt idő törődni az új és az épen maradt részek építészeti összhangjának finom követelményeivel, s a pangás időszaka az átalakított épületet az apró ostobaságok és szépséghibák sokaságával együtt vette át. De ennek a lomha kornak elég szabad ideje volt arra, hogy figyelmesen átvizsgáljon minden apró részletet, s mivel a neki nem tetsző apróságok kijavítása nem követelt különösebb erőfeszítéseket, azokat lassanként kijavították; s míg az elerőtlenedett társadalom csekélységekkel foglalkozott, a legjobbak hangoztatták, hogy az átépítés nem fejeződött be, bizonygatták, hogy az épület régi részei egyre rozzantabbak, s hogy újból nagyarányú munkához kell látni. Eleinte a kifáradt társadalom elutasította hangjukat, mint a pihe-

nést zavaró, nyugtalanító kiáltást; majd a társadalom, miután helyreálltak erői, egyre jobban hallgatni kezdett arra a véleményre, ámely ellen korábban [337] háborgott, s lassacskán meggyőződött róla, hogy van benne egy adag igazság, ezt az adagot évről évre nagyobb mérvűnek ismerte el, végül kész volt egyetérteni az élen haladó emberekkel az újabb átalakítás szükségszerűségében, és az első kedvező alkalommal új hévvel látott munkához, majd ismét félbehagyta, ismét szunyókált és aztán ismét dolgozott."*

Csernisevszkij politikai szemléinek éppen az volt a céljuk, hogy megmutassák a „legjobbaknak", hogy a mai társadalmi rend régi épülete egyre rozzantabb lesz és „újból nagyarányú munkához kell látni". S Csernisevszkij az összes jelek szerint, irodalmi működésének első — vagyis Szibéria előtti — korszakának vége felé mindinkább azt hitte, hogy a társadalom egyre inkább hallgat véleményére és egyre jobban egyetért vele. Más szóval, arra gondolt, hogy az orosz történelemben is közeleg azoknak a jótét ugrásoknak egyike, amelyek ugyan ritkán fordulnak elő a történelemben, viszont messze előrelendítik a társadalmi fejlődés folyamatát. Az orosz társadalom leghaladóbb rétegeinek hangulata csakugyan gyorsan emelkedett, s ezzel együtt emelkedett Csernisevszkij hangulata is. Ő, aki valaha lehetségesnek és hasznosnak tartotta, hogy a kormánynak megmagyarázza, milyen előnye származnék magának a kormánynak a parasztok felszabadításából, most már nem is gondol arra, hogy hozzá forduljon. Az „Orosz reformátor" c. cikkében („Szovremennyik", 1861. október), melyet M. Korf „Gróf Szperanszkij élete" c. könyvének megjelenésével kapcsolatban írt, tüzetesen bizonyítja, hogy nálunk semmiféle reformátornak nem szabad efféle reményekkel áltatnia magát. Ellenségei Szperanszkijt forradalmárnak nevezték. Az ilyen kijelentéseket Csernisevszkij nevetségesnek tartotta. Szperanszkijnak valóban igen széleskörű reformtervei voltak, de azoknak az eszközöknek a mértékét tekintve, amelyeket szándékainak végrehajtására igénybe akart venni, nevetséges őt forradalmárnak nevezni. Szpe-

NB

Vö. Szocial-Demokrat 1. sz. 161. old.[176]

* Сочинения. V. köt. 490—491. old.

ranszkij csak arra támaszkodott, hogy sikerült megnyernie I. Sándor cár bizalmát. Éppen erre a bizalomra építve remélte megvalósítani terveit. S pontosan ezért nevezi őt Csernisevszkij álmodozónak...

Szocial-Demokrat 161. old. megváltoztatva[177]

[338] ... A politikában csak az nem adja át magát káros lelkesedésnek, aki állandóan szem előtt tartja, hogy a társadalmi élet menetét a társadalmi erőviszonyok határozzák meg. Aki ennek az alaptételnek megfelelően akar cselekedni, annak néha nehéz erkölcsi vívódást kell átélnie. Csernisevszkij igyekszik erre figyelmeztetni korának „legjobbjait", tekintettel a szerinte közelgő ugrásra. Így például, már 1861 januárjában, Carey, ismert amerikai közgazdász könyvének taglalásakor, akinek jelentéktelenségét — mellesleg mondva — a legkitűnőbben leleplezte, váratlanul Juditról, a híres zsidó hősnőről kezd beszélni, és lelkesen helyesli Judit tettét. Ezt írja: „A történelem útja nem a Nyevszkij proszpekt járdája; a történelem hol poros, hol sáros mezőkön, hol mocsarakon, hol bozótos sűrűségen át halad. Aki fél attól, hogy csizmája poros meg sáros lesz, ne fogjon társadalmi tevékenységbe: ez nemes emberi foglalatosság, ha valóban az emberek javát tartják szem előtt, de nem teljesen tiszta foglalatosság. Igaz egyébként, hogy az erkölcsi tisztaságot különféleképpen lehet felfogni: egyesek talán úgy látják, hogy például Judit nem mocskolta be magát... Tágítsák ki megfontolásaik körét, és számos részletkérdésben másként fogják látni kötelezettségeiket, mint ha ugyanezeket a kérdéseket elszigetelt módon vetették volna fel."*

Vö. kihagyás Szocial-Demokrat 1. sz. 162. old.[178]

A hatvanas évek elején a kormány némileg enyhíteni szándékozott a cenzúra-korlátozásokat. Új cenzúra-szabályzat összeállítását határozták el, és a sajtónak megengedték, hogy nyilatkozzék a saját kordábantartásáról. Csernisevszkij ezzel kapcsolatban nem késlekedett kifejezni a maga nézetét, amely, mint rendszerint, erősen eltért a szokásos liberális nézettől. [339] Igaz, Csernisevszkij csípősen gúnyolódik azokon, akik azt hiszik, hogy a nyomdagépnek valamiféle sajátos ereje van, akárcsak a belladonnának, a kénsavnak vagy a durranóezüstnek stb. „Egyéni véleményünk nem hajlamos arra, hogy természet-

* Сочинения. VIII. köt. 37—38. old.

ellenesen káros eredményeket várjunk olyan tárgyaktól és cselekedetektől, amelyek képtelenek ilyen bajokat előidézni. Úgy gondoljuk, hogy a nyomdagép nagyon gyönge ahhoz, hogy társadalmi bajokat idézzen elő. Hiszen nincs benne annyi festék, hogy ha valamiképpen kiömlene, belefulladjon az ország, s nincsenek benne olyan rugók, amelyek, ha valamiképpen elszakadnának és kilöknék a betüket, úgy lőnének velük, mint a kartáccsal." Mindamellett Csernisevszkij elismeri, hogy vannak olyan korszakok, amikor a sajtó egy ország kormányzatára legalább olyan veszélyes lehet, mint a kartács. Ezek éppen az olyan korszakok, amikor a kormányzat érdekei *eltérnek a társadalom érdekeitől* és közeledik a forradalmi robbanás. A kormánynak ilyen helyzetben minden oka megvan arra, hogy korlátozza a sajtót, mivel az, más társadalmi erőkhöz hasonlóan, előkészíti a kormány bukását. Századunk gyakran változó francia kormányai közül csaknem mindegyik állandóan ilyen helyzetben volt. Csernisevszkij mindezt igen alaposan és nyugodtan kifejtette. Az orosz kormányról a cikk végéig szó sem esik. De a befejezésben Csernisevszkij váratlanul felteszi a kérdést az olvasónak: s mi történnék, ha kiderülne, hogy a sajtótörvényekre tényleg szükség van nálunk? „Akkor ismét rászolgálnánk az obskurantista névre, a haladás ellenségeinek, a szabadság gyűlölőinek, a zsarnokság dicsőítőinek stb. nevére, miként már sokszor okot adtunk ilyen szemrehányásra." Ezért nem is akarja vizsgálni azt a kérdést, szükség van-e nálunk különleges sajtótörvényekre vagy sem. „Félünk" — mondja —, „hogy a lelkiismeretes vizsgálódás erre a válaszra vezetne bennünket: igen, szükség van rájuk."* A következtetés világos: azért van szükség rájuk, mert Oroszországban is közeledik az „ugrás" ideje. NB

A „Szovremennyik" ugyanazon márciusi füzete, amelyben a fentebb idézett cikk megjelent, közölte a „Tanultak-e?" c. polemikus jegyzetet, amely az 1861. évi ismeretes diákzavargások alkalmából íródott. Csernisevszkij e jegyzetében védelmébe veszi a diákokat „ohranásainknak" azzal a szemrehányásával szemben, hogy nem

* Сочинения. IX. köt. 130., 156. old.

akarnak tanulni, [340] és közben számos keserű igazságot vág a kormány fejéhez. Közelebbi indítékot erre a polémiára a „Szankt-Petyerburgszkije Akademicseszkije Vedomosztyi"-ban egy ismeretlen szerző tollából megjelent „Tanulni vagy nem tanulni?" c. cikk szolgáltatott. Csernisevszkij azt feleli, hogy a diákokra vonatkozóan ennek a kérdésnek nincs értelme, mivel ők mindig tanulni akartak, de gátolták őket a korlátozó egyetemi szabályok. A diákokat, akik olyan korosztályhoz tartoznak, amelyben törvényeink szerint a férfi megnősülhet, állami szolgálatra alkalmas és „katonai egység parancsnoka lehet", az egyetemi törvények a kisgyermekek helyzetébe akarták juttatni. Nem csoda, hogy a diákok tiltakoztak. Még az olyan teljesen ártalmatlan szervezeteiket is betiltották, mint a kölcsönös segélyegylet, amelyre a tanulóifjúság többségének anyagi ellátatlansága mellett feltétlenül szükség van. A diákok kénytelenek voltak fellázadni az ilyen állapotok ellen, mivel itt „a darab kenyérről és az előadások hallgatásának lehetőségéről" volt szó. „Ezt a kenyeret és ezt a lehetőséget elvették tőlük." Csernisevszkij kereken kijelenti, hogy az egyetemi szabályzat összeállítói éppen a tanulás lehetőségétől akarták megfosztani az egyetemi hallgatóság soraiba lépők többségét. „Ha a cikk szerzője és a vele egyívásúak szükségesnek tartják bizonyítani, hogy a szabályzat összeállításakor ez a cél egyáltalában nem lebegett szemük előtt, akkor hát nyomtassák ki azoknak a tanácskozásoknak okmányait, amelyekből a szabályzat megszületett." A „Tanulni vagy nem tanulni?" c. cikk névtelen szerzője a tanulnivágyás hiányát nemcsak a diáksággnak, hanem az egész orosz társadalomnak is a szemére vetette. Ezt használta fel Csernisevszkij arra, hogy az egyetemi zavargásokról folyó vitát általánosabb síkra terelje. Ellenfele elismerte, hogy vannak bizonyos jelek, melyek arra mutatnak, hogy az orosz társadalom tanulni vágyik. Erről tanúskodik a névtelen szerző véleménye szerint az, hogy „százával" bukkannak fel nálunk az új lapok, „tucatjával" a vasárnapi iskolák. „Új lapok százai, hol a csudában számolta össze a szerző ezeket a százakat?" — kiált fel Csernisevszkij. — „Pedig csakugyan sok százra volna szükség, s akarja-e tudni a szerző, miért nem alapítanak nálunk sok száz új lapot, ahogy erre szükség lenne?

idem Szocial-Demokrat 1. sz. 163. old.

Azért, mert cenzura-viszonyaink között néhány nagyvároson kívül másutt nem létezhet egy akár csak valamennyire is eleven időszaki kiadvány. Mindegyik gazdag kereskedővárosnak szüksége lenne [341] néhány, mégha csak kicsinyke lapra is; mindegyik kormányzóságban ki kellene adni néhány helyi újságot. De nincs, mert nem lehet... Tucatnyi vasárnapi iskola... Ez nem túlzás, nem úgy, mint az új lapok százai: a több mint 60 milliós birodalomban valóban csak tucatnyi vasárnapi iskola van. Holott sok tízezerre lenne szükség, és hamarosan meg is lehetne jól szervezni sok tízezret, most pedig fennállhatna legalább jó néhány ezer. Miért van hát csak néhány tucat? Azért, mert gyanakodnak rájuk, gúzsba kötik őket, gyámkodnak fölöttük, úgyhogy a vasárnapi iskolai tanítás legodaadóbb híveinek is elmegy a kedvük az oktatástól.“

A Csernisevszkij elemezte cikk szerzője, miután úgy hivatkozott az új lapok „százaira“ és a vasárnapi iskolák „tucatjaira“, mint a társadalom tanulnivágyásának látszólagos jeleire, sietett hozzáfűzni, hogy ezek a jelek csalókák. „Kiáltásokat hallunk az utcán“ — meséli mélabúsan —, „azt mondják, hogy valahol történt valami, s akaratlanul is lehorgasztjuk fejünket és csalódást érzünk“... „Bocsásson meg, tisztelt cikkíró úr“ — veti ellene Csernisevszkij —, „miféle kiáltásokat hall ön az utcán? A rendőrök és a rendőrfőnökök kiáltásait — ezeket mi is halljuk. Róluk beszél? Azt mondják, hogy valahol történt valami... — például micsoda? Amott rablás, emitt a hatalommal való visszaélés történt, amott elnyomják a gyengét, emitt kímélik az erőset — erről szüntelenül beszélnek. Ezektől a mindenki által hallható kiáltásoktól, ezektől a mindennapos fecsegésektől valóban akaratlanul is lehorgasztjuk fejünket és csalódást érzünk.“

idem
Szocial-
Demokrat
1. sz. 164.

A diákokat vádlójuk azzal támadta, hogy türelmetlenek más véleményekkel szemben, s hogy tiltakozásukban füttyhöz, áztatott almákhoz és egyéb efféle „utcai eszközökhöz“ nyúlnak. Csernisevszkij azt válaszolja erre, hogy „a fütty és az áztatott alma nem utcai eszköz: utcai eszköz a szurony, a puskatus és a pallos“. Azt ajánlja ellenfelének, emlékezzék vissza: „a diákok használták-e ezeket az utcai eszközöket valaki ellen, vagy a diákok ellen használták-e őket... és szükség volt-e arra, hogy a diákok ellen használják őket“.

NB

Eddig Szocial-Demokrat 1. sz. 164.

Érthető, milyen hatással voltak Csernisevszkij ilyen cikkei az orosz diákságra. Amikor [342] később, a hatvanas évek végén megismétlődtek a diákzavargások, akkor a diákösszejöveteleken úgy olvasták a „Tanultak-e?" c. kis cikket, mint követeléseik legjobb védelmezőjét. Az is érthető, milyen fogadtatásra találtak az „ohranás" uraknál az efféle kihívó cikkek. Egyre kétségtelenebbé vált előttük a nagy írónak a tanulóifjúságra gyakorolt „veszélyes" befolyása. Már tudjuk, hogyan küszöbölték ki ezt a befolyást.

Csernisevszkij az utópikus szocializmus álláspontján volt, úgy vélte, hogy azok a tervek, melyek valóra váltására nyugati elvbarátai törekedtek, megvalósulhatnak a legkülönbözőbb politikai formák mellett. Így hangzott az elmélet. S amíg Csernisevszkij nem lépett túl az elméleten, addig köntörfalazás nélkül hangoztatta ezt a nézetét. Irodalmi munkásságának kezdetén társadalmi életünk mintha valóban azt ígérte volna, hogy némiképpen, ha csak közvetve is, alátámasztja e nézet jogosságát: leghaladóbb embereink akkor abban bizakodtak, hogy a kormány kezdeményezni fogja a parasztkérdés pártatlan megoldását. Ez a remény nem teljesült, és Csernisevszkij alighanem korábban feladta, mint bárki más. S noha az elméletben később sem látta tisztán a gazdaság és a politika összefüggését, gyakorlati tevékenységében — s ha ezt mondjuk, akkor publicisztikai tevékenységére gondolunk — a nálunk uralkodó régi rendszer kérlelhetetlen ellenfele volt, jóllehet sajátos iróniája e tekintetben továbbra is számos liberális olvasót megtévesztett. A gyakorlatban — mégha az elméletben nem is — az engesztelhetetlen politikai harc embere lett, s az 1861-ben és különösen a számára végzetes 1862-es évben írott valamennyi cikkének csaknem minden sorából harci vágy sugárzik.

NB

A megjegyzések beírásának ideje: Legkorábban 1909 október, legkésőbb 1911 április.

Részben megjelent: „Leninszkij Szbornyik" XXV. köt. 1933.

Teljes egészében első ízben jelenik meg.

JEGYZETEK
MUTATÓK

JEGYZETEK*

[1] *Marx és Engels „Die heilige Familie" c. könyvének konspektusát* Lenin 1895-ben írta, első külföldi tartózkodása idején; utazásának célja az volt, hogy kapcsolatot létesítsen a „Munka Felszabadítása" csoporttal. — *1*

[2] *„Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten"* — Marx és Engels első közös munkája; 1844 szeptember—novemberében íródott polemikus mű, mely leleplezi az ifjúhegeliánusok (Bruno Bauer és hívei) reakciós nézeteit. (Lásd Marx—Engels Művei. 2. köt. Bp. 1958. 7—210. old.) — *5*

[3] *„Allgemeine Literaturzeitung"* — német havi folyóirat; 1843 decemberétől 1844 októberéig jelent meg Charlottenburgban, az ifjúhegeliánus Bruno Bauer szerkesztésében. — *5*

[4] *„Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie"* — Engelsnek ez a műve a „Deutsch-Französische Jahrbücher" c. folyóiratban 1844 elején jelent meg először. (Lásd Marx—Engels Művei. 1. köt. Bp. 1957. 497—522. old.) — *6*

[5] *„Deutsch-Französische Jahrbücher"* — folyóirat; Párizsban jelent meg német nyelven, K. Marx és A. Ruge szerkesztésében. Egyetlen (kettős) száma látott napvilágot 1844 februárjában. Ebben jelent meg Marxnak „Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung" („A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés") és „Zur Judenfrage" c. munkája, valamint Engelsnek „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" és „Die Lage Englands. Past and Present by Thomas Carlyle" („Anglia helyzete. Thomas Carlyle: »Past and Present«") c. írása. (Lásd Marx—Engels Művei. 1. köt. Bp. 1957. 349—377., 378—391.,

* A jegyzetekben csak azoknak a könyveknek a címét adjuk meg magyar fordításban is, melyek a *„Lenin által idézett és említett irodalom jegyzéké"-ben* nem szerepelnek. — *Szerk.*

497—522., 523—549. old.) Ezekben az írásokban Marx és Engels már véglegesen a materializmus és a kommunizmus mellett foglalt állást. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és a polgári radikális Ruge között kiéleződő elvi nézeteltérés volt.— *6*

[6] Proudhon 1840-ben megjelent „*Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement*" c. művéről van szó. Ezt a munkát Marx 1865. január 24-én Schweitzerhez intézett levelében bírálja. (Lásd Marx—Engels: Válogatott levelek. Bp. 1950. 174—181. old.) — *8*

[7] Eugène Sue „*Les mystères de Paris*" c. regényéről van szó, amely szentimentális, nyárspolgári filantróp szellemben íródott; a regény Párizsban jelent meg 1842—1843-ban és nagy népszerűségnek örvendett Franciaországban és külföldön; orosz nyelvre is lefordították. — *14*

[8] Marx célzása J. Faucher „Englische Tagesfragen" c. cikkére vonatkozik, amely az „Allgemeine Literaturzeitung" VII—VIII. füzetében jelent meg (1844 jún.—júl.). — *14*

[9] *Loustalot 1789-es lapja* — a „*Révolutions de Paris*" c. hetilap, amely Párizsban jelent meg 1789 júliusától 1794 februárjáig. 1790 szeptemberéig a lapot Elisée Loustalot demokrata, forradalmár publicista szerkesztette. — *15*

[10] *G. W. F. Hegel*: *Phänomenologie des Geistes* — első kiadása 1807-ben jelent meg. Amikor Marx a „Heilige Familie"-n dolgozott, Hegel művei második kiadásának II. kötetét használta (Berlin 1841). Hegelnek ezt az első nagy művét, amely filozófiai rendszerének kifejtését tartalmazza, Marx „a hegeli filozófia igazi bölcsőjének és titkának" nevezte (Marx: „Ökonomisch-Philosophische Manuskripte" („Ökonómiai-filozófiai kéziratok"); lásd Marx—Engels Gesamtausgabe (MEGA). I. rész, 3. köt. 153. old.). — *15*

[11] *Doktrinérek* — francia polgári politikusok csoportja a restauráció időszakában (1815—1830); alkotmányos monarchisták, a demokratikus és a forradalmi mozgalom ádáz ellenségei, angol mintára a burzsoázia és a nemesség blokkját szorgalmazták. A doktrinérek közül a legismertebb F. Guizot történész és P. Royer-Collard filozófus, akinek a nézetei a filozófia területén megnyilvánuló reakciót képviselték a XVIII. századi francia materializmussal és a francia polgári forradalom demokratikus eszméivel szemben. — *17*

[12] Bruno Bauernek a „*Judenfrage*" c. munkájában kifejtett nézeteit Marx a „Deutsch-Französische Jahrbücher" c. folyóiratban 1844-ben közzétett „Zur Judenfrage" c. írásában cáfolta meg. (Lásd Marx—Engels Művei. 1. köt. Bp. 1957. 349—377. old.) — *17*

[13] *Általános emberi jogok* — az 1793. évi francia forradalmi alkotmány első, bevezető részében [„Déclaration des droits de l' homme et du citoyen" („Az ember és a polgár jogainak nyilatkozata")] kihirdetett elvek. — *21*

[14] *Brumaire 18-a* (1799. november 9) — ezen a napon Bonaparte Napóleon államcsínnyel megdöntötte a direktóriumot és megteremtette diktatúráját. — *23*

[15] *Descartes-i materializmus* — a descartes-i fizika követőinek materializmusa. P. J. G. Cabanis említett könyve, a „Rapports du physique et du moral de l'homme" 1802-ben jelent meg Párizsban. — *25*

[16] *Nominalizmus* — középkori filozófiai irányzat, amely az általános fogalmakat csak az egyes tárgyak neveinek tekintette, ellentétben a középkori „realizmussal", amely az általános fogalmaknak vagy eszméknek a dolgoktól független létezést tulajdonított.

A nominalizmus elismerte a tárgy elsődlegességét és a fogalom másodlagosságát. Éppen ezért a nominalizmus, mint Marx a „Heilige Familie"-ben írja, első kifejezése a materializmusnak a középkorban. (Lásd Marx—Engels Művei. 2. köt. Bp. 1958. 126. old.) — *26*

[17] *Szenzualizmus* — filozófiai tanítás, amely az érzetet tekinti a megismerés egyetlen forrásának. — *26*

[18] *Babouvisták* — Gracchus Babeuf hívei; Babeuf francia forradalmár, az „egyenlők" 1796. évi utópista-kommunista mozgalmának vezére. — *27*

[19] Lenin itt Feuerbach *„Grundsätze der Philosophie der Zukunft"* (1843) c. művére utal. Ez a mű folytatása Feuerbach „Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie" (1842) c. aforizmáinak, amelyekben Feuerbach kifejti materialista filozófiájának alapjait és bírálja Hegel idealista filozófiáját. (Lásd Feuerbach Válogatott filozófiai művei. Bp. 1951.) — *28*

[20] *Fleur de Marie* — Eugène Sue „Les mystères de Paris" c. regényének hősnője. — *29*

[21] *„Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik"* — Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach, Friedrich Köppen, Karl Nauwerk, Arnold Ruge és néhány névtelen szerző cikkeinek gyűjteménye, amelyet A. Ruge Zürichben adott ki 1843-ban, mert a cikkek német folyóiratokban való közlését a cenzúra nem engedélyezte. A gyűjtemény munkatársai közé tartozott Marx is. — *31*

[22] *Tory-filantrópok* — angol politikusok és irodalmárok csoportja — az „Ifjú Anglia".
Ez a csoport a XIX. század negyvenes éveiben alakult és a tory párthoz tartozott; a burzsoázia gazdasági és politikai hatalmának erősödése miatt elégedetlen földbirtokos arisztokráciát képviselte, s ennek érdekében demagóg fogásokhoz folyamodott, hogy befolyása alá vonja a munkásosztályt és felhasználja a burzsoázia elleni harcában. „A Kommunista Párt kiáltványá"-ban Marx és Engels az „Ifjú Anglia" képviselőinek nézeteit „feudális szocializmusnak" minősítette.
Tízórás törvény — a munkásnők és a serdülők tízórás munkanapját előíró törvény, amelyet az angol parlament 1847-ben fogadott el. — *34*

[23] *Fr. Überweg „Grundriss der Geschichte der Philosophie" c. könyvéről készített jegyzet* ugyanabban a füzetben található, mint a Paulsen „Einleitung in die Philosophie" c. munkájára vonatkozó megjegyzések. A jegyzetet Lenin Genfben, 1903-ban írta. — *35*

[24] *Fr. Paulsen „Einleitung in die Philosophie" c. könyvére vonatkozó megjegyzéseket* illetően lásd a 23. jegyzetet. A Paulsen könyvére vonatkozó megjegyzések után a füzetben ez áll: „Megjegyzés az új »Iszkra« állásfoglalásához." (Lásd Lenin Művei. 7. köt. Bp. 1953. 125—126. old.) — *36*

[25] A *„Frankfurter Zeitung"* 1904. november 15-i számának *tárcájára vonatkozó jegyzet* E. Haeckel két könyvével („Die Lebenswunder" és „Die Welträtsel") foglalkozik; a jegyzetet Lenin külön lapra írta, amelyen számos, agrárkérdéssel foglalkozó külföldi könyvet is feljegyzett. A jegyzet 1904 végén íródott. E. Haeckei „Die Welträtsel" c. könyvéről Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" c. művében adott értékelést. (Lásd Lenin Művei. 14. köt. Bp. 1954. 362—370. old.). — *39*

[26] *A jegyzeteket a Sorbonne könyvtárában levő természettudományi és filozófiai könyvekről* Lenin külön lapokra írta 1909 első felében. — *40*

[27] *Tíz filozófiai áramlat* — L. Stein „Philosophische Strömungen der Gegenwart" c. könyve első részének tíz fejezete. — *41*

[28] *Feuerbach „Vorlesungen über das Wesen der Religion" c. könyvének konspektusa* külön füzetben található, amelynek borítólapja nem maradt fenn. Az első oldalon rövidítve ez áll: „L. Feuerbach. Sämtliche Werke, Band 8, 1851", majd a könyvtári szám: „8°. R. 807". A konspektus megírásának idejét illetően pontos adatok nem állnak rendelkezésre. V. Adoratszkij feltevése szerint Lenin 1909-ben írta. (Lásd „Leninszkij Szbornyik" XII. köt. 14. old.) E feltevés mellett az alábbi érvek szólnak. Megállapítást nyert, hogy a konspektus első oldalán szereplő

könyvtári szám a Francia Nemzeti Könyvtáré (Párizs), ahol Lenin 1909. január 13-tól június 30-ig dolgozott. Feuerbachnak a vallás lényegéről tartott előadásai tartalmukat tekintve kapcsolódnak Feuerbachnak azokhoz a munkáihoz, amelyeket Lenin 1908-ban felhasznált „Materializmus és empiriokriticizmus" c. könyvének előkészítése során, s a konspektusban tett egyes megjegyzései egybevágnak a könyvében megfogalmazott megállapításokkal. Például a konspektusban Lenin megjegyzi: „[[Feuerbach és a természettudomány!! NB Vö. ma Mach és társaival]]" (lásd ebben a kötetben, 54. old.), a „Materializmus és empiriokriticizmus" c. könyvben pedig ezt írja: „A természetbúvár Mach filozófiája ugyanazt jelenti a természettudomány számára, mint amit a keresztény Júdás csókja jelentett Krisztus számára. Mach ugyanúgy elárulja a természettudományt a fideizmusnak, mikor alapjában véve átpártol a filozófiai idealizmushoz." (Lenin Művei. 14. köt. Bp. 1954. 362. old.) Leninnek a konspektusban tett egyes megjegyzései kapcsolódnak azokkal a megállapításokkal is, amelyek az 1909 májusában írott „A munkáspárt és a vallás" c. cikkében szerepelnek. (Lásd Lenin Művei. 15. köt. Bp. 1955. 410—422. old.) — *43*

[29] *L. Feuerbach „Das Wesen des Christentums"* c. könyve 1841-ben jelent meg. Ebben a munkájában Feuerbach a filozófia területén szilárdan a materializmus álláspontjára helyezkedik. — *46*

[30] A „Heilige Familie" c. munkáról van szó, amelyben Marx és Engels azt írta, hogy Feuerbach „felvázolta a nagy és mesteri *alapvonásokat a hegeli spekuláció* és következésképpen *minden metafizika kritikájához*". (Lásd Marx—Engels Művei. 2. köt. Bp. 1958. 138. old.) — *47*

[31] Lenin itt Feuerbach következő passzusára utal: „Egoizmuson én az ember *önszeretetét*, vagyis az *emberi lény* iránti szeretetét értem, *azt* a szeretetet, amely mindama hajlamok és képességek kielégítésére és kiművelésére késztet, amelyek kielégítése és kiművelése nélkül az ember nem igazi, nem tökéletes ember és nem is lehet az." (L. Feuerbach: Vorlesungen über das Wesen der Religion. Hetedik előadás. Lásd Sämtliche Werke. 8. köt. O. Wigand kiadás, Lipcse 1851. 64. old.) — *47*

[32] L. Feuerbach *„Das Wesen der Religion"* c. műve 1846-ban jelent meg. A „Grundsätze der Philosophie der Zukunft" c. munka 1843-ban látott napvilágot; Feuerbachnak ebben a korai munkájában már megtalálható az „érzékiség" gondolata, vagyis az a gondolat, hogy az embernek az érzéki észlelésre való képességén alapszik a természeti jelenségek istenítése — ezt később a „Wesen der Religion" c. könyvében fejtette ki teljesen. — *49*

[33] Lenin itt Engels „Feuerbach" c. munkájának a filozófia alapkérdéséről szóló passzusára utal. (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Bp. 1949. 364—366. old.) — *52*

[34] Lenin itt szembeállítja a materialista Feuerbachnak és a szubjektív idealista Machnak a természettudományhoz való viszonyát. Machnak a természettudományhoz való viszonyát Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" c. könyvében jellemzi. (Lásd Lenin Művei. 14. köt. Bp. 1954. 362. old.) — *54*

[35] Dietzgen hasonló gondolatokat fejtett ki „Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit" c. könyvében (Berlin 1955), a „Szellem és anyag" c. fejezetben például ezt írja: „Főleg a kereszténység óta szokássá vált, hogy anyagi, érzéki, testi dolgokról, amelyeket moly és rozsda emészt, megvetéssel beszéljenek." (131. old.) — *54*

[36] Dietzgen „Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit" c. könyvének (Berlin 1955) „A tiszta ész és általában a gondolkodóképesség" c. fejezetében ezt írta: „A gondolkodás az agy funkciója, ahogy az írás a kéz funkciója" (81. old.), majd a továbbiakban: „... az olvasó most már nem fog félreérteni, ha a gondolkodóképességet anyagi képességnek, *érzéki jelenségnek* nevezem". (83. old.) — *54*

[37] Vö. Leninnek Plehanov „Н. Г. Чернышевский" c. könyvébe írt megjegyzéseit. (Lásd ebben a kötetben, 524—525., 527—529., 537., 540., 545—549., 552—553. old.) — *59*

[38] „*Neue Rheinische Zeitung*" — Marx kiadásában jelent meg Kölnben 1848. június 1-től 1849. május 19-ig.

Engelsnek „Die Lage der arbeitenden Klasse in England" c. könyvéről van szó. (Lásd Marx—Engels Művei. 2. köt. Bp. 1958. 211—473. old.) A könyv jelentőségéről lásd Lenin Művei. 2. köt. Bp. 1951. 8—9. old. — *60*

[39] Lenin itt Feuerbach „Vorlesungen über das Wesen der Religion" c. munkájának következő passzusára utal: „... az istenség, hogy úgy mondjam, két alkotórészből áll, az egyik az emberi fantázia, a másik a természet körébe tartozik. Imádkozzál! — mondja az egyik rész, vagyis a természettől különböző isten; dolgozzál! — mondja a másik rész, vagyis a természettől nem különböző, hanem csak a természet lényegét kifejező isten; hiszen a természet — dolgozó méh, az istenek pedig — herék." (Lásd Sämtliche Werke. 8. köt. O. Wigand kiadás, Lipcse 1851. 411. old.) — *61*

[40] *Antropológiai elv* — Feuerbachnak az a tétele, hogy a filozófiai kérdések megoldásánál az embert a természet részének, biológiai lénynek kell tekinteni.

Az antropológiai elv a vallás és az idealizmus ellen irányult. De ez az elv, ha az embert a konkrét történelmi, társadalmi viszonyoktól elszakítva vizsgálják, a történelmi fejlődés törvényeinek értelmezésében idealizmushoz vezet.

N. G. Csernisevszkij, a nagy orosz materialista az idealizmus elleni harcában szintén az antropológiai elvből indult ki, s „Антропологический принцип в философии" („Antropológiai elv a filozófiában") címmel külön munkát szentelt ennek a kérdésnek. (Lásd N. G. Csernisevszkij: Полное собрание сочинений. VII. köt. Moszkva 1960. 222—295. old.) — *65*

[41] *L. Feuerbach*: *Theogonie nach den Quellen des klassischen, hebräischen und christlichen Altertums.* (Sämtliche Werke. 9. köt. 1857.) A 320. old. „A keresztény természettudomány" c. 34. § eleje; a 344. old. a 36. §-ban van, amelynek címe: „A teizmus elméleti alapja". — *66*

[42] *Hegel „Wissenschaft der Logik" c. könyvének konspektusát* Lenin három füzetbe írta 1-től 115-ig menő folyamatos oldalszámozással. Az első füzet borítóján a cím — „Hegel. Logika I" — mellett a következő felírás olvasható: „Filozófiai füzetek. Hegel, Feuerbach és különféle". A második füzet borítóján a füzet oldalszámozása — 49—88 — mellett ez áll: „NB 76. old." (Lásd ebben a kötetben, 176. old.) A 111. old. végére Lenin ráírta „Vége a »Logiká«-nak. 1914. XII. 17." A konspektus készítését feltehetőleg 1914 szeptember első felében kezdhette meg, amikor Poroninóból Svájcba, Bernbe utazott. — *67*

[43] Hegel műveinek első német nyelvű kiadása 18 kötetből (1832—1845) és egy kétrészes pótkötetből (1887) áll. — *69*

[44] A „*Wissenschaft der Logik*" két részből (három könyvből) áll. (Lásd Hegel: A logika tudománya. Bp. 1957.) — *69*

[45] „*Parmenidész*" — Platón egyik dialógusa, amely Parmenidésznek, az eleata iskolához tartozó ógörög filozófusnak a filozófiai nézeteit taglalja. — *79*

[46] Lenin minden bizonnyal Kant „Kritik der reinen Vernunft" c. munkája második kiadásának előszavában található híres kijelentésére gondol: „Meg kellett szüntetnem a tudást, hogy a hit számára szerezzek helyet." (Lásd Kant: A tiszta ész kritikája. Bp. 1913.) — *82*

[47] Vö. Engels: „Feuerbach". (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Bp. 1949. 367. old.) — *86*

[48] Vö. Engels: „Feuerbach". (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Bp. 1949. 366—367. old.) — *91*

[49] Lásd Engels: „Anti-Dühring". Bp. 1950. 52—54., 139—140. old. — *100*

[50] Utalás Schiller „Die Philosophen" („A filozófusok") c. szatirikus költeményének „Rechtsfrage" („Jogi kérdés") c. disztichonjára:

„Jahrelang schon bedien'ich mich meiner Nase zum Riechen
Hab' ich denn wirklich an sie auch ein erweisliches Recht?"
(„Régentől használom már szaglásra az orrom,
Ám van-e orromra ténylegesen jogom is?") — *100*

[51] Lásd Engels: „Anti-Dühring". Bp. 1950. 139—142. old. — *100*

[52] Feuerbachnak a „*Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie*" c. munkájában tett megjegyzéséről van szó. (Lásd Feuerbach Válogatott filozófiai művei. Bp. 1951.) — *105*

[53] Kant „*Kritik der Urteilskraft*" c. művéről van szó. — *116*

[54] Lenin a következő három mű megjelenésére utal — Hegel: Wissenschaft der Logik (e mű első két könyve 1812-ben, illetve 1813-ban jelent meg); Marx—Engels: Manifest der Kommunistischen Partei (1847-ben íródott és 1848 februárjában jelent meg); Darwin: On the Origin of Species (megjelent 1859-ben). — *124*

[55] *K. Pearson „The Grammar of Science"* c. művéről van szó. — *137*

[56] Az „*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*" c. munkáról van szó (Hegels Werke. VI. köt.), amelyben a „Logika" az 1. részt alkotja. (Lásd „A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. 1. rész. A Logika". Bp. 1950.) Az „Enciklopédia" „Logiká"-ját Lenin „kis" Logikának nevezi, megkülönböztetésül a „Wissenschaft der Logik" c. háromkötetes műtől, a „nagy" Logikától. — *140*

[57] Lenin Engelsnek az „Enciklopédiá"-ra vonatkozó megjegyzésére utal. Lásd Engels levele Marxhoz, 1874. szeptember 21. (Marx—Engels: Briefwechsel (Levélváltás). 1868—1883. IV. köt. Berlin 1950. 509. old.) Lásd továbbá Engels levele Konrad Schmidthez, 1891. november 1. (Marx—Engels: Válogatott levelek. Bp. 1950. 513. old.)

Kuno Fischer — német polgári filozófiatörténész, a „Geschichte der neueren Philosophie" („Az újabb filozófia története") c. mű szerzője, amelynek egyik kötete (a 8-ik) Hegellel foglalkozik. (Vö. ebben a kötetben, 160. old.) — *140*

[58] Vö. G. V. Plehanov: „К шестидесятой годовщине смерти Гегеля". (Lásd G. V. Plehanov: Избранные философские произведения (Válogatott filozófiai művek). I. köt. 1956.) — *143*

[59] Engels: „Feuerbach". (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Bp. 1949. 366., 372. old.) — *153*

[60] A Hegel-idézetben szereplő kifejezések — holt nyugalom, puszta kép, géniusz, szám stb. — nyilván utalások az eszme különféle meghatározásaira, amelyek a filozófia története során a filozófiai rendszerekben felmerültek; emellett valószínűleg az eszme ama meghatározására vonatkoznak, amelyeket Schelling „System des transzendentalen Idealismus" („A transzcendentális idealizmus rendszere") c. munkájában és más művekben adott. — *179*

[61] A machista V. Csernov metafizikus nézeteit Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" c. könyvében bírálja. (Lásd Lenin Művei. 14. köt. Bp. 1954. 11. old.) — *184*

[62] Ennek az egyenletnek a megoldását Gauss adta meg „Disquisitiones arithmeticae" c. munkájában. — *193*

[63] Lenin a „Tézisek Feuerbachról" c. írásra utal, amelyet Marx 1845-ben írt és Engels 1888-ban „Feuerbach" c. brosúrájának mellékletében tett közzé. (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Bp. 1949. 399. old., ill. Művei. 3. köt. Bp. 1960. 7. old.) — *196*

[64] A *szinópei Diogenészről*, a cinikus iskola képviselőjéről van szó, akit koldus életmódjáért és a társadalmi szokások semmibevételéért „kutyának" csúfoltak. — *209*

[65] Engels: „Feuerbach". (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Bp. 1949. 383. old.) — *219*

[66] Marx: Das Kapital. (Lásd „A tőke". 1. köt. Bp. 1956. ötödik fej., 172. old.) Az ötödik fej. 2. sz. jegyzetében Marx közöl egy idézetet Hegel „Enciklopédiá"-jából: „Az ész éppoly *fortélyos*, mint *hatalmas*. A fortély egyáltalában a közvetítő tevékenységben van, amely azzal, hogy engedi az objektumokat saját természetükhöz mérten egymásra hatni és egymáson ledolgozódni, anélkül, hogy közvetlenül beavatkoznék ebbe a folyamatba, mégiscsak keresztülviszi a maga célját." (Hegel: Enzyklopädie. Erster Teil. Die Logik. Berlin 1840. 382. old. (Enciklopédia. I. köt. Bp. 1950. 297. old.)) — *220*

[67] *Jegyzetek Hegel „Logiká"-jára vonatkozó munkák recenzióiról* — ezeket a jegyzeteket Lenin a „Wissenschaft der Logik" konspektusát magában foglaló harmadik füzetbe írta 1914. december 17-e után. — *223*

[68] *„Preussische Jahrbücher"* — konzervatív havi folyóirat; a német tőkések és földbirtokosok lapja; Berlinben jelent meg 1858-tól 1935-ig. — *223*

[69] A *„Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik"* c. lapról van szó, amelyet 1837-ben Immanuel Hermann Fichte német

idealista filozófus alapított. Eredeti címe: „Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie" („A filozófia és a spekulatív teológia folyóirata"). Német idealista filozófiatanárok szerkesztésében jelent meg 1918-ig. — *223*

[70] „*Revue Philosophique*" — folyóirat; Párizsban alapították 1876-ban. — *225*

[71] „*Philosophy of Mind*" („A szellem filozófiája") — Hegel „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften" c. háromkötetes műve („Logika", „A természet filozófiája", „A szellem filozófiája") harmadik részének angol fordítása. — *225*

[72] Az A. Chiappelli „Le pluralisme moderne et le monisme" („A modern pluralizmus és a monizmus") c. könyvéről írott recenzió, amelyből Lenin idéz, a „Revue Philosophique" c. folyóiratban jelent meg (1911. évf. LXXII. köt. 33. old.). — *226*

[73] *Hegel „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie"* (lásd „Előadások a filozófia történetéről". 1. köt. Bp. 1958.; 2. köt. 1959.; 3. köt. 1960.) *c. művének konspektusát* Lenin két füzetbe írta, 1915-ben, Bernben; a borító felirata: „Hegel". — *229*

[74] *Jóniai iskola*, más néven milétoszi iskola (a kisázsiai partvidéken elterülő Milétosz városáról, az ókor egyik kereskedelmi és kulturális központjáról) — a görög filozófia történetében a legrégibb ösztönös materialista iskola (i. e. VI. sz.). (Vö. Engels: A természet dialektikája. Bp. 1952. 197—198. old.) — *233*

[75] *Püthagoreus filozófia* (i. e. VI—IV. sz.) — idealista filozófia, amely szerint a szám minden dolog lényege. Nevét Püthagoraszról kapta, aki Kroton városában (Dél-Itália) az arisztokrácia uralmáért harcoló filozófiai-vallási-politikai szövetséget alapított. — *233*

[76] Arisztotelész „*De coelo*" c. műve, amely természetfilozófiai munkáinak csoportjába tartozik, fejezetekre beosztott négy könyvből áll. Az újabb kiadásokban ezeket a könyveket római számokkal, a fejezeteket pedig arab számokkal jelzik. — *234*

[77] A 10-es számot a püthagoreusok szentnek, a számok egész természetét felölelő legtökéletesebb számnak tekintették. — *234*

[78] Arisztotelész „*De anima*" c. műve, amely természetfilozófiai munkáinak csoportjába tartozik, három könyvből áll. — *235*

[79] Az *eleata* vagy *eleai iskola* (i. e. VI. sz. vége — V. sz.) a dél-itáliai Elea városról kapta elnevezését. Ellentétben a milétoszi iskolának és Hérakleitosznak ösztönösen dialektikus tanításával, amely szerint a dolgok ősalapja (princípiuma) változékony,

az eleata iskola az egységes, mozdulatlan, változatlan, egynemű, szakadatlan, örök lét tanítását hirdette. Mindamellett az eleata iskola képviselőinek egyes tételei és kiváltképpen Zénónnak a mozgás ellentmondásosságára vonatkozó bizonyítékai (az úgynevezett zénóni aporiák), metafizikus következtetéseik ellenére, pozitív szerepet töltöttek be az antik dialektika fejlődésében, minthogy felvetették a mozgási folyamatok ellentmondásos jellegének, illetve az ellentmondások logikai fogalmakban való kifejezésének kérdését. — *236*

[80] *Meghatározás* — a tárgy kifejtett fogalma, amely a tárgy lényeges vonásait, a környező világgal való kapcsolatait és belső fejlődését jellemzi. Definíció, az adott esetben — elvont, formálislogikai meghatározás, amely csak a tárgy külső ismérveit veszi figyelembe. — *237*

[81] Lásd Engels: „Anti-Dühring". Bp. 1950. 15. old. Lásd még ebben a kötetben, 248. old. — *237*

[82] Diogenes Laërtius „De vitis dogmatibus et apophthegmatibus clarorum philosophorum" c. művéről van szó, amely tíz könyvből áll. Laërtius munkáit ógörög nyelven Hübner adta ki. (1—2. köt. Lipcse 1830—1833.) — *241*

[83] Sextus Empiricus „Hypotyposes Pyrrhonneae" c. háromkötetes művéről van szó. — *241*

[84] *Pierre Bayle* „*Dictionnaire historique et critique*" c. művéről van szó. — *241*

[85] *Théodore Gomperz* „*Les penseurs de la Grèce*" c. könyvéről van szó. (Lásd „Греческие мыслители" 1. köt. Szentpétervár 1911. 170—175. old.) — *242*

[86] V. Csernov „Философские и социологические этюды" c. könyvéről van szó. — *243*

[87] *Eleai Zénón* i. e. kb. az 500. évben született, halálának éve ismeretlen. Epheszoszi Hérakleitosz i. e. kb. 530-tól 470-ig élt. — *245*

[88] A „*De mundo*" c. művet, amelyet belevettek Arisztotelész „Összes Művei"-be, Arisztotelész halála után, az I. sz. végén vagy a II. sz. elején, ismeretlen szerző írta. — *246*

[89] „*Szümposzion*" („Symposion") — Platón dialógusa. — *246*

[90] Lásd Engels: „Anti-Dühring". Bp. 1950. 15. old. — *248*

[91] Sextus Empiricus „Adversus Mathematicos" c. 11 könyvből álló művéről van szó, amelyből hat a grammatika, a retorika,

a geometria, az aritmetika, az asztronómia és a zene bírálatával, öt pedig („A dogmatikusok ellen") a logika, a fizika és az etika bírálatával foglalkozik. — *252*

[92] Machnak az érzetekről szóló szubjektív idealista tanítását Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" c. művében bírálja, az I. fej. 1. és 2. pontjában. (Lásd Lenin Művei. 14. köt. Bp. 1954. 30—59. old.) — *252*

[93] *Homoiomereia* — Arisztotelész által bevezetett terminus a végtelenségig osztható, egymástól minőségileg különböző részecskék jelölésére. Anaxagorasz szerint az ilyen részecskékből képződik valamennyi természeti test. — *253*

[94] *Szofisták* (szofosz görögül — bölcs) — az i. e. V. század második fele óta így nevezték a hivatásos filozófusokat, a filozófia és a szónoklás tanítóit. A szofisták nem alkottak egységes iskolát. Legjellemzőbb közös vonásuk az a meggyőződés, hogy valamennyi emberi képzet, etikai szabály és ítélet viszonylagos, s ezt Prótagorasz a maga híres tételében így fejezte ki: „Az ember mindennek a mértéke, a létezőknek — abban, hogy léteznek, és a nem létezőknek — abban, hogy nem léteznek." Az i. e. IV. század első felében a szofisztika bomlásnak indult és a logikai fogalmakkal való terméketlen játékká fajult. — *255*

[95] *Fenomenologizmus* — egyik válfaja a szubjektív idealizmusnak, amely szerint jelenségen csupán az ember érzeteinek összessége értendő. Fenomenalisták voltak a machisták is. — *256*

[96] Vö. L. Feuerbach: „Grundsätze der Philosophie der Zukunft". Lásd Sämtliche Werke. II. köt. Stuttgart 1904. 287—288. old. — *258*

[97] Lenin itt Feuerbach következő tételére utal: „A fenomenológia elején nincs előttünk egyéb, csak az ellentmondás a *szó* között, amely általános, és a *dolog* között, amely mindig egyes." (Lásd Sämtliche Werke. II. köt. Stuttgart 1904. 287. old.) — *258*

[98] „*Menón*" — Platón dialógusa, amely a szofisták ellen irányul. A „Menón"-t Platón egyik korai munkájának tartják. — *260*

[99] Lenin Plehanov következő filozófiai műveire utal: az N. Beltov „К вопросы о развитии монистического взгляда на историю" külön kötet formájában jelent meg 1895-ben Pétervárott (lásd Plehanov: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Bp. 1950); Bogdanov ellen írott cikkei a szociáldemokrata időszaki sajtóban jelentek meg, majd az „От обороны к нападению" c. gyűjteményben (1910) (lásd Plehanov: Сочинения. XVII. köt. 1924.); E. Bernstein, K. Schmidt és más kantiánusok ellen írott cikkei a „Neue Zeit" c. folyóiratban jelentek meg, majd

az N. Beltov „Критика наших критиков" c. gyűjteményben (Szentpétervár 1906); az „Основные вопросы Марксизма" külön könyv formájában jelent meg 1908-ban Pétervárott (lásd Plehanov: A marxizmus alapvető kérdései. Népszava Könyvkiadó, é. n.). — *261*

[100] *Kürénéiek* — ógörög filozófiai iskola, amelyet az i. e. V. században Kürénében (Észak-Afrika) Arisztipposz alapított. Az ismeretelméletben a kürénéiek a szenzualizmusból indultak ki. Azt állították, hogy objektív igazság nincs és hogy bizonyossággal csak a szubjektív érzetekről lehet beszélni. A szenzualista ismeretelméletet a kürénéieknél szenzualista etika egészítette ki — egy olyan tanítás, amely szerint az érzéki kielégülés az erkölcs alapja. A kürénéi iskolából az ókori ateizmus több képviselője került ki. — *262*

[101] Fr. Überweg „Grundriss der Geschichte der Philosophie fortgeführt von M. Heinze" c. könyvének „Az arisztipposzi és a kürénéi vagy hedonista iskola" c., 38. §-áról van szó.

„*Theaitetosz*" („Theatetus") c. dialógusában Platón kifejti misztikus ismeretelméletét, mely szerint a megismerés az ész felemelkedése az eszmék világába. Ez a felemelkedés a visszaemlékezéshez hasonlít, mert Platón szerint az ész, a lélek eredeténél fogva az eszméknek ebbe az érzékfeletti világába tartozik. — *263*

[102] Vö. L. Feuerbach: „Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist." Lásd Sämtliche Werke. II. köt. Stuttgart 1904. 357. old. — *270*

[103] Lásd Engels: „Anti-Dühring". Bp. 1950. 35—36. old. — *270*

[104] *Sztoikusok* — filozófiai irányzat, amely az ókori Görögországban kb. az i. e. III. században keletkezett és az i. sz. VI. századig állott fenn. A sztoikusok a világban két princípiumot különböztettek meg: a tűrőt — a minőség nélküli anyagot, és a cselekvőt — az észt, logoszt, istent. A logikában a sztoikusok abból indultak ki, hogy minden megismerés forrása az érzéki észlelet, és hogy a képzet csak akkor lehet igaz, ha a tárgy hű és teljes lenyomata. Ám a sztoikusok tanítása szerint az észleleti ítélet csak az értelemnek az igaz képzettel való egyezése következtében jöhet létre; ezt a képzetet a sztoikusok „kataleptikusnak" („kapaszkodónak", „megragadónak") nevezték és benne látták az igazság kritériumát. — *275*

[105] Vö. L. Feuerbach: Vorlesungen über das Wesen der Religion. Stuttgart 1908. (Harmadik előadás) 21—22. old.: „Az ember istene nem más, mint az ember istenített lénye." Vö. 344—345. old. is. — *282*

[106] *Szkeptikusok* — itt annak az ógörög filozófiai iskolának a képviselői, amelyet Pürrhón alapított (kb. i. e. 365—275). Az ókori szkeptikusok legkiemelkedőbb képviselői Aineszidémosz és Sextus Empiricus (i. sz. 2. sz.).

Tropusok (fordulatok, módszerek) — így nevezték az ókori szkeptikusok érveit (10 tropus) és a később Agrippa által hozzájuk fűzött új tropusokat (5 tropus). Ezeknek az érveknek a segítségével próbálták a szkeptikusok bebizonyítani a dolgok megismerhetetlenségét és mindenfajta észlelet abszolút viszonylagosságát. — *282*

[107] *Újplatónikusok* — annak a misztikus filozófiai tanításnak a követői, amelynek alapja Platón idealizmusa volt. A III—V. században kialakult újplatónizmus (az iskola feje Plotinosz) a sztoikus, epikureus és szkeptikus tanításokat Platón és Arisztotelész filozófiájával párosította. (Lásd Marx—Engels Művei. 3. köt. Bp. 1960. 128—129. old.) Az újplatónizmusnak nagy hatása volt a középkorban, befolyása megmutatkozott a legnevesebb középkori teológusok tanításaiban és fellelhető a mai polgári filozófia egyes irányzataiban is. — *288*

[108] *Kabbala* — középkori misztikus vallási „tanítás", amely a zsidóság legfanatikusabb képviselői körében, valamint a kereszténység és az iszlám követői körében is elterjedt. Ennek a tanításnak az alapgondolata a Szentírás szimbolikus magyarázata; a kabbalisták a Szentírás minden szavának és számának különös misztikus jelentőséget tulajdonítottak. — *288*

[109] *Gnosztikusok* — misztikus vallási áramlat a korai kereszténység időszakában; reakciós eklektikus filozófiai irányzat, amely ellenségesen szemben áll az ógörög materializmussal. — *288*

[110] *Eklekticizmus* – különböző, egymással ellentétes filozófiai rendszerek tételeinek mechanikus egyesítése — *289*

[111] *Hegel „Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte" c. művének konspektusát* Lenin külön füzetbe írta, amelynek borítóján ez áll: „Hegel". A borító belső oldalán ceruzával fel vannak sorolva Platón dialógusai, oldalszám-utalásokkal Hegel XIV. kötetére, amely a „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie" második könyvét foglalja magában. — *291*

[112] Vö. Engels: „Feuerbach". IV. fej. (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Bp. 1949. 386—387. old.) — *295*

[113] Vö. Plehanov: „Основные вопросы марксизма" és „Н. Г. Чернышевский". (Lásd Plehanov: Избранные философские произведения. III. köt. 1957. 151—153. old. és IV. köt. 1958. 85—86. old.) — *296*

[114] Lenin valószínűleg arra utal, hogy Hegel és Feuerbach egyező megállapításokra jutnak, jóllehet ellentétes álláspontról közelítik meg a vallás eredetének kérdését. Vö. például Feuerbach tételét: „az isteni lényben az ember csak saját lényét tárgyiasíthatja meg". (Lásd Feuerbach: Vorlesungen über das Wesen der Religion. Stuttgart 1908. 345. old.) — *297*

[115] Lenin valószínűleg Marx „A polgárháború Franciaországban" c. munkájának következő megállapítására utal: „Az általános választójognak, ahelyett, hogy három- vagy hatévenként eldöntse, az uralkodó osztály melyik tagja képviselje a parlamentben a népet annak érdekei ellen — a kommünökben megszervezett népet kellett volna szolgálnia..." (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. I. köt. Bp. 1949. 503. old.) — *299*

[116] *Hegel dialektikájának (logikájának) vázlata* a füzetben közvetlenül G. Noël „La logique de Hegel" c. könyvének konspektusa és „a hegelizmussal foglalkozó művek" felsorolása után található; a feljegyzés 1915-ben készült. — *303*

[117] *A Georges Noël „La logique de Hegel" c. könyvére vonatkozó megjegyzéseit* Lenin egy füzetbe írta, amelynek címlapján ez áll: „Filozófia". A feljegyzés valószínűleg 1915-ben, Genfben készült. — *307*

[118] *Noumenon* és *phainomenon* — a kanti ismeretelmélet terminusai. Noumenon — magán-való dolog, phainomenon — jelenség. Kant szerint a phainomenon valami ismeretlennek (magán-való dolognak) az emberre gyakorolt hatása következtében jön létre. A noumenon szerinte túl van a jelenségeken és megismerhetetlen lényeget alkot. — *311*

[119] *A J. Perrin „Traité de chimie physique. Les principes" c. könyvének recenziójára vonatkozó jegyzet* a füzetben nyomban Hegel „Wissenschaft der Logik" c. könyvének konspektusa után található és valószínűleg 1914 végéről való. — *314*

[120] *A Peter Genoff „Feuerbachs Erkenntnistheorie und Metaphysik"* c. könyvére vonatkozó megjegyzéseket Lenin 1914. december 29—30-án írta Bernben. — *315*

[121] Thesen und Grundsätze (Tézisek és Alapelvek) — ezen Feuerbach két munkája értendő: „Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie" és „Grundsätze der Philosophie der Zukunft", amelyek a „Feuerbachs Sämtliche Werke" Bolin és Jodl-féle kiadásának II. kötetében jelentek meg. Ugyanebben a kötetben jelent meg a „Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist" c. munka. „Über Spiritualismus und Materialismus" — ezzel Lenin a „Feuerbachs Sämtliche Werke" X. kötetében

megjelent „Über Spiritualismus und Materialismus, besonders in Beziehung auf die Willensfreiheit" c. munkára utal. — *315*

[122] *Fr. A. Lange „Geschichte des Materialismus"* c. könyvéről van szó, amelyben a szerző eltorzítja a materializmus történetét. — *316*

[123] *K. Grün „Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass"* c. könyvéről van szó. — *316*

[124] *P. Volkmann „Erkenntnistheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften"* c. könyvére vonatkozó megjegyzés a füzetben nyomban a Genoff-disszertációra vonatkozó feljegyzés után következik (vö. 120. sz. jegyzet). — *317*

[125] *M. Verworn „Die Biogenhypothese"* c. könyvére vonatkozó megjegyzések a füzetben nyomban a Volkmann könyvére vonatkozó feljegyzés után következnek (vö. 124. sz. jegyzet). — *318*

[126] Könyve 9. oldalán M. Verworn a következőképpen határozza meg az „enzim" fogalmát: „Az enzimek az élő szubsztancia termékei, amelyeknek az a sajátosságuk, hogy képesek nagy mennyiségű meghatározott kémiai vegyületek felbontására, anélkül, hogy eközben maguk felbomlanának." — *318*

[127] *Fr. Dannemann „Wie unser Weltbild entstand?" (Kosmos)* c. könyvére vonatkozó megjegyzések a füzetben G. Noël „La logique de Hegel" c. könyvének konspektusa előtt találhatók. — *320*

[128] *L. Darmstaedter „Handbuch zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik"* c. könyvéből kiírt adatok a füzetben közvetlenül G. Noël „La logique de Hegel" c. könyvének konspektusa előtt találhatók. — *322*

[129] *Napoléon „Pensées"* c. könyvéből kiírt idézeteket Lenin 1915-ben Bernben jegyezte fel. Ez a feljegyzés az első oldal végén szerepel abban a füzetben, amely G. Noël „La logique de Hegel" c. könyvének konspektusát tartalmazza (vö. 117. sz. jegyzet). — *323*

[130] *A. E. Haas „Der Geist des Hellenentums in der modernen Physik"* c. könyvéről készített jegyzet közvetlenül „Hegel dialektikájának (logikájának) vázlata" után szerepel. — *324*

[131] *Th. Lipps „Naturwissenschaft und Weltanschauung"* c. könyvére vonatkozó jegyzet a füzetben Haas „Der Geist des Hellenentums" c. művére vonatkozó jegyzet után található (vö. 130. sz. jegyzet). — *325*

[132] *Lassalle „Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos" c. könyvének konspektusa* Lipps „Naturwissenschaft und Weltanschauung" c. könyvére vonatkozó jegyzet után szerepel (vö. 131. sz. jegyzet). Lassalle könyvének konspektusa után a füzetben „A dialektika kérdéséhez" c. töredékes munka következik. — *327*

[133] Lenin itt Marxnak 1858. február 1-én Engelshez intézett levelére utal. (Lásd Marx—Engels: Válogatott levelek. Bp. 1950. 111—113. old.) — *329*

[134] Plutarkhosz műveinek az a szövegrésze, amelyre itt Lenin utal, orosz fordításban a „Leninszkij Szbornyik"-ban jelent meg (XII. köt. 1930. 319—320. old.). — *332*

[135] *Ahriman* és *Ormuzd* óperzsa istenek; Ahriman a gonosz megtestesítője, örök és engesztelhetetlen ellensége a jót megtestesítő fivérének, Ormuzdnak. — *335*

[136] *Zend-Aveszta* vagy *Aveszta* — óperzsa vallási könyvek, amelyek Zoroaszter (Zarathusztra) tanait ismertetik. — *336*

[137] Marx *„Tézisek Feuerbachról"* c. munkájáról van szó, amely 1845-ben készült. (Lásd Marx—Engels Művei. 3. köt. Bp. 1960. 7. old.) — *339*

[138] *„Kratülosz"* („Kratylos") — Platón dialógusa a szofisták ellen. — *340*

[139] *„A dialektika kérdéséhez"* c. töredékes munka a füzetben Lassalle Hérakleitoszról szóló könyvének konspektusa és Arisztotelész „Metaphysik"-jének konspektusa között található. 1915-ben Bernben készült. — *343*

[140] Dietzgen egyik terminusáról van szó: szertelen; németül — überschwenglich. A német szó további jelentései: felnagyított, túlzott, mértéktelen, mérhetetlen; például „Kleinere philosophische Schriften" („Kisebb filozófiai írások") c. könyvében (Stuttgart 1903. 204. old.) Dietzgen ezt a terminust alkalmazva a következőt írja: „az abszolútat és a viszonylagosat korántsem mérhetetlen távolság választja el". Lásd még Dietzgen „Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit" (Berlin 1955. 133. old.), a szellem és az érzéki világ közötti különbség mértékéről. — *351*

[141] *Arisztotelész „Metaphysik" c. könyvének* (Schwegler görög—német kétnyelvű kiadásának) *konspektusa* a füzetben közvetlenül „A dialektika kérdéséhez" c. töredékes munka után található (vö. 139. sz. jegyzet). — *353*

[142] Vö. D. I. Piszarev: „Промахи незрелой мысли". (Lásd Сочинения (Művei). 3. köt. 1956. 147—151. old.) — *361*

[143] *L. Feuerbach „Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibnizschen Philosophie" c. könyvének* (Sämtliche Werke. IV. köt. Stuttgart 1910. Magyarul részletek jelentek meg „Feuerbach Válogatott filozófiai művei" c. kötetben, Bp. 1951. 57—80. old.) *konspektusa* külön füzetben található, amelynek borítóján ez áll: „Feuerbach". A konspektus Bernben, 1914 végén vagy 1915 elején készült. — *365*

[144] A Lenin által megjelölt helyen Feuerbach ezt mondja: „Spinoza filozófiája teleszkóp, amely a távolságuk miatt láthatatlan tárgyakat az embernek szeme elé hozza; Leibniz filozófiája mikroszkóp, amely a kicsinységük és finomságuk miatt észrevehetetlen tárgyakat láthatókká teszi." (Lásd Sämtliche Werke. IV. köt. Stuttgart 1910. 34. old.) — *367*

[145] Lásd Marx levele Engelshez. 1870. május 10. (Briefwechsel (Levélváltás), IV. köt. 1868—1883. Berlin 1950. 386—388. old.) — *368*

[146] *Entelekheia* — az idealista filozófia terminusa; Arisztotelész szerint a tárgyban bennerejlő belső cél, amely tevékenysége révén lehetségesből valóságossá válik. Leibniz szerint az entelekheia a monasz törekvése a potenciálisan bennerejlő tökéletesség megvalósítására. — *370*

[147] Lenin Feuerbach következő kijelentésére utal: „Az előre megállapított harmónia, jóllehet kedvenc gyermeke, gyönge oldala Leibniznek...; az előre megállapított harmónia, ha a monaszokkal szemben *csupán külső* értelemben vesszük, merőben ellentmond Leibniz szellemének." (Lásd Sämtliche Werke. IV. köt. Stuttgart 1910. 95. old.) — *371*

[148] *Okkazionalizmus* — a XVII. századi filozófia vallásos idealista irányzata, amely a teológia és a misztika szellemében meghamisította Descartes tanítását. Az okkazionalisták azt a reakciós tételt hirdették, hogy minden hatás — fizikai és lelki egyaránt — s úgyszintén ezek kölcsönös kapcsolata isteni beavatkozásnak köszönhető. — *371*

[149] *„Teodicea"* — Leibniz műve; teljes címe: „Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal". — *371*

[150] Isten létének úgynevezett *ontológiai bizonyításáról* van szó — arról a skolasztikus álbizonyításról, amelyet Istennek mint a legtökéletesebb lénynek a fogalmából vezetnek le. Ez a bizonyítási mód a középkori realizmus egyik képviselőjétől, Anselmus canterburyi érsektől származik. Az ontológiai bizonyítás lényegét illetően lásd Engels: „Anti-Dühring". Bp. 1950. 44. old. — *371*

[151] „*Nouveaux essais sur l'entendement humain*" c. művét Leibniz 1700—1705-ben írta (1765-ben jelent meg); Locke szenzualista ismeretelméletének materialista tendenciája ellen irányul. — *372*

[152] *L. Feuerbach „Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibnizschen Philosophie"* c. könyvének első kiadása 1837-ben jelent meg. Művei Wigand-féle kiadásának 1848-ban megjelent V. kötetéhez írott előszavában Feuerbach megjegyzi: „Ez a mű 1837 húsvétjára jelent ugyan meg, de már 1836 őszén került nyomdába." — *372*

[153] Clauberg német karteziánus filozófus „Defensio Cartesiana" c. művéről van szó. — *373*

[154] Feuerbach latin nyelvű disszertációja, amelyet Erlangenben 1828-ban tettek közzé „De ratione una, universali, infinita" címmel, német fordításban „Über die Vernunft; ihre Einheit, Allgemeinheit, Unbegrenztheit" címmel jelent meg művei Bolin és Jodl-féle német nyelvű kiadásának IV. kötetében. Stuttgart 1910. — *377*

[155] Lenin itt Feuerbach „Spinoza und Herbart" c. művére (1836) utal, amely Feuerbach művei Bolin és Jodl-féle német nyelvű kiadásának IV. kötetében foglaltatik. Stuttgart 1910. — *377*

[156] Feuerbachnak 1843-ban Marxhoz írt leveléről van szó, amelyben élesen bírálja Schelling filozófiáját. (Lásd Sämtliche Werke. IV. köt. Stuttgart 1910. 434—440. old.) Feuerbach levele válasz Marxnak 1843. október kb. 20-án hozzá írt levelére. (Lásd Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész, 1. köt. 2. félköt., 316—317. old.) — *378*

[157] *J. Plenge „Marx und Hegel"* c. könyvéhez fűzött megjegyzéseit Lenin az imperializmussal foglalkozó második füzetébe írta („*β*" füzet). — *379*

[158] Az „imperialista közgazdászokról" közelebbit lásd Lenin: „A marxizmus karikatúrájáról és az »imperialista ökonomizmus«ról". (Lásd Lenin Művei. 23. köt. Bp. 1951. 18—74. old.) — *379*

[159] „*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*" — német napilap, 1842. január 1-től 1843. március 31-ig Kölnben jelent meg. Az újságot a porosz abszolutizmussal szemben ellenzéki rajnai burzsoázia képviselői alapították. Marx 1842 áprilisától kezdve munkatársa, októberétől kezdve egyik szerkesztője volt a lapnak. Marx szerkesztői tevékenysége révén a lap egyre inkább forradalmi demokrata jelleget öltött. A porosz kormány betiltotta. — *381*

[160] Raabnak és Perrinnek a könyvére vonatkozó feljegyzését Lenin legkorábban 1912-ben írta, s abban a füzetben szerepel, amely-

nek címe „Az osztrák mezőgazdasági statisztika és egyéb". — *383*

[161] A *Zürich kantoni könyvtár filozófiai könyveiből* címmel készített bibliográfiai jegyzeteit Lenin 1915-ben, az imperializmussal foglalkozó első füzetébe írta („α" füzet). — *384*

[162] A *Zürich kantoni könyvtár* címmel készített jegyzeteit Lenin 1915-ben, az imperializmussal foglalkozó első füzetébe írta („α" füzet). — *385*

[163] A *III. szak. (Ismeretterjesztő és tudományos művek)* általános cím alatt szereplő feljegyzést, amely adatokat tartalmaz Haeckel, Uhde, Zart könyveiről, Lenin 1916-ban, az imperializmussal foglalkozó füzetébe írta („ε" füzet). — *386*

[164] *Jegyzet Joh. Plenge „Marx und Hegel" c. könyvének recenziójáról* — 1913-ban íródott, s különféle kérdésekkel kapcsolatos bibliográfiai feljegyzések között „Az osztrák mezőgazdasági statisztika és egyéb" c. füzetben található. — *388*

[165] *Megjegyzések R. B. Perry „Present Philosophical Tendencies" c. könyvének recenziójáról* — e feljegyzést Lenin 1913 áprilisa után írta „Az osztrák mezőgazdasági statisztika és egyéb" c. füzetébe. — *389*

[166] *Megjegyzések A. Aliotta „La reazione idealistica contro la scienza" c. könyvének recenziójáról* — e feljegyzés 1913-ban íródott, s „Az osztrák mezőgazdasági statisztika és egyéb" c. füzet végén található. — *390*

[167] *Megjegyzések Hilferdingnek Machra vonatkozó kijelentéseiről (a „Финансовый капитал" c. könyvben)* — e feljegyzést Lenin az imperializmussal foglalkozó „δ" füzetbe írta. — *391*

[168] *A. Rey „La philosophie moderne"* c. könyvébe írott megjegyzések közvetlen folytatását alkotják annak az éles bírálatnak, amelyet Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" c. könyvében ennek a szerzőnek a „Théorie de la physique chez les physiciens contemporains" („A jelenkori fizikusok fizikai elmélete") (Párizs 1907) c. könyvben kifejtett nézeteiről mondott. — *399*

[169] Lenin az agnoszticizmusnak Engels „Feuerbach" c. munkájában foglalt jellemzésére utal. (Lásd Marx—Engels: Válogatott művek. II. köt. Bp. 1949. 367. old.) — *428*

[170] A. Gyeborin „ Диалектический материализм" c. tanulmánya a „На рубеже" c. gyűjteményben jelent meg. — *472*

[171] *Megjegyzéseit G. V. Plehanov „Н. Г. Чернышевский" c. könyvébe* Lenin az 1909 októbere (a könyv tényleges megjelenése) és 1911 áprilisa közötti időszakban írta. Ezek a megjegyzések először 1933-ban jelentek meg a „Leninszkij Szbornyik" XXV. kötetében.

Számos megjegyzésében Lenin összehasonlítja Plehanov 1910-ben megjelent könyvét ugyancsak Plehanovnak Csernisevszkijről 1890-ben és 1892-ben a „Szocial-Demokrat" c. irodalmi-politikai szemlében megjelent cikkeivel. (Lásd „Szocial-Demokrat", 1. könyv, London 1890: 2. könyv, Genf 1890; 3. könyv, Genf 1890; 4. könyv, Genf 1892).

Plehanovnak ezt a négy cikkét foglalta magában egy „N. G. Csernisevszkij" c. könyv, amely Németországban jelent meg 1894-ben német nyelven. Plehanov könyvét, amely egészében véve helyesen jellemezte Csernisevszkij nézeteit és élével a narodnyikok ellen irányult, Lenin pozitívan értékelte „Retrográd irányzat az orosz szociáldemokráciában" c. cikkében. (Lásd Lenin Művei. 4. köt. Bp. 1953. 278. old.)

1910-ben megjelent „N. G. Csernisevszkij" c. könyvét Plehanov abban az időszakban írta, amikor már a mensevizmus álláspontjára tért át, és ez lényegében a bolsevizmus ellen, Csernisevszkij és általában a XIX. századi forradalmi demokraták világszemléletének és tevékenységének bolsevik értékelése ellen irányult. Ebben a könyvében Plehanov több fontos kérdésben eltér attól az értékeléstől, amelyet korábban Csernisevszkijről adott, elkeni Csernisevszkij forradalmi demokratizmusát, engesztelhetetlen harcát a liberalizmus ellen, a paraszti forradalomért.

Lenin gondosan összehasonlította az 1910-es kiadás szövegét a „Szocial-Demokrat"-ban megjelent cikkekkel, és megjelölte mindazokat a fontosabb megállapításokat, amelyek a „Szocial-Demokrat" szövegéhez viszonyítva változatlanok maradtak, illetve amelyeket Plehanov erősen megváltoztatott.

Leninnek Plehanov könyvében található megjegyzései és jelölései szorosan összefüggnek azzal a számos kijelentéssel, amelyet Lenin Csernisevszkijről tett — részben még mielőtt ismerte Plehanov könyvét („Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?", „Melyik örökségről mondunk le?" „A »Vehi«-ről", „Materializmus és empiriokriticizmus" c. munkáiban), s részben már azután írott munkáiban („A »parasztreform« és a proletár-parasztforradalom", „Herzen emlékére", „Az oroszországi munkássajtó múltjából" stb.). — *500*

[172] A „Szocial-Demokrat"-ból való teljes bekezdést (l. könyv. London 1890. 173—174. old.), amelynek egyes passzusaira Lenin utal, lásd G. V. Plehanov: Избранные философские произведения (Válogatott filozófiai művek). IV. köt. 1958. 165—166. old. — *513*

[173] Lenin a „Szocial-Demokrat"-ban megjelent cikk következő passzusára utal: „Még sohasem olvashattuk az orosz liberalizmus ilyen maró és egyben ilyen találó kritikáját." („Szocial-Demokrat",

1. könyv, London 1890. 144. old.) (Lásd G. V. Plehanov Избранные философские произведения. IV. köt. 1958. 132. old.) — *534*

[174] Lenin a „Szocial-Demokrat“ olyan passzusára utal, amelyet Plehanov később lényegesen megváltoztatott.(1. könyv, London 1890. 144. old.) .(Lásd G. V. Plehanov: Избранные философские произведения. IV. köt. 1958. 133. old.) — *549*

[175] Utalás a „Szocial-Demokrat“ megfelelő passzusára (1. könyv, London 1890. 144. old.). (Lásd G. V. Plehanov: Избранные философские произведения. IV. köt. 1958. 133. old.) — *550*

[176] Lenin a „Szocial-Demokrat“ olyan passzusára utal, amelyet Plehanov később megváltoztatott (1. könyv, London 1890. 161. old.). (Lásd G. V. Plehanov: Избранные философские произведения. IV. köt. 1958. 151—152. old.) — *555*

[177] „Szocial-Demokrat“, 1. könyv, London 1890. 161. old. (Lásd G. V. Plehanov: Избранные философские произведения. IV. köt. 1958. 152. old.) — *556*

[178] Utalás a „Szocial-Demokrat“-ban megjelent cikknek olyan passzusára (1. könyv, London 1890. 162. old.), amelyhez képest Lenin kihagyást talált. (Lásd G. V. Plehanov: Избранные философские произведения. IV. köt. 1958. 153. old.) — *556*

A LENIN ÁLTAL IDÉZETT ÉS EMLÍTETT IRODALOM JEGYZÉKE

A

Aliotta, A. La reazione idealistica contro la scienza (Az idealista reakció a tudomány ellen). Palermo, „Optima" 1912. XVI, 526 oldal. – *390*

Allgemeine Deutsche Biographie (Egyetemes német biográfia). VII. köt. Lipcse, Duncker és Humblot 1878. 66–67. old. – *362*

„Allgemeine Literaturzeitung" („Általános Irodalmi Újság"). Charlottenburg 1843 1844. I–VIII. füzet. – *5–6, 8, 11–12, 19–20, 22–23, 28–29, 31*

Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik von Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach, Friedrich Köppen, Karl Nauwerck, Arnold Ruge und einigen Ungenannten (Kiadatlan írások a legújabb német filozófiához és publicisztikához Bruno Bauer, Ludwig Feuerbach, Friedrich Köppen, Karl Nauwerck, Arnold Ruge és néhány névtelen szerző tollából). A. Ruge kiadása. I–II. köt. Zürich és Winterthur, Literarisches Comptoir 1843. – *31*

„Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung" („A szocializmus és a munkásmozgalom történetének archívuma"). Számos neves szakember közreműködésével a világ minden tájáról, C. Grünberg kiadása. 3. köt. 3. füzet. Lipcse, Hirschfeld 1913. 528–530. old. – *388*

„Archiv für systematische Philosophie" in Gemeinschaft mit Wilhelm Dilthey, Benno Erdmann und Paul Natorp mitbegründet von Eduard Zeller („Rendszeres filozófiai archívum", Wilhelm Dilthey, Benno Erdmann és Paul Natorp közreműködésével alapította Eduard Zeller). L. Stein kiadása. A „Philosophische Monatshefte" új sorozata. XIV. köt. 2. szakasz. Berlin 1908. 570 oldal. – *40, 42*

Arisztotelész. De anima (A lélekről). – *235, 271, 273, 274–275*

– **De coelo** (Az égről). – *234*

– **De mundo** (A világról). – *246*

– **Die Metaphysik des Aristoteles** (Arisztotelész metafizikája). Görög–német kétnyelvű kiadás (eredeti szöveg, A. Schwegler fordítása, jegyzetei és magyarázó tanulmányai). 1–4. köt. Tübingen, Fues 1847

–1848. – *236, 267, 347, 349, 355–372*

Avenarius, R. Критика чистого опыта (A tiszta tapasztalat kritikája). – *498*

– **Человеческое понятие о мире** (Az emberi világfogalom). Ford. I. Fedorov, szerk. M. Filippov, Szentpétervár, Szojkin 1901. 91 oldal. – *497*

B

Baillie, J. B. The Origin and Significance of Hegel's Logic, a general Introduction to Hegel's System (Hegel logikájának eredete és jelentősége, általános bevezetés Hegel rendszerébe). London, Macmillan 1901. XVIII, 375 oldal. – *225*

Bauch, B. Könyvrecenzió: Haas, A. E. Der Geist des Hellenentums in der modernen Physik (A hellenizmus szelleme a modern fizikában). A lipcsei egyetem dísztermében 1914. január 17-én megtartott székfoglaló beszéd. Veit & Co. kiadó, Lipcse 1914. (32 oldal.) – „Kant-Studien". XIX. köt. 3. füzet. Berlin 1914. 391–392. old. – *324*

Bauer, B. Die Judenfrage (A zsidókérdés). Braunschweig, Otto 1843. 115 oldal. – *17, 20*

– **Neueste Schriften über die Judenfrage** (Legújabb írások a zsidókérdésről). – „Allgemeine Literaturzeitung". Charlottenburg, I. füzet 1843 december, 1–16. old.; IV. füzet 1844 március, 10–19. old. – *18, 19–22*

Bauer, O. Könyvrecenzió: Dr. Johann Plenge. Marx und Hegel (Marx és Hegel). Tübingen, Laupp 1911. 8°. 184 oldal. (4 márka). – „Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung". 3. köt. 3. füzet. Lipcse, Hirschfeld 1913. 528–530. old. – *388*

Bayle, P. Dictionnaire historique et critique (Történelmi-kritikai szótár). 5. rev., jav. és bőv. kiad. A szerző életrajzát írta Des Maizeaux. 1–4. köt. Amszterdam–Leiden 1740. – *241*

Beaussire, E. Antécédents de l'hégélianisme dans la philosophie française. Dom Deschamps, son système et son école. D'après un manuscrit et des correspondances inédites du XVIIIe siècle (A hegelianizmus előzményei a francia filozófiában. Dom Deschamps, rendszere és iskolája. XVIII. századbeli kézirat és kiadatlan levelezés alapján). Párizs, London, ... Baillière 1865. XVI, 233, 3 oldal. (Bibliothèque de philosophie contemporaine No. 3. (Modern filozófiai könyvtár 3. sz.)) – *313*

Bogdanov, A. A. Авторитарное мышление (Autoritatív gondolkodás). Megjelent: Bogdanov, A. A. Из психологии общества. Cikkgyűjtemény 1901–1904. Szentpétervár, Dorovatovszkij és Csarusnyikov 1904. 95–156. old. – *483*

– **Из психологии общества** (A társadalmi lélektan köréből). Cikkgyűjtemény 1901–1904. Szentpétervár, Dorovatovszkij és Csarusnyikov 1904. – *483*

Boltzmann, L. Wissenschaftliche Abhandlungen (Tudományos értekezések). A berlini, göttingeni, lipcsei, müncheni és bécsi tudományos akadémiák megbízásából és támogatásával. Dr. F. Hasenöhrl kiadása.

1–3. köt. Lipcse, Barth 1909. – *41*

Busse, L. Jahresbericht über die Erscheinungen der anglo-amerikanischen Literatur der Jahre 1893/94 (Évi jelentés az 1893/94-es év angol–amerikai irodalmának jelenségeiről). (Falckenberg-Armstrong, Fullerton, Wallace, Flint, Ladd, Ormond). – „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik". 111. köt. Lipcse 1898. 205–213. old. – *226*

– **Jahresbericht über die Erscheinungen der anglo-amerikanischen Literatur der Jahre 1896–1897** (Évi jelentés az 1896–1897-es év angol–amerikai irodalmának jelenségeiről). (Berenson–Caldwell–Mc Taggart–Carus–Fraser–Lindsay–Wenley–Seth). – „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik". 119. köt. Lipcse 1902. 182–204. old. – *223*

C

Cabanis, P. I. G. Rapports du physique et du moral de l'homme (A testi és a szellemi összefüggése az embernél). 1–2. köt. Párizs, Crapart 1802. – *25*

Carnot, C. Réflexions sur la métaphysique du calcul infinitésimal (Reflexiók az infinitezimális számítás metafizikájáról). Párizs, Duprat 1797. 380 oldal. – *100*

Clauberg, I. Defensio Cartesiana (A kartezianizmus védelme). Amszterdam, Elzevirium 1652. [12], 621 oldal. – *373*

Clemens Alexandrinus (Alexandriai Kelemen). Opera (Művei). Sajtó alá rendezte Wilhelm Dindorf. 3. köt. Oxford, Clarendon Press 1869. 694 oldal. – *337*

Csernisevszkij, N. G. Июльская монархия (A júliusi monarchia). Megjelent: Сочинения (Művei). VI. köt. Szentpétervár, Csernisevszkij 1906. 53–150. old. – *541*

– **Политика. Июнь 1859** (Politika. 1859 június). Megjelent: Сочинения (Művei). V. köt. Szentpétervár, Csernisevszkij 1906. 209–250. old. – *546*

– **Критика философских предубеждений против общинного владения** (A faluközösségi tulajdonnal szembeni filozófiai előítéletek bírálata). Megjelent: Сочинения (Művei). IV. köt. Szentpétervár, Csernisevszkij 1906. 304–333. old. – *542–543*

– **О причинах падения Рима (подражание Монтескьё)** (Róma bukásának okairól (Montesquieu nyomán)). – „Szovremennyik", Szentpétervár 1861. 5. sz. 89–117. old. – *525*

– **Очерки из политической экономии (по Миллю)** (A politikai gazdaságtan alapelemei (Mill nyomán)). Megjelent: Сочинения (Művei). VII. köt. Szentpétervár, Csernisevszkij 1906. 305–664. old. – *550*

– **Письма об Испании. В. П. Боткина** (V. P. Botkin: Levelek Spanyolországról). Szentpétervár 1857. Megjelent: Сочинения (Művei). III. köt. Szentpétervár, Csernisevszkij 1906. 25–46. old. – *524–525*

– **Пролог** (Prológus). – *508–509*

– **Что делать?** (Mit tegyünk?) – *509, 510, 511–513*

Csernov, V. Философские и социологические этюды (Filozófiai és szociológiai tanulmányok). Moszkva. „Szotrud-

nyicsesztvo" 1907. 379 oldal. – *243–244* (86. sz. jegyzet)

D

Dannemann, F. Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und in ihrem Zusammenhange (A természettudományok fejlődésükben és összefüggésükben). 1–4. köt. Lipcse–Berlin, Engelmann 1913. – *320*

– **Wie unser Weltbild entstand.** Die Anschauungen vom Altertum bis zur Gegenwart über den Bau des Kosmos (Hogyan keletkezett a világképünk. A világegyetem szerkezetére vonatkozó nézetek az ókortól napjainkig). Rembrandt rézkarca („A csillagjós") nyomán készült címképpel és számos szövegközi képpel. Stuttgart, Franck Kiadó [1912]. 98 oldal. – *320–321*

Darmstaedter, L. Handbuch zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik. In chronologischer Darstellung (A természettudományok és a technika történetének kézikönyve. Kronológikus bemutatás. 2. átdolg. és bőv. kiad. Dr. R. du Bois-Reymond és C. Schaefer közreműködésével. Dr. L. Darmstaedter kiadása. Berlin, Springer 1908. X, 1262 oldal. – *322*

Darwin, Ch. On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life (A fajok eredete természetes kiválasztás útján, vagy a létért való küzdelemben előnyhöz jutott fajták fennmaradása). London, Murray 1859. IX, 502 oldal. – *124* (54. sz. jegyzet)

„Deutsch-Französische Jahrbücher" („Német–francia évkönyvek"). A. Ruge és K. Marx kiadása. 1–2. füzet. Párizs 1844. 86–144., 182–214. old. – *6, 17, 20, 21–22*

Dietzgen, J. Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft (Az emberi agymunka lényege. A tiszta ész és a gyakorlati ész újólagos kritikája). A. Pannekoek bevezetésével. Stuttgart, Dietz 1903. XXVII, 151 oldal. – *54* (36. sz. jegyzet)

Diogenes Laërtius. De vitis dogmatibus et apophthegmatibus clarorum philosophorum (A filozófia jeleseinek életéről, tanairól és mondásairól). VIII., IX., X. könyv. – *207–208, 241, 251, 277, 281–282, 283*

E

Ebbinghaus, H. Über das Gedächtnis. Untersuchungen zur experimentellen Psychologie (Az emlékezőtehetségről. Vizsgálódások a kísérleti pszichológia körében). Lipcse, Duncker és Humblot 1885. IX, 169 oldal. – *315*

Engel, B. C. Könyvrecenzió. Hammacher, E. Die Bedeutung der Philosophie Hegels (Hegel filozófiájának jelentősége). VIII, 92 oldal. Lipcse 1911. Duncker és Humblot. – „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik". 148. köt. Lipcse 1912. 95–97. old. – *224*

Engels, F. „Anti-Dühring". Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Hogyan „forradalmasítja" Eugen

Dühring úr a tudományt). 1876–1878. – *100, 237, 248, 270* (49, 51, 81, 90, 103. sz. jegyzet)

– **Engels levele Marxhoz, 1874. szeptember 21.** – *140* (57. sz. jegyzet)

– **Engels levele K. Schmidthez, 1891. november 1.** – *140* (57. sz. jegyzet)

– **Die Lage der arbeitenden Klasse in England.** Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen (A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján). Lipcse, Wigand 1845. 358 oldal. – *60*

– **Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie** (Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása). Revideált különlenyomat a „Neue Zeit"-ből. Függelék: Karl Marx Feuerbachról 1845-ből. Stuttgart, Dietz 1888. VII, 72 oldal. – *52, 86, 91, 153, 219, 295* (47, 48, 65, 112. sz. jegyzet)

– **Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie** (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata). Megjelent: Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle (Karl Marx, Friedrich Engels és Ferdinand Lassalle irodalmi hagyatékából). F. Mehring kiadása. 1. köt. Stuttgart, Dietz 1902. 432–490. old. – *395–396*

Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata). – „Deutsch-Französische Jahrbücher". A. Ruge és Karl Marx kiadása. 1–2. füzet. Párizs 1844. 86–144. old. – *6*

Engels, F. és Marx, K. – *lásd* Marx, K. és Engels, F.

F

Faucher, J. Englische Tagesfragen (Angol napikérdések). – „Allgemeine Literaturzeitung". Charlottenburg 1844. VII. füzet, június, 1–8. old., VIII. füzet, július, 28–38. old. – *14*

Feuerbach, L. Sämtliche Werke (Összes Művei). 1–10. köt. Lipcse, Wigand 1846–1883.

4. köt. **Geschichte der neuern Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedict Spinoza** (Az újabb filozófia története verulami Bacontól Benedictus Spinozáig). 1847. 392 oldal. – *46*

5. köt. **Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibnizschen Philosophie** (Leibniz filozófiájának ábrázolása, kifejtése és kritikája). 1848. X, 290 oldal. – *46*

6. köt. **Pierre Bayle.** Ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie und Menschheit (Pierre Bayle. Adalék a filozófia és az emberiség történetéhez). 2. átdolg. és bőv. kiad. 1848. VIII, 308 oldal. – *46*

8. köt. **Vorlesungen über das Wesen der Religion.** Nebst Zusätzen und Anmerkungen (Előadások a vallás lényegéről. Pótlásokkal és megjegyzésekkel). 1851. VIII, 463 oldal. – *45–66*

9. köt. **Theogonie nach den Quellen des klassischen, hebräischen und christlichen Altertums** (Teogónia a

klasszikus, héber és keresztény ókori források alapján). 1857. 446 oldal. — *66*

— **Sämtliche Werke** (Összes Művei). W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. I–X. köt. Stuttgart, Frommann 1903–1911.

I. köt. **Gedanken über Tod und Unsterblichkeit** (Gondolatok a halálról és a halhatatlanságról). Átnézte F. Jodl. 1903. XV, 374 oldal. — *316, 363*

II. köt. **Philosophische Kritiken und Grundsätze** (Filozófiai kritikák és alapelvek). Átnézte F. Jodl. 1904. XI, 411 oldal. — *315, 316, 363*

III. köt. **Geschichte der neueren Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedikt Spinoza** (Az újabb filozófia története verulami Bacontól Benedictus Spinozáig). Átnézte F. Jodl. 1906. XI, 388 oldal. — *363*

IV. köt. **Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibnizschen Philosophie.** Zur neueren Philosophie und ihrer Geschichte (Leibniz filozófiájának ábrázolása, kifejtése és kritikája. Az újabb filozófia történetéhez). Átnézte F. Jodl. 1910. XII, 448 oldal. — *315, 363, 367–378*

V. köt. **Pierre Bayle. Ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie und Menschheit** (Pierre Bayle. Adalék a filozófia és az emberiség történetéhez). W. Bolin Bayle-életrajzával. 1905. X, 436 oldal. — *363*

VI. köt. **Das Wesen des Christentums** (A kereszténység lényege). Átnézte W. Bolin. 1903. X, 411 oldal. — *316, 363*

VII. köt. **Erläuterungen und Ergänzungen zum Wesen des Christentums** (Magyarázatok és kiegészítések „A kereszténység lényegé"-hez). Átnézte W. Bolin. 1903. XII, 520 oldal. — *315, 363*

VIII. köt. **Vorlesungen über das Wesen der Religion. Nebst Zusätzen und Anmerkungen** (Előadások a vallás lényegéről. Pótlásokkal és megjegyzésekkel). Átnézte W. Bolin. 1908. VIII, 459 oldal. — *315, 316, 363*

IX. köt. **Theogonie nach den Quellen des klassischen, hebräischen und christlichen Altertums** (Teogónia a klasszikus, héber és keresztény ókori források alapján). Átnézte W. Bolin. 1907. IX, 417 oldal. — *363*

X. köt. **Schriften zur Ethik und nachgelassene Aphorismen** (Etikai írások és hátrahagyott aforizmák). Átnézte F. Jodl. 1911. X, 385 oldal. — *315, 363*

— **Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibnizschen Philosophie** (Leibniz filozófiájának ábrázolása, kifejtése és kritikája). Ansbach 1837. 295 oldal. — *367–378*

— **Die Grundsätze der Philosophie der Zukunft** (A jövő filozófiájának alapelvei). Zürich és Winterthur, Literarisches Comptoir 1843. IV, 84 oldal. — *28, 49*

— **Die Grundsätze der Philosophie der Zukunft** (A jövő filozófiájának alapelvei). 1843. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **II. köt.** 245–320. old. — *315, 316*

– **Herr von Schelling** (Schelling úr). 1843. Levél K. Marxhoz. (A fogalmazvány alapján). Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **IV. köt.** 434–440. old. – *378*

– **Kritik des „Antihegel"** (Az „Antihegel" kritikája). 1835. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **II. köt.** 17–80. old. – *316*

– **Der Schriftsteller und der Mensch.** Eine Reihe humoristischphilosophischer Aphorismen (Az író és az ember. Humoros-filozófiai aforizmák). 1834. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **I. köt.** 263–366. old. – *316*

– **Spinoza und Herbart** (Spinoza és Herbart). 1836. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **IV. köt.** 400–416. old. – *377*

– **Todesgedanken** (Halálgondolatok). 1830. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **I. köt.** 1–90. old. – *316*

– **Über die Vernunft; ihre Einheit, Allgemeinheit, Unbegrenztheit** (Az észről; annak egységéről, általánosságáról, határtalanságáról). A bölcsészeti doktorátus elnyerésére írt tudományos értekezés. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **IV. köt.** 299–356. old. – *377* (154. sz. jegyzet)

– **Über Spiritualismus und Materialismus, besonders in Beziehung auf die Willensfreiheit** (A spiritualizmusról és a materializmusról, különös tekintettel a szabad akaratra). 1863–1866. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **X. köt.** 91–229. old. – *315*

– **Verhältnis zu Hegel.** 1840, mit späteren Zusätzen (A Hegelhez való viszony. 1840, későbbi toldalékokkal). Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **IV. köt.** 417–424. old. – *377*

– **Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie** (Előzetes tézisek a filozófia reformjához). 1842. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **II. köt.** 222–244. old. – *105, 315, 316* (52. sz. jegyzet)

– **Das Wesen der Religion.** Ergänzungen und Erläuterungen (A vallás lényege. Kiegészítések és magyarázatok). 1845. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **VII. köt.** 390–520. old. – *315, 316*

– **Das Wesen des Christentums...** (A kereszténység lényege...) Lipcse, Wigand 1841. XII, 450 oldal. – *43, 47, 315, 529*

– **Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist** (A test és a lélek, a hús és a szellem dualizmusa ellen). Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **II. köt.** 326–357. old. – *270, 315* (102. sz. jegyzet)

– **Zur Beurteilung der Schrift: „Das Wesen des Christentums"** („A kereszténység lényege" című mű megítéléséhez). 1842. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **VII. köt.** 265–275. old. – *315*

– **Zur Kritik der Hegelschen Philosophie** (A hegeli filozófia

bírálatához). 1839. Feuerbach, L. Összes Művei. W. Bolin és F. Jodl új kiadásában. **II. köt.** 158–204. old. — *316*

Fischer, F. Die Metaphysik, von empirischem Standpunkte aus dargestellt. Zur Verwirklichung der Aristotelischen Metaphysik (A metafizika, empirikus álláspontról bemutatva. Az arisztotelészi metafizika valóraváltásához). Basel, Schweighauser könyvker. 1847. VIII, 152 oldal. — *362*

Fischer, K. Hegels Leben, Werke und Lehre (Hegel élete, művei és tanai). 1. rész. A szerző heliogravűr képével. Heidelberg, Winter 1901. XX, 576 oldal. (K. Fischer: Geschichte der neuern Philosophie (Az újabb filozófia története). Jubileumi kiad. 8. köt.) — *140, 160*

Forel, A. Gehirn und Seele (Agy és lélek). Előadás a német természetkutatók és orvosok 66. kongresszusán, Bécsben, 1894. szeptember 26-án. 10. kiad. Stuttgart, Kröner 1907. 45 oldal. — *315*

Fourier, Ch. Le nouveau monde industriel et sociétaire etc. (Az új ipari és társadalmas világ stb.). — *31, 33*

— **Théorie de l'unité universelle** (Az egyetemes egység elmélete). — *31, 33*

— **Théorie des quatre mouvements et des destinées générales** (A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete). — *31, 33*

„Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" („Frankfurti újság és kereskedelmi lap"). 1904. 348. sz. Első, reggeli kiadás. December 13. 1–3. old. — *39*

G

Gauss, C. F. Disquisitiones arithmeticae (Aritmetikai kutatások). Lipcse 1801. 478 oldal. — *193* (62. sz. jegyzet)

Genoff, P. Feuerbachs Erkenntnistheorie und Metaphysik (Feuerbach ismeretelmélete és metafizikája). Disszertáció, a doktori fokozat elnyerésére a berni egyetem felsőfokú bölcsészeti karán benyújtotta P. Genoff Carszko-Szelóból (Bulgária). Zürich–Selnau 1911. 89 oldal. — *315, 316*

„Golosz Szocial-Demokrata" („A Szociáldemokrata Hangja"). Genf–Párizs 1908. 6–7. sz., május június, 3–14. old.; 8–9. sz., július–szeptember, 3–16. old. — *261* (99. sz. jegyzet)

Gomperz, Th. Les penseurs de la Grèce. Histoire de la philosophie antique (Görög gondolkodók. Az ókori filozófia története). — *242*

Grün, K. Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner Philosophischen Charakterentwicklung (Ludwig Feuerbach, levelezésében, hagyatékában és filozófiai jellemfejlődésében). 1–2. köt. Lipcse és Heidelberg, Winter 1874. — *316* (123. sz. jegyzet)

Guenther, K. Vom Urtier zum Menschen. Ein Bilderatlas zur Abstammungs- und Entwicklungsgeschichte des Menschen (Az ősállattól az emberig. Képes atlasz az ember származás- és fejlődéstörténetéről). Összeállította és magyarázatokkal ellátta Dr. K. Guenther. 1–2. köt. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1909. — *41*

Gyeborin, A. Диалектический материализм (Dialektikus materializmus). Megjelent: На рубеже (Na rubezse). Szentpétervár, „Nase Vremja" 1909. 38–75. old. – *472–481*

H

Haas, A. E. Der Geist des Hellenentums in der modernen Physik (A hellenizmus szelleme a modern fizikában). A lipcsei egyetem dísztermében 1914. január 17-én megtartott székfoglaló beszéd. Lipcse, Veit 1914. 32 oldal. – *324*

Haeckel, E. Gott-Natur. (Theophysis.) Studien über monistische Religion (Isten-természet. (Theophüszisz.) Tanulmányok a monista vallásról). Lipcse, Kröner 1914. 72 oldal. – *386*

– **Die Lebenswunder.** Gemeinverständliche Studien über biologische Philosophie. (Az élet csodái. Közérthető tanulmányok a biológiai filozófiáról). A „Welträtsel" c. könyv kiegészítő kötete. Népszerű kiad. Stuttgart, Kröner, é. n. VIII, 200 oldal. – *39*

– **Die Welträtsel.** Gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie (A világrejtélyek. Közérthető tanulmányok a monista filozófiáról). Népszerű kiad. ... Utószó: A Tiszta Ész hitvallása. Stuttgart, Kröner, é. n. 176 oldal. – *39*

Hammacher, E. Die Bedeutung der Philosophie Hegels für die Gegenwart (Hegel filozófiájának jelentősége a jelenkor számára). Lipcse, Duncker és Humblot 1911. VIII, 92 oldal. – *224*

Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung mit besonderer Rücksicht auf Geschichte und Methodik der einzelnen Disziplinen (A klasszikus ókortudomány kézikönyve rendszeres tárgyalásban, különös tekintettel az egyes tudományszakok történetére és módszertanára). I. Müller kiadása. Geschichte der antiken Naturwissenschaft und Philosophie (Az ókori természettudomány és filozófia története). Átdolgozta S. Günther és W. Windelband. V. köt. 1. rész. Nördlingen, Beck könyvker. 1888. VII, 337 oldal. – *359*

Hegel, G. W. Werke (Hegel Művei). Teljes kiadás, kiadta az elhunytnak barátaiból alakult kör: Ph. Marheineke és mások. I–XIX. köt. Berlin, Lipcse, Duncker és Humblot 1832–1845., 1887.

I. köt. **Philosophische Abhandlungen** (Filozófiai értekezések). K. L. Michelet kiadása. 1832. XXXIV, 423 oldal. – *68*

II. köt. **Phänomenologie des Geistes** (A szellem fenomenológiája). J. Schulze kiadása. 1832. XII, 612 oldal. – *68, 77–78, 136*

III–V. köt. **Wissenschaft der Logik** (A logika tudománya). L. von Henning kiadása. 1. könyv (III. köt.). 1833. VIII, 468 oldal. – *68, 69–107, 164, 350, 363*

2. könyv (IV. köt.). 1834. VIII, 243 oldal. – *68, 111–140, 142–145, 146–147, 164, 350, 363*

3. könyv (V. köt.). 1834. VIII, 353 oldal. – *68, 151 163, 169–180, 185–219, 222, 350, 363*

VI. köt. **Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse** (A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai). 1. rész. Die Logik (A logika). L. von Henning kiadása. 1840. XL, 414, 2 oldal. – *68, 140–141, 146–147, 159, 160, 165–168, 179–180, 181–185, 192, 219–222, 303–306*

VII. köt. **Vorlesungen über die Naturphilosophie, als der Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften etc. zweiter Teil** (Előadások a természetfilozófiáról mint a Filozófiai tudományok enciklopédiájának stb. második része). K. L. Michelet kiadása. 1842. XXX, 2, 696 oldal. – *68*

VIII. köt. **Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft etc.** (A jog filozófiájának alapvonalai vagy természetjog és államtudomány stb.). E. Gans kiadása. 1833. XX, 440 oldal. – *68*

IX. köt. **Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte** (Előadások a történet filozófiájáról). E. Gans kiadása. 1837. XXIV, 446, 1 oldal. – *68, 293–302*

X. köt. **Vorlesungen über die Aesthetik** (Előadások az esztétikáról). H. G. Hotho kiadása.
1. rész. 1. köt. 1835. XX, 547 oldal;
2. rész. 2. köt. 1837. X, 465 oldal;
3. rész. 3. köt. 1838. VIII, 581 oldal. – *68*

XI. köt. **Vorlesungen über die Philosophie der Religion.** Nebst einer Schrift über die Beweise vom Dasein Gottes (Előadások a vallás filozófiájáról. Isten létezésének bizonyítékait tartalmazó írással). Ph. Marheineke kiadása. 1. köt. 1832. XVI, 376 oldal. – *68*

XII. köt. ua. 2. köt. 1832. VI, 483 oldal. – *68*

XIII. köt. **Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie** (Előadások a filozófia történetéről). K. L. Michelet kiadása. 1. köt. 1833. XX, 418 oldal. – *68, 231–254, 329*

XIV. köt. ua. 2. köt. 1833. VI, 586 oldal. – *68, 254, 255 287*

XV. köt. ua. 3. köt. 1836. VIII, 692 oldal. – *68, 288–289*

XVI. köt. **Vermischte Schriften** (Elegyes írások). F. Förster és L. Boumann kiadása. 1. köt. 1834. VI, 506 oldal. – *68*

XVII. köt. ua. 2. köt. 1835. VI, 634 oldal. – *68*

XVIII. köt. **Philosophische Propädeutik** (Filozófiai propedeutika). K. Rosenkranz kiadása. 1840. XXII, 2, 205 oldal. – *68*

XIX. köt. **Briefe von und an Hegel** (Levelek Hegeltől és Hegelnek). K. Hegel kiadása. 1. rész. 1887. XII, 430 oldal; 2. rész. 1887. 399 oldal. – *68, 363*

– **Werke** (Művei). Teljes kiadás, kiadta az elhunytnak barátaiból alakult kör: Ph. Marheineke és mások. 2. változatlan kiad. II. köt. Phänomenologie des Geistes (A szellem fenomenológiája). J. Schulze kiadása. Berlin, Duncker és

Humblot 1841. XII, 591 oldal. – *15, 28, 31–32*

– **Cours d'esthétique** (Esztétikai előadások). Magyarázta és részben fordította Ch. Bénard. 1–3. köt. Párizs 1840–1848. – *313*

– **The Logic of Hegel** (Hegel Logikája). A filozófiai tudományok enciklopédiájából ford. W. Wallace. 2. rev. és bőv. kiad. Oxford, Clarendon Press 1892. XXVI, 2, 439 oldal. – *225*

– **Logique de Hegel** (Hegel Logikája). Első ízben fordította, bevezetéssel és folyamatos magyarázó jegyzetekkel ellátta A. Véra. I. köt. Párizs, Ladrange 1859. VII, 354 oldal. – *313*

– **Phänomenologie des Geistes** (A szellem fenomenológiája). Bevezetéssel és akadémiai használatra alkalmas magyarázó lábjegyzetekkel. G. Bolland kiadása. Leiden, Adriani 1907. XXXVIII, 751 oldal. – *384*

– **Philosophie de la nature** (A természet filozófiája). Első ízben fordította, bevezetéssel és folyamatos magyarázó jegyzetekkel ellátta A. Véra. 1. köt. Párizs, Ladrange 1863. XII, 628 oldal. – *313*

– **Philosophie de l'esprit** (A szellem filozófiája). Első ízben fordította, két bevezetéssel és folyamatos magyarázó jegyzetekkel ellátta A. Véra . . . 1–2. köt. Párizs, Baillière 1867–1869. – *313*

– **Philosophie de la religion** (A vallás filozófiája). Első ízben fordította, több bevezetéssel és folyamatos magyarázó jegyzetekkel ellátta A. Véra. 1–2. köt. Párizs, Baillière 1876 1878. – *313*

– **Wissenschaft der Logik** (A logika tudománya). – *225, 226–227*

– **Wissenschaft der Logik** (A logika tudománya). 1–2. köt. Nürnberg, Schrag 1812–1816. – *124*

Herzen, A. I. „Very dangerous!" („Nagyon veszélyes!") – „Kolokol", London 1859. 44. sz. 363–364. old. – *503*

Hibben, J. G. Hegel's Logic, an Essay in Interpretation (Hegel Logikája, értelmező tanulmány). New York, Scribner's Sons 1902. 313 oldal. – *226–227*

Hilferding, R. Финансовый капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма (A finánctőke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakasza). Jogosított ford. németből és bev. tanulmány I. Sztyepanovtól. Moszkva, Znamenszkij 1912. XXIX, 576, 8 oldal. – *391*

– **Das Finanzkapital.** Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus (A finánctőke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata). Bécs, Brand 1910. XII, 477 oldal. Különlenyomat a „Marx-Studien"-ből. 3. köt. – *391*

J

Janet, P. Études sur la dialectique dans Platon et dans Hegel (Tanulmányok a platóni és a hegeli dialektikáról). Párizs, Ladrange 1861. LVI, 396 oldal. – *313*

Jodl, F. Lehrbuch der Psychologie (A pszichológia tankönyve). 2. kiad. 1–2. köt. Stuttgart és Berlin, Cotta 1903. – *315*

K

Kant, I. Kritik der reinen Vernunft (A tiszta ész kritikája). 2., több ízben átjav. kiad. Riga 1787. XLIV, 884 oldal. — *82, 158, 373*

— **Kritik der Urteilskraft** (Az ítélőerő kritikája). 3. kiad. Berlin, 1799. — *116*

„Kant-Studien". Philosophische Zeitschrift („Kant-tanulmányok". Filozófiai folyóirat). E. Adickes, É. Boutroux és mások közreműködésével és a Kant Társaság támogatásával. H. Vaihinger és B. Bauch kiadása, XIX. köt. 3. füzet. Berlin 1914. 391–392. old. — *324*

„Kolokol" („Harang"). London 1859. 44. sz. 363–364. old. — *502*

L

Lange, F. A. Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart (A materializmus története és jelentőségének kritikája a jelenkorban). Iserlohn, Baedeker 1866. XVI, 564 oldal. — *316, 384*

Lassalle, F. Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt (Az epheszoszi homályos Hérakleitosz filozófiája. Töredékeinek új gyűjteménye és az ókoriak tanúbizonysága alapján). 1–2. köt. Berlin, Duncker 1858. — *329–342, 347*

Leibniz, G. W. Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal (Teodiceai kísérletek Isten jóságát, az ember szabadságát és a gonosz eredetét illetően). — *371*

— **Nouveaux essais sur l'entendement humain** (Újabb tanulmányok az emberi értelemről). — *372, 373, 374*

Lipps, Th. Naturwissenschaft und Weltanschauung (Természettudomány és világnézet). Előadás a német természetkutatók és orvosok 78. kongresszusán, Stuttgartban. Heidelberg, Winter egyetemi könyvker. 1906. 40 oldal. — *325*

Lucas, R. Bibliographie der radioaktiven Stoffe (A radioaktiv anyagok bibliográfiája). Hamburg és Lipcse, Voss 1908. — *40*

M

Mach, E. Grundriss der Physik für die hohen Schulen des Deutschen Reiches (A fizika kézikönyve a Német Birodalom felső iskolái részére). Harbordt és Fischer feldolgozásában. 2. rész. Részletes tanf. 2. kiad. Lipcse, Freytag, Bécs, Tempsky 1908. — *40*

Mc Taggart, J. E. Studies in the Hegelian Dialectik (Tanulmányok a hegeli dialektikáról). Cambridge 1896. XVI, 259 oldal. — *223*

Mariano, R. La philosophie contemporaine en Italie. Essai de philosophie hégélienne... (A jelenkori olasz filozófia. Tanulmány a hegeli filozófiáról...) Párizs, Baillière 1868. VIII, 162, 12 oldal. — *313*

Marx, K. Der Bürgerkrieg in Frankreich (A polgárháború Franciaországban). — *299*

— **Das Kapital.** Kritik der politischen Ökonomie (A tőke.

A politikai gazdaságtan bírálata). I–III. köt. 1867–1894. – *80, 129–130, 162, 164, 220, 305, 348–349, 486*

– **Marx levele Engelshez, 1858. február 1.** – *329, 342*

– **Marx levele Engelshez, 1870. május 10.** – *368* (145. sz. jegyzet)

– **Marx über Feuerbach** (Marx Feuerbachról). Írta Brüsszelben, 1845 tavaszán. Megjelent: Engels, F. Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. Függelék, 69–72. old. – *196 339, 529*

– **Zur Judenfrage** (A zsidókérdéshez). – „Deutsch-Französische Jahrbücher", A. Ruge és K. Marx kiadása. 1–2. füzet. Párizs 1844. 182–214. old. – *17, 20, 21–22*

Marx, K. és Engels, F. Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Consorten (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen). Majna-Frankfurt, Literarische Anstalt (J. Rütten) 1845. VIII, 336 oldal. – *5–34, 47* (30. sz. jegyzet)

– **Manifest der Kommunistischen Partei** (A Kommunista Párt kiáltványa). Megjelent 1848 februárjában. London, Hirschfeld nyomda 1848. 24 oldal. – *60, 124* (54. sz. jegyzet)

„**Marx-Studien**". Blätter für Theorie und Politik des wissenschaftlichen Sozialismus („Marx-tanulmányok". A tudományos szocializmus elméleti és politikai folyóirata). M. Adler és R. Hilferding kiadása. 3. köt. Bécs 1910. VII–XII, 1–477 oldal. – *391*

Michelet, K. L. és Haring, G. H. Historisch-kritische Darstellung der dialektischen Methode Hegels (Hegel dialektikus módszerének történeti-kritikai bemutatása). A berlini Filozófiai Társaságnak benyújtott pályaművek szakértői véleményezéseivel és a pályázat történetével. Lipcse, Duncker és Humblot 1888. XVI, 174 oldal. – *225*

„**Mind**". A quarterly Review of Psychology and Philosophy („Gondolat". Negyedévenként megjelenő pszichológiai és filozófiai folyóirat). G. F. Stout kiadása. Új sorozat. XXII. köt. London 1913. 86. sz., április, 280–284. old. – *389*

N

Napoléon. Pensées (Gondolatok). Párizs 1913. 120 oldal. (Miniatűr könyvtár, 14) – *323*

Na rubezse (На рубеже (Mezsgye)). (К характеристике современных исканий.) Критический сборник ((A modern kutatások jellemzéséhez). Kritikai gyűjtemény). Szentpétervár, „Nase Vremja" 1909. 38–75. old. – *472–481* (170. sz. jegyzet)

„**Neue Rheinische Zeitung**" („Új Rajnai Újság"). Köln, 1848 június – 1849 május. *60*

Noël, G. Könyvrecenzió: William Wallace. Hegel's Philosophy of Mind (Hegel „A szellem filozófiája" c. műve). Fordítás a filozófiai tudományok enciklopédiájából, öt bevezető tanulmánnyal. Oxford, Clarendon Press 1894; Henry Frowde, London. – „Revue Philosophique de la France et de l'Étranger". Párizs 1894. 11.

sz., november, 540. old. – *225* (71. sz. jegyzet).

– **Könyvrecenzió: William Wallace. Prolegomena to the Study of Hegel's Philosophy and especially of his Logic** (Bevezetés Hegel filozófiájának és főleg logikájának tanulmányozásához). Oxford, Clarendon Press 1894; London, Henry Frowde. – „Revue Philosophique de la France et de l'Étranger". Párizs 1894. 11. sz., november, 538–540. old. – *225*

– **La logique de Hegel** (Hegel logikája). – „Revue de Métaphysique et de Morale". Párizs, II. köt. 1894. 36–57, 270–298, 644–675. old.; III. köt. 1895. 184–210, 503–526. old.; IV. köt. 1896. 62–85, 583–614. old. – *307*

– **La logique de Hegel** (Hegel logikája). Párizs, Alcan 1897. VIII, 188 oldal. – *307*, *308* – *312*

Norström, V. Naives und wissenschaftliches Weltbild (Naiv és tudományos világkép). – „Archiv für systematische Philosophie". XIV. köt. 4. füzet. Berlin 1908. 447–496. old. – *42*

P

Paulsen, F. Einleitung in die Philosophie (Bevezetés a filozófiába). 6. kiad. Berlin, Herz 1899. XVI, 444 oldal. – *36* – *38*

Pearson, K. The Grammar of Science (A tudomány grammatikája). London, Scott 1892. XVI, 493 oldal. – *137* (55. sz. jegyzet)

Pelazza, A. R. Avenarius e l'empiriocriticismo (Avenarius és az empiriokriticizmus). Torino, Bocca 1909. 129 oldal. – *41*

Pérès, J. Rivista di Filosofia (Filozófiai szemle). 1911 január–június. – „Revue Philosophique de la France et de l'Étranger", Párizs 1911. 9. sz., szeptember, 332–335. old. – *226*

Perrin, J. Les atomes (Az atomok). 13 ábrával. Párizs, Alcan 1913. XVI, 296 oldal. – *383*

– **Traité de chimie physique.** Les principes (Értekezés a fizikai kémiáról. Alapelvek). Párizs, Gauthier-Villars 1903. XXVI, 300 oldal. – *314*

Perry, R. B. Present Philosophical Tendencies: a critical survey of Naturalism, Idealism, Pragmatism and Realism, together with a Synopsis of the Philosophy of William James (A mai filozófiai irányzatok: a naturalizmus, idealizmus, pragmatizmus és realizmus kritikai szemléje, William James filozófiájának szinopszisával). London és New York, Longmans, Green 1912. XV, 383 oldal. – *389*

Pflaum, Ch. D. Bericht über die italienische philosophische Literatur des Jahres 1905 (Beszámoló az 1905. év olasz filozófiai irodalmáról). – „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik". 129. köt. Lipcse 1906. 94–105. old. – *224*

Piszarev, D. I. Промахи незрелой мысли (Az éretlen gondolat baklövései). – *361* (142. sz. jegyzet)

Planck, M. Das Prinzip der Erhaltung der Energie (Az energia megmaradásának elve). 2. kiad. Lipcse és Berlin, Teubner 1908. XVI, 280 oldal.

(Wissenschaft und Hypothese. VI) (Tudomány és hipotézis. VI.) – *40*

Platón

– **Cratylus.** – *340, 341*
– **Menon.** – *260*
– **Parmenides.** – *79, 89, 289*
– **Symposium** (A lakoma). – *246*
– **Sophista** (A szofista). – *265, 289*
– **Theatetus.** – *263, 336, 341*
– **Timaeus.** – *289*
– **Phaedon.** – *264*
– **Philebus.** – *289*

(Plehanov, G. V.) Beltov, N. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. Ответ гг. Михайловскому, Кареееву и комп. (A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Válasz Mihajlovszkij és Karejev uraknak és társaiknak). Szentpétervár 1895. 288 oldal. – *261* (99. sz. jegyzet)

– **К шестидесятой годовщине смерти Гегеля** (Hegel halálának hatvanadik évfordulójára). –*143* (58. sz. jegyzet)

– **Cant против Канта или духовное завещание г. Бернштейна** (Cant [álszenteskedés] contra Kant, avagy Bernstein úr szellemi hagyatéka). – „Zarja", Stuttgart 1901. 2–3. sz., december, 204–225. – *261* (99. sz. jegyzet)

– **Критика наших критиков** (Kritikusaink kritikája). Szentpétervár 1906. VII, 400 oldal. – *261* (99. sz. jegyzet)

– **Materialismus militans.** Ответ г. Богданову (Harcos materializmus. Válasz Bogdanov úrnak). Első és második levél. – „Golosz Szocial-Demokrata", Genf–Párizs 1908. 6–7. sz., május–június, 3–14. old; 8–9. sz., július–szeptember, 3–16. old. – *261* (99. sz. jegyzet)

– **Н. Г. Чернышевский** (N. G. Csernisevszkij). Szentpétervár, „Sipovnyik" 1910. 537 oldal. – *500–560*

– **Н. Г. Чернышевский** (N. G. Csernisevszkij). – „Szocial-Demokrat", London 1890. 1. könyv, február, 88–175. old. – *502, 506–508, 512–513, 514–515, 533–534, 545, 549, 550, 555, 556, 558, 559–560*

– **Основные вопросы марксизма** (A marxizmus alapvető kérdései). Szentpétervár, „Nasa Zsizny" 1908. 107 oldal. – *261, 296, 395–398*

– **Ответ г. Богданову** (Válasz Bogdanov úrnak). Harmadik levél. Megjelent: Плеханов, Г. В. От обороны к нападению. Ответ г. А. Богданову, критика итальянского синдикализма и другие статьи (Plehanov, G. V. Védelemből támadásba. Válasz A. Bogdanov úrnak, az olasz szindikalizmus bírálata és egyéb cikkek). Moszkva 1910. 70–111. old. – *261* (99. sz. jegyzet)

– **От обороны к нападению.** Ответ г. А. Богданову, критика итальянского синдикализма и другие статьи (Védelemből támadásba. Válasz A. Bogdanov úrnak, az olasz szindikalizmus bírálata és egyéb cikkek). Moszkva 1910. 70–111. old. – *261* (99. sz. jegyzet)

– **Bernstein und der Materialismus** (Bernstein és a materializmus). – „Die Neue Zeit", Stuttgart, XVI. évf. 1897–1898. II. köt. 44. sz. 545–555. old. – *261* (99. sz. jegyzet)

– **Konrad Schmidt gegen Karl Marx und Friedrich Engels** (Konrad Schmidt Karl Marx

és Friedrich Engels ellen). – „Die Neue Zeit", Stuttgart, XVII. évf. 1898–1899. I. köt. 5. sz. 133–145. old. – *261* (99. sz. jegyzet)

– **Materialismus oder Kantianismus?** (Materializmus vagy kantianizmus?) – „Die Neue Zeit", Stuttgart, XVII. évf. 1898–1899. I. köt. 19. sz. 589–596. old. – *261* (99. sz. jegyzet)

Plenge, J. Marx und Hegel (Marx és Hegel). Tübingen, Laupp 1911. 184 oldal. – *223, 379–382, 388*

Prantl, K. Friedrich Fischer. Megjelent: Allgemeine Deutsche Biographie. VII. köt. Lipcse, Duncker és Humblot 1878. 66–67. old. – *362*

„Preussische Jahrbücher" („Porosz évkönyvek"). 151. köt. 1913 január–március. Berlin 1913. 415–436. old. – *223*

Proudhon, P. J. Qu'est-ce que la propriété? ou recherches sur le principe du droit et du gouvernement (Mi a tulajdon? avagy vizsgálódások a jog és a kormányzat elvéről). Első értekezés. Párizs, Brocard 1840. 244 oldal. – *8, 11–13* (6. sz. jegyzet)

R

Raab, F. Die Philosophie von Richard Avenarius. Systematische Darstellung und immanente Kritik (Richard Avenarius filozófiája. Rendszeres kifejtés és immanens bírálat). Lipcse, Meiner 1912. IV, 164 oldal. – *383*

Rau, A. Friedrich Paulsen über Ernst Haeckel. Eine kritische Untersuchung über Naturforschung und moderne Kathederphilosophie (Friedrich Paulsen Ernst Haeckelről. A természetkutatás és a modern katedrafilozófia kritikai vizsgálata). 2. kiad. Berlin, Brackwede 1907. 48 oldal. (Flugschriften des Deutschen Monistenbundes. Hft. 3. (A Német Monisták Szövetségének röpiratai. 3. füzet)). – *385*

„Révolutions de Paris. Dédiées à la Nation et au district des Petits-Augustins" („Párizs forradalmai. A nemzetnek és a Petits-Augustins kerületnek ajánlva"). 1–160. sz. Párizs 1789–1792. – *15* (9. sz. jegyzet)

„Revue de Métaphysique et de Morale" („Metafizikai és szellemtudományi szemle"). Párizs, II. köt. 1894. 36–57, 270–298, 644–675. old.; III. köt. 1895. 184–210, 503–526. old.; IV. köt. 1896. 62–85, 583–614. old. – *307*

„Revue Philosophique de la France et de l'Étranger" („Filozófiai szemle Franciaország és külföld részére"). Párizs

– 1894. 11. sz., november, 538–540. old. – *225*

– 1902. 9. sz., szeptember, 312–314. old. – *225*

– 1904. 4. sz., április, 393–409, 430–431. old. – *226–227, 314*

– 1911. 9. sz., szeptember, 332–335. old. – *226*

– 1912. 12. sz., december, 644–646. old. – *390*

Rey, A. La philosophie moderne (A modern filozófia). Párizs, Flammarion 1908. 372 oldal. (Bibliothèque de philosophie scientifique (A tudományos filozófia könyvtára)). – *399–470, 471*

– **Les principes philosophiques de la chimie physique** (A fizikai kémia filozófiai alapelvei). – „Revue Philosophique de la France et de l'Étranger",

Párizs 1904. 4. sz., április, 393–409. old. – *314*

„Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" („Rajnai újság – politika, kereskedelem és ipar"). Köln 1842–1843. – *381*

Richter, R. Könyvrecenzió: Ludwig Stein. Philosophische Strömungen der Gegenwart (A jelenkor filozófiai áramlatai). Stuttgart 1908. Enke Kiadó. XVI, 452 oldal. – „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie", I. füzet. Lipcse 1909. 105–110. old. – *41*

Riecke, E. Lehrbuch der Physik zu eigenem Studium und zum Gebrauche bei Vorlesungen (A fizika tankönyve egyéni tanulmány és előadások céljára). 1–2. köt. 4. kiad. Lipcse, Veit 1908. – *40*

„Rivista di Filosofia". Organo della Societa Filosofica Italiana („Filozófiai Szemle". Az Olasz Filozófiai Társaság orgánuma). III. évf. Genova 1911. 387–401. old. – *226*

Rotta, P. La rinascita dell'Hegel e la filosofia perenne (Hegel újjászületése és az örök filozófia). – „Rivista di Filosofia", III. évf. Genova 1911. 387–401. old. – *226*

Ruttmann, W. I. Die Hauptergebnisse der modernen Psychologie mit besonderer Berücksichtigung der Individualforschung (A modern pszichológia fő eredményei, különös tekintettel az egyéniségkutatásra). Lipcse, Wunderlich 1914. XIII, 392 oldal. – *387*

S

Salignac-Fénelon. Questions de physique générale et d'astronomie (Az általános fizika és a csillagászat kérdései). Toulouse, Privat 1908. – *40*

Schiller, F. C. S. Könyvrecenzió: Ralph Barton Perry. Present Philosophical Tendencies: a critical survey of Naturalism, Idealism, Pragmatism and Realism, together with a Synopsis of the Philosophy of William James (A mai filozófiai irányzatok: a naturalizmus, idealizmus, pragmatizmus és realizmus kritikai szemléje, William James filozófiájának szinopszisával). New York és London, Longmans, Green & Co. 1912. XV, 383 oldal. – „Mind". Új sorozat. XXII. köt. London 1913. 86. sz., április, 280–284. old. – *389*

Schinz, M. Die Wahrheit der Religion nach den neuesten Vertretern der Religionsphilosophie (A vallás igazsága a vallásfilozófia legújabb képviselői szerint). Zürich, Leehmann 1908. XI, 307 oldal. – *41*

Schmidt, F. J. Hegel und Marx (Hegel és Marx). – „Preussische Jahrbücher", 151. köt. 1913 január–március. Berlin, Stilke 1913. 415–436. old. – *223*

Schmitt, E. H. Das Geheimnis der Hegelschen Dialektik, beleuchtet vom konkretsinnlichen Standpunkte (A hegeli dialektika titka, a konkrét-érzéki álláspontról megvilágítva). Halle a. S., Pfeffer 1888. XIV, 144 oldal. – *225*

Segond, J. Könyvrecenzió: Antonio Aliotta. La reazione idealistica contro la scienza (Az idealista reakció a tudomány ellen). 1. köt. 8°, XVI, 526 oldal. Palermo, Casa editrice Optima 1912. – „Revue

Philosophique de la France et de l'Étranger", Párizs, 1912. 12. sz., december, 644–646. old. – *390*

– **Könyvrecenzió: J. B. Baillie. The Origin and Significance of Hegel's Logic, a general Introduction to Hegel's System** (Hegel logikájának eredete és jelentősége, általános bevezetés Hegel rendszerébe). 1. köt. 8°, XVIII, 375 oldal. London, Macmillan & Co. 1901. – „Revue Philosophique de la France et de l'Étranger", Párizs 1902. 9. sz., szeptember, 312–314. old. – *225*

Seth, A. The Development from Kant to Hegel with chapters on the Philosophy of Religion (A fejlődés Kanttól Hegelig, a Vallás filozófiájáról szóló fejezetekkel). London, Williams és Norgate 1882. IV, 170 oldal. – *224*

Sextus Empiricus. Adversus Mathematicos (A szaktudósok ellen). – *252, 258*

– **Pyrronische Hypotyposen** (Pürrhóni vázlatok). – *241* (83. sz. jegyzet)

Shakespeare, W. All's Well that Ends Well (Minden jó, ha a vége jó). 1. felv. harmadik szín. – *14*

Simon, T. C. Könyvrecenzió: J. H. Stirling. The Secret of Hegel: being the Hegelian System in Origin, Principle, Form and Matter (A Hegeltitok: egyben a hegeli rendszer keletkezésében, alapelveiben, formájában és lényegében). – „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik", 53. köt. Halle 1868. 268–270. old. Megjelent: Simon, T. C. Über den gegenwärtigen Zustand der metaphysischen Forschung in Britannien (Simon, T. C. A metafizikai kutatások jelenlegi állapotáról Angliában). – *224*

Spaventa, B. Da Socrate a Hegel (Szókratésztől Hegelig). Bari, Laterza 1905. XVI, 432 oldal. (Biblioteca di cultura moderna. No. 17 (A modern kultúra könyvtára 17. sz.)) – *224, 225*

– **La filosofia italiana nelle sue relazioni con la filosofia europea** (Az olasz filozófia és az európai filozófia kapcsolatai). Új kiad., jegyzetekkel és dokumentum-melléklettel G. Gentile gondozásában. Bari, Laterza 1908. XXII, 317 oldal. – *41*

Spicker, G. Über das Verhältnis der Naturwissenschaft zur Philosophie. Mit besonderer Berücksichtigung der Kantischen Kritik der reinen Vernunft und der Geschichte des Materialismus von Albert Lange (A természettudomány és a filozófia viszonyáról. Különös tekintettel Kant „A tiszta ész kritikája" és Albert Lange „A materializmus története" c. művekre). Berlin, Duncker 1874. 94 oldal. – *384*

Stein, L. Philosophische Strömungen der Gegenwart (A jelenkor filozófiai áramlatai). Stuttgart, Enke 1908. XVI, 452 oldal. – *41*

Stirling, J. H. The Secret of Hegel: being the Hegelian System in Origin, Principle, Form and Matter (A Hegel-titok: egyben a hegeli rendszer keletkezésében, alapelveiben, formájában és lényegében). – *224*

Strache, H. Die Einheit der Materie, des Weltäthers und der Naturkräfte (Az anyag, a világűr és a természeti erők

egysége). Bécs, Deuticke 1909. — *41*

Sue, E. Les mystères de Paris (Párizs rejtelmei). 11. kiad. Párizs 1842. — *14, 29–30, 31, 32–34* (7, 20. sz. jegyzet)

Suljatyikov, V. Оправдание капитализма в западноевропейской философии. От Декарта до Э. Маха (A kapitalizmus igazolása a nyugateurópai filozófiában. Descartes-tól E. Machig). Moszkva, „Moszkovszkoje Kn-vo" 1908. 151 oldal. — *482–499*

Suter, J. Die Philosophie von Richard Avenarius. Darstellung und erkenntniskritische Würdigung (Richard Avenarius filozófiája. Avenarius filozófiájának bemutatása és ismeretkritikai méltatása). Disszertáció, a doktori fokozat elnyerésére a zürichi egyetem felsőfokú bölcsészeti karának első tagozatán benyújtotta J. Suter Madretschből. Szakvélemény G. W. Störringtől. Zürich 1910. 167 oldal. — *387*

„Szovremennyik" („Kortárs"). Szentpétervár 1861. 5. sz. 89–117. old. — *525*

„Szocial-Demokrat" („A Szociáldemokrata"). London 1890. 1. könyv, február, 88–175. old. — *502, 506–508, 513, 514–515, 533 534, 545, 549, 550, 555, 556, 558, 559–560*

T

Teichmann, E. Betrachtungen zu einigen neuen biologischen Werken (Elmélkedések néhány új biológiai műről). — „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt", 1904. 348. sz. Első, reggeli lap, december 13., 1–3. old. — *39*

Thomson, J. J. Die Korpuskulartheorie der Materie (Az anyag korpuszkuláris elmélete). G. Siebert jogosított fordítása. Braunschweig, Vieweg 1908. VII, 166 oldal. (Die Wissenschaft. Sammlung naturwissenschaftlicher und mathematischer Monographien. Hft. 25 (A tudomány. Természettudományi és matematikai monográfiák gyűjteménye. 25. füzet)). — *40*

U

Ueberweg, F. Grundriss der Geschichte der Philosophie (A filozófia történetének vázlata). 1–3., 5. rész, névmutatóval ellátott kiad., átdolg. és kiadta M. Heinze. Berlin, Mittler 1876. — *35*

— **és Heinze: Grundriss der Geschichte der Philosophie** (A filozófia történetének vázlata). 1. rész. Das Altertum (Az ókor). 10., név- és tárgymutatóval ellátott kiad., átdolg. és kiadta K. Praechter. Berlin, Mittler 1909. XV, 362, 178 oldal. — *242, 263*

Uhde-Bernays, H. Feuerbach. Lipcse, Insel-Verlag 1914. 77 oldal. — *386*

Ulrici, H. Könyvrecenzió: Andrew Seth. The Development from Kant to Hegel with chapters on the Philosophy of Religion. (A fejlődés Kanttól Hegelig, a Vallás filozófiájáról szóló fejezetekkel). Hibbert Trustees kiadása. London, Williams és Norgate 1882. — „Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik", 83. köt. Halle 1883. 145–150. old. — *224*

V

Véra, A. Introduction à la philosophie de Hegel (Bevezetés Hegel filozófiájába). Párizs, Franck 1855. VII, 306 oldal. — *313*

Verworn, M. Die Biogenhypothese. Eine kritischexperimentelle Studie über die Vorgänge in der lebendigen Substanz (A biogénhipotézis. Kritikai-kísérleti tanulmány az élő szubsztanciában végbemenő folyamatokról). Jena, Fischer 1903. IV, 114 oldal. — *318–319*

„Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie („A tudományos filozófia és szociológia negyedévi folyóirata"). Alapította R. Avenarius. F. Jodl és A. Riehl közreműködésével, P. Barth kiadása. 33. évf. Új sorozat, VIII. Lipcse 1909. I. füzet, 105–110. old. — *40, 41*

Volkmann, P. Erkenntnistheoretische Grundzüge der Naturwissenschaften und ihre Beziehungen zum Geistesleben der Gegenwart. Allgemein wissenschaftliche Vorträge (A természettudományok ismeretelméleti alapelemei és kapcsolatuk a jelenkor szellemi életével. Általános tudományos előadások). 2. teljesen átdolg. és bőv. kiad. Lipcse és Berlin, Teubner 1910. XXIII, 454 oldal. (Wissenschaft und Hypothese. IX (Tudomány és hipotézis. IX.)) — *317*

W

Wallace, W. Hegel's Philosophy of Mind (Hegel „A szellem filozófiája" c. műve). Fordítás a filozófiai tudományok enciklopédiájából, őt bevezető tanulmánnyal. Oxford, Clarendon Press 1894. 320 oldal. — *225*

— **Prolegomena to the Study of Hegel's Philosophy and especially of his Logic** (Bevezetés Hegel filozófiájának és főleg logikájának tanulmányozásához). 2. jav. és bőv. kiad. Oxford, Clarendon Press 1894. XVI, 365 oldal. — *225*

Weber, L. Könyvrecenzió: J. Grier Hibben. Hegel's Logic, an Essay in Interpretation (J. Grier Hibben. Hegel Logikája, értelmező tanulmány). 313 oldal, Scribner's Sons, New York 1902. — „Revue Philosophique de la France et de l'Étranger", Párizs 1904. 4. sz., április, 430–431. old. — *226*

Windelband, W. Geschichte der antiken Naturwissenschaft und Philosophie (Az ókori természettudomány és filozófia története). Átdolg. S. Günther és W. Windelband. Megjelent: Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung mit besonderer Rücksicht auf Geschichte und Methodik der einzelnen Disziplinen, hrsg. von I. Müller. V. köt. 1. rész. Nördlingen, Beck könyvker. 1888. VII, 337 oldal. — *359*

X

Xenophon. Xenophontis memorabilia (Xenophon emlékezései). — *260*

Z

Zart, A. Bausteine des Weltalls. Atome und Moleküle (A világmindenség építőkövei. Ato-

mok és molekulák). C. Schmauck, R. Oeffinger és mások eredeti felvételei és rajzai után készült ábrákkal és W. Planck címképével. Stuttgart, Kosmos, Természetbarátok Társasága 1913. 100 oldal. – *386*

„Zarja" („Hajnal"). Stuttgart 1901. 2–3. sz., december, 204–225. old. – *261* (99. sz. jegyzet)

„Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik" („A filozófia és a filozófiai kritika folyóirata").
– 53. köt. Halle 1868. 248–272. old. – *224*
– 83. köt. Halle 1883. 145–150. old. – *224*
– 111. köt. Lipcse 1898. 205–213. old. – *226*
– 119. köt. Lipcse 1902. 182–204. old. – *223*
– 129. köt. Lipcse 1906. 94–105. old. – *224*
– 148. köt. Lipcse 1912. 95–97. old. – *224*

NÉVMUTATÓ

A

Akszakov, I. Sz. (1823–1886) – orosz publicista, író és politikus, liberális ellenzéki. – 504

Aliotta, Antonio (szül. 1881) – olasz filozófus, számos pszichológiai és esztétikai mű szerzője. Fellépett az empiriokriticizmus és a pragmatizmus ellen. – 390

Anaxagorasz, klazomenaii (kb. i. e. 500–428) – ógörög filozófus, nem következetes materialista. – 252–253

Anaximandrosz, milétoszi (i. e. 610–547) – ógörög filozófus, ösztönös materialista és dialektikus. – 233

Aquinói (Szent) Tamás (1225–1274) – domonkosrendi szerzetes, egyetemi tanár, a korabeli skolasztika legátfogóbb kifejtője és rendszerezője. Filozófiája modernizált formában (neotomizmus) ma is a katolikus egyház hivatalos filozófiája. – 434

Arisztarkhosz, szamoszi (i. e. IV. sz. vége–III. sz. eleje) – ógörög csillagász és matematikus. – 320

Arisztotelész (i. e. 384–322) – az ókor nagy gondolkodója; a filozófiában a materializmus és az idealizmus között ingadozott. – 72, 159, 165, 186, 234–236, 241–244, 246–247, 252, 266–275, 280–281, 342, 347, 349, 355–357, 359–362, 407, 432, 434, 448, 521

Avenarius, Richard (1843–1896) – német reakciós filozófus, szubjektív idealista, az empiriokriticizmus egyik megalapítója. – 41, 390, 493, 495–499

B

Babeuf, François-Noël (Gracchus) (1760–1797) francia forradalmár, utópikus kommunista, az „egyenlők" összeesküvésének szervezője. – 23

Bacon, Francis, Baron Verulam (1561–1626) – kimagasló angol filozófus, természetkutató, történész és államférfi, az angol materializmus ősapja. – 26, 460, 521

Baillie, James Black (1872–1940) – a leedsi egyetem alelnöke; könyvet írt a hegeli logikáról; lefordította angol nyelvre Hegel „A szellem fenomenológiája" c. művét. – 225

Balfour, Arthur James (1848–1930) – angol államférfi, diplomata, a konzervatívok egyik vezetője. Filozófiai munkáiban bírálta Hegel nézeteit. – 223

Barthez, Paul-Joseph (1734–1806) – francia orvos és fiziológus, az úgynevezett montpellier-i iskola, a vitalizmus híve. – 433

Bauer, Bruno (1809–1882) – német ifjúhegeliánus filozófus, burzsoá radikális; 1866 után nemzeti liberális. – 5, 11, 14–15, 17, 19–24, 27–28, 31–32, 515

Bauer, Edgar (1820–1886) – német publicista, ifjúhegeliánus; B. Bauer fivére. – 8, 11–13

Bauer, Otto (1882–1938) – az osztrák szociáldemokrácia és a II. Internacionálé egyik vezetője, revizionista ideológus. – 388

Bayle, Pierre (1647–1706) – francia szkeptikus filozófus, egyike az első felvilágosítóknak, az ismert „Történelmi-kritikai szótár" szerzője; a vallási dogmatizmus bírálója. – 26, 46, 241–242

Beaussire, Emile-Jacques-Armand (1824–1889) – filozófus, a francia Szellemi és Államtudományok Akadémiája tagja, számos etikai mű szerzője. – 313

Belinszkij, V. G. (1811–1848) – nagy orosz forradalmi demokrata, irodalmi kritikus és publicista, materialista filozófus. – 502, 506, 511, 531–532, 544

Beltov *lásd* Plehanov, G. V.

Bénard, Charles (1807–1898) – francia filozófus, Hegel számos művét francia nyelvre fordította és kiadta. – 313

Bentham, Jeremy (1748–1832) – angol burzsoá szociológus, az utilitarizmus (hasznossági elmélet) teoretikusa. – 27

Bergson, Henri (1859–1941) – francia reakciós idealista filozófus, az emberi megismerés alapjának az intuíciót tartotta; az imperialista burzsoázia ideológusa. – 390, 400, 403, 434–435, 441, 444, 458, 499

Berkeley, George (1684–1753) – reakciós angol filozófus, az anglikán egyház püspöke, szubjektív idealista. – 350, 448, 473, 490, 497, 498

Berzelius, Jöns Jacob (1779–1848) – jeles svéd kémikus és mineralógus. – 105

Bogdanov, A. (Malinovszkij, A. A.) (1873–1928) – filozófus, szociológus és közgazdász; 1907-ig bolsevik, azután eltávolodott a párttól. A machizmus és a vulgáris materializmus álláspontjára helyezkedve „revideálta" és meghamisította a marxizmust. Elmélete – az empiriomonizmus – az empiriokriticizmus egyik válfaja. – 261, 483, 484, 486

Bolin, Wilhelm Andreas (1835–1924) – svéd történész, feuerbachista filozófus, a helsingforsi egyetem professzora. Monográfiát írt Feuerbachról. F. Jodllal együtt kiadta L. Feuerbach Műveit. – 363

Bolland, Gerardus (1854–1922) – a leideni egyetem filozófia-professzora. E. Hartmann híve volt, később hegeliánus; lefordította Hegel néhány művét holland nyelvre. – 384

Boltzmann, Ludwig (1844–1906) – osztrák fizikus, ösztönös materialista; bírálta a machisták szubjektív idealista ismeretelméletét. – 41

Bonaparte *lásd* Napóleon, I. Bonaparte

Botkin, V. P. (1811–1869) – orosz író, kritikus és publicista. – 524

Bourbonok – francia uralkodóház (1589–1792, 1814–1815 és 1815–1830). – 298
Böhme, Jakob (1575–1624) – német misztikus filozófus; tanításai tartalmazták az idealista dialektika elemeit. – 55
Bradley, Francis Herbert (1846–1924) – angol reakciós filozófus, abszolút-idealista. – 225–226, 499
Brunetière, Ferdinand (1849–1906) – francia kritikus és irodalomtörténész; megkísérelte a természettudomány módszereit, mindenekelőtt Darwin evolúciós elméletét az irodalomtörténetre alkalmazni. – 422
Bruno *lásd* Bauer, Bruno
Buckle, Henri Thomas (1821–1862) – angol polgári liberális történész és pozitivista szociológus, „A civilizáció története Angliában" szerzője. – 317
Bulgarin, F. V. (1789–1859) – orosz reakciós író és kritikus. – 502
Büchner, Friedrich Karl Christian Ludwig (1824–1899) – német fiziológus, vulgáris materialista; fellépett a tudományos szocializmus eszméi ellen. – 38, 163, 339

C

Cabanis, Pierre-Jean-Georges (1757–1808) – francia orvos, filozófus, politikus; a vulgáris materializmus egyik előfutára. – 25
Cabet, Étienne (1788–1856) – francia publicista, utópikus kommunista, az „Ikáriai utazás" c. utópista regény szerzője. – 27
Caesar, Caius Julius (i. e. kb. 100–44) – híres római hadvezér és államférfi. – 298
Caird, John (1820–1898) – angol filozófus, hegeliánus könyvet írt Hegelről. – 225–226
Carey, Henry Charles (1793–1879) – amerikai közgazdász. – 556
Carnot, Lazare-Nicolas (1753–1823) – francia matematikus, politikus és katonai szakértő, polgári republikánus. – 100, 414, 425
Carstanjen, Friedrich – Avenarius tanítványa, a zürichi egyetem tanára, Avenarius halála után a „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie" c. folyóirat szerkesztője. – 495
Chamberlain, Houston Stewart (1855–1927) – reakciós újkantiánus filozófus, fajvédő szociológus, a német imperialisták világuralmi eszméjének hirdetője, a fasiszta ideológia egyik előfutára. Származása szerint angol, de az első világháború idején Németország oldalára állt. – 41
Chiappelli, Alessandro (1857–1913) – olasz polgári filozófus, újkantiánus, számos filozófia-, irodalom-, művészet- és vallástörténeti mű szerzője: bírálta a tudományos szocializmust. – 390
Cicero, Marcus Tullius (i. e. 106–43) – kiváló római szónok és államférfi, eklektikus filozófus. – 336, 342
Clauberg, Johann (1622–1665) – német filozófus, a duisburgi egyetem filozófiatanára, karteziánus; álláspontja közel állt az okkazionalizmushoz. – 373
Clausius, Rudolf Emanuel (1822–1888) – német fizikus; megfogalmazta a termodinamika második fő tételét. – 437
Clemens, Alexandrinus, Titus Flavius (kb. 150–215) – ke-

resztény teológus, idealista filozófus. – 337, 339
Cohen, Hermann (1842–1918) — német filozófus, szubjektív idealista, az újkantiánus marburgi iskola vezetője. – 390
Collins, Anthony (1676–1729) – angol materialista filozófus, Locke követője. – 26
Comte, Auguste (1798–1857) – francia reakciós polgári filozófus és szociológus, agnosztikus, a pozitivizmus megalapítója. – 312, 402, 431, 466, 514
Condillac, Étienne-Bonnot (1715–1780) – francia deista filozófus, szenzualista, Locke követője. – 26
Cornu, Marie-Alfred (1841–1902) – francia fizikus, az optika területén végzett munkásságáról híres; tökéletesítette a fénysebesség meghatározásának Fizeau-féle módszerét. – 322
Coward, William (kb. 1656–1725) — angol orvos, materialista filozófus. – 26
Croce, Benedetto (1866–1952) — olasz polgári filozófus, történész, irodalomkritikus és politikus; számos munkájában Hegel dialektikáját a szubjektív idealizmus szellemében magyarázta; fellépett a marxizmus ellen. – 390
Csernisevszkij, N. G. (1828–1889) – nagy orosz forradalmi demokrata, utópikus szocialista, materialista filozófus, író és irodalomkritikus, a 60-as évek orosz forradalmi demokratikus mozgalmának vezetője. A filozófiában Csernisevszkij tovább fejlesztette Feuerbach materializmusát, igyekezett materialisztikusan átdolgozni Hegel dialektikáját. Csernisevszkij filozófiai felfogása a Marx előtti materialista filozófia csúcspontjának tekinthető. „De Csernisevszkij nem volt képes felemelkedni, helyesebben: az orosz élet elmaradottsága következtében nem emelkedhetett fel Marx és Engels dialektikus materializmusáig." *(Lenin)* – 59, 65, 500–535, 537–553, 555–560
Csernov, V. M. (1876–1952) – az eszer párt egyik vezetője és teoretikusa, a marxizmus dühödt ellensége, a filozófiában eklektikus és agnosztikus. – 184, 243

D

Dannemann, Friedrich (szül. 1859) – német természettudós, tudománytörténész, a bonni egyetem tanára. – 320
Darmstaedter, Ludwig (1846–1927) – német kémikus, kémiatörténeti munkák szerzője. – 322
Darwin, Charles Robert (1809–1882) – nagy angol tudós, a materialista biológia atyja; megalkotta a fajok keletkezéséről szóló evolúciós tanítást. – 124 (54. sz. jegyzet)
Démokritosz, abderai (i. e. kb. 460–370) – nagy ógörög materialista filozófus, az atomelmélet egyik megalapítója. – 251–252, 266, 321, 334, 342, 350, 518
Descartes, René (lat. - Cartesius) (1596–1650) – kiemelkedő francia filozófus (dualista), matematikus és természetkutató. – 24–27, 309, 311, 350, 368, 406, 414, 421, 432, 489
Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude (1754–1836) – francia szenzualista filozófus, liberális politikus és közgazdász. – 7
De Vries *lásd* Vries

Dewey, John (1859–1952) – amerikai reakciós filozófus, szociológus és pedagógus, szubjektív idealista, az imperialista burzsoázia ideológusa; a pragmatizmus eszméit tovább fejlesztve kidolgozta annak egyik változatát, az instrumentalizmust. – 390, 440

Dézamy, Théodore (1803–1850) – francia publicista, az utópikus kommunizmus forradalmi irányzatának tekintélyes képviselője. – 27

Diderot, Denis (1713–1784) – kiemelkedő francia filozófus, a metafizikus materializmus képviselője, ateista, a XVIII. századbeli francia forradalmi burzsoázia egyik ideológusa, felvilágosító, az enciklopédisták feje. – 520

Dietzgen, Joseph (1828–1888) – német munkás, szociáldemokrata, filozófus, aki önállóan eljutott a dialektikus materializmus alapvető tételeihez. – 54, 351, 395, 398

Dilthey, Wilhelm (1834–1911) – német idealista filozófus, a berlini egyetem tanára, az imperialista korszak reakciós, irracionalista burzsoá filozófiai irányzatának, az „életfilozófiának" a megalapítója. Egyik legismertebb műve az ifjú Hegelről írt könyve. – 41, 224

Diogenész, szinópéi (i. e. kb. 404–323) – ógörög filozófus, a cinikus iskola egyik megalapítója, amely a legszegényebb néprétegek passzív tiltakozását juttatja kifejezésre a vagyonosok uralma ellen. – 209, 240–241

Diogenész Laertiosz (Diogenes Laërtius) (i. e. III. sz.) – ógörög filozófiatörténész; az ókori filozófusokról írt terjedelmes kompilációja fontos forrásmű. – 207–208, 241, 251, 277, 282–283

Dobroljubov, N. A. (1836–1861) – nagy orosz forradalmi demokrata, irodalomkritikus és materialista filozófus. – 502, 532

Dodwell, Henry jun. (megh. 1784) – angol filozófus, metafizikus materialista. – 26

Druzsinyin, A. V. (1824–1864) – orosz író, az idealista esztétikai kritika képviselője. – 511

Dudiskin, Sz. Sz. (1820–1866) – orosz újságíró és kritikus, az esztétikában a l'art pour l'art („tiszta művészet") irányzatának híve. – 521

Duhem, Pierre-Maurice-Marie (1861–1916) – francia elméleti fizikus, számos fizikatörténettel foglalkozó mű szerzője; az ismeretelméletben machista. – 390, 416, 417, 420–421

Duns Scotus, Johannes (kb. 1265–1308) – középkori skót filozófus, skolasztikus, a nominalista irányzat (a materializmus első kifejezése a középkorban) képviselője; monumentális munkája az „Opus Oxoniense" („Oxfordi mű"). – 26

Durkheim, Émile (1858–1917) – reakciós francia szociológus, malthusiánus, a fajelmélet híve. – 450

E

Ebbinghaus, Hermann (1850–1909) – német polgári pszichológus, idealista, a kísérleti pszichológia egyik fő képviselője. Az emlékezőképesség vizsgálatával kapcsolatos munkáiról nevezetes. – 315

Edgar *lásd* Bauer, Edgar

Engels, Friedrich (1820–1895) – a tudományos kommunizmus egyik megalapítója, a világproletariátus vezére, Karl Marx barátja és harcostársa, Marxszal együtt kidolgozta a dialektikus és történelmi materializmust (életrajzi adatait és méltatását lásd Lenin „Engels Frigyes" c. cikkében – Lenin Művei. 2. köt. 1–14. old.). – 5–6, 18–19, 47, 49, 52, 60, 86, 90–91, 100, 124, 140, 153, 219, 237, 243, 248, 270, 295, 299–300, 329, 347, 395–398, 476–477, 527

Epikurosz (i. e. kb. 341–270) – az ókori világ egyik legnagyobb gondolkodója, ógörög materialista filozófus, ateista. – 275–282, 334, 518

Eratoszthenész (i. e. kb. 276–194) – ógörög matematikus, csillagász és geográfus; elsőként határozta meg hozzávetőlegesen a Föld méreteit. – 320

Euklidész (i. e. 300 körül) – alexandriai matematikus; nevéhez fűződik a geometria alapvető rendszerének kidolgozása. – 407

Euler, Leonhard (1707–1783) – nagy matematikus, fizikus és csillagász, a pétervári és a berlini Tudományos Akadémia tagja; életének nagy részét Oroszországban töltötte. – 100

F

Faucher, Julius (1820–1878) – német publicista, ifjúhegeliánus. – 14

Fénelon, vte François de Salignac – francia tudós, „Az általános fizika és a csillagászat kérdései" c. könyv szerzője. – 40

Feuerbach, Ludwig Andreas (1804–1872) – kiváló német materialista filozófus, ateista. A feuerbachi materializmus – korlátozott, szemlélődő jellege ellenére – a marxista filozófia egyik elméleti forrásául szolgált. – 11, 13, 18–19, 24–25, 28, 45–46, 48–49, 52, 54–57, 59–61, 65–66, 105, 138, 163, 196, 258, 270, 282, 297, 305, 315–316, 329–330, 334, 339, 350, 363, 367, 368, 370–372, 377, 385, 395–396, 398, 515, 516, 518, 524, 529, 531, 532

Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) – német filozófus, szubjektív idealista, a klasszikus német filozófia egyik képviselője. – 27–28, 77, 95, 113, 221, 310, 325, 473, 491–492, 552

Fischer, Friedrich (1801–1853) – filozófiaprofesszor Baselben. – 40, 362

Fischer, Kuno (1824–1907) – német polgári filozófiatörténész, hegeliánus, „Az újabb filozófia története" c. alapvető mű szerzője, filozófiaprofesszor Jenában, majd Heidelbergben. – 140, 160

Fizeau, Hippolyte-Louis (1819–1896) – francia fizikus, az optika területén végzett kísérleti munkáival vált ismertté; megmérte a fény sebességét a levegőben az általa feltalált módszer – a fénysugárnak forgó fogaskerékkel történő folytonos megszakítása – segítségével. – 322

Forel, Auguste-Henri (1848–1931) – svájci ideggyógyász, elmegyógyász és entomológus. – 315

Foucault, Jean-Bernard-Léon (1819–1868) – francia fizikus; ingakísérletével bizonyítékot adott a Föld tengelykörüli

forgására; fénysebesség-méréseket végzett forgótükrös módszerével. – 322

Fourier, Charles (1772–1837) – nagy francia utópikus szocialista. – 15–16, 27, 31, 33–34, 510, 511, 512

Förster, Friedrich Christoph (1791–1868) – német író és történész, hegeliánus; Boumannal együtt ő szerkesztette Hegel Művei posztumusz kiadásának XVI. és XVII. kötetét, amelyek különböző kérdésekkel foglalkozó cikkeket tartalmaznak. – 69

G

Galilei, Galileo (1564–1642) – nagy olasz fizikus és csillagász, a klasszikus mechanika egyik megalapítója. – 104, 321, 414, 456

Gans, Eduard (kb. 1798–1839) – a római jog tanára a berlini egyetemen, hegeliánus. Hegel Művei posztumusz kiadásának „A jog filozófiája" és az „Előadások a történet filozófiájáról" c. köteteit szerkesztette. – 30, 293, 302

Gassendi, Pierre (1592–1655) – kiváló francia materialista filozófus, tovább fejlesztette Epikurosz atomelméletét és etikáját; a csillagászat, matematika, mechanika és a tudománytörténet területén végzett munkásságáról is nevezetes. – 25, 62, 69, 350, 521

Gauss, Karl Friedrich (1777–1855) – kiemelkedő német matematikus; alapvető eredményekkel gyarapította a geometriát, csillagászatot, geodéziát és a fizikát is. – 193

Gay, Jules (1807–1876 után) – francia utópista kommunista. – 27

Genoff (Genov), Petr – bolgár filozófiatörténész, a „Feuerbach ismeretelmélete és metafizikája" c. disszertáció szerzője. – 315–316

Gibbs, Josiah Willard (1839–1903) – amerikai fizikus. – 414

Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832) – német költő és tudós. – 509

Gomperz, Theodor (1832–1912) – német filozófiatörténész és filológus, pozitivista, a „Görög gondolkodók" c. háromkötetes mű szerzője. – 242

Gorgiasz, leontini (i. e. kb. 483–375) – ógörög szofista filozófus, a rabszolgatartó demokrácia híve. – 256–260, 461

Grecs, N. I. (1787–1867) – orosz reakciós író, újságíró. – 502

Grün, Karl (1817–1887) – német kispolgári publicista, az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője. – 316

Guenther, Konrad (1874–1955) – német zoológus, a freiburgi egyetem tanára, „Az ősállattól az emberig" c. atlasz szerzője. – 41

Guizot, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus. – 526

Gyeborin (Joffe), A. M. (szül. 1881) – szovjet filozófus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja. 1903-tól bolsevik, 1907-ben mensevik, 1928-tól az SZKP tagja; a harmincas években a mensevizáló idealizmus álláspontjára helyezkedett; a filozófia történetével és a dialektikus materializmussal foglalkozó számos mű szerzője. – 472, 480

H

Haas, Arthur Erich (1884–1941) – osztrák fizikus; szakterülete az atomfizika. – 324
Haeckel, Ernst Heinrich (1834–1919) – híres német természettudós, a jénai egyetem zoológiatanára, a természettudományban materialista, evolucionista, Darwin tanításának híve és népszerűsítője. – 39, 317, 386
Hammacher, Emil (1885–1916) – német reakciós filozófus, objektív idealista és misztikus, a marxizmus ellensége. – 224
Harbordt – német tudós; átdolgozta E. Mach „A fizika kézikönyve a Német Birodalom felső iskolái részére" c. művét. – 40
Haring, G. H. – német filozófus, Michelet-vel együttesen megírta „Hegel dialektikus módszerének történeti-kritikai bemutatása" c. könyvet. – 225
Hartley, David (1704–1757) – angol orvos, pszichológus és materialista filozófus. – 26
Hartmann, Eduard von (1842–1906) – német rekciós idealista filozófus és misztikus, a burzsoá-junker Németország harcos védelmezője. – 41
Haym, Rudolf (1821–1901) – német irodalom- és filozófiatörténész; sok monográfiát írt a német irodalom és filozófia nagy áramlatairól. – 377
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – nagy német filozófus, objektív idealista és dialektikus; a német klaszszikus filozófia kimagasló képviselője. Hegel történeti érdeme, hogy sokoldalúan kidolgozta az idealista dialektikát, amely a dialektikus materializmus egyik elméleti forrásául szolgált. – 9, 13, 15, 17–18, 22, 24, 27, 28, 30–32, 52–53, 62, 68–69, 71, 73–74, 77, 79, 85–86, 88–89, 92–93, 95–100, 102–103, 105, 111, 116–117, 120, 128–130, 133–134, 136–140, 143, 145–147, 152–159, 161–166, 169–171, 173–177, 180, 187–191, 193–196, 201, 209, 212–215, 217, 219–221, 223–226, 229, 231, 233, 236 237, 240–248, 250–259, 261, 263, 265–282, 284–286, 289, 291–293, 295, 297–300, 301–302, 303–305, 307–313, 316, 329–333, 337–338, 340, 342, 347, 349–350, 356, 360, 363, 377, 379–380, 384, 396, 398, 421, 473, 491–492
Hégésziasz (i. e. IV. sz. vége –III. sz. eleje) – görög filozófus, a kürénéi, illetve hedonista iskola képviselője. Azt tanította, hogy a legfőbb jó az életben az élvezet, s mivel a boldogság elérhetetlen, az életnek nincs értelme. – 263
Heinze, Max (1835–1909) – német filozófiatörténész; az ógörög filozófiával foglalkozott; ő szerkesztette Überweg filozófiatörténetét (a 6. kiadástól). – 35, 242, 263
Helmholtz, Hermann von (1821–1894) – német fizikus, anatómus és fiziológus; idealista hieroglifa-elméletét Lenin a „Materializmus és empiriokriticizmus"-ban tüzetesen bírálta. – 414, 425
Helvétius, Claude-Adrien (1715–1771) – kiváló francia filozófus, a metafizikus materializmus képviselője, ateista, a XVIII. századi francia forradalmi burzsoázia ideológusainak egyike. – 26–27, 522
Henning, Leopold (1791–1866) – a berlini egyetem filozófia-

professzora, hegeliánus. Hegel Művei posztumusz kiadásának „A logika tudománya" és „A filozófiai tudományok enciklopédiája" („A logika") c. köteteit szerkesztette. – 69
Hérakleitosz, epheszoszi (i. e. kb. 530–470) – kiváló ógörög filozófus, a dialektika egyik megalapítója, ösztönös materialista. – 87, 245–247, 249, 253, 324, 329–342, 347, 350, 356
Herbart, Johann Friedrich (1776–1841) – német reakciós idealista filozófus, pszichológus és pedagógus. – 377
Hertz, Heinrich Rudolf (1857–1894) – kiváló német fizikus, jelentős felfedezéseket tett az elektrodinamika területén. Filozófiai nézetei szempontjából – nem következetes materialista. – 390, 440
Herzen, A. I. (1812–1870) – nagy orosz forradalmi demokrata, materialista filozófus, író és publicista. – 502, 503, 511, 527
H'bben, John Grier (1861–1933) – logikával foglalkozó amerikai tudós, a princetoni egyetem professzora. – 226
Hilferding, Rudolf (1877–1941) – egyike a német szociáldemokrácia és a II. Internacionálé opportunista vezetőinek. „A finánctőke" c. munkájában az imperializmus antimarxista jellemzését adta, eltussolva annak alapvető ellentmondásait. – 391
Hippokratész (i. e. kb. 460–377) – ógörög orvos és természetkutató, az ókori orvostudomány egyik megalapítója. – 341
Hobbes, Thomas (1588–1679) – kimagasló angol filozófus, a mechanikus materializmus képviselője; szociálpolitikai nézeteit élesen antidemokratikus tendenciák jellemzik. – 25–26, 490
Hoff *lásd* Van't Hoff
Holbach, Paul Henri (1723–1789) – kiváló francia filozófus, a metafizikus materializmus képviselője, ateista, a XVIII. sz.-i francia forradalmi burzsoázia egyik ideológusa. – 27, 350, 475, 488, 522
Homérosz – legendás ókori görög epikus költő, az „Iliasz" és az „Odüsszeia" szerzője. Valószínűleg az i. e. VIII. sz.-ban élt. – 296, 320
Hotho, Heinrich Gustav (1802–1873) – művészettörténész és a hegeli iskola esztétikusa, a berlini egyetem professzora. Hegel Műveinek posztumusz kiadásában az „Előadások az esztétikáról" c. köteteket szerkesztette. – 69
Höffding, Harald (1843–1931) – dán filozófus és pszichológus, pozitivista. – 496
Hume, David (1711–1776) – angol filozófus, szubjektív idealista, agnosztikus; történész és közgazdász. – 36, 116, 188–189, 350, 473, 476, 491

J

Jacobi, Friedrich Heinrich (1743–1819) – német filozófus, idealista és metafizikus, istenhívő; fellépett a racionalizmus ellen a hit és az érzéki intuíció védelmében, ezeket tekintve a megismerés legmegbízhatóbb útjának. – 195
James, William (1842–1910) – amerikai pszichológus, filozófus, szubjektív idealista, az imperialista burzsoázia ideológusa, a pragmatizmus egyik megalapítója. – 41, 389, 390, 440, 441, 446, 448, 449, 451, 452, 453, 455, 465

Janet, Paul (1823–1899) – francia eklektikus filozófus, számos filozófiatörténeti, etikai és történelmi művet írt, amelyekben fellépett a materializmus és a szocializmus ellen. – 313

Jodl, Friedrich (1849–1914) – prágai és bécsi filozófiaprofesszor, pozitivista; kiadta L. Feuerbach Műveit. – 315

Jurkevics, L. (1827–1874) – orosz idealista filozófus, a moszkvai egyetem tanára, misztikus; támadta Csernisevszkij filozófiai nézeteit. – 516, 520–521, **522**

K

Kant, Immanuel (1724–1804) – kiváló német filozófus, a klaszszikus német filozófia ősapja. Ismeretelméletére jellemző az ellentmondás, a materializmus elemeinek az idealizmussal való összekapcsolása, amely kifejezésre jutott az objektíve létező „magán-való dolgok" elismerésében. – 30, 36, 73–74, 78, 80, 82, 95, 98–99, 102, 113–114, 116, 152–158, 162–163, 170, 176–177, 188–193, 195, 208–209, 215, 217–218, 221, 224, 244–245, 255–257, 259, 262, 267, 270, 307, 309–312, 325, 350, 372–373, 384, 402, 406, 407, 409, 473, 475, 477, 493–494, 539

Kautsky, Karl (1854–1938) – a német szociáldemokrácia és a II. Internacionálé opportunista vezetőinek egyike, a centrizmus és revizionizmus ideológusa. Kautsky a 80-as, 90-es években, amikor még nem tért el a marxizmus álláspontjáról, számos művet írt, amelyekben Marx tanításait népszerűsítette. – 486

Kavelin, K. D. (1818–1885) – orosz polgári liberális publicista, történész, jogász; a filozófiában szubjektív idealista és agnosztikus. – 503

Kelemen *lásd* Clemens

Kepler, Johannes (1571–1630) – kiváló német csillagász, Kopernikusz tanításai alapján felfedezte a bolygók mozgástörvényét. – 104, 321

Khalkidiosz (IV. sz.) – újplatónikus, latin nyelvre fordította Platón „Timaiosz" c. dialógusát és kommentárt írt hozzá. – 337

Kleinpeter, Hans (1869–1916) – osztrák filozófus, az empiriokriticizmus népszerűsítője. – 495

Kopernikusz, Nicolaus (1473–1543) – nagy lengyel csillagász, a heliocentrikus világrendszerről szóló tanítás megteremtője. – 256, 320–321, 456

Korf, M. A. (1800–1876) – reakciós orosz államférfi. – 555

Korolenko, V. G. (1853–1921) – kiváló orosz író. – 515

Kratülosz (i. e. V. sz.) – ógörög idealista filozófus, Hérakleitosz tanítványa és Platón tanítómestere; Hérakleitosz dialektikájából szélsőségesen relativista következtetéseket levonva a szofisztikához jutott. – 333, 340

Krilov, I. A. (1768–1844) – orosz meseíró, sok meséjének tanulsága szállóigévé vált. – 503

L

Lagrange, Joseph-Louis (1736–1813) – kiváló francia matematikus és fizikus, a párizsi Tudományos Akadémia tagja. – 100

Lamettrie (La Mettrie), Julien-Offray (1709–1751) – francia orvos, filozófus, a mechanikus materializmus tekintélyes képviselője. – 25, 27, 520

Lange, Friedrich Albert (1828–1875) – német reakciós idealista filozófus, az újkantianizmus megalapítóinak egyike; munkáiban meghamisította a materializmus történetét. – 316, 384

Lassalle, Ferdinand (1825–1864) - német kispolgári szocialista, az Általános Német Munkásegylet egyik megalapítója; a német munkásmozgalom opportunista áramlatának elindítója; filozófiai nézetei tekintetében idealista és eklektikus. – 329–337, 339–342, 347, 368, 527, 552–553

Lasson, Adolf (1832–1917) – német filozófus, a berlini egyetem tanára, az újhegelianizmus képviselője. – 223

Lavrov, P. L. (1823–1900) – orosz szociológus és publicista, a narodnyik mozgalom neves ideológusa, a szubjektív szociológiai iskola képviselője. – 515

Law, John (1671–1729) – angol közgazdász és pénzügyi szakember, Franciaország pénzügyminisztere (1719–1720); híres papírpénz-kibocsátási spekulációja hatalmas csőddel végződött. – 25

Le Bon, Gustave (1841–1931) – francia orvos, pszichológus és szociológus, idealista. – 226–227

Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716) – nagy német matematikus, sokoldalú tudós, racionalista filozófus, objektív idealista. Leibniz dialektikus eszméket tartalmazó filozófiája jelentős hatást gyakorolt a klasszikus német filozófia fejlődésére. – 24–26, 46, 94, 97, 100, 113–114, 127, 139, 193, 310, 367–376, 432, 461, 490

Lemke, M. K. (1872–1923) – orosz történetíró és irodalomtörténész. – 505

Léon, Xavier (1868–1935) – a francia filozófiai társaság elnöke, a „Revue de Métaphysique et de Morale" c. folyóirat szerkesztője, idealista filozófus; több tanulmányt írt Fichte filozófiájáról. – 307

Le Roy, Edouard (1870–1954) – francia reakciós filozófus, matematikus, a Collège de France tanára, pragmatista és neopozitivista, a filozófia, a tudomány és a vallás „szerves szintézisét" akarta megvalósítani; a katolikus „modernizmus" egyik vezető alakja. – 448, 458

Leroy (Le Roy, De Roy), Henry (1598–1679) – holland orvos, filozófus, mechanikus materialista és szenzualista; megalapozta Descartes materialista követőinek iskoláját. – 25

Leukipposz (i. e. V. sz.) – ógörög materialista filozófus, az atomelmélet ősapja. – 245, 249–251, 267–268, 359

Liebig, Justus (1803–1873) – német tudós, az agrokémia egyik megalapítója, a Bajor Tudományos Akadémia elnöke. – 54

Lipps, Theodor (1851–1914) – német pszichológus és filozófus, szubjektív idealista, a fenomenologizmus híve, a müncheni Pszichológiai Intézet megalapítója. – 336

Locke, John (1632–1704) – híres angol filozófus, metafizikus materialista, kidolgozta a szenzualista ismeretelméletet,

– 25–27, 220, 279, 309, 372, 490, 521

Loria, Achille (1857–1943) – olasz vulgáris szociológus és közgazdász, a marxizmus meghamisítója. A társadalmi fejlődés alapvető, meghatározó okát a népesség szaporodásában látta. – 490

Lotze, Hermann (1817–1881) – német polgári idealista filozófus. Mint természetkutató a mechanikus materializmus álláspontjára helyezkedett, a filozófiában tovább fejlesztette Leibniz monasz-elméletét; utolsó munkáiban nyíltan védte a vallást. – 223

Loustalot, Elisée (1762–1790) – francia publicista, demokrata forradalmár; a XVIII. század végi francia polgári forradalom idején a „Révolutions de Paris" c. hetilap szerkesztője. – 15

Lucas, Richard – „A radioaktiv anyagok bibliográfiája" c. könyv szerzője. – 40

M

Mach, Ernst (1838–1916) – osztrák reakciós filozófus, szubjektív idealista, fizikus. Az empiriokriticizmus fő képviselője (R. Avenariusszal együtt). – 40, 42, 54, 252, 256, 263, 317, 390, 391, 402, 408, 411, 416, 417, 421, 440, 441, 442, 471, 493, 497, 498 499

Malebranche, Nicolas (1638–1715) – francia idealista filozófus, metafizikus, az okkazionalizmus egyik képviselője. – 24, 26

Marheineke, Philipp Konrad (1780–1846) – német protestáns teológus, történész (a kereszténység történetével foglalkozott), a berlini egyetem tanára, hegeliánus. Hegel Műveinek posztumusz kiadásában az „Előadások a vallás filozófiájáról" c. köteteket szerkesztette. – 69

Mariano, Raffaele (1840–1912) – olasz filozófus és publicista, hegeliánus, az egyháztörténet professzora Nápolyban. – 225, 313

Marx, Karl (1818 1883) – zseniális gondolkodó és a világproletariátus vezére, a tudományos kommunizmus megalapítója; létrehozta a dialektikus és a történelmi materializmust, s ezzel forradalmi fordulatot vitt .véghez a filozófiában (lásd V. I. Lenin: „Marx Károly (Rövid életrajzi tanulmány és a marxizmus ismertetése)" – Művei. 21. köt. Bp. 1951. 31–82. old.). – 5 -6, 8, 12 -13, 15 -17, 19–20, 22–23, 27–34, 47, 60, 124, 129, 162, 164, 196, 220, 223, 268, 298–300, 304 -305, 329–330, 332, 339, 342, 348–350, 368, 378, 379–382, 396, 397, 398, 486, 522, 527, 529, 530

Maupertuis, Pierre-Louis (1698–1759) – francia filozófus, matematikus és fizikus. Elsőnek fejtette ki a mechanikában a legkisebb hatás elvét. Newton tanításainak terjesztője Franciaországban. Materializmusában nem következetes. – 414

Maxwell, James Clerk (1831–1879) – kiváló angol fizikus. Az elektromosság területén végzett elméleti kutatásairól híres. – 390

McTaggart, John Ellis (1866–1925) – angol újhegeliánus filozófus, Hegel „Logiká"-jának kommentátora. – 223, 226

Michelet, Karl Ludwig (1801–1893) – a berlini egyetem filozófiaprofesszora, hegeliánus. Hegel Műveinek posztumusz kiadásában a „Filozófiai értekezések"-et, az „Enciklopédia" második részét („Természetfilozófia") és a „Filozófiatörténet"-et szerkesztette. – 69, 225

Mihajlovszkij, N. K. (1842–1904) – orosz szociológus, publicista és irodalomkritikus, a liberális narodnyikok vezető ideológusa; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" és a „Russzkoje Bogatsztvo" c. folyóirat szerkesztője. – 58, 514–515, 539

Miklós, I. (1796–1855) – orosz cár 1825–1855. – 511

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689–1755) – francia filozófus, politikai író, a felvilágosodás képviselője, az alkotmányos monarchia ideológusa. – 525

Müller, Ivan (1830–1917) – az erlangeni egyetemen a klaszszikus filológia tanára, a neve alatt megjelent „Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung" c. mű kezdeményezője és hosszú éveken át kiadója. – 359

Münsterberg, Hugo (1863–1916) – német pszichológus, a Harvard egyetem (USA) professzora. Pszichológiai munkáiban védte a voluntarizmust. – 390

N

Napóleon, I. Bonaparte (1769–1821) – francia császár (1804 – 1814 és 1815). – 23, 298, 323

Nauwerck (Nauwerk), Karl (1810–1891) – német publicista, a berlini ifjúhegeliánusok „Szabadok" nevű köréhez tartozott. – 6

Nemeszlosz (kb. IV. sz.) – a szíriai Emeszа püspöke; „Az ember természetéről" c. művében az újplatónizmust egyesíteni próbálta a lélek halhatatlanságáról, a szabad akaratról, az isteni gondviselésről stb. szóló keresztény tanítással. – 334, 342

Nernst, Walter Hermann (1864–1941) – német fizikus és fizikokémikus. – 429, 430

Newton, Isaac (1642–1727) – nagy angol fizikus, csillagász és matematikus, a klasszikus mechanika megalapítója. – 100, 321, 370, 421, 430

Nietzsche, Friedrich (1844–1900) – reakciós német filozófus, voluntarista és irracionalista, a fasizmus ideológiai előfutárainak egyike. – 41, 448

Noël, Georges – francia idealista filozófus, filozófiaprofesszor. A „Hegel logikája" c. mű szerzője. – 226, 307–313

Norström, Vitalis (1856–1916) – svéd filozófus, szubjektív idealista, professzor Göteborgban. – 42

Nyekraszov, N. A. (1821–1878) – kiváló orosz költő és író. – 533

O

Ostwald, Wilhelm Friedrich (1853–1932) – ismert német fizikokémikus és idealista filozófus; a kémiai katalízis jelenségeivel, az organikus savak elektromos vezetőképességével és rokonságtani vizsgálatokkal foglalkozott. Nevéhez fűződik az „energetikai" elmélet, a „fizikai" idealizmus egyik válfaja. – 41, 390, 416, 421, 424, 440, 499

Owen, Robert (1771–1858) – nagy angol utópista szocialista. – 16, 27, 510–511

P

Painlevé, Paul (1863–1933) – francia matematikus, fizikus, filozófus és politikus, a Sorbonne professzora, több ízben miniszter, 1925-ben miniszterelnök. – 456

Parmenidész, eleai (i. e. VI. sz. vége–V. sz. eleje) – ógörög filozófus, Xenophanész tanítványa, az eleai iskola képviselője, metafizikus materialista. – 87–88, 474

Pastore, Hannibal (1868–1956) – olasz filozófus, a torinói Tudományos Akadémia tagja; a matematikai logika kérdéseivel foglalkozott, a „Rivista di Filosofia" c. folyóirat munkatársa volt. – 390

Paulsen, Friedrich (1846–1908) – német pedagógus és újkantiánus filozófus; főképpen etikai és pedagógiai műveket írt; fő munkája Németország közoktatásának történetével foglalkozik. – 36–38, 385

Pearson, Karl (1857–1936) – a, londoni egyetem professzora, matematikus és biológus; az ismeretelméletben machista álláspontot képviselt. – 137

Peirce, Charles Santiago Sanders (1839–1914) – amerikai idealista filozófus; logikával és pszichológiával foglalkozott. 1878-ban proklamálta a pragmatizmus alapelveit. – 440, 452

Pelazza, Aurelio (megh. 1915) – olasz filozófus; az „Avenarius és az empiriokriticizmus" c. mű szerzője. – 41

Perrin, Jean-Baptiste (1870–1942) – francia fizikus és fizikokémikus; főképpen a Brown-féle mozgás kísérleti kutatásával foglalkozott. – 314, 383

Perrotin, Henri-Joseph-Anastase (1845–1904) – francia csillagász, a Mars-csatornákkal és a Saturnus-gyűrűvel kapcsolatos megfigyeléseiről híres, hat kisebb bolygót fedezett fel. – 322

Perry, Ralph Barton (szül. 1876) – amerikai idealista filozófus, a Harvard egyetem professzora, neorealista. – 389

Petzoldt, Josef (1862–1929) – német reakciós filozófus, szubjektív idealista, Mach és Avenarius tanítványa; fellépett a tudományos szocializmus ellen. – 495

Philón, alexandriai (kb. I. sz.) – zsidó vallásfilozófus, aki a zsidó hitet egyesíteni akarta a platónizmussal és a sztoicizmussal. Philón miszticizmusa jelentős hatást gyakorolt a keresztény teológiára. – 288, 334, 338, 347

Piszarev, D. I. (1840–1868) – kiváló orosz irodalomkritikus, materialista filozófus, forradalmi demokrata. – 361, 513, 531, 539

Planck, Max Karl Ernst Ludwig (1858–1947) – kiváló német elméleti fizikus (a kvantum-elmélet megalapozója), a berlini Tudományos Akadémia tagja. Filozófiai szemléletében következetlen materialista. – 40

Platón (valódi nevén – Arisztoklész) (i. e. kb. 427–347) – ógörög filozófus, objektív idealista, a rabszolgatartó arisztokrácia ideológusa. – 30, 53, 72, 79, 89, 129, 205, 207–208, 246, 259–260, 263–269, 288–289, 310–311, 336, 340–341,

350, 356, 360, 413, 432, 447, 489

Plehanov, G. V. (Beltov) (1856–1918) – a marxizmus kiváló propagandistája és materialista filozófus, az orosz és a nemzetközi szocialista mozgalom kiemelkedő alakja; 1903 után mensevik, opportunista álláspontra helyezkedett; a filozófiában elkövetett hibáit (a dialektikus materializmustól való elhajlásait) Lenin a „Materializmus és empiriokriticizmus" c. művében bírálta. – 143, 163, 261, 296, 347, 350, 395, 398, 476–477, 478, 480, 500, 530, 533, 546

Plenge, Johann (szül. 1874) – német reakciós szociológus, közgazdász és idealista filozófus, professzor Leipzigben és Münsterben (Vesztfália). – 223, 379, 381–382, 388

Plescsejev, A. N. (1825–1893) – orosz költő, a „Szovremennyik" és az „Otyecsesztvennije Zapiszki" munkatársa. – 539

Plinius, Caius Secundus, id. (23–79) – római tudós. – 526

Plutarkhosz (kb. 46–126) – ógörög író, történész és idealista filozófus; kompilatív művei az ógörög történelemről és filozófiáról való ismereteknek egyik fontos forrása. – 331, 332

Poincaré, Henri (1854–1912) – kiváló francia matematikus és fizikus, a francia Tudományos Akadémia tagja; a filozófiában a machizmushoz közelálló konvencionalista irányzat képviselője. – 405–407, 418, 420, 440, 462, 471

Prantl, Karl (1820–1888) – a müncheni egyetem filozófiaprofesszora, idealista, több filozófiatörténeti és logikai mű szerzője. – 362

Priestley, Joseph (1733–1804) – híres angol tudós, kémikus, materialista filozófus. – 26, 517–518

Prótagorasz, abdérai (i. e. kb. 481–411) – ógörög szofista filozófus, a rabszolgatartó demokrácia ideológusa. – 255–256, 260, 341

Proudhon, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, vulgáris közgazdász és szociológus, a kispolgárság ideológusa, az anarchizmus megalapítóinak egyike. – 6, 8, 11–13

Ptolemaiosz, Klaudiosz (II. sz.) – ógörög matematikus, csillagász és földrajztudós, a geocentrikus világrendszerről szóló tanítás megalkotója. – 321, 456

Puskin, A. (1799–1837) – nagy orosz költő. – 511

Pürrhón (i. e. kb. 365–275) – ógörög filozófus, az ókori szkepticizmus első képviselője. – 283

Püthagorasz (i. e. kb. 580–500) – ógörög matematikus és filozófus, objektív idealista, a rabszolgatartó arisztokrácia ideológusa. – 99, 233–235, 321, 360

R

Raab, Friedrich (szül. 1890) – német közgazdász és filozófus, 1926-tól a politikai gazdaságtan professzora Frankfurtban. – 383

Rankine, William John Macquorn (1820–1872) – skót fizikus és mérnök. – 416

Rau, Albrecht (1843–1920) – német filozófus és természetkutató, L. Feuerbach követője. – 385

Renan, Joseph-Ernest (1823–1892) – francia filozófus és

orientalista, pozitivista; legismertebb műve a „Jézus élete". – 468

Renouvier, Charles-Bernard (1815–1903) – francia idealista és eklektikus filozófus, az ún. „neokriticisták" iskolájának vezetője, a konvencionalista irányzat híve. – 312, 390, 499

Rey, Abel (1873–1940) – francia pozitivista filozófus, a párizsi egyetem professzora, ahol a filozófia történetét a természettudományhoz való vonatkozásában tanította; az ismeretelméletben a machizmushoz állt közel. – 314, 399, 422, 424, 447, 455, 471

Ribot, Théodule (1839–1916) – francia filozófus és pszichológus, a Collège de France professzora, a „Revue Philosophique" c. folyóirat megalapítója és szerkesztője, több pszichológiatörténeti mű szerzője; ösztönös materialista nézetei mechanisztikus jellegűek. – 390

Ricardo, David (1772–1823) – angol közgazdász, a klasszikus polgári közgazdaságtan egyik legnagyobb képviselője. – 7

Richter, Raoul Hermann (1871–1912) – német újkantiánus filozófus. – 41

Rickert, Heinrich (1863–1936) – német polgári filozófus és szociológus, szubjektív idealista és agnosztikus, a badeni újkantiánus iskola egyik fő képviselője. – 390

Riecke, Eduard (1845–1915) – német fizikus. – 40

Riehl, Alois (1844–1924) – német újkantiánus filozófus, közel állt Renouvier neokriticizmusához. – 224, 390

Ritter, Heinrich (1791–1869) – német filozófiatörténész, vallásos idealista nézetekre támaszkodott; az ókori filozófia történetéről írt munkájáról nevezetes. – 335

Robespierre, Maximilien-Marie-Isidor (1758–1794) – a XVIII. század végi francia polgári forradalom vezető alakja, a jakobinusok vezére, 1793–1794-ben a forradalmi kormány feje. – 23

Robinet, Jean-Baptiste-René (1735–1820) – francia filozófus, metafizikus materialista, a deizmus híve. – 27

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német közgazdász, göttingeni és lipcsei professzor. – 526

Rotta, Paolo (szül. 1873) olasz hegeliánus filozófus, a milánói katolikus egyetem professzora, közel áll a neoskolasztikához. – 226

Royce, Josiah (1855–1916) – amerikai reakciós filozófus, objektív idealista, az amerikai újhegelianizmus képviselője. – 390, 440

Römer, Olaf (1644–1710) – dán csillagász. A tudomány történetében először határozta meg a fény sebességét; számos csillagászati műszer feltalálója. – 322

Rössler, Konstantin (1820–1896) – német publicista, az államtudományok professzora Jenában, újhegeliánus. – 223

Ruttmann, V. I. – német pszichológus, „A modern pszichológia fő eredményei" c. könyv szerzője. – 387

S

Saint-Just, Louis-Antoine (1767–1794) – a XVIII. század

végi francia polgári forradalom kiemelkedő alakja, a jakobinusok egyik vezetője. – 23
Salignac *lásd* Fénelon
Sand, George (Amandine-Lucie-Aurore Dupin, baronne Dudevant) (1804–1876) – francia romantikus regényírónő. – 509–510
Sándor, makedóniai (i. e. 356–323) – az ókori világ híres hadvezére és államférfia. – 267
Sándor, I. (1777–1825) – 1801–1825 orosz cár. – 556
Schaden, Emil August von (1814–1852) – az erlangeni egyetem filozófiaprofesszora, misztikus; bírálta Hegelt és Feuerbachot. – 65
Schaller, Julius (1810–1868) – a hallei egyetem filozófiaprofesszora, hegeliánus; bírálta Feuerbach materializmusát. – 65
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von (1775–1854) – híres német idealista filozófus, a klasszikus német filozófia képviselője. Kant és Fichte eszméit tovább fejlesztette, kidolgozta az objektív idealista „azonosság-filozófiát"; tevékenységének utolsó időszakában a kinyilatkoztatás vallásos-misztikus filozófiáját hirdette, a porosz királyság hivatalos ideológusa lett. – 220, 288, 378, 491
Schiller, Ferdinand Canning Scott (1864–1937) – angol reakciós filozófus, az oxfordi egyetem professzora, pragmatista, a pluralizmus híve. – 389, 390, 440
Schinz, Max (szül. 1864) – egyetemi magántanár, később a zürichi egyetem filozófiaprofesszora. – 41
Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst (1768–1834) – német idealista filozófus, protestáns hitszónok, a berlini egyetem teológiaprofesszora, romantikus; a bibliaszöveg-kritikai munkáiról híres. – 335
Schmidt, Ferdinand Jakob (1860–1939) – német reakciós filozófus és pedagógus, a berlini egyetem professzora, fideista; az ismeretelméletben közel állt a marburgi újkantiánus iskolához és az immanensekhez. – 223
Schmitt, Eugen Heinrich (1851–1916) – „A hegeli dialektika titka, a konkrét-érzéki álláspontról megvilágítva" c. munka szerzője, amelyet a berlini hegeliánus Filozófia Társaság által meghirdetett pályázatra írt. A művet kiválónak minősítették, de az abban foglalt „materializmus és szenzualizmus" miatt a kitűzött jutalmat nem kapta meg. Később Schmitt átpártolt a miszticizmushoz és gnoszticizmushoz. – 225, 390
Schopenhauer, Arthur (1788–1860) német reakciós idealista filozófus, a porosz junkerség ideológusa. Voluntarizmusa és embergyűlölete a német fasizmus ideológiájának egyik forrásává lett. – 495
Schulze, Aenesidemus, Gottlob Ernst (1761–1833) – német idealista filozófus, hume-ista agnosztikus, újjáéleszteni és modernizálni akarta az ókori szkepticizmus érveléseit. – 283
Schulze, Johannes (1786–1869) – német pedagógus, hegeliánus. Hegel Műveinek posztumusz kiadásában „A szellem fenomenológiája" c. kötetet szerkesztette. – 69
Schuppe, Wilhelm (1836–1913) – német filozófus, szubjektív

idealista, az úgynevezett immanens iskola feje. – 390
Schwegler, Albert (1819–1857) – német teológus, filozófus, filológus és történész. – 349, 355, 359, 361–362
Scotus *lásd* Duns
Scsedrin, N. (N. J. Szaltikov) (1826–1889) – nagy orosz szatirikus író. – 503, 523
Segond, Joseph-Louis-Paul (1872–1954) – francia filozófus és pszichológus, idealista, a touloni líceum professzora; a „Revue Philosophique" c. folyóirat munkatársa. – 390
Seneca, Lucius Annaeus (i. e. kb. 4–i. sz. 65) – római sztoikus filozófus, politikus, író; Nero nevelője. – 61
Seth, Andrew (1856–1931) – a művészetek nagymestere, a filológia és a polgári jog doktora, a brit Tudományos Akadémia tagja. Számos filozófiatörténeti munkája és kritikai tanulmánya jelent meg a „Revue Philosophique"-ben. – 223, 224, 226
Sextus Empiricus (II. sz.) – neves ógörög orvos és szkeptikus filozófus. Fennmaradtak „Pürrhóni vázlatok" és „A szaktudósok ellen" c. művei, amelyek gazdag filozófiatörténeti anyagot tartalmaznak. – 236, 238, 241, 247, 252, 258, 284–286
Shakespeare, William (1564–1616) – nagy angol drámaíró. – 14
Sismondi, Jean-Charles-Leonard Simonde de (1773–1842) – svájci közgazdász, a kapitalizmus kispolgári kritikusa. – 7
Smith, Adam (1723–1790) – angol közgazdász, a klasszikus polgári közgazdaságtan egyik kimagasló képviselője. – 7
Sötét Vaszilij (1415–1462) – moszkvai fejedelem. – 513
Spaventa, Bertrando (1817–1883) – olasz idealista filozófus, az újhegelianizmus tekintélyes képviselője Olaszországban, a nápolyi egyetem professzora. – 41, 224–225
Spencer, Herbert (1820–1903) – angol filozófus és szociológus, a pozitivizmus egyik megalapítója, a szociológiában az organikus iskola képviselője, a tudományos szocializmus ellensége. – 41, 422
Spicker, Gideon (1840–1912) – a münsteri egyetem professzora; több filozófiatörténeti művet írt. – 384
Spinoza, Baruch (Benedictus) (1632–1677) – kiváló holland materialista filozófus, racionalista. – 24, 26–28, 46, 49, 78, 88, 90, 139, 151–152, 220, 309–310, 350, 367–368, 377, 463, 487, 489–490
Stahl, Georg Ernst (1660–1734) – német orvos és kémikus; az orvostudományban az animizmus képviselője. – 432
Stein, Ludwig (1859–1930) – német szociológus és filozófus, a berlini és a genfi Tudományos Akadémia tagja. Az „Archiv für Geschichte der Philosophie" („A filozófiatörténet archívuma") c. folyóirat szerkesztője. Számos filozófiatörténeti munka szerzője. – 41
Stirling, James Hutchison (1820–1909) – angol filozófus, orvos; lefordította Kant „A tiszta ész kritikája" c. művét angol nyelvre; „A Hegel-titok" c. saját műve Angliában érdeklődést keltett a hegeli filozófia iránt. – 224–225
Stirner, Max (Johann Kaspar Schmidt) (1806–1856) – német

idealista filozófus, a kispolgári individualizmus és anarchizmus ideológusa. – 448
Stobaeus (Sztobaiosz), Ióannész (kb. V. sz.) – görög író, ókori szerzők műveiből készült terjedelmes kompiláció szerzője. – 335
Strache, Hugo (1865–1925) – osztrák kémikus és mérnök, „Az anyag, a világűr és a természeti erők egysége" c. könyv szerzője. – 41
Strauss, David Friedrich (1808–1874) – német teológus és idealista filozófus, ifjúhegeliánus; „Jézus élete" c. könyvében a keresztény hittételeket bírálja. – 27–28
Sue, Eugène (1804–1857) – francia nyárspolgári író, érzelgős társadalmi regények szerzője. – 14, 29–33
Suljatyikov, V. M. (1872–1912) – orosz irodalomkritikus, bolsevik; az idealizmust a vulgáris szociológiai módszer alapján támadta, s ily módon meghamisította a marxizmust. – 482, 484, 488, 491, 498, 499
Suter, Heinrich (1848–1922) – svájci matematikaprofesszor. – 387
Szeliga – Franz Zychlinski álneve (1816–1900) – porosz tiszt, ifjúhegeliánus, B. Bauer időszaki kiadványainak munkatársa. – 13
Szókratész (i. e. kb. 469–399) – ógörög idealista filozófus, a rabszolgatartó arisztokrácia ideológusa. – 129, 208, 257–258, 259–260, 447, 522, 523
Szperanszkij, M. M., gróf (1772–1839) – orosz államférfi. – 555–556
Sztahevics, Sz. G. (1843–1918) – részt vett a XIX. sz. 60-as éveinek oroszországi forradalmi mozgalmában. 1863-ban letartóztatták, kényszermunkára és életfogytiglani szibériai száműzetésre ítélték. Néhány évig Szibériában együtt volt N. G. Csernisevszkijjel és megírta róla szóló visszaemlékezéseit. – 505–506

T

Taine, Hippolyte-Adolphe (1828–1893) – francia irodalom- és művészettörténész, pozitivista filozófus és történetíró. Megkísérelte a természettudomány módszereit alkalmazni a társadalmi élet és az irodalom tanulmányozására. – 411, 413
Tamás, Szent *lásd* Aquinói
Tarde, Gabriel (1843–1904) – francia szociológus, büntetőjogász és pszichológus, a szociológiában a pszichológiai irányzat egyik megalapítója, voluntarista. – 446
Thalész, milétoszi (i. e. kb. 624–547) – ógörög filozófus, az ösztönös materialista milétoszi iskola megalapítója. – 208 232
Thomson, Joseph John (1856–1940) – angol fizikus, a Londoni Királyi Társaság tagja, 1915-től 1920-ig a Társaság elnöke. Filozófiai nézeteiben a mechanikus materializmus álláspontjára helyezkedett. – 40, 324
Tiedemann, Dietrich (1748–1803) – német filozófiatörténész, a marburgi egyetem professzora; „A spekulatív filozófia szelleme" c. hatkötetes műve Hegelnek egyik forrásul szolgált filozófiatörténeti előadássorozata számára. – 256
Trendelenburg, Adolf (1802–1872) – német filozófus és logikával foglalkozó tudós, ide-

alista, a berlini egyetem professzora; bíráltą Hegel filozófiáját, főként a dialektikáját. – 223

Turgenyev, I. Sz. (1818–1883) – nagy orosz író; politikai nézeteiben a liberálisok álláspontját képviselte. – 502, 503, 532

U

Uhde-Bernays, Hermann Johann (szül. 1875) – német filológus, több irodalom- és művészettörténeti munka szerzője. – 386

Uszpenszkij, N. V. (1837–1889) – orosz író, a parasztság életének ábrázolója. – 536–537

Überweg (Ueberweg), Friedrich (1826–1871) – német filozófus és pszichológus, a königsbergi egyetem professzora, „A filozófia történetének vázlata" c. hatalmas mű szerzője. – 35, 242, 263

V

Van't Hoff, Jacobus Henricus (1852–1911) – híres holland kémikus, a jelenkori fizikai kémia és sztereokémia egyik megalapítója. – 429

Véra, Augusto (1813–1885) – olasz filozófus, a hegeli filozófia egyik első követője Olaszországban; ismert Hegel-fordító, olasz és francia nyelvre fordította Hegel műveit. – 225, 313

Verworn, Max (1863–1921) – híres német fiziológus, a „Zeitschrift für allgemeine Physiologie" („Általános Fiziológiai Folyóirat") c. folyóirat alapítója; a filozófiában eklektikus, közel áll a machizmushoz. – 318–319

Vetrinszkij (Csesihin, V. J.) (1866–1923) – orosz irodalomtörténész, publicista. – 503

Volinszkij (Flekszer), A. L. (1863–1926) – orosz irodalomkritikus. – 521

Volkmann, Paul (szül. 1856) – az elméleti fizika professzora Königsbergben; „A természettudományok ismeretelméleti alapelemei" c. könyv szerzője. A filozófiában idealista eklektikus. – 317, 324, 350

Voltaire (François-Marie Arouet) (1694–1778) – a XVIII. századi francia felvilágosodás egyik legnagyobb képviselője, kiváló író, történész, deista filozófus; harcolt az abszolutizmus és a katolicizmus ellen. – 25

Vries, Hugo de (1848–1935) – holland botanikus, antidarwinista; kidolgozta a reakciós pangén- és mutáció-elméletet. – 435

W

Waals, Johannes Diderik van der (1837–1923) – holland fizikus, az amszterdami egyetem professzora, a gázok kinetikai elméletére vonatkozó munkáiról híres. – 429

Wallace, William (1844–1897) – az angol hegelianizmus egyik tekintélyes képviselője; lefordította angol nyelvre Hegel „Enciklopédiá"-ját. – 225–226

Weber, L. – francia idealista filozófus, szociológus, pozitivista. – 226

Willy, Rudolf (1855–1920) – német filozófus, szubjektív idealista, Avenarius tanítványa. – 495

Windelband, Wilhelm (1848–1915) – német polgári új-

kantiánus filozófus, tekintélyes filozófiatörténész. — 224, 359
Wlassak, Rudolf — osztrák fiziológus, „A fül labirintusának statikai funkcióiról" c. referátum szerzője. — 497
Wolff, Christian (1679–1754) — német filozófus, idealista és metafizikus, Leibniz filozófiájának népszerűsitője és vulgarizátora, a teleologizmus híve. — 78, 195
Wundt, Wilhelm Max (1832–1920) — német pszichológus, fiziológus és idealista filozófus. — 309, 493–495, 496–497, 498, 499

X

Xenophanész, kolophóni (i. e. kb. 580–470) — ógörög filozófus és költő, az elvont metafizikus materializmus képviselője, az eleai iskola megalapítója. — 238
Xenophón (i. e. kb. 430–355/4) — ógörög történész. Politikai nézeteit tekintve az athéni demokrácia ellensége, az arisztokratikus Spárta híve. — 260

Z

Zart, A. — német fizikus, „A világmindenség építőkövei: atomok, molekulák . . ." c. könyv szerzője. — 386
Zénón, eleai (i. e. V. sz.) — az eleai iskolához tartozó ógörög filozófus, Parmenidész tanítványa, az elvont metafizikus materializmus és a szubjektív dialektika képviselője. — 238, 240–241, 244–245

TÁRGYMUTATÓ

A

Abszolút és viszonylagos 89
Agnoszticizmus 53, 288, 312, 422–423, 428, 447, 455
Állam – *lásd* Marx és Engels az államról
Általános 349–350
az ~ magában foglalja a különösnek, az egyéninek, az egyesnek a gazdagságát 81
~ és egyes, különös és ~ 81, 161, 162, 183, 261, 264, 349–350
az ~ mint lényeg 254
szükségszerűség = az ~ a létben 249
a szükségszerűség elválaszthatatlan az ~tól 373
Anarchia 22
„Antropológiai elv" a filozófiában 65
Anyag 141–142
az ~ végtelensége mélységben 95
célzás az ~ szerkezetére a püthagoreusoknál 235
a világ, a természet, a mozgás, az ~ egységének elve 134, 240
Arisztotelész
az ~i idealizmus és a platóni idealizmus közti különbség 267–268
~ kritikája Platón „eszméiről" 267
~ logikája 356
~ és a materializmus 267, 271, 274
Áru 162–163, 305, 306, 348–349
Ateizmus 51, 59
Átmenet 211–212
az anyagtól a tudathoz, az érzettől a gondolathoz való ~ dialektikus 268
a dialektikus és a nem-dialektikus ~ különbsége 268
a fogalmak egymásba való ~ei és az ellentétek azonossága 161
minden ~ekkel egybekapcsolt 85, 211, 349
az összefüggés éppen az ~ek 164
Atomisztika
az ~ és Hegel tétele a véges és a végtelen egységéről 94
az ~ Leukipposz, Démokritosz és Epikurosz filozófiája kapcsán 250, 251, 279
Azonosság 116–117, 347
Azonosság és egység – *lásd* Ellentétek egysége és harca

B

Beszéd (szó)
minden ~ (szó) már általánosít 258
Burzsoá vélemények Marxról és a marxizmusról 223, 379

Burzsoá – *lásd* Marx és Engels az osztályokról és az osztályharcról

C

Célok
az emberi ~ az objektív világból születnek 173
az emberi ~ viszonya a természethez 171–174
Csernisevszkij
~ és Feuerbach „antropológiai elv" kifejezésének szűk volta 65
~ filozófiai nézetei és demokratizmusa 546
Plehanov ~ről írt könyvének fogyatékosságai 529–530, 546

D

Demokrácia, polgári – *lásd* Polgári demokrácia
Demokraták és liberálisok 546, 553
Dialektika 347–351
a ~ elemei 206–207
a ~ – ismeretelmélet 264, 305, 340, 350–351
a ~ két ismérve, két jellemző vonása 237
a ~ lényege 81, 91–93, 207, 210–211, 236–238, 244, 347–351
a ~ magva 207
a ~ marxi alkalmazása a politikai gazdaságtanra 162–163, 305, 348–349
~ és szofisztika 89, 93, 348
a ~ történetéből 208–209
a dolgok ~ja hozza létre az eszmék ~ját 180, 239–240
az egységesnek megkettőződése és ellentmondó részeinek megismerése – a ~ veleje 347
az emberi gondolat, a tudomány és technika történetének dialektikus feldolgozása 129–130
a fogalmak ~ja és annak materialista gyökerei 183, 237–238
maguknak a dolgoknak, magának a természetnek ~ja 94, 257–258
a materializmus logikája, ~ja és ismeretelmélete – ez egy és ugyanaz 305
objektív és szubjektív ~ 170–173, 208, 238–240, 245–246
„örök élet" = ~ 184
a tudományágak, amelyekből a ~nak össze kell tevődnie 340
a tudomány történetével kell ellenőrizni a ~ tartalmának helyességét 347
Lásd még Hegel; Logika; Ismeretelmélet
Dialektikus materializmus 276–277, 350–351
Lásd még Dialektika; Marx, Engels, marxizmus

E

Egoizmus 47, 59–60
Egyes, különös, egyéni – *lásd* általános
Egység
a világ, a természet, a mozgás, az anyag ~e 134, 240
Eklektika
a fogalmak rugalmassága, szubjektíve alkalmazva = ~ és szofisztika 93
Elektronok 94, 279, 369, 426
Élet 185, 186
Ellentétek (ellentmondások)
az ~ egysége feltételes; az ~ harca abszolút 348
~ egysége és harca 79, 80, 161, 206–207, 242, 264, 332–333, 347–350
az ~ egysége és a megismerés csomópontjai 264

az ~ mozgékonyak 91–92, 126
a dialektika arról szóló tan, hogy hogyan lehetnek és hogyan szoktak az ~ azonosak lenni 91–92, 207
a dolog (jelenség) mint ~ összege és egysége 206
a dolognak, jelenségnek a maga ~évé fejlődése 247
a mozgás – ~ egysége 124, 242, 332–333
a fejlődés ~ harca 347–348
a gondolkodás különféle viszonya az ellentmondáshoz 125–126
mindegyik meghatározás, minőség, vonás, oldal, tulajdonság átmenete mindegyik másikba (ellentétébe) 206
ellentmondásos erők minden jelenségben 206–207, 347–348
Elvonatkoztatás 183, 360–361
a tudományos ~ jelentősége a világ megismerésében 73–74, 80–82, 155, 162, 178–179, 183
Energia 48, 226
Engels
~ „a fogalmakkal való operálás művészetéről" 237, 248
~ Hegelről 86, 90, 153, 219
~ a természettudományról 248
Lásd még Marx, Engels, marxizmus
Erő – *lásd* Fizika
Érték 305–306, 331–332
az egyszerű ~forma kifejletlen formában már magában foglalja a kapitalizmus valamennyi fő ellentmondását 162–163
az ~ kategóriája igazabb, mint a kereslet és kínálat törvénye 156
Marx áttérése a munkaértékelméletre a „Szent család" c. munkában 13
Érzékiség
az érzékek a realitást mutatják 48, 58, 258
az érzéki — az első, a magánvalóan létező 48
Érzet
~ és gondolkodás 517
~ és megismerés 262–263, 269–271
~ és minőség 305
Ész – *lásd* Gondolkodás
Eszmei
az ~nek az anyagitól való különbsége nem feltétlen, nem szertelen 96
az ~ reálissá való átváltozásának gondolata 96
Éter
ókori találgatás az ~ről 236
Evolúció 239–240, 348

F

Fejlődés 206, 239–240
a dolognak, jelenségnek a maga ellentétévé ~e 246–247
az emberi gondolat ~e 231
a ~ az ellentétek harca 347–348
a ~ elvét egyesíteni kell a világ, a természet, a mozgás, az anyag egységének elvével 240
a ~ két koncepciója: mint csökkenés és növekedés, s mint ellentétek egysége és harca 253, 348
„önmozgás" és a ~ elmélete 347—348
Lásd még Mozgás
Fenomenologizmus 256, 263
Feuerbach
az ateizmus nem semmisíti meg sem a „morális felsőbbet (eszményt)", sem a „természeti felsőbbet (természetet)" (Feuerbach) 51

az „egoizmus“ és jelentősége ~ szerint 47
„érzékiség“ ~nál 46, 48, 50–51, 58
1836-ban ~ még idealista volt 367
~ és Csernisevszkij „antropológiai elv“ kifejezésének szűk volta 65
~ érvei Isten ellen 50
~ Hegel és az idealizmus ellen 62, 105
~ már 1848–1851-ben erősen elmaradt Marxtól és Engelstől 60
~ „másolat“-elmélete 52
~ materializmusa 48–49, 53, 54–55, 59–60
~ megjegyzéseinek fontossága az agnoszticizmus ellen 53
~nál: spekuláció = idealista filozófia 61
~ nem értette meg az 1848-as forradalmat 45
~ „szocializmusa“ 60
~ viszonya a valláshoz 45–66
az istenhit okai ~ szerint 52–53, 57–58
Marx és Engels ~ról 11, 13, 18–19, 24–25, 28
minőség és érzet ~ szerint 305
az objektív ~ szerint 57
a természet = republikánus; az Isten = egyeduralkodó (Feuerbach) 54
a történelmi materializmus csírái ~nál 55, 59

Filiszterség
a fejlődés elvének filiszteri felfogása 239–240
„gyengédek“ a természet és a történelem iránt (a filiszterek) – igyekeznek megtisztítani mindkettőt az ellentmondásoktól és a harctól 118

Filozófia 11, 48, 101, 129–130, 261–262, 350, 351, 355
Lásd még Dialektika; Filozófiatörténet; Marx és Engels a filozófia történetéről; Materializmus

Filozófiatörténet 249–250, 336–337, 340
a ~ és a burzsoáziának a feudalizmus elleni harca 487–488
a ~nek az egyáltalában-vett emberi gondolat fejlődése nagy köréhez (spirálisához) való hasonlítása 231, 350–351
a görög ~ 340, 350, 356–357, 484–485, 490
a legújabbkori polgári ~ 36
a materializmus és idealizmus harca a ~ben 36, 52–53, 266
Suljatyikov ~i nézeteinek bírálata 484, 488, 491, 498, 499

Fizika
a törvény fogalma és a modern ~ 134

Fogalom 160–163, 304
az emberi ~akban dialektikusan tükröződik a természet 269
a ~ak az agynak, az anyag legmagasabb termékének legmagasabb termékei 151
a ~ak dialektikája és ennek materialista gyökerei 183–184
a ~ak egybeesése az érzetek, érzékek summájával 270
„a ~kal való operálás művészete“ (Engels) 237, 248
a ~ak mindenoldalú rugalmassága, az ellentétek azonosságáig menő rugalmassága 92–93, 129
a ~ak nem mozdulatlanok 210, 237
a ~ak szubjektivitása és objektivitása 191–192
a ~ elvont is, konkrét is 192, 349, 360–361
~képzés és objektív világ-

összefüggés 161–163, 180–181, 240
minden ~nak gondolati és érzeti ábrázolása mindig eldurvítás, elölés 244
a nem ~a és a törvény 252
valamennyi ~ kölcsönös összefüggése 180–181
Fokozatosság és ugrások 105–106, 268, 348
Folytonosság 98, 242–244
Forma
a ~ lényegi 127
~ és tartalom 207
Formális logika 75, 79, 160–161

G

Gondolkodás 212–213
ész (értelem), gondolat, tudat a természet nélkül, a vele való megfelelés nélkül: ámítás 271
a gondolat és a szó az általánost mutatja 258
~ és ember 65
a ~ fejlődése a maga szükségszerűségében 76
a ~ kategóriái 73, 75–76, 240
a ~ menete a konkréttól az elvonthoz és ettől a gyakorlathoz 154–155, 304–305
a ~nak az élő organizmus fizikai minőségeitől való távolsága nem mérhetetlenül nagy, bár még nem ismerjük ezt a mértéket 517
a ~ és a nyelv 71
a ~ viszonya az érdekekhez és törekvésekhez 72
a gondolkodó ész (elme) a képzetek puszta sokrétűségét kiélezi a lényegi különbséggé, az ellentétté 126
a mozgás ~i ábrázolása a mozgás eldurvítása, elölése 244
Lásd még Tudat
Gyakorlat 171–172, 186, 201, 202–203, 306
a ~ bizonyítja az eszmék, a fogalmak, az ismeretek, a tudomány objektív helyességét 175, 185–186, 195–199, 201, 203–204, 213–214, 264, 305
a ~ és az ismeretelmélet Marxnál 196
a ~ és megismerés egyesítésének a szükségessége 200–201
a ~ és a világ megváltoztatása 171–174, 197–198, 199, 202–203
a logika kategóriái és az emberi ~ 72, 174, 201
a megismerés útja az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz és ettől a ~hoz 155

H

Határ (korlát) 92–94
Hegel
a fogalmak ~nél 97, 104, 136, 254, 269–271
~ Arisztotelészről 266–267, 268, 269, 271–272, 274–275
~ csak megsejtette a dolgok dialektikáját a fogalmak dialektikájában 180–181
~ Démokritoszról 266
~ dialektikája 138, 176, 180–181, 213—215, 219, 233, 304
~ elmélkedése istenről, a vallásról, egyáltalában az erkölcsösségről — gyakran felette lapos idealista badarság 232, 295, 298–299
~ Epikuroszról 275–282
~ az erő fizikai fogalmáról 71, 128
~ a gondolkodásnak az érdekekhez és törekvésekhez való viszonyáról 72

~ a gyakorlatról és a megismerés objektivitásáról 195–196
~ hódolata a formális logika iránt 161
~ idealizmusa 90, 152, 212–213, 262, 266, 272–273, 288, 295, 298–299, 360–361
~ Istenbe kapaszkodik 131, 154, 155, 279, 288
~ közeledése az eszméhez mint igazsághoz 175
~ kritikája Kantról 73, 98, 99, 102, 116, 152–154, 154–158, 163, 170, 176–178, 188–191, 192–193, 217–218
~ logikája 74, 79, 164, 201, 219
~ magasra emeli a tudást, bizonygatva, hogy a tudás isten tudása 155
~ a materializmus pozitívumairól 281
~ a mennyiségnek minőségbe való átmenetéről 98–99
~ misztikája 159, 161, 188, 266, 304
~ nem értette meg a dialektikus átmenetet az anyagtól a mozgáshoz, az anyagtól a tudathoz 268
~ Platónról 266
~ rendszere a feje tetejére állított materializmus 86, 129, 219
~ tétele: ami valóságos, az ésszerű 266
~ a XVIII. század végi francia forradalomról 298, 299–300
~ viszonya a materializmushoz 250–251, 262, 266, 271–274, 275–277, 278–279
az igazság magva a hegelizálás misztikus héjában 124, 137, 138, 174, 250–251
a logikai eszme átmenete a természethez ~nél 219
Marx és Engels viszonya ~ filozófiai rendszeréhez 86, 90, 124, 153, 162, 219, 268, 304, 329–330
a „mechanizmus" ~ szerint 169, 170
az okság a történelemben ~nél 142–144
a történelmi materializmus csírái ~nél 141, 173–174, 294, 297
a történetfilozófiában avult el és lett ósdivá ~ leginkább 300
a világ képe ~ logikája szerint 130

Hérakleitosz
a dialektikus materializmus alapelveinek kifejtése ~nál 337
~ materializmusa, illetve materialista tendenciái 341–342
~ mint a dialektika egyik megalapítója 333–334

Hume-isták
a XX. század eleji marxisták bírálata a kantiánusokról és ~ról 163

I

Idealizmus 351
a dialektikus ~ közelebb áll a dialektikus materializmushoz, mint a metafizikus materializmus 260
a filozófiai ~ a metafizikus materializmus és a dialektikus materializmus nézőpontjából 351
a filozófiai ~ út a papi maszlaghoz 351
az ~ ismeretelméleti gyökerei 350–351, 360
a materializmus és az ~ harca a filozófia történetében 52–53, 266

mikor az idealisták egymást kritizálják, ezzel a materializmus nyer 267
az objektív ~ cikcakkban egészen közel jutott a materializmushoz 153, 262, 281
a primitív és a modern ~ szerint az általános (fogalom, eszme) külön lény 360
Lásd még Hegel
Idő és tér 52,. 242
az ~ lényege a mozgás 242
az idő az objektív realitás létformája 213
Ifjúhegeliánusok
Marx és Engels kritikája az ~ szubjektivista nézeteiről 5–34
Igazság
az ~ folyamat; fejlődésének fokai 185
az ~ kritériumai 175, 185, 196–198, 201, 203, 213–214, 264, 304–305
az ~ megismerésének dialektikus útja 155, 185
az ~ a valóság valamennyi oldalának összességében realizálódik 180
minden tudás viszonylagossága és abszolút tartalom a megismerés minden előre tett lépésében 164
Ismeretelmélet 70, 111, 166, 305, 336–337
a dialektika — ~ 305, 340, 347, 350
a logika és az ~ egybeesése 159, 166, 176, 305
a materializmus logikája, dialektikája és ~e — ez egy és ugyanaz 305
a materializmus logikájának, dialektikájának és ~ének marxi alkalmazása a „Tőké"-ben 162–163, 305, 348–349
az okság történelmi tanulmányozásának jelentősége az ~ szempontjából 336–337
a tudományágak, amelyekből az ~nek és a dialektikának össze kell tevődnie 340
Lásd még Logika; Megismerés
Isten, istenek
az anyagon kívüli, attól független természet = ~ 51
Feuerbach érvei ~ ellen 50
Hegel ~be kapaszkodik 131, 154, 155, 279, 288
az időbeli dolgokon kívüli idő = ~ 52
~ az ember képmására 238, 282
az ~hit okai Feuerbach szerint 52–53, 57–58
az ontológiai ~-bizonyítékokról 168, 371

J

Jelenség
ellentmondásos erők minden ~ben 205–207, 347–349
~ és lényeg 157, 237–238, 306, 349
a ~ek múlékonyak, mozgékonyak, folyékonyak 237–238
a ~ek világa és a magánvaló világ a természet emberi megismerésének mozzanatai 136
törvény és ~ 133–135

K

Kant (kantianizmus) 73, 112, 154, 155, 245, 256, 360
Hegel kritikája ~ról 73, 98, 99, 102, 115–116, 152–158, 163, 170, 176–178, 188–191, 192–193, 217–218
a XX. század eleji marxisták kritikája ~ról 163

~ az „eszme" kifejezést az egyszerű képzet értelmében használja 176
~ filozófiája és a kartezianizmus 373
kantianizmus = metafizika 91
~ lealacsonyítja a tudást, hogy szabaddá tegye az utat a hit számára 82, 155
~ nem értette meg a dialektika általános törvényét 195
~ nem mutatta meg a kategóriák egymásba való átmenetét 192–193
~ szubjektivizmusa és szkepticizmusa 116, 188–191, 209, 245
a magán-való dolog ~nál 73–74, 188–189, 190–191
a modalitás kategóriája ~nál 102
Plehanov vulgáris materialista bírálata ~ról 163, 261

Kapitalizmus 306
a ~ ellentmondásai 162–163, 348–349

Kategória 355
a gondolkodás ~i – *lásd* Gondolkodás
a lehetséges és a véletlen ~ja 298
a logika ~i – *lásd* Logika

Képzelet 360–361

Képzet (elképzelés) 125, 162
a ~ek különbözősége 125–126
~ és ellentmondás 125
a ~ nem tudja a mozgást egészében megragadni 212–213

Kommunizmus (elmélet)
„A francia forradalom szülte a ~ eszméit (Babeuf)." (Marx) 23
Marx a XVIII. század materializmusának a XIX. század angol és francia ~ával való összefüggéséről 27

Konkrét 120
a ~ gazdagsága 216
a ~ megismerésének útja 264
a ~ és a tudományos elvonatkoztatás 155
minden ~ dolog különböző vonatkozásokban áll minden egyébbel 120

Kölcsönhatás
a „~" csupasz fogalmának elégtelensége és üressége 146

Kölcsönös függés – *lásd* Összefüggés

Közvetítés
minden közvetített 85

Különbség
„A ~ek immanens keletkezése" – a különbségek, a polaritás evolúciójának és harcának belső objektív logikája 79
a lét és a lényeg, a fogalom és az objektivitás ~e viszonylagos 182

L

Látszat 80, 111–115, 116

Lényeg 116
az „általános" mint „~" 254
~ és forma 127
~ és jelenség 157, 237, 306, 349
~ és látszat 112, 113–115
~es és lényegtelen 112
a lét és a ~ viszonylagossága 182, 237
törvény és ~ 135, 304

Lét
a ~ és a lényeg különbségének viszonylagos volta 182
„~ és természet", „gondolkodás és ember" 65
a létezés meghatározott „konkrét" ~ – minőség 87–88, 90

a „magán-való" és a „magáért-való" kifejezés helyes és találó volta 186
másért-való- és magán-(magáért-)való-~ 91, 95–96, 97, 195, 196–197, 303, 304
a rajtunk kívüli ~ = független a gondolkodástól 51
a valóságos történelem a bázis, az alapzat, a ~, ennek nyomában halad a tudat 250

Levés 87–90, 259–260

Liberálisok 534, 546

Logika 70, 76, 80, 304
az élet bevonása a ~ba – zseniális gondolat 186
a ~i „alakzatok" – a dolgok legközönségesebb vonatkozásai 161
a ~ban a gondolat történetének egybe kell esnie a gondolkodás törvényeivel 304
a ~ egybeesik az ismeretelmélettel 85, 159, 166, 176
a ~ fő tartalma – a fogalmak vonatkozásai 180
a ~ kategóriái és az emberi gyakorlat 72, 174, 201
a ~ kategóriái a természet emberi megismerésének a mozzanatai 74–76, 182
a ~ objektivitása 192
a ~ a tiszta tudás, fejlődésének egész terjedelmében 85
a ~ törvényei az objektívnek a tükröződései az ember szubjektív tudatában 164, 167
a ~ a világ konkrét tartalmának és megismerésének fejlődéstörvényeiről szóló tan 74
a materializmus ~ja, dialektikája és ismeretelmélete a „Tőké"-ben 162–163, 305, 348–349
a materializmus ~ja, dialektikája és ismeretelmélete – ez egy és ugyanaz 305
minden tudomány alkalmazott ~ 186

M

Machizmus 54, 114, 116, 136, 163, 252, 256, 263, 411, 440–441, 471

Magántulajdon · *lásd* Marx és Engels – gazdasági tanítás

Magán-való dolog
Hegel szerint a ~ megismerhető 157
a ~ és átváltozása másokért-való dologgá 91
a ~ és a jelenség 96, 133
a ~ Kantnál 73–74, 189, 190–191

Makrokozmosz és mikrokozmosz
a püthagoreusok találgatásai a ~ egyezőségéről 235

Marx, Engels, marxizmus

Marx és Engels az államról
az antik államról 21
a burzsoá államról és a polgári társadalomról 21–24

Marx és Engels az egyenlőségről 11–12

Marx és Engels az „Ember és a polgár jogainak nyilatkozatá"-ról 23

Marx és Engels – filozófiai tanítás
gyakorlat és ismeretelmélet Marxnál 196
Marx áttérése a hegeli filozófiáról a szocializmusra a „Szent család" című munkában 6
Marx és Engels viszonya Hegel filozófiai rendszeréhez 86, 90, 124, 153, 162–163, 219, 268, 304, 329–330

Marx művét folytatni a filozófiában annyit jelent, hogy dialektikusan fel kell dolgozni az emberi gondolat, a tudomány és technika történetét 129–130
Marx útja Hegeltől Feuerbachhoz és Feuerbachtól tovább a történelmi és dialektikus materializmushoz 330
a materializmus és az idealizmus különbségének meghatározása Engelsnél és Feuerbachnál 49
Marx és Engels a filozófia történetéről
az angol materializmusról 26–27
a descartes-i materializmusról 25, 26–27
Feuerbachról 11, 13, 18–19, 24, 25, 28
a francia materializmusról 24–27
a francia materializmus történetének vázlata — a „Szent család" egyik legértékesebb fejezete 24–27
Hegelről 13, 17, 22, 24, 27–28, 30–32
az ifjúhegeliánusok szubjektivista nézeteinek kritikája 5–34
Marx véleménye Lassalle „Az epheszoszi homályos Hérakleitosz filozófiája" c. könyvéről 329, 342
a nominalizmusról 26
a XVII. század metafizikájáról 24–27
a XVIII. század materializmusának a XIX. század angol és francia kommunizmusával való összefüggéséről 27
Marx és Engels — gazdasági tanítás
a dialektika marxi alkalmazása a politikai gazdaságtanban 162–163, 305, 348–349
az értékről 7, 13
a magántulajdonról 6–10, 11–12
Marx közeledése a társadalmi termelési viszonyok eszméjéhez a „Szent család" című könyvben 12–13
a munkabérről 6–7
a nemzetgazdaságtanról 6–8, 12
a társadalmi termelési viszonyokról 12–13
a termelési módról 29
Marx és Engels az osztályokról és az osztályharcról
a burzsoáziáról 8–10
a proletariátusról és világtörténelmi szerepéről 8–11
Marx és Engels a szocializmusról 19–20
Marx és Engels a történelemről 19, 29
az eszméknek a társadalom fejlődésében betöltött szerepéről 22–23
az idealista történelemszemlélet kritikája 6–34
Marx és Engels szerepe a történelemtudományban 300
a néptömegek történelmi szerepéről 14–20, 23
Marx és Engels a vallásról 6, 20–21, 22

Matematika 361
differenciál- és integrálszámítás 100, 193–195
a ~i végtelen 99–100
Materializmus 24–27, 85, 86, 317
az antropológiai elv és a naturalizmus csak pontatlan, gyenge körülírása a ~nak 65
a descartes-i ~ 25, 27
az eszmeinek az anyagitól való különbsége 96
a filozófiai ~ alapjainak kérdéséhez 65–66

a francia ~ 24–27
a francia ~ két irányzata 25
~ contra teológia és idealizmus 53
a ~ ellaposítása Suljatyikovnál 488, 491, 499
a ~ és az idealizmus harca a filozófia történetében 36, 52–53, 266
a ~ és az idealizmus különbségének meghatározása Engelsnél és Feuerbachnál 49
a ~ magasra emeli az anyag ismeretét 155
a ~ premisszáiból könnyű levezetni a szocializmust 27
mechanikus, metafizikus ~ 25–27, 351
mikor az idealisták egymást kritizálják, ezzel a ~ nyer 267
a XVIII. század ~ának összefüggése a XIX. század angol és francia kommunizmusával 27
Lásd még Marx, Engels, marxizmus; Feuerbach

Mechanisták 424–425, 426, 427–428, 437

Megismerés
a dialektikus ~ lényege 69, 141, 155, 162–163, 207, 347–351
az ember gyakorlata a ~ objektivitásának próbája 175, 185–186, 195–199, 201, 203–204, 264, 304–305, 306
az emberi ~ általános menete; a ~ lépései, lépcsőfokai, folyamatai 75, 136, 142, 152, 155, 166, 178–181, 189, 190–191, 264, 304–305
érzet és ~ 262–263, 271
ha az embernek több érzéke volna, vajon több dolgot fedezne-e fel a világban? 53
a logika kategóriái – a természet emberi ~ének mozzanatai 74–75, 182
a materializmus logikája, dialektikája és ismeretelmélete – ez egy és ugyanaz 305
minden tudás viszonylagossága és abszolút tartalom a ~ minden előre tett lépésében 164
szellemesség és elme a ~ben 71, 125–126
a törvény fogalma a ~ egyik lépcsőfoka 134
a ~ a fogalom és az objektivitás egybeesése 177–180
a ~ képe körök sorának formájában 231, 264, 350–351
a ~ a természet emberi visszatükrözése 166
a ~ útja az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz és ettől a gyakorlathoz 155
Lásd még Elvonatkoztatás; Gondolkodás; Képzet; Tudat; Ismeretelmélet

Mennyiség 95, 207

Mérték 102–105

Metafizika a XVII. században 24–26

Minőség
a ~ és átmenete mennyiségbe 95, 207
~ és érzet 305

Monaszok 368–369, 370

Mozgás 115, 116, 124, 242–244, 491
dialektikus ~ 332–333
az egyetemes ~ és változás eszméjét kitalálták már az életre és a társadalomra való alkalmazása előtt 124
a ~ az ellentmondások egysége 124, 242, 332–333
a ~ a fogalmak logikájában 92–93, 240–242, 244, 332–333
a ~ gondolati, érzeti ábrázolása mindig eldurvítás, elölés 244

a ~ az idő és a tér lényege 242
~ és önmozgás 124, 125, 126, 347–348
~ és pillanat (mozzanat) 130, 184, 243
„az oksági viszony ~a" = valójában az anyag és a történelem ~a 144
a világ, a természet, a ~, az anyag egységének elve 134, 240
Lásd még Fejlődés
Mozzanat (pillanat) 89, 130, 140–141, 184, 243, 257, 264, 304–305
Munkabér – *lásd* Marx és Engels – gazdasági tanítás

N

Neoempirizmus 146
Nép – *lásd* Marx és Engels a történelemről
Nominalizmus
a ~ első kifejezése a materializmusnak (Marx) 26
Nyelv
a gondolkodás és a ~ 71
a ~ben csak általános van 258, 261
a ~ története 71, 340

O

Objektív
az eszme (emberi megismerés) a fogalom és az ~itás egybeesése 153, 177–179
a fogalmak ~itása 160, 162
az idő az ~ realitás létformája 213
a látszat ~itása 80
az ~ (Feuerbach szerint) 57
~ = rajtunk kívüli 50
az ~ világ, az ember gyakorlati tevékenysége és gondolkodása 171–175
a szubjektív és az ~ közötti különbség viszonylagos 80, 182
a szubjektív viszonya az ~hez 188, 234
Okság 145–146, 162, 170–173, 206, 496
ok és okozat mint a világösszefüggés mozzanatai 142–145
az ~ csak kis részecskéje az objektíven reális világösszefüggésnek 144
az ~ történelmi tanulmányozásának jelentősége az ismeretelmélet szempontjából 336–337
„az ~i viszony mozgása" = valójában az anyag mozgása, illetőleg a történelem mozgása 144
Osztályok és osztályharc – *lásd* Marx és Engels az osztályokról és az osztályharcról
Önmozgás 124, 125–126, 169, 347–348
Lásd még Mozgás
Önzés – *lásd* Egoizmus
Összefüggés 79, 85, 88, 134, 144–147, 162, 186, 206–207, 212, 336–337, 349
a jelenségek adott területe valamennyi oldalának, erejének, tendenciájának szükségszerű objektív ~e 79
minden fogalom kölcsönös ~e 180–181
minden átmenetekkel egybekapcsolt 85, 211–212, 349
„mindenek kötelékének" eszméje és az emberi gondolkodás története 336
mindennek mindennel való világméretű, mindenoldalú, eleven ~e és ennek az ~nek tükröződése az ember fogalmaiban 129
objektív világ~ 134, 162–163
ok és okozat mint a világ~ mozzanatai 142–145

az ~ éppen az átmenetek 164
az ~ mindenoldalú volta és kifejeződése az okságban 143
a véletlen progresszus valamennyi részének ~e 95
Lásd még Okság

P

Platón
~ „eszméi" és Isten 288–289
Plehanov
~ Csernisevszkijről írt könyvének fogyatékosságai 529–530, 546
~ felfogása az ellentétek egységéről 347
~ filozófiai munkái 261
~ vulgáris materialista bírálata a kantianizmusról 163, 261
Polgári demokrácia (politikai áramlat) 58
Politikai gazdaságtan 304
a burzsoázia ~a 194
Lásd még Marx és Engels – gazdasági tanítás
Pozitivizmus 312, 317, 469
Pragmatizmus 465, 471
Progresszus
a végtelen ~ valamennyi részének összefüggése 95
Proletariátus – *lásd* Marx és Engels az osztályokról és az osztályharcról
A püthagoreusok filozófiája 233–236

R

Reális
az eszmeinek ~sá való átváltozásának gondolata 96

Sz

Szabadság és szükségszerűség 145, 147, 165, 170, 172–173, 312, 349, 373
Szám 99
Szkepticizmus
Kant és Hume ~a 188–189
~ és dialektika 248
a ~ dialektikája „véletlenszerű" 283
~ és látszat 112–114
a ~ nem kétely 283
a ~ szerepe a filozófia történetében 26, 98, 208–209
a szkeptikusok filozófiája 282–287
Szó (beszéd)
minden ~ (beszéd) már általánosít 258
Szocializmus
Marx áttérése a hegeli filozófiáról a ~ra a „Szent család" c. munkában 6
Marx és Engels a ~ról 19–20
a materializmus premisszáiból könnyű levezetni a ~t 27
Szofisztika 129, 255–258, 333
~ és dialektika 89, 93, 348
a ~ a fogalmak rugalmassága, szubjektíve alkalmazva 93
Szubjektivizmus, szubjektivitás, szubjektív 116, 133, 177–180, 194
szubjektivizmus – az objektivizmus hiánya 255
a szubjektív és a konkrét 216
a szubjektív és az objektív különbsége viszonylagos 80, 182
a szubjektív viszonya az objektívhez 234
szubjektum és objektum 186, 187
Szubsztancia 144–145
Szükségszerűség
a ~ – ami általános a létben 249
a ~ elválaszthatatlan az általánostól 373
a ~ nem tűnik el, amikor szabadsággá lesz 145
szükségszerű és véletlen 349–350

a természet ~e 55, 56, 57
Lásd még Okság

T

Tagadás 212–214
a negatív és a pozitív 79, 210–214
a ~ mint az összefüggés mozzanata, mint a fejlődés mozzanata, a pozitív megtartásával 211–212
a ~ tagadása 79, 206–207, 211–212, 214
Tapasztalat 163–164
James „~-elmélete" 440
a ~ meghatározása Rey-nél 443, 444, 469
Társadalmi termelési viszonyok 13
Tartalom 78–79, 126
~ és forma 127, 207
Technika
a ~ az emberi célok szolgálatában 171–173
Természet 166, 171–172
„lét és ~", „gondolkodás és ember" 65
maguknak a dolgoknak, magának a ~nek a dialektikája 94
a ~ anyagi 54
a ~ = az első, másból le nem vezethető, őseredeti lény 49–50
a ~ konkrét és elvont, jelenség és lényeg, pillanat és vonatkozás egyaránt 192
a ~ és a „szellemi" 71
a ~ szükségszerűsége 55, 56, 57
a világ, a ~, a mozgás, az anyag egységének elve 134, 240
Természettudomány 54, 248, 304, 314, 317, 318–319, 320–321, 322, 324, 325, 350
Tevékenység, emberi – *lásd* Gyakorlat
„A tőke" (Marx) 162, 164, 220
indukció és dedukció a „~"-ben 129–130
a materializmus logikájának, dialektikájának és ismeretelméletének alkalmazása a „~"-ben 162–163, 305, 348–349
Tömegek – *lásd* Marx és Engels a történelemről
Történelem
az eszményi reálissá való átváltozásának gondolata és annak jelentősége a ~ szempontjából 96
a lehetséges és a véletlen kategóriája a ~ben 298
Marx és Engels kritikája a ~re vonatkozó idealista nézetekről 6–34
Marx és Engels szerepe a ~tudományban 300
az okság a ~ben Hegelnél 142–144
Plehanov kritikája a ~re vonatkozó nézetekről 529–530, 546
Suljatyikov ~i nézeteinek bírálata 488, 499
a valóságos ~ a bázis, az alapzat, a lét, ennek nyomában halad a tudat 250
a világ~ mint egész 297
Történelmi materializmus – *lásd* Történelem; Marx, Engels, marxizmus
Törvény 134, 159
minden ~ szűk, nem-teljes, közelítő 134
~ az, ami tartós (maradandó) a jelenségben 134
a ~ az azonos a jelenségben 134
a ~ fogalma egyik lépcsőfoka a világfolyamatban levő egység és összefüggés, kölcsönös függés és teljesség megismerésének 134
a ~ fogalma és a modern fizika 134
~ és jelenség 133–135

a ~ = a jelenségek nyugalmas tükröződése 134
a ~ és a lényeg 135, 304
a ~ és a nem fogalma 252
a ~ek az objektív világ tükrözései 164
a ~ a tükröződése annak, ami a világegyetem mozgásában lényegi 135
a ~ — viszony 136
Transzcendens
az (objektív) igazság szétválasztása az empíriától 176–177
Tudat
az ember ~a és annak viszonya a természethez 172
az ember ~a nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is 196–198
az objektív világ tükröződése az ember ~ában 155, 164, 167, 185, 186, 196–197
szubjektív ~ és objektivitás 188
~ és lét 250
Tudomány 235
minden ~ alkalmazott logika 186
a ~ körökből álló kör 218
„a ~ok tapasztalatának eredménye" 81
a ~ történetével kell a dialektika tartalmának helyességét ellenőrizni 347
Tükrözés
a megismerés a természet emberi vissza~e 166
az objektív világ tükröződése az ember tudatában 155, 164, 167, 185, 186, 196–197
a természetnek az emberi gondolatban való tükröződését az ellentétek mozgása, keletkezése és megoldódása örök folyamatában kell felfogni 178–179
a természet tükröződése az emberi fogalmakban 269
az ember nem tudja átfogni = visszatükrözni = lemásolni az egész természetet, teljességgel, csak örökké közeledni tud hozzá 166
Lásd még Megismerés

U

Ugrások 105–106, 253, 268, 348

V

Valami 92
Vallás
Feuerbach viszonya a ~hoz 45–66
Hegel kijelentései Istenről, a ~ról, egyáltalában az erkölcsösségről — gyakran a legesleglaposabb idealista badarság 295
az idealizmus (= „~") lehetősége adva van már az első, elemi elvonatkoztatásban 360
Marx és Engels a ~ról 6, 20–21, 22
Lásd még Isten, istenek
Valóság 140–141, 179–180, 202–203
Véges
a ~ meghatározása 92–93
a ~ és végtelen egysége és kapcsolatuk 94–95
~ és végtelen = egy és ugyanazon világ részei, fokai 89
Végtelen
az anyag ~sége mélységben 95
a matematikai ~ 99–100
a véges és ~ egysége és kapcsolatuk 94–95
véges és ~ = egy és ugyanazon világ részei, fokai 89
a ~ és a véges 93
Világ 134, 135, 240, 337
abszolút és viszonylagos, véges és végtelen = egy és

ugyanazon ~ részei, fokai 89
az egész ~ törvényszerű (szükségszerű) összefüggése 85, 88, 95, 129, 144–145, 162
a magán-való ~ és a jelenségek ~a 135–136
objektív ~, az ember gyakorlati tevékenysége és gondolkodása 171–175
a ~, a természet, a mozgás, az anyag egysége 134, 240
Viszony (vonatkozás) 180–181
a fogalmak vonatkozásai mint az objektív világ tükröződései = a logika fő tartalma 180–181
a szubjektív ~a az objektívhez 234
a törvény lényegek ~a 136
a véges és végtelen ~a 94–95

TARTALOM

Előszó . . . . . VII—XIII

A magyar kiadáshoz . . . . . XIV—XVI

1895

MARX ÉS ENGELS „A SZENT CSALÁD" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA . . . . . 1—34

1903

FR. ÜBERWEG: „GRUNDRISS DER GESCHICHTE DER PHILOSOPHIE". *(Átdolgozta Max Heinze). 3 köt. Lipcse 1876—1880* 35

FR. PAULSEN: „EINLEITUNG IN DIE PHILOSOPHIE". *1899* . . . . . 36—38

1904

JEGYZET E. HAECKEL „LEBENSWUNDER" ÉS „WELTRÄTSEL" C. KÖNYVEINEK RECENZIÓJÁRÓL 39

1909

JEGYZETEK A SORBONNE KÖNYVTÁRÁBAN LEVŐ TERMÉSZETTUDOMÁNYI ÉS FILOZÓFIAI KÖNYVEKRŐL . . . . . 40—42

FEUERBACH „ELŐADÁSOK A VALLÁS LÉNYEGÉRŐL" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA . . . . . 43—66

1914 - 1916

HEGEL „A LOGIKA TUDOMÁNYA" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA . . . . . 67—222

Előszó az első kiadáshoz 69
Előszó a második kiadáshoz 71
Bevezetés: A logika általános fogalma . . . 77

Első könyv:
A lét tana 83

Mivel kell kezdeni a tudományt? . . . 85
Első szakasz: Meghatározottság (Minőség) 87
Második szakasz: A nagyság (Mennyiség) 98
Harmadik szakasz: A mérték 102

Második könyv:
A lényeg tana 109

Első szakasz: A lényeg mint önmagába való reflexió 111
Második szakasz: A jelenség 131
Harmadik szakasz: A valóság 139

Harmadik könyv:
A szubjektív logika vagy a fogalom tana 149

A fogalomról általában 151
Első szakasz: A szubjektivitás 160
Második szakasz: Az objektivitás . . . 169
Harmadik szakasz: Az eszme 176

JEGYZETEK HEGEL „LOGIKÁ"-JÁRA VONATKOZÓ MUNKÁK RECENZIÓIRÓL . . . . . 223—227

HEGEL „ELŐADÁSOK A FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉRŐL" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA . . . . . 229—289

Bevezetés a filozófia történetébe 231

XIII. köt. A filozófia történetének első kötete.
A görög filozófia története. 233

Az ióniaiak filozófiája 233
Püthagorasz és a püthagoreusok 233
Az eleata iskola 236
Hérakleitosz filozófiája 245

Leukipposz 249
Démokritosz 251
Anaxagorasz filozófiája 252

XIV. köt. A filozófia történetének második kötete 255

A szofisták filozófiája 255
Szókratész filozófiája 259
Szókratikusok 261
Platón filozófiája 263
Arisztotelész filozófiája 266
A sztoikusok filozófiája 275
Epikurosz filozófiája 275
A szkeptikusok filozófiája 282

XV. köt. A filozófia történetének harmadik kötete. (A görög filozófia vége, a középkori és az újabb filozófia Schellingig, 1—692. old.) 288

Újplatónikusok 288
Hegel Platón dialógusairól 289

HEGEL „ELŐADÁSOK A TÖRTÉNET FILOZÓFIÁJÁRÓL" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA . . . . . 291—302

Hegel a világtörténelemről 301

HEGEL DIALEKTIKÁJÁNAK (LOGIKÁJÁNAK) VÁZLATA. [*A kis Logika (Enciklopédia) tartalomjegyzéke*] . . . . . 303—306

GEORGES NOËL: „LA LOGIQUE DE HEGEL". *Párizs 1897* . . . . . 307—313

J. PERRIN: „TRAITE DE CHIMIE PHYSIQUE. LES PRINCIPES". *Párizs 1903* 314

PETER GENOFF: „FEUERBACHS ERKENNTNISTHEORIE UND METAPHYSIK". *Zürich 1911 (Berni disszertáció) (89 oldal)* . . . . . 315—316

PAUL VOLKMANN: „ERKENNTNISTHEORETISCHE GRUNDZÜGE DER NATURWISSENSCHAFTEN". *(„Wissenschaft und Hypothese", IX.) 2. kiadás. Lipcse 1910* 317

MAX VERWORN: „DIE BIOGENHYPOTHESE". *Jéna 1903* . . . . . 318—319

FR. DANNEMANN: „WIE UNSER WELTBILD ENTSTAND?" *(Kosmos) Stuttgart 1 12* . . . 320—321

LUDWIG DARMSTAEDTER: „HANDBUCH ZUR GESCHICHTE DER NATURWISSENSCHAFTEN UND DER TECHNIK". *Berlin 1908. 2. kiadás* . . 322

NAPOLEON: „PENSEES". *Párizs 1913. Miniatűr Könyvtár 14. sz.* 323

ARTHUR ERICH HAAS: „DER GEIST DES HELLENENTUMS IN DER MODERNEN PHYSIK". *Lipcse 1914. (32 oldal) (Veit & Co.)* 324

THEODOR LIPPS: „NATURWISSENSCHAFT UND WELTANSCHAUUNG". *(Beszéd a természetkutatók 78. kongresszusán, Stuttgartban) Heidelberg 1906* . . 325

LASSALLE „AZ EPHESZOSZI HOMÁLYOS HÉRAKLEITOSZ FILOZÓFIÁJA" C. KÖNYVÉNEK KONSPEKTUSA . . . . . 327—342

A DIALEKTIKA KÉRDÉSÉHEZ . . . . . 343—351

ARISZTOTELÉSZ „METAFIZIKA" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA . . . . . 353—362

FELJEGYZÉS FEUERBACH ÉS HEGEL MŰVEINEK KÖTETEIRŐL 363

FEUERBACH „LEIBNIZ FILOZÓFIÁJÁNAK ÁBRÁZOLÁSA, KIFEJTÉSE ÉS KRITIKÁJA" C. MŰVÉNEK KONSPEKTUSA . . . . . 365—378

DR. JOHANN PLENGE: „MARX UND HEGEL". *Tübingen 1911* . . . . . 379—382

JEGYZETEK KÖNYVEKRŐL . . . . . 383—387

F. Raab: Die Philosophie von R. Avenarius. Systematische Darstellung und immanente Kritik. Lipcse 1912 383

Perrin: Les atomes. Párizs (Alcan) 383

Gideon Spicker: Über des Verhältnis der Naturwissenschaft zur Philosophie. Berlin 1874 384

Hegel: Phänomenologie. (Bolland kiad. 1907) 384
Albrecht Rau: Fr. Paulsen über E. Haeckel. 2. kiad. Brackwede 1907 385
E. Haeckel: Gott-Natur. Lipcse 1914 . . . 386
Uhde: Feuerbach. Lipcse 1914 386
A. Zart: Bausteine des Weltalls: Atome, Moleküle... Stuttgart 1913 386
Ruttmann: Die Hauptergebnisse der modernen Psychologie 387
Suter: Die Philosophie von Richard Avenarius. 1910 387

JEGYZET JOH. PLENGE „MARX UND HEGEL" C. KÖNYVÉNEK RECENZIÓJÁRÓL 388

MEGJEGYZÉSEK R. B. PERRY „PRESENT PHILOSOPHICAL TENDENCIES" C. KÖNYVÉNEK RECENZIÓJÁRÓL 389

MEGJEGYZÉSEK A. ALIOTTA „LA REAZIONE IDEALISTICA CONTRO LA SCIENZA" C. KÖNYVÉNEK RECENZIÓJÁRÓL 390

MEGJEGYZÉSEK HILFERDINGNEK MACHRA VONATKOZÓ KIJELENTÉSEIRŐL (A „ФИНАНСОВЫЙ КАПИТАЛ" C. KÖNYVBEN) 391

1908—1911

KÖNYVEKBE ÍRT MEGJEGYZÉSEK . . . . . 393—560

G.V. Plehanov: „Основные вопросы марксизма". Szentpétervár 1908 . . . . . 395—398
Abel Rey: „La philosophie moderne". Párizs 1908 . . . . . 399—471
A. Gyeborin: „Диалектический материализм". 472—481
V. Suljatyikov: „Оправдание капитализма в западноевропейской философии. От Декарта до Э. Маха". Moszkva 1908 . . . . . 482—499
G.V. Plehanov: „Н. Г. Чернышевский". „Sipovnyik" kiad. Szentpétervár 1910 500—560

Jegyzetek . . . . . 563—584

A Lenin által idézett és említett irodalom jegyzéke 585—605
Névmutató . . . . . 606—626
Tárgymutató . . . . . 627—642

KÉPMELLÉKLETEK

Lenin arcképe. — 1917 . . . . . XVI—1
Lenin: Marx és Engels „A szent család" konspektusának első kéziratoldala. — 1895 3
Lenin: Feuerbach „Előadások a vallás lényegéről" konspektusának egyik kéziratoldala. — 1909 63
Hegel „A logika tudománya" konspektusát tartalmazó első füzet fedele. — 1914 szeptember—december . . . . . 68—69
Lenin: Hegel „A logika tudománya" konspektusának egyik kéziratoldala. — 1914 szeptember—december. . . . . 206—207
A berni könyvtár olvasóterme. Itt dolgozott Lenin 1914—1916-ban . . . . . 328—329
Lenin „A dialektika kérdéséhez" c. munkájának egyik kéziratoldala. — 1915 345
Plehanov „N. G. Csernisevszkij" c. könyvének egyik oldala, Lenin megjegyzéseivel 547

61/23420. Franklin-nyomda Budapest, VIII. Szentkirályi u. 28.